

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

श्रीभट्ट

भागवत रत्नमञ्जूषा

[भागवतनां वर्गीकृत सुभाषितो]

चोडपञ्चमोना ५१ सुभाषितो साथे.

लेखक

रमणुलाल कृष्णराम शास्त्री

भारतीयवीर्य, विद्यारत्न.

•

तद्वाग्निमर्गो जनताघघिष्ठो

यस्मिन्प्रतिश्लोकमयदवत्यपि ।

नामाभ्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यन्

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥

भागवत १-५-११

•

आश्रयदाता

श्री श्री द्विषासात मातीसात परीय

चेदभाष

પ્રકાશક :

રમણલાલ કૃષ્ણરામ શાસ્ત્રી
જૂલા બાઈ ડે લોની,
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ. ૯

ગીતા જ્ઞપન્તિ
મે ૨૦૦૬

આવૃત્તિ ૧ સી
પ્રત : ૧૦૦૦

મૂલ્ય ચાર રૂપિયા

પડિતો, વ્યાખ્યાનાઓ ધર્મ સંસ્થાઓ,
પુસ્તકાલયો તથા ધર્મ પ્રચારાર્થે રૂપિયા ત્રણ

[સર્વે હક્ક લેખકને આપીને]

મુદ્રક :

મણિલાલ પુ. મિશ્રી,
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયખડ ... અમદાવાદ.



વાણી અર્થે સુખાં મહારાં
રૂનેહાળાં માત તાતને
તહેમતું તહેમને અપી
શાયું હુ ધન્ય છવને



सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः ।
 न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥
 तत् क्षन्तुमर्ह्यस्तात मातर्मे बालभाषिणः
 अकुर्वतो वां शुभ्रपां क्लृप्तोर्दुर्हृदा भृशम् ॥



॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પેદલાદનિવાસી પરમ ભગવદીય, બોલોઠવાસી શેઠ-
શ્રી મોતીલાલ ઠેશનદાસ પરીખની

— જીવનધારા —

वाणी रसवती यस्य भार्या पुत्रवती सती ।
लक्ष्मीर्दानवती यस्य सफलं तस्य जीवितम् ॥

મહાગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત લેખક અને વિચારક શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે જીવનની સમસ્યા ઉકેલતાં બે સુંદર ઉદાહરણ આપ્યાં છે. જેમકે એક બચ્ચું જન્મતાની સાથે પોતાની માતાને કહે છે કે, ‘મા, મને કોઈ એવે સ્થળે લઈ જા, કે જ્યાં મને કોઈ મારી ન નાંખે’ જ્યારે બીજું મૃગરાજનું બચ્ચું તેમ બોલતું નથી. તે સ્વાત્રયી હોય છે, જન્મ્યા પછી તરતજ જ્ઞાન ભરે છે, અને મહોન્મત મૃગરાજની સામે પણ ચવા હિંમત કરે છે. તે સ્વરક્ષા માટે જરાય પ્રાર્થના કરતું નથી. એટલું જ નહિ પણ જો તે હાથીની સામે પણ જતાં હોય તો માતા તેને યપ્પડ લગાવી ઉત્તેજિત કરે છે.

જીવનની ઉન્નતિની આજ આવી છે. જીવનનાં કોઈ પણ— ધાર્મિક રાજદ્વારિક સામાજિક અથવા વ્યાવહારિક-ક્ષેત્રમાં ઉન્નતિ સાધવાનો સત્ય નીતિ અને ભક્તિપૂર્વકનો સ્વાત્રય એ એક જ રાજમાર્ગ છે

આવા સત્ય અને નીતિપૂર્ણ જ્યવહારનું ફળ માત્ર એક જ જીવનની સુધારણામાં પર્યાપ્ત નથી. એ ફળ વડનાં ફળ જેવું નીરસ લાગવા છતાં અનેક વડને પ્રચ્છન્ન રૂપે પોતાનામાં ગુપ્ત રાખનારું છે અને તેથી વરેણ્ય છે.

ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે મહાત્મા કબીરની દાનણની ચીરી આજના કબીરવડનાં સર્જનનું મૂળ છે. પણ એ સાથે એ યાદ રાખવું ઘટે કે અધી ચીરી અથવા બીજા કબીરવડ ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. એ માટે તો મહાત્મા કબીરની ભક્તિ તપશ્ચર્યા સહિષ્ણુતા અને ઝોજસૂ જોઈએ.

સર્વસામાન્ય જીવનં 'અમે' વિશિષ્ટ જીવનનો આ જ ભેદ છે. યદ્યપિ બધાં જ બીજામાં વૃક્ષ બનવાની તાકાત છે, છતાં બધાં બીજા ઉગતાં નથી. કેટલાંક બીજની ઉગવાની શક્તિ યોગ્ય પોષણને અભાવે સુપ્ત થાય છે; કેટલાંક થોડું ઉગ્યા પછી વૃષ્ટિને અભાવે કરમાઈ જાય છે, કેટલાંક ઢોરના આસરૂં બને છે, અને કેટલાંકનો 'નિષ્કુર માનવજાતિ પોતાના સ્વાર્થ' ખાતર, તેનો આશ્રય લેવા છતાં, નાશ કરે છે.

આ બધા સર્વતોવ્યાપી વિનાશમાંથી જે વૃક્ષ બચે છે, તે જ ખીલે છે, પણ તેની ખીલવાની શક્તિ પ્રરિમિત હોય છે. બધા વડ કબીરવડ નથી થતા. જેમાં કબીર જેવા મહાત્માનાં ઝોજસૂ ભક્તિ અને આશીર્વાદ મૂળરૂપે રહ્યાં હોય, જે તટસ્થ તથા સહિષ્ણુ હોય, તે જ કબીરવડ બને છે.

ગો શેઠ શ્રી મોતીલાલ કશનદાસ પરીખનું કુટુંબવૃક્ષ પણ લગભગ આતું જ છે. હરિકૃપા અને સ્વાશ્રય એનાં મૂળ છે. સત્ત્વગુણ-પ્રધાન એની શાખાઓ છે. ભક્તિ એનો રસ છે, અને પરસ્પરના મંપથી ગઠાયેલી એની વાહિની છે.

પેટલાદ નિવાસી ગો. શેઠ શ્રી મોતીલાલનો જન્મ, સંવત ૧૯૩૫ ના આસો સુદ બીજને દિવસે, વીશાલાદ, વણિક સાતિમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કશનદાસ અને માતાનું નામ સૌ રૂક્મણી-બહેન હતું. ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી સાધારણ ફેળવણી લઈ તેઓ તેમના પિતાશ્રીની શરાશી પેઢીમાં જોડાયા અને વ્યાપારી નિપુણતા મેળવી.

સંવત ૧૯૬૨ માં પોતાના જ કુટુંબીઓની સાથે 'શ્રી સયાજી ડાયવર્સ' નામનું એક સુતર રંગવાનું કારખાનું કાઢ્યું, એ દિવસથી આ કુટુંબની ચલતી થવા લાગી. આ કારખાનાંએ હિન્દભરમાં વ્યાપારી આલમમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી, એ ગો. શેઠ મોતીલાલની વ્યાપારી કુનેહનું પ્રથમ ફળ.

રંગશાળાની સફળતાથી ઉત્તેજિત થઈ તેઓએ ઉપરોક્ત બાગીદારો સાથે સને ૧૯૧૬ માં 'ધી પેટલાદ યુલાખીદાસ મીલ્સ કં. લી.' નામની એક સુતર-કાંતવાની મીલ સ્થાપી. અને વ્યાપારી કુશળતાથી એને સારા પાયા ઉપર આણી.

તેણે પૂર્વજ્ઞા વિમૂલ્ય ન્યાયે એઓ વધુ ઉત્સાહિત બન્યા અને અમદાવાદવાળા શેઠ શ્રી ભગુભાઈ ચુનીલાલના પુત્રોની બાગીદારીમાં, મુખર્જીમાં 'ધી લક્ષ્મી સીલ્ક મીલ્સ'ની સ્થાપના કરી. આ મીલે પણ સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે.

વ્યાપારનિપુણ શેઠ મોતીલાલ પેટલાદમાં આવેલાં ઉપર જણાવેલાં બન્ને કારખાનાના તથા ધી ટર્કી રેડ ડાયવર્સ કં. લી. ના ડાયરેક્ટર હતા, ધી ફેડરેશન ઓફ બરોડા સ્ટેટ્સ મીલ્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના તેઓ ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ હતા. એ તેમની કાર્યદક્ષતાની સાક્ષી પૂરે છે.

શેઠ, મોતીલાલનું આજ્ઞાન્તર જીવન પણ સૌરભમય હતું. તેઓ સરલ, નિરભિમાની, અને સર્વ પ્રત્યે સ્નેહાળુ હતા, ખાલ્યાવરણથી

જ તેઓ ઉપર સ્વમાર્ગ-શ્રી યુષ્ઠિમાર્ગ-ના સુસ્ત સંસ્કાર પડ્યા હતા અને તેથી તેમની ધર્મભાવના પ્રબળ હતી, છૂટા ગુરુગૃહ-(સુરત) શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજી તથા પૂ.આચાર્યચરણ શ્રી. વ્રજરત્નલાલજી મહારાજના તેઓ અનન્ય સેવક હતા, અને કૃપાપાત્ર બન્યા હતા. જીવન વ્યવહારનો સમય બાદ કરતાં બાકીનો સમય પ્રભુસેવામાં, શ્રવણ કીર્તનાદિમાં અને એકાન્તમાં પ્રભુચિન્તનમાં ગાળતા. ગુરૂદેવના અનુગ્રહ અને અનુરોધથી તેમણે શ્રીઅષ્ટાક્ષર મંત્રનું ૬ લાખ જેટલી સંખ્યાનું અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. વારંવાર શ્રીમદ્ભાગવતાદિ ગ્રંથોનું શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરતા. સ્વભાવે શાન્ત સરલ હિદાર અને આતિથ્ય ભાવનાવાળા હોવાથી આદર્શ ગૃહસ્થ તરીકે એમની ખ્યાતિ હતી. એમનાં સંતાનો શેઠ શ્રીહિરાલાલ, શ્રીહરિદાસ તથા શ્રીદેવીદાસ, સૌ. હંસાબહેન વગેરેના સુસંબદ્ધ પ્રેમાળ અને ભક્તિમય કુટુંબની રક્ષક માલાના એ મેરૂ હતા,

પણ આ માળાનું એક વધારે મહત્ત્વનું અંગ વિસરવું ન જોઈએ. જેમ દરેક મણકામાં અને મેરૂમાં પણ પરાવાયક્ષી દોરી જાતે ગુપ્ત રહીને બધાને દેખાવી રાખે છે, સંઘટિત અને સુશોભિત રાખે છે, તેમ શેઠશ્રી હિરાલાલનાં માતૃશ્રી ગં. સ્વ. માતીબેન આ કુટુંબમાળાનાં સૂત્રરૂપે છે. તેઓ પૂર્ણ ભક્તિમાન, સેવાભાવી અને વત્સલ છે. અને આજની એ કુટુંબની અવ્યુત્તિ ધણે અંશે એ આદર્શ ગૃહિણી અને માતાને લીધે છે, એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

દાન દિ ધનમૂળમ્ ન્યાયે શેઠશ્રી માતીલાલના કુટુંબની દાન-પ્રવૃત્તિ પણ વિકસિત છે.

સંવત્ ૧૯૧૭ માં શ્રી સયાજી ડાય વકસર્ તરફથી રૂ. ૫૫૫૫ હજારની દેણગી અપાઈ તેમાંથી પેઢલાદમાં શેઠ માતીલાલ જમનાદાસ

પ્રસૂતિગૃહની સ્થાપના થઈ. પેટલાદની તેમજ આલુખાલુની જનતા આજે તેનો સારો લાભ લે છે. શ્રીનાથદ્વારામાં પોતાના પિતાશ્રીનાં સ્મરણાર્થે શેઠ મોતીલાલે કેવળ સાધુસંતો માટે એક ધર્મશાળા બંધાવી છે. જેમાં શક્તિ અને સમયાનુસાર સદાવ્રતની યોજના કરવામાં આવી છે. પેટલાદની પાંજરાપોળમાં ગાયો માટે એક બ્લોક અને વડોદરાની ક્ષયની હોસ્પિટલમાં બે બ્લોક બનાવવામાં આવ્યા છે.

રાજકીય સંસ્કૃત પાઠશાળા તેમજ અન્ય રથગે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ, જૂદી જૂદી ધાર્મિક સંસ્થાઓને આર્થિક મદદ વગેરે ધર્મકાર્યો તેમજે રસપૂર્વક કર્યા હતાં જ્ઞાતિજનો પ્રત્યે તેમનો લાવ અને અભિમાન અનન્ય હતાં. પોતે સ્વર્ગવાસી થયા તે અગાઉ બેએક વર્ષ ઉપર ધર્મ તથા સેવાના સ્વત્વ ઉદ્દેશથી રૂ. એક લાખનો ધર્મનિધિ અલગ કાઢ્યો હતો. તેઓશ્રીના સુપુત્રોએ પોતાના ગોલોકવાસી પિતાશ્રીની સદૃષ્ટિઓમાંથી પ્રેરણા મેળવી તે નિધિ (રૂ. ૬૬) વધારી રૂ. બે લાખનો કરેલો છે. અને તેઓશ્રીનાં ધ્યેય અને ભાવનાનુસાર તેનો ઉપયોગ કર્યો જાય છે એ પ્રથમનીય તેમજ અનુકરણીય છે. જીવનનાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષ પ્રકૃતિ નરમ રહેવાથી તેમજે પ્રભુસ્મરણ-પૂર્વક નિવૃત્તજીવન ગાળ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૯૪૫ માં પવિત્ર પુરુષોત્તમ માસ નિમિત્તે તેઓ શ્રીકૃષ્ણપદાંકિત પવિત્ર મગ્ગભૂમિની કુટુંબ સાથે યાત્રાએ ગયા. શ્રી. ગોકુલમાં તેમજે પેટલાદની શુદ્ધાદૈત પાઠશાળાના અધ્યાપક વે. શા. સં. શાસ્ત્રી જ્યેષ્ઠારામ દ્વારા શ્રીમદ્ભાગવતનું એકચિત્તે શ્રવણ કર્યું. સમાપ્તિને બીજેજ દિવસે શ્રી. દાઉજનાં રથાંન દરી પાછા ફરતાં એકાએક તદ્દન બંધ પડી જતાં પ્રભુસ્મરણપૂર્વક પવિત્ર મગ્ગ ભૂમિમાં તેમનો દેહોત્સર્ગ થયેલ.

દેહની બે ગતિ છે, જીવન અને મરણ. આ બન્ને કેવા હોવા જોઈએ એ મહર્ષિ વ્યાસે શ્રી. મહાભારતમાં જણાવ્યું છે, બનાયાસેન મરણમ્, વિના દૈન્યેન જીવનમ્ । દૈન્યહીન જીવન એ માનવજીવનનો ઉત્તમ લાભ છે. પણ તેથીય વધુ લાભ તો અપ્રયાસ મરણ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. એમની રાજર્ષિ પરીક્ષિતની જેમ સપ્તાહ શ્રવણ પછી તરત વ્રજભૂમિમાં દેહગતિ યઈ, એ જન્તકાલે ચ મામેવ હમરન્ મુક્ત્વા કલેવરમ્ । ય પ્રયાતિ ત્યજન્ દેહ સ યાતિ પરમા ગતિમ્ । એ ભગવદ્-વચનાનુસાર એમની “ભગવત્પ્રાપ્તિ”નો સંકેત છે.

પરમકૃપાળુ ભગવાન નન્દનન્દન એમના આત્માને શ્રીચરણમાં સદાવ સ્થાન આપે, અને એમના સમગ્ર કુટુંબને મુક્તશુદ્ધ અને પલ્લવિત રાખે એ શ્રીચરણમાં પ્રાર્થના.

રમણલાલ શાસ્ત્રી
સાહિત્યતીર્થ-વિદ્યારત્ન.

ભૂમિકા

—૦—

શ્રીમદ્ભાગવતનો આમૂલચૂક અભ્યાસ માત્ર ઉપજાવે એવો જ એમણે ભાગવતતત્ત્વચિંતામણિ, પદ્યગીત-રાસતત્ત્વ, ભાગવતી ગીતા અને નામચ દ્રિકા આ ચાર થયે આપી શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરનું એમનું પ્રભુત્વ, એમનો સમાદર, વિષયોના મકડતી એમની ઝીણવટ વ્યક્ત કરી આપ્યા છે વિદ્યાવતા માગવતે પરીક્ષા—મને કહેતા આનંદ ચામ છે કે એ કસોટીમાંથી એઓ સફળ રીતે પસાર થઈ ચૂક્યા છે નામચ દ્રિકા તો એક વિસિષ્ટ પ્રકાર કહી શકાય શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીમદ્-વક્ત્રભાગ્યાર્ણવે શ્રીપુણ્યોત્તમનામસહસ્ર લખી શ્રીમદ્ભાગવતની સમગ્ર લીલાએને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના નામોમાં સાર્થક કરી આપી સમગ્ર શ્રીમદ્ભાગવતનો સાર મૂર્ત કરી આપ્યો—લગભગ એ જ પ્રકારે શાસ્ત્રીજી રમણલાલે ‘નામચ દ્રિકા’માં શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી ત્રીણી ત્રીણી ભગવાનનાં નામ તારવી આપી શ્રીમદ્ભાગવતમાં મૂર્ત થતું ભગવાનનું રસરૂપ સમજવામાં સાહાય્ય કરી આપ્યું છે “ભાગવત-રત્ન-મનૂષ્ય” એ એમનો શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરનો પાત્રમો પ્રયત્ન છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં અત્રત્ર છટાછતાવા પડેલા વિષયોને તેને વિષયવાર તારવી ઠાઠી ભાગવતકારના હૃદયમાં તે તે વિષય કયા સ્વરૂપમાં રુકુટ હતા એ આપવાનો શાસ્ત્રીજીનો આ પ્રયત્ન ભાગવતકારના ગૌરવનો નેટલો ખાલ આપે છે. તેટલો જ ભગવદ્ગાથ તરીકે શ્રીમદ્ભાગવતનું ભારતીય સત્સાહિત્યમાં કેવું ઉજ્જવલ અને અપ્રતિમ સ્થાન છે એનો પણ ખાલ આપે છે

એમણે શરૂમાં જુદાં જુદાં પ્રકરણ પાઠી છટાછતાવા શ્લોકોની વિષયવાર તારવણી કરી મને ખતાવી ત્યારે મને શ્રીમદ્ભાગવતની એમના હૃદયમાં જે ઉપચિતિ જોવા મળી તેણે મારું હૃદય ખરેખર

જીતી લીધું. જીવ, જગત, પરમાત્મા, જગતનું સ્વરૂપ, સંસાર, આ વેદાંતનો વિષય, અને યોગ, જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ વગેરે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો વિષય—શ્રીમદ્ભાગવતકારને મને જે રીતે સ્ફુટ થાય છે—છટાછવાયા સૂચનોને કારણે કેટલોક સ્થળે જે કંઈ અસ્ફુટતા રહે છે તે એકજ સ્થળે મુકાવાથી કેવી રીતે દૂર થાય છે એ જાણવાનું આ જાતના પ્રવલ્નથી સફળ જનશે એવું એમની તારવણીથી મને જણાયું. મારી ભુદ્ધિ પ્રમાણે મેં પ્રકરણોના આયોજનના વિષયમાં જે કંઈ પણ સૂચનાઓ કરી તેને એમણે એક વિદ્વાનને છાજે તેવી રીતે વિનાસકોચ સમાયત કરી પ્રકરણોની વિભાજના કરી—એને આપની સમક્ષ “શ્રીમદ્ભાગવત જ્ઞાન અને ભક્તિના એક સમર્થ શાસ્ત્ર” તરીકે શાસ્ત્રીજીએ રજૂ કરી આપ્યું. “ભાગવતીગીતા” એ આયોજન સખળ પ્રવલ્ન હતો, પરંતુ એમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિષય શ્રીમદ્ભાગવતમાં જે કંઈ છટાછવાયા પડ્યા છે તેને તે તે સ્થળે એકત્રિત કરવાનો હતો—અને તેથી એમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તરફ આપણી દષ્ટિ રહેતી હતી. આ “ભાગવત રત્નમંજૂષા” તો તદ્દન સ્વતંત્ર રીતેજ મૂર્ત થાય છે અને તેથી એમાં એક શાસ્ત્ર તરીકેનું ગૌરવ જે કંઈ છે તે સાર્થ થાય છે—એ શાસ્ત્રીજીના આયોજનની વિશિષ્ટતા છે. માનવના ઉદ્ધારને માટે સમ્મજાઓએ બનાવેલાં સાધન શ્રીમદ્ભાગવતકાર અત્યંત નિરૂપે છે. કર્મ જ્ઞાન ઉપાસના અને ભક્તિ એ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતાં ચારે સાધન, શ્રીમદ્ભાગવતકાર નિરૂપે છે અને દશમસ્કંધમાં નિઃસાધન નિર્ગુણ ભક્તિની સર્વશ્રેષ્ઠતા મૂર્ત કરે છે—આ વસ્તુઓ મથાકમે રજૂ કરવામાં શાસ્ત્રીજીએ ભગવદ્ગાઓના પોતાના અભ્યાસનું ફળ આપણી સમક્ષ મૂક્યું છે.

સગુણ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અટપટો વિષય બદલબદલ વેદાન્તીઓને મૂંઝવે એવો છે. શ્રીશંકરાચાર્યજી જેને નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહે છે તે જુદી જ વસ્તુ છે, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહે છે તે જુદી જ વસ્તુ છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું નિર્ગુણ બ્રહ્મ તે

શ્રીશંકરાચાર્યજીનું સગુણુ ધ્વજ કહી શકાય. શ્રીશંકરાચાર્યજીના નિર્ગુણુ ધ્વજનું શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાંતમાં સ્થાન જ નથી. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું સગુણુ ધ્વજ તો અક્ષર ધ્વજ છે અને એ એક કોટિ ઉતરતા પ્રકારનું છે. શ્રીમદ્ભાગવતકારના શબ્દોમાં આ ઉભય પ્રકારનાં ધ્વજનું જે સ્વરૂપ છે તે વિશે વ્યવસ્થિત રીતે જાણવાનું શાસ્ત્રીજીએ આ ગ્રંથના પહેલાં પ્રકરણમાં સરળ કરી આપ્યું છે. અને એ રીતે ભાગવતમાર્ગમાં જે રીતે વેદાંત સિદ્ધાંત રજૂ થતો હતો એ જાણવાની સરળતા કરી આપી છે. જ્ઞાન અને ભક્તિના માર્ગોમાં ભાગવતકારનો ભક્તિ તરફનો ઝોક શ્રીમદ્ભાગવતકારને અભીષ્ટ છે તે ફક્ત પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

શાસ્ત્રીજીએ દરેક પ્રકરણના આરંભમાં આપેલી તે તે વિષયની સમીક્ષા ભાગવતીય સિદ્ધાંતોને સમજવા પરમ ઉપકારક છે. તેથી જ વિમર્ગત લાગતા શ્લોકોની પરસ્પરની યથાસ્થાન સંગતિ સરળ બને છે.

શ્રીમદ્ભાગવત એ અન્ય પુરાણોની માફક માત્ર એક સામાન્ય પુરાણ નથી, પણ ભગવદ્ગાથ છે. એ એનાં સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં, શ્રીમદ્ભાગવતના શબ્દોમાં આપવાનો શાસ્ત્રીજીનો આ પ્રયત્ન શ્રીમદ્ભાગવતપ્રેમીઓને શ્રીમદ્ભાગવતનું તટસ્થ હાર્દ સમજવામાં સહાયક થશે જ એવી મને ખાતરી છે—પ્રતીતિ પણ છે. એનાથી વિભિન્ન વિષયોનું દ્વલનાત્મક જ્ઞાન મેળવવામાં પણ સુવિધા થશે એમનો આ પ્રયત્ન અનેકને પ્રેરણાદાયક થાઓ એવી ભાવના સાથે, આ એમના પ્રયત્ન માટે અભિનાંદન આપું છું, અને મને આ પ્રયત્ન વિષેનો મારો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની સગવડ આપી એ બદલ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

વડોદરાવાળા સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ભાગવતના અભ્યાસી પં. શ્રી
નરહરિલાલ શાસ્ત્રી અકોલકર ખી.એ. નો

— અભિપ્રાય —

શ્રીહરિ:

આપે મોકલેલ અથ સમગ્ર અવલોકન કરવાથી પરમાર્થ
થયો. આરસો વર્ષો પહેલાં શ્રીવિષ્ણુસ્વામી નામના મહાપુરુષે
શ્રીભાગવતપીયૂષસમુદ્રમાંથી સહસ્ર શ્લોકો-આવા જ અમૂલ્ય
રત્નો જેવા ઉદ્ભૂત કરી રત્નમંજૂષા બનાવેલી. શ્રીનાભાણે શ્રી-
ભક્તમાલ અથર્મા આ સન્તશિરોમણિનો ઉલ્લેખ કરી એમની આ કૃતિને
ધન્યવાદ આપેલો. ત્યારબાદ આર સદી પછી આજ આ મંજૂષા
પ્રગટ થાય છે જે હાલના વિજ્ઞાનયુગમાં ખરેખર અપૂર્વ છે. અથ-
કર્તાએ ખૂબ જ આ અમૃતસાગરમાં અવગાહન કરી સર્વ પ્રકારનાં
રત્નો સમાજને અર્પણ કર્યાં છે. અથ સમગ્ર જોયા પછી મારી ખાત્રી
થઈ છે, કે મહત્વનો કે અતિ મુદ્દાનો એક પણ શ્લોક અથકારની નજર
બહાર ગયો નથી. પ્રકરણો પાઠી શ્લોકોનું જે વર્ગીકરણ કરવામાં
આવ્યું છે, તે અથકારની અપૂર્વ શુદ્ધિમતાનું પ્રદર્શન કરાવે છે.

ધોક્ળમેદિર,
જ્યુબલી બાગ
વડોદરા.

}

નરહરિલાલ શાસ્ત્રી, અકોલકર ધી. ઇ.

૫. પૂ. બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રી. શંકરમહારાજ ઉનાવાવાળાનો આશીર્વાદ

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન એની અગ્રેષ્ઠ સર્વવ્યાપકતા અને અબેદ-
ત્વના પ્રભાવે દુનિયાના સર્વ દેશોમાં પરમ આદરણીય મનાયું છે.
વસ્તુતઃ એની પારમાર્થિક તુલના કોઈથી પણ થઈ શકે તેમ નથી.
પાષાણુહૃદયી માનવી જો એકજ વાર જીવેચૂકે પણ એમાં ડોકિયું કરે તો
એના બીતરના પડદા સહેજે ખૂલી જાય છે અને સનાતન સત્ય પ્રતિ
પ્રેમ જાગે છે. આ જ્ઞાન કેવળ ઉપનિષદોમાં જ બરેલું છે, પુરાણોમાં
નથી એમ ક્રેટલાકનું મંતવ્ય છે પણ તેમ નથી. જે તત્ત્વ
નિરૂપણ ઉપનિષદોમાં છે તે જ પુરાણોમાં પણ છે. સમજનાર અને
સમજાવનાર ઉભયની સમજશક્તિ આ બાબતમાં ખાસ હેતુબૂત છે.
પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવત સૌથી અગ્રચાને છે; કારણ કે એમાં
કર્મઠો, ભક્તો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે પૂરતી સામગ્રી બરી છે. આ
કારણે જ આજના કપરા યુગમાં પણ પરમ પવિત્ર યંત્ર તરીકે
પૂજાર્હ રહ્યું છે.

પૂર્વ પુણ્ય સંસ્કારવશાત્ શ્રીયુત રમણભાઈ શાસ્ત્રીનો ત્યારથી
સમાગમ થયો છે ત્યારથી હું પોતે ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોનો જાડો
અભ્યાસી છતાં ભાગવત વિષે પ્રીતિ ધરાવતો થયો છું. એમના
રચેલા ભાગવતી ગીતા આદિ ગ્રંથો મેં ખૂબ વાંચ્યા અને વિચાર્યા.
ધર્મપ્રેમી જનતાના પરમ હૃદયાણાર્થે એમનો આ પ્રયાસ સ્તુત્ય
અને આવહારવા યોગ્ય છે, આ ભાગવત રત્નમંડૂપા પણ એમની
ભાગવત પ્રતિ રહેલી અદ્વિતીય મમતાનો એક સચોટ પુરાવો છે.
મંત્રમાં સમગ્ર ભાગવતમાંથી તારવી કાઢેલું સનાતન સત્ય એવી
સરસ રીતે સંગૃહીત કર્યું છે કે ભાગવત-રસિકો અદ્યપ્ર અમે બહુ,
લાભ મેળવી શકે. એમનો અતિ માયાળુ રવભાવ, રસદમીની ભાવના
અને વાણીમાધુર્ય ગમે તેવા અસંસ્કારી જીવને પણ એમના તરફ
આકર્ષો લે તેવા છે. અમે અંતઃકરણપૂર્વક ઈચ્છીએ છીએ કે એમનો

આ સ્તુત્ય પ્રયાસ પરમાદર પામે અને આર્વા સુંદર ગ્રંથરત્નો
સાહિત્યપ્રેમી જનતાને તેઓ આપતા રહે પ્રતિ શિવમ્.

શ્રી શંકરાશ્રમ : વલ્લભપુલ પાસે } શ્રી શંકરમહારાજ
અમદાવાદ—૭ } બનાવાવાળા

ચીહરિ ।

નડિયાદનિવાસી ભાગવતના પ્રસિદ્ધ વક્તા
વે શા. સં. શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીના

— અભિપ્રાય —

દિવ્ય જીવન એ શ્રીમદ્ ભાગવતનો સદેશ છે. સેવા ને
સમર્પણથી જીવનની દિવ્યતા સિદ્ધ થાય સિદ્ધિના અગમ્ય ઉપકરણો,
આરોગ્ય-આયુષ્ય-ઐશ્વર્ય છે. એ ત્રિપુટીનો સુભગ સુમેળ શક્ય
નથી, વિરલ છે. મહર્ષિ દ્વેષાયને તે શક્યતા સમાધિભાષામાં મૂકી
માનવસમાજને આધિભાષી વિમુક્ત કર્યો ને ઉપદેશ ત્રિપુટીનું
આયોજન શીખવ્યું.

આ વિશાળ મહાશૃંગાર અભૂત્તા રત્નો માનવમેધાગમ્ય
નથી જ. સયોગ, સમય, વ્યવસાય ને વ્યવહારથી બાધિત ભાગ્યે જ
આ મૂનનત વેતને સ્પર્શી શકે, ત્યાં શ્રી શાસ્ત્રીજી રમણલાલ કૃષ્ણરામે
આ શ્રી ભાગવત રત્નમંજુષા દ્વારા જનતાને સારો ફાળો આપ્યો છે.
તત્ત્વસ્પર્શીય દષ્ટિનું તેઓનું અવલોકન ને સકલન, અવશ્ય સહૃદય-
હૃદયાર્નદી થશે જ. આ સિવાય પણ શાસ્ત્રીજીના ભાગવતને
સ્પર્શતા ગ્રંથો અવલોકનીય છે. મધુકરવૃત્તિનો પરિચય આપતા
મારા મિત્ર રમણલાલ શાસ્ત્રીજીની હસ્તલાઘવતા માત્ર ધન્વરાતુમહ
અને તદ્દનુકૂલ પ્રરપાર્યનું જ ફળ છે.

ખૂબૂરી પોળ, }

નડિયાદ }

તા ૧-૧૨-૫૨ }

કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી

નિવેદન

ૐ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

જેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અલૌકિક છે, તેમ એમનો માર્ગ અને તેમાં વિહાર કરનાર અનુગ્રહભાજન ભક્તો પણ અલૌકિક છે. વૈશ્વાનરાવનાર, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના સુખારવિન્દસ્વરૂપ પ્રાતઃ સ્મરણીય આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજીએ નિજજનો ઉપર અનુગ્રહ કરી ઘણસંબંધ કરાવી પુષ્ટિસંપ્રદાય પ્રવર્તાવી પ્રભુચરણસેવાધર્મનાં અલૌકિક દાન દીધાં છે, તેમના વંશજોએ પણ એ આચાર્યશ્રેણી અવિચ્છિન્ન રાખી નિજ ભકતોને ચરણમાં લઈ આ અલૌકિક માર્ગમાં વાળ્યા છે.

શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીએ, અને તેમના દ્વિતીય કુમાર પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રી વિદ્યનાથજી (શ્રી ગુસર્ધિજી) તેમજ તેમના વંશના અન્ય ગોસ્વામી બાલકોએ આ માર્ગ ઉપર સંસ્કૃતમાં આજ સુધીમાં આશરે સાતસો જેટલા ગ્રંથો લખ્યા છે. અષ્ટાધ્ય કવિઓએ સંપ્રદાયની ઉચ્ચતમ સેવા કરી મંજલાપાને સમૃદ્ધ બનાવી છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસતાં જણાય છે કે આજથી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેના કાળ 'ભક્તિકાળ' ગણાય છે. જે વખતે સારાય ભારતવર્ષમાં મુસ્લિમ રાજ્યનું પ્રબળ જોર હતું. હિંદુ રાજ્યો વિલાસી, સુધુષ્ટ તથા નિર્જળ હતા. ધાર્મિક જનતા ત્રાસી ગઈ હતી, અને વામમાર્ગી તથા પાખંડીઓનું પ્રાબલ્ય હતું. તે વખતે ઉત્તરમાં સંત તુલસીદાસજી, પૂર્વમાં ચૈતન્યદેવ, મધ્ય ભારતમાં ભક્ત શિરોમણિ ગીરાંગાઈ અને ગુજરાતમાં પરમ ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતા થયા.

આ દરેક તેમની અનોખી રીતે, અત્યાર સુધી ચાલી આવેલા સનાતન ધર્મને જનસંમુદાયની રુચિ અનુસાર ઝોક આપી જનતાને

ધર્મનો રસ્તો વિચરવા પ્રેરણા આપી. આ બધા જ ભક્તોનો એક જ સૂર-નિર્વાજ પ્રભુભક્તિ-હતો.

આવા કટોકટીના સમયે શ્રી ચંપારણ્યમાં શ્રીવૈશ્ણવરાવતાર શ્રી મહાપ્રભુજીનું પ્રાગલ્ભ્ય થયું. તેઓશ્રીએ ‘ ભક્તિ અને આત્મનિવેદન ’ અર્થાત્ “ મેવા અને સમર્પણ ” એ મનુષ્યે જીવનના નિર્માણ અને નિર્ચાણનું રહસ્ય હોવા ઉપરાંત પ્રભુ પ્રાપ્તિનો સરળ માર્ગ છે, એ જનસમુદાયને સમજાવવા ત્રણ ત્રણ વખત ભારતવર્ષની પગપાળા યાત્રા કરી, અને તેઓશ્રીના અગાધ જ્ઞાન અને બુદ્ધિપૂર્વકની સમજાવટથી દક્ષિણમાં શ્રીકૃષ્ણદેવ રાજની વિજયનગરની રાજસભામાં અનેક ધર્માચાર્યો તથા પંડિતોને પરાસ્ત કરી પુષ્ટિ સંપ્રદાયની પતાકા ફરકાવી. ગાજએ તેમનો કનકાભિષેક કરી બહુ માન આપી સત્કાર કર્યો. તેઓશ્રીના દ્વિતીય કુમાર શ્રી ગુસાંઈજીએ પણ પોતાના પિતાશ્રીના પગલે આસી તેઓશ્રીએ પ્રવતવિદ્ય સંપ્રદાયને આવા કપરા સમયમાં સુદૃઢ અને વ્યવસ્થિત કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં તેઓશ્રીને મહાન સિદ્ધિ મળી.

તેઓશ્રીએ વાવેલાં એ સંસ્કાર ખીજથી સાહિત્ય, સંગીત અને કલા પોષાયાં. તદુપરાંત બસમર્વિતવસ્ત્રનાં તસ્માદ્ વર્જનમાચરેત્-એટલે પોતાનું સર્વ જ કંઈ હોય, આવા પીવા પહેરવાની દરેક ચીજ પ્રભુ ચરણમાં સમર્પી તેને દાસ બાવે-પ્રસાદી રૂપે—મદ્ય કરવી, આવો આદર્શ અને ભાવના જનતા સમક્ષ મૂકી. આથી મનુષ્ય-જીવનની નિઃસાધનતા અને સાર્થકતા સધાવા લાગી.

રમો યે શઃ । વૈષ્ણવ માર્ગ એ રસ માર્ગ છે. પ્રેમનો પારાવાર સમુદ છે. એથી અષ્ટછાપના મહા કવિઓ તેમજ અન્ય વૈષ્ણવ મહા કવિઓએ સમા સમાના કીર્તન, ભજન અને પદોને અનેક વિધ ગગરાગણીમાં ગૂંથ્યાં. ઋષ્ટ અનુસાર વસ્ત્રાભૂષણની સેવા, સર્જી (રંગોળાની) મેવા અને ફૂલમંડળાના મનોરથોએ લલિતકથાને ઉત્તેજન

આપ્યું. પ્રભુને આશંગાવવા માટે યતા અન્નકૂટો અને છપ્પન ભોગના મનોરથો (જેનું રહસ્ય અતિ ગૂઢ અને અવૌકિક છે) એ પાકશાસ્ત્રની કળાને ખીસવી.

આ ઉપરાંત વૈષ્ણવી સાહિત્ય ધણું કુદ્યુ ફાલ્યું છે. તેના આધાર રથાને શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી અને તેમના વંશજો છે. શ્રી મહાપ્રભુજી અને તેમના વંશજોએ ભક્તિસાહિત્યની ભાગીરથી વહેવડાવી છે, એનું કહીએ તો તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ દેવી જીવોને ચોરાશી લક્ષ યોનિમાંથી મુક્ત કરવા જૃહદ્ ભાષ્ય, અણુભાષ્ય, શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર શ્રી સુખો-ધિનીજી, તત્ત્વદીપ નિબંધ વિગેરે ચોર્ણાસી ગ્રંથો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અર્પ્યા છે તથા શ્રીવિકૃલ્લનાથજી (શ્રી ગુસાંધિજી)એ વિદ્વન્મણ્ડન વિગેરે ગ્રંથો તથા દીકા-દીપણી પ્રજ્વલિત સાહિત્ય રચ્યું છે, શ્રી ગોકુલનાથજીએ પણ અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો તથા ભક્તમાળા વિગેરેની રચના કરી આક્ષેપ કર્તાઓને પરાન્ત કર્યા છે. શ્રી પુરૂષોત્તમજીએ તો અનેક વાદ ગ્રંથોની રચના કરી છે, અને શ્રીમહાપ્રભુજીના ધણા ગ્રંથો ઉપર દીકા દીપણુ લખ્યાં છે. શ્રીહરરાયજીએ પણ ભાવાત્મક સાહિત્યદ્વારા સંપ્રદાયને મુસમૃદ્ધ બનાવ્યો છે. કાશીવાળા શ્રી ગિરિધરલાલમહારાજે શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર શ્રી બાલપ્રમોદિની દીકા તથા શ્રી શુદ્ધાદૈત્યમાર્તંડક વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે. શ્રી કલ્યાણુ-રાયજી વગેરે પૂજ્ય આચાર્ય વંશજોએ સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથોની રચના કરીને તથા અષ્ટ સખા પ્રજ્વલિત મહાનુભાવોએ પણ મજ સાહિત્યની રચના કરીને સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઉપર મહાન ઉપદાર કર્યો છે.

આ સાહિત્ય ઉપરાંત ચોર્ણાસી વૈષ્ણવોની અને ખસો ખાવન વૈષ્ણવની વાર્તાઓ, નિજ વાર્તા ધરૂ વાર્તા જેવી વાર્તા સાહિત્ય ઉપરાંત અપાર તત્ત્વજ્ઞાન આ માર્ગના સાહિત્યમાં ખીલેલું પડ્યું છે.

તેમાંથી શ્રીમદ્ ભાગવતને તો અપૂર્વ વેગ મળ્યો છે. શ્રી મહાપ્રભુજીએ એને 'સમાધિ ભાષા'નું બીરૂદ આપ્યું એટલુંજ નહિ પણ પ્રસ્થાનત્રયીને બદલે ભાગવત સાથે પ્રસ્થાનત્રયગુપ્તયીને પ્રમાણુ-ભૂત બનાવી.

શ્રીમદ્ ભાગવત વિષે વૈષ્ણવ જનતા આગળ તેના ગુણાનુવાદ ગાવા એ સૂર્યને દીપક બતાવવા સમાન છે. એ સ્વયં ભગવદ્દર્શ હોવાથી ગુણુસાગર છે.

મારા વિદ્વાન મિત્ર શાસ્ત્રીજી રમણલાલ પાસેથી તેમનું સંપાદિત પ્રવચન સાંભળ્યા બાદ તેમના ત્રણ ગ્રંથો મારા જોવામાં આવ્યા, તેમાં 'ભાગવતીગીતા' માટે મને વિશિષ્ટ આદર થયો.

ત્યારબાદ એ વર્ષ પહેલાં તેમણે આ 'સુભાષિત રતનમંજૂષા'ની હસ્તલિખિત પ્રત મને બતાવી. હું તે સાંઘત જોઈ ગયો, અને આ ગ્રંથ મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીની પુણ્યસ્મૃતિમાં હાથ તો વૈષ્ણવ જનતા, 'ધર્માચાર્યો', ઉપદેશકો વિગેરેને ઉપકારક થાય એમ લાગ્યું. કાઈ પણ વિષય ઉપર શ્રીમદ્ ભાગવતના એકી સાથે વિચારો અપાયા હોય તો તે આ ગ્રંથમાં છે—એ તેની વિશિષ્ટતા છે, આથી મેં મારા બાઈઓ સાથે વિચાર કરી આવાં શુભ કાર્ય માટે, આ ગ્રંથના પ્રકાશન માટે શ્રી. શાસ્ત્રીજીને અનુમોદન આપ્યું, અને તે તેમણે સહર્ષ સ્વીકાર્યું.

ગુજરાતની વૈષ્ણવ જનતા આવા સદ્ગ્રંથોનો લાભ લેશે તો અમારો તથા લેખક મહાશયનો પરિશ્રમ સફળ માનીશું.

અંતમાં આ ગ્રંથના પ્રકાશનની પ્રેરણા કરનાર પરમ કૃપાળુ પરમાત્માનો તથા તેમાં સમિતિ આપવા બદલ શ્રી, શાસ્ત્રીજી રમણલાલનો હાર્દિક આભાર માની અત્રે વિરમું છું.

ભગવાન અને ભગવદીયનો

દાસ

હિન્ - મોતીલાલ પરીખ

પ્રાસ્તાવિક

— ૦ —

ધર્મઃ પ્રોગ્ણિતકૈતવોઽગ્ર પરમો નિર્મત્સરાણાં સતામ્
વેદ્યં ઘાસ્તવમગ્રવસ્તુ શિવદં તાપત્રયોન્મૂલનમ્ ।
શ્રીમદ્ભાગવતે મહામુનિકૃતે કિં ઘા પરૈરોશ્વરઃ
સઘો હૃદયવરુધ્યતેઽગ્ર કૃતિભિઃ શુશ્રૂર્પુમિસ્તઃક્ષણાત્ ॥

મા. ૧-૧-૨.

શ્રીમદ્ભાગવત ભારતવર્ષના ચાર લાખ શ્લોકના પુરાણ સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એમાં યશસે, અર્થકૃતે, વ્યવહારવિદે, શિવેતર-સતયે, સઘઃ પરનિર્જીતયે, અને કાન્તાસમિતતયોપદેશયુજે આ સર્વ કાવ્યના હેતુઓ સુંદર રીતે સમજાવ્યા છે. જેમાં ભાષાસામર્થ્ય હોય, વિચારસામર્થ્ય હોય, અને માનવજીવનના ઉદ્ધારની ચાવી હોય તે સદ્ગ્રન્થ, આમ એક સંસ્કૃત લેખકે લખ્યું છે. શ્રીમદ્-ભાગવતમાં આ ત્રણેય અંગો સંપૂર્ણ કળાથી ખીલ્યા છે, અને તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો આ મહાગ્રન્થ છે, અરે, ગ્રન્થરાજ છે.

એના સુભાષિતો એટલે માનવજીવનના ઉદ્ધારના મહાવાક્યો-અણુમૂલાં રત્નો-આ ગ્રન્થમજૂષામાં બ્યવસ્થિત ગોડવી મહાગુજરાતને ચરણે ધરતાં મને ખૂબજ આનંદ થાય છે. મારા સપ્તાહ પ્રવચનોમાં તેમજ છૂટા વ્યાખ્યાનોમાં જ્યારે જ્યારે જરૂર પડતી ત્યારે આનુ-ષંગિક વિચાર આપવા માટે ગ્રામ પડતો. અદારહત્તર જેટલી શ્લોક સંખ્યામાંથી એકાર્થવાચક શ્લોક ઘણી જગાએ નોવામાં આવ્યા. એ બધાને વિષયવાર સંગૃહીત કર્યા હોય તો, વિક્ષાનો વ્યા-ખ્યાતાઓ અને કથાકાર પંડિતોને ખૂબજ ઉપર્યાગી થાય એ હેતુથી એનો પ્રથમ સંગ્રહ કર્યો.

આ દિશામાં કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો છે કે કેમ? તે હું વિચારતો હતો તેવામાં મારા વિદ્વાન વકીલ મિત્ર શ્રી ભગવન્તરાવ દેવ, વડોદરાવાળાએ દામોદર સાંત્રીનારામ મંડળી મુખર્જી તરફથી જણાવેલા 'સાર્થ શ્રોમદ્માનવત'ના અગિયારમા ભાગ તરફ મારું ધ્યાન દોર્યું. એ અન્યમાં લેખકે ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક સ્વત્વ પ્રયત્ન કરી સુભાષિતો આપ્યાં છે. પણ તે રકન્ધવાર આપેલાં હોવાથી, એકજ વિષય ઉપર એકસાથે સુભાષિતો મળી રાકતાં નથી. પણ તે સાથે એ અન્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે પૂર્વાપર સંબંધ જળવવાના હેતુથી કથાભાગ પણ તેમાં ગુંથવામાં આવ્યો છે. એકાદશ રકન્ધ ઉપર સવિશેષભાર મૂક્યો છે.

અગાઉ આવો જ એક પ્રયત્ન ચારસો વર્ષ ઉપર શ્રીવિષ્ણુ-સ્વામીએ કરેલો. એનો નિર્દેશ, આજ પુસ્તકને શ્રી. નરહરિલાલ શાસ્ત્રીજીએ આપેલા આશીર્વાદમાં આપ આગળ જોઈ ગયા છે. એટલે મારી ગતિ તો મળે વજ્રમુક્તીને સૂત્રસ્ય જેવી મહાકવિ શ્રી કાલિદાસના ભાખ્યા પ્રમાણે બની છે.

આમ ભાગવતનાં સુભાષિતો-પ્રમાણો-એ વિષયવાર આપવામાં આવે તો ખૂબજ ઉપયોગી થઈ પડે એમ લાગવાથી મેં એને નીચે જણાવેલાં પ્રકરણોમાં બ્યવસ્થિત કર્યાં છે, અને એક પ્રકરણ ખીજા સાથે સંકળાયેલું રહે એનું યથામતિ ધ્યાન રાખ્યું છે.

આ અન્ય નીચે જણાવેલાં સાત મુખ્ય પ્રકરણમાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યો છે

પ્રકરણ	નામ	પેટાપ્રકરણ
૧હું	બહા	નિર્ગુણ અને સગુણ.
૨જી	આત્મા	...

૩૦૬	માયા-પ્રકૃતિ	માયા, કાલં, કર્મ, સ્વભાવ શુભો, પ્રકૃતિ, શરીર.
૪૫	જગત્-સંસાર	
૫૭	માનવ	માનવધર્મ; વ્યાખ્યા-લક્ષણો; પ્રશંસા-નિન્દા; આહાર, ક્ષત્રિય શ્રી, સત્પુરુષ, દુર્જન, યોગી, શાની, ભક્ત, વગેરે; માનવ અને અન્ય વિષયો.
૬૬	સાધનો	યોગ, જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ, શુરુ, દેવો, અને ભાગવત.
૭૭	પ્રકીર્ણ	ધન, ધર્મ-અધર્મ, કીર્તિ- અપકીર્તિ, ક્રિયા, ભાગ્ય, પુણ્ય- પાપ, સિદ્ધિ, સુખ-દુઃખ વગેરે.

પ્રત્યેક પ્રકરણનો આશય સમજવા માટે તેની આગળ 'ભાગ-
વતી ગીતા'ની માફક સમીક્ષા મૂકવામાં આવી છે કે જેથી તે વિષયનું
ભાગવતી દૃષ્ટિનું ધ્યેય ત્રિય વાચકને સમજાય. જેથી આ સ્થાને એ
વિષયોની છાણાવટ કરી નથી. સમજવાની સરળતા માટે ભાવાનુવાદ
કર્યો છે. આ ઉપરાંત તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે પરિશિષ્ટ પ્રકરણ
તરીકે શ્રી મહાપ્રભુજીના પોકશ ગ્રંથોનાં સુભાષિતો લીધાં છે. એનું
સમ્પ્રદાયી ભાષાન્તર શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીજીનું છે. એમની
આ અતુલા અને કૃપા બદલ ઝણી છું.

હવે આ ગ્રંથનાં પ્રકાશન વિષે.

આ પુસ્તક આશરે બે વર્ષ ઉપર તૈયાર થયેલું. સરતવાળા પ.
પૂ. આચાર્યશ્રી વ્રજરત્નલાલજી મહારાજના અનન્ય સેવક, પરમ
ભગવદીય, મારા ધનિક મિત્ર શેઠશ્રી હિરાલાલ મોતીલાલ પરીખ,
પેટલાદવાળાએ પોતાના પિતાશ્રીની પુણ્યસ્મૃતિમાં તેમના ધર્મ.

નિધિમાંથી આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે આદર બતાવ્યો, અને મોટા ભાગની આર્થિક સહાય માટે ઉદારતા બતાવી, તે બદલ હું તેમનો, તથા તેમના સમગ્ર કુટુંબનો આભાર વ્યક્ત કરું છું. અનેકના જીવનને ઉત્તરનારાં આવાં કાર્યોમાં એમની લક્ષ્મી યશસ્વતી બનેા એમ ઇચ્છું છું. એમનું સમગ્ર કુટુંબ શ્રીગુરુદેવ તથા શ્રીનાથજીનું અનુગ્રહ-ભાજન બનેા એ શુભાશા.

આ સાથે મારા પરમવૈષ્ણવ-વિદ્વાન મિત્ર શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીજીએ, વડોદરાવાળા પ્રાતઃસ્મરણીય પૂ. શાસ્ત્રી નર-હરિલાલજીએ, પ. પૂ. શ્રી શંકરમહારાજ ઉનાવાવાળાએ તથા ભાગવત-ના પ્રસિદ્ધ વક્તા નડિયાદવાળા પં. શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજીએ, આ પુસ્તક ઉપર મારી વિનંતિને માન આપી જે ભૂમિકા તથા આશીર્વાદ આપ્યા છે તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું. એમના વિચારો 'વાચકને પુષ્ટિપ્રદ અવશ્ય બનશે એવી શ્રદ્ધા સેવુ છું.

તે સાથે જે મહાગુજરાતના વિદ્વાનમંડળે મારા શ્રીભાગવત ઉપરનાં (૧) ભાગવત તત્ત્વચિન્તામણિ (૨) પંચગીત રાસતત્ત્વ (૩) ભાગવતી ગીતા (૪) નામચંદ્રિકા 'વગેરે પુસ્તકોને સંભાળી અપનાવ્યાં છે, તેમના કરકમલમાં આ મારું ભાગવતનું પંચમ પુષ્પ અર્પતા ખૂબ આનંદ અનુભવું છું. એમાં જે કંઈ સરસ છે તે ભગ-વાનનું છે. સદૌષ જથ્થાપત્રે મારું છે. બાકી તો કર્તા કારયિતા હરિઃ ।

છાપકામમાં સુવિધા કરી આપવા બદલ શ્રી આંદિત્ય મુદ્રણા-લયના માનનિક શ્રી. મણિલાલ પ્ર. મીસ્ત્રો બી. એ.નો આભાર માનું છું. અંતે ભગવાન નન્દનન્દનની કૃપાથી સર્વે મવન્તુ સુલિનઃ-ઈચ્છી વિરમું છું.

ભગવાન અને ભગવદીયનો ચરણસેવક
રમણલાલ શાસ્ત્રી.
સાહિત્યતીર્થ, વિદ્યારત્ન.

વિષયાનુક્રમ

પ્રકરણ ૧ લું : બ્રહ્મ-નિર્ગુણ અને સગુણ : પૃ. ૧-૩૬

સમીક્ષા : પૃ. ૧-૪

નિર્ગુણ બ્રહ્મ : પૃ. ૧-૧૩

<p>૧. બ્રહ્મસ્વરૂપદર્શન ૧-૧૨, પૃષ્ઠ ૫-૮.</p> <p>૨. બ્રહ્મસ્વરૂપ સંબંધનો- નો સનાતન માર્ગ</p> <p>૩. બ્રહ્મસ્વરૂપની વ્યાપકતા</p> <p>૪. બ્રહ્મસ્વરૂપ શાશ્વત છે</p> <p>૫. બ્રહ્મસ્વરૂપ અને તેની સૂક્ષ્મ વિભૂતિ ૬</p>	<p>૬. વ્યાપક બ્રહ્મ ૫૪</p> <p>૭. શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ૧૧</p> <p>૮. શબ્દબ્રહ્મ (ઠંકાર)- સ્વરૂપવર્ણન ૧૧</p> <p>૯. ત્રિકાલાખ્યાયિત બ્રહ્મસ્વરૂપ ૧૨-૧૩</p>
---	--

સગુણ બ્રહ્મ : પૃ. ૧૪-૧૬

<p>૧. સગુણ બ્રહ્મ</p> <p>૨. પરમાત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ ૧૪</p> <p>૩. પરમાત્મપદ અને તેના અધિકારી ૧૫</p> <p>૪. પરમાત્મા અગમ્ય છે</p> <p>૫. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે ૧૬</p> <p>૬. પરમાત્માનું કાર્ય</p> <p>૭. પરમાત્માનું સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા (પુરૂષ)</p> <p>૮. પરમાત્માનું સ્વરૂપ ૧-૨ ૧૭</p>	<p>૯. સગુણ બ્રહ્મ(વિષ્ણુ) દર્શન ૧૮-૧૯</p> <p>૧૦. પરમાત્મા પુરુષ તરીકે</p> <p>૧૧. પરમાત્મા અને તેની શક્તિ (પુરૂષ-પ્રકૃતિ) ૨૦</p> <p>૧૨. ભગવાનનું સ્વરૂપ</p> <p>૧૩. ભગવાનનાં સરોરે</p> <p>૧૪. „ ની મૂર્તિના પ્રકારે</p> <p>૧૫. ભગવાનની પૂજના સ્થાનો ૨૧</p>
--	--

કેટલીક જગ્યાએ એક જ વિષયના ઘણા સુબાધિતો બાગવતમા મળે છે. તેનો જુદો અનુક્રમ ન બાર આપ્યો નથી. જેમકે ‘બ્રહ્મસ્વરૂપ દર્શન’ ૧-૧૨ અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ દર્શનનાં બાર સુબાધિતો છે, એમ સમજવું.

૧૬. ભગવાનની પૂજનાં	૫૪	૩૫. ભગવાનની કૃપાથી	૫૪
સ્થાનો અને સાધનો	૨૨	દુઃખનિવૃત્તિ	૨૬
૧૭. ભગવાનની વિભૂતિઓ	૨૨	૩૬. ભગવાનની કૃપાદષ્ટિનું	
૧૮. બનાં વિવિધ સ્વરૂપો		રૂળ ૧-૨	
૧૯. ભગવાનના અવયવો		૩૭. ભગવાનની સમાનતા	
૨૦. ભગવાનનાં નામ, કર્મ		૧-૨	૨૬
અને સ્વભાવ	૨૩	૩૮. બાળી ઈચ્છા પ્રાપ્ત છે	
૨૧. બાળુ આકર્ષણ ૧-૨		૩૯. ભગવાનનો ક્રોધ પણ	
૨૨. ભગવાનની વિભૂતિઓ		કૃપા રૂપે છે	
ઉત્પત્તિનું કારણ છે		૪૦. ભગવાનનું ચરણક્રમણ	
૨૩. ભગવાનનું ચરિત્ર		વરપ્રદ છે	
૨૪. ભગવાનનું ચરિત્ર		૪૧. ભગવાનનું વ્યાપકત્વ અને	
આનંદપ્રદ છે	૨૪	તેની પ્રસન્નતાનો ઉપાય	૩૦
૨૫. બાળુ ચરિત્ર અત્યર્થ છે		૪૨. ભગવાનનું ભક્તને દાન	
૨૬. બાળુ ચરિત્ર નૌકારૂપે		૪૩. ભગવાનનાં દર્શન એ	
૨૭. બાળી લીલા વિચિત્ર છે		પરમલાભ છે	૩૧
૨૮. બાળી લીલા અત્યર્થ છે		૪૪. બાળી ગુણો અનંત છે	
૨૯. ભગવાનનું કાર્ય	૨૫	૪૫. ભગવાન આશ્રયરૂપ છે	
૩૦. ભગવાનની પ્રસન્નતા		૪૬. ભગવાન યમાદિ	
નું રૂળ ૧-૨		ક્રિયાનાં રૂળ રૂપે	૩૨
૩૧. ભગવાનની પ્રસન્નતા-		૪૭. ભગવાન સર્વરક્ષક છે	
ભક્તિમાં	૨૬	૪૮. ભગવાન સર્વપાપક છે	
૩૨. ભગવાનનો અનુમદ		૪૯. ભગવાન મૃત્યુબંધ છે	
કોના ઉપર ઉતરે છે		૫૦. ભગવાન દ્રષ્ટા તરીકે	
૩૩. ભગવાનનો અનુમદ		૫૧. બાળ ભક્તને સંપત્તિ,	
કોના ઉપર ઉતરે છે.		કેમ આપતા નથી ? ૧-૨	૩૩
૩૪. બાળી ભક્તપ્રિયતા		૫૨. ભગવાન સ યોગ	
	૨૭-૨૮	વિયોગના હેતુરૂપ છે.	૩૪

૫૩. બાં ભક્તને ચતુર્વિધ- પુરુષાર્થ રૂપે કહે છે.	૫૪ ૩૫	ઉપાય.	૫૪ ૩૫
૫૪. ભગવાનની કૃપા હોય તોજ રક્ષા શક્ય છે.		૫૬. ભગવદ્ગ્રાપ્તિ અને આત્મદર્શન.	
૫૫. ભગવદ્ગ્રાપ્તિનો સહેલો		૫૭. ભગવદ્ગુણ પ્રસંસા.	
		૫૮. સર્વવ્યાપી ભગવાન આત્મસ્વરૂપે	૩૬

પ્રકરણ રજુ : આત્મા : પૃ. ૩૭-૫૮

સમીક્ષા : પૃ. ૩૭-૪૧

૧. આત્મસ્વરૂપદર્શન ૧થી ૧૧	૪૨-૪૫	૧૧. આત્માના કર્મસાક્ષીઓ	
૨. આત્મસ્વરૂપદર્શનના ઉપાયો ૧-૨	૪૬	૧૧જ આત્માનું અમરત્વ અને દેહાધ્યાસ	૫૧
૩. આત્મસ્વરૂપના અચાનક કારણ		૧૨. આત્માનો વિપર્યાસ	૫૨
૪. આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર	૪૭	૧૨. આં અને દેહનો સંબંધ	
૫. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ	૪૮	૧૪. આત્માની દેહગતિ	૫૩
૬. આત્મતત્ત્વ સુલભ તથા દુર્લભ છે		૧૫. આત્માનો અન્યદેહમાં સચાર શા મારે ?	૫૪
૭. આંની આવર્યકતા		૧૬. આત્માનું દેહથી બિભરત્વ ૧-૩	૫૫
૮. આત્મા સર્વથી ત્રિય છે	૪૯	૧૭. આત્મા અને દેહનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય	
૯. આંમાં કર્તૃત્વની બ્રાન્તિ		૧૮. આત્મા અને પરમાત્મા	૫૬
૧૦. આત્મા પુત્રરૂપે જન્મે છે	૫૦	૧૯. આત્મા અને પર- માત્માનો ભેદ ૧-૩	૫૭-૫૮

‘પ્રકરણ ૩૭’ : માયા-પ્રકૃતિ : પૃ. ૫૯-૧૧૯

૧. માયા પૃ. ૫૯—૬૬

સમીક્ષા : પૃ. ૫૯-૬૧

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૧. માયાનું સ્વરૂપ ૧-૬	૬૨	૫ માયાના મોહની જીવન	૬૫
૨. માયાનું સ્વરૂપ અને કાર્ય	૬૩	ઉપર અસર	
૩. માયાની અસર ૧-૪	૬૪	૬. માયાનું બળ	૬૫
૪. માયાનો મોહ		૭. માયા અગમ્ય છે	૬૬

૨. કાળ પૃ. ૬૬—૭૬

સમીક્ષા : પૃ. ૧૧-૧૮

૧. કાલની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ ૧-૨	૬૯	કાલોનો પશુ વિનાશ કરે છે.	૭૧
૨. કાલનું સ્વરૂપ ૧-૪	૬૯-૭૦	૬. ચાર યુગનાં મુખ્ય લક્ષણો	૭૨
૩. કાલની શક્તિ ૧-૨		૭. કલિયુગનાં સ્થાનો	
૪. કાલનું કાર્ય		૮. કલિયુગ ધર્મ ૧-૨	૭૩-૭૫
૫. કાલ રાજાઓની મહત્ત્વા-		૯. કલિયુગનો મહાગુણ	૭૬

૩. કર્મ પૃ. ૭૬—૮૮

સમીક્ષા : પૃ. ૭૧-૭૮

૧. કર્મનું ક્ષણ-સંયોગ અને વિયોગ	૭૮	૫. કર્મની વિષમતા	૭૯
૨. કર્મની સફળતા અને નિષફળતા		૬. કર્મનાં પાત્રો	
૩. કર્મની ધમ્મજા પ્રબળ છે.		૭. કર્મની ગતિ	
૪. કર્મક્ષણ અવશ્ય ભોગવવા પડે છે.		૮. કર્મની ઉત્તરી અસર	
		૯. કર્મમાર્ગનું સ્વરૂપ	૮૦
		૧૦. કર્મવાસનાનું ક્ષણ	

૧૧. કર્મ અને વાસનાનું	૫૪	૨૦. સકામ કર્મમાર્ગનું	૫૪
સ્વરૂપ તથા પરિણામ	૮૧	સ્વરૂપ	૮૭
૧૨. સાચું કર્મ અને		૨૧. સકામ કર્મની નિંદા	
સાચી વિદ્યા		૨૨. સકામ કર્મનો	
૧૩. કર્મ સુખદુઃખનું		ઉપદેશ કલ્યાણક્રિયા	
કારણ છે		નથી.	
૧૪. કર્મનો હેતુ	૮૨	૨૩. કર્મોની ક્ષત્રુતિ-નિ-	
૧૫. કર્મ જીવનમરણનું		ષકામ કર્મની પ્રેરણા	
કારણ છે		શા માટે ?	
૧૬. કર્મ અપમૃત્યુનું		૨૪. કર્મકર્મ વિચાર.	
કારણ છે		૨૫. પુનર્જન્મનો હેતુ-કર્મ	
૧૭. કર્મનો પ્રતિકાર-માન	૮૩	૨૬. મહાપુરુષોનું લોકસં-	
૧૮. પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત કર્મ		પ્રકાર્ય કર્મ	૮૭
૧૯. નિષ્કામ કર્મનું ફળ	૮૪	૨૭. અનાસક્તા-કર્મ પ્રથંસા	૮૮

૪. રવસાવ-ગુણો પૃ. ૮૮—૧૦૫

સમીક્ષા : પૃ. ૮૮-૮૯

૧. ગુણો પ્રકૃતિનો ધર્મ છે	૯૦	૯. દયા પ્રથંસા	
૨. સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ		૧૦. પરોપકાર પ્રથંસા	
૩. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિનું		૧-૨	૯૩
લક્ષણ		૧૧. સાચી સાધુતા	૯૪
૪. પ્રેમતત્ત્વ	૯૦	૧૨. શાન્તિ-કાર્યસિદ્ધિની	
૫. પવિત્રતાની વ્યાખ્યા		માતા છે	
૬. શોભાની વ્યાખ્યા		૧૩. રમેગુણની વૃત્તિઓ	
૭. શાન્તિનું મહાકારણ		૧૪. રમેગુણની વૃદ્ધિના	
-લગવત્સેવા		લક્ષણો	
૮. સંતોષ પ્રથંસા-૧-૪	૯૧-૯૨	૧૫. દારિદ્ર્ય પ્રથંસા ૧-૨	૯૫-૯૬

૧૬. તુષ્ણાનું ક્ષણ	૫૪	૩૧. મોહનરકતું દાર છે	૧૦૨
૧૭. સ્નેહબંધન દુસ્ત્યજ છે	૬૭	૩૨. આસક્તિ-અચાનનું ક્ષણ	
૧૮. લાભ અને લભ્યની વ્યાખ્યા		૩૩. આસક્તિનું ક્ષણ-દુઃખ	૧૦૨
૧૯. શૌર્યની વ્યાખ્યા		૩૪. લોભનિન્દા	
૨૦. ઉન્માદની વ્યાખ્યા	૬૭	૩૫. ક્રોધનું સ્વરૂપ	
૨૧. સંસારવાસના મુક્તિની બાધક છે.		૩૬. ક્રોધ ન કરવાનું કારણ	
૨૨. વાસનાની પ્રબળતા		૩૭. સદૃશ્ય ઉપરનો દ્વેષ પોતાનો જ નાશ કરજે છે.	૧૦૩
૨૩. વાસના અને તેના સાગનું ક્ષણ		૩૮. દુઃસંગની અસર ૧-૨	
૨૪. વાસનાનું બળ અને તેને જીતવાનો ઉપદેશ	૬૮	૩૯. કર્મવાસનાથી સર્વ સાધનો નિષ્ફળબને છે. ૧૦૪	
૨૫. વાસનાને જીતવાના ઉપાયો	૬૯	૪૦. અસત્ય એ મહાન અધર્મ છે.	
૨૬. અસતોષ નિંદા ૧-૨		૪૧. અસત્ય અનિષ્ઠ ક્યારે બને છે.	
૨૭. તમોગુણની વૃત્તિઓ અને લક્ષણ ૧-૨	૧૦૦	૪૨. મૈયુનસુખ દુઃખદાયક છે	
૨૮. હર્ષ શોકનું કારણ		૪૩. ગુણોનું પરિણામ	૧૦૫
૨૯. મોહનું કારણ		૪૪. ગુણની વૃદ્ધિનાં કારણો	
૩૦. મોહસંસારનું મહા કારણ છે	૧૦૧		

પ. પ્રકૃતિ પૃ. ૧૦૬-૧૧૪

૧. પ્રાકૃતિક તત્ત્વો	૧૦૬	૩. મનના ધર્મ	
૨. પ્રકૃતિને જીતવાના ઉપાયો	૧૦૭	૪. મનનું કાર્ય ૧-૨	
		૫ મનની વૃત્તિ	૧૦૮

	પૃષ્ઠ
૬. મન બુદ્ધિનો ભેદ	૧૦૯
૭. મન સંસારનું કારણ છે	
૮. માયા મનને ઉત્પન્ન કરે છે	
૯. મન સંસારનું મહા કારણ છે	
૧૦. મનના સંયમનો ઉપાય	૧૦૯
૧૧. મનને સ્થિર કરવાનો ઉપદેશ	
૧૨. મનને વશ કરવાનું ફળ	૧૧૦
૧૩. મનના અસંયમનું ફળ	
૧૪. મનની આસક્તિ તથા અનાસક્તિનું ફળ	

૬. શરીર

૧. શરીરધારણનું કારણ અને કાર્ય	
૨. શરીરની નવ અવસ્થાઓ	
૩. શરીરનું રૂપક	૧૧૫
૪. શરીરનું જધારણ અને અનાસક્તિ	
૫. શરીરના ધર્મો	
૬. શરીરની અનિત્યતા	૧૧૬

	પૃષ્ઠ
૧૫. કોનું મન શાન્ત થતું નથી ? ૧-૨	૧૧૯
૧૬. બુદ્ધિનું લક્ષણ અને શક્તિ	
૧૭. ચિત્તશક્તિ અને તેનું કાર્ય	
૧૮. ચિત્તશાન્તિનો ઉપાય—ત્યાગ	૧૧૨
૧૯. અહંકારની અસર	
૨૦. પૃથ્વીનું લક્ષણ	
૨૧. જળનું લક્ષણ	૧૧૩
૨૨. તેજનું લક્ષણ	
૨૩. આકાશનું લક્ષણ અને વ્યાખ્યા	
૨૪. સ્પર્શનું લક્ષણ	
૨૫. ગ્રહનું લક્ષણ	૧૧૪

૫. ૧૧૫—૧૧૯

૭. શરીરનો ગોદ	
૮. જન્મ અને મરણની વ્યાખ્યા.	
૯. જન્મ અને મરણનું કારણ	
૧૦. જન્મ અને મરણનું વાસ્તવિક રસ ૨૨૩૫	૧૧૭
૧૧. ઉત્તમ મૃત્યુના પ્રકાર	
૧૨. મરણનું ચિહ્ન	

૧૩. વિનાશનું કારણ	૫૪ ૧૧૮	૧૬. દુર્વચન દુઃખદાયક છે	૧૧૯
૧૪. વાણીની નિષ્ક્રિયા		૧૭. સાત્ત્વિક આહાર	
૧૫. વાણીની સફળતા		૧૮. જળની વ્યાખ્યા	૧૧૯

પ્રકરણ ૪થું : જગત્ અને સંસાર : પૃ. ૧૨૦-૧૩૧

સમીક્ષા : પૃ. ૧૨૦-૧૨૫

૧. સંસારનું કારણ ૧-૨		૧૦. સંસાર જગત્ અને	૧૩૦
૨. સંસારનું સ્વરૂપ		જગદીશ ; અવયવ	
૫. ૧૨૬-૧૨૭		અને અવયવી	
૩. સંસારનું સ્વરૂપ-		૧૧. સંસાર નિવૃત્તિનો	
મુસાદરખાનું	૧૨૮	ઉપાય	૧૩૦
૪. સંસારનું શુદ્ધ સ્વરૂપ		૧૨. સંસારસમુદ્ર તરવાનો	
૫. સંસારનું મિથ્યાત્વ		ઉપાય-જ્ઞાન	
૬. જગત્ ધર્મરાધીન છે.		૧૩. સંસારસમુદ્ર તરવાનો	
૭. જગત્ ધર્મરાધીન છે.		ઉપાય આત્મજ્ઞાન	
૮. જગત્ ભગવાનમાં		૧૪. સંસારના ઉદ્દેગને	
લીન છે	૧૨૯	તરવાનો ઉપાય	૧૩૧
૯. સંસાર ફળવાન કયા			
સુધી ?			

પ્રકરણ ૫મું : માનવ : પૃ. ૧૩૨-૧૮૯

સમીક્ષા : પૃ. ૧૩૨-૧૩૫

૧. માનવ ધર્મ પૃ. ૧૩૬-૧૪૭

૧. માનવધર્મ ૧-૪	૧૩૬	૬. શ્રદ્ધધર્મ	
૨. બ્રાહ્મણધર્મ ૧-૨		૭. સાર્વવર્ણિક ધર્મ	
૩. ક્ષત્રિય ધર્મ ૧-૨	૧૩૭	૧-૪	૧૪૦-૧૪૨
૪. રાજધર્મ ૧-૭	૧૩૮-૧૩૯	૮. સમ્રાટનો ધર્મ	
૫. વૈશ્યધર્મ		૯. પ્રજાધર્મ	

૧૦. શિષ્યધર્મ	૫૪	૧૩. પુત્ર ધર્મ ૧-૬	૧૪૪-૧૪૫
૧૧. સારથિધર્મ	૧૪૪	૧૪. કન્યા ધર્મ	
૧૨. મહાપુરુષોનો		૧૫. સ્ત્રીધર્મ ૧-૪	૧૪૬-૧૪૭
આચાર ધર્મ ૧-૬	૧૪૪		

૨. વ્યાખ્યા અને લક્ષણો પૃ. ૧૪૮—૧૫૪

૧૬. મહાપુરુષ લક્ષણ		૨૬. રાજની વ્યાખ્યા	
૧૭. યોની-આત્મદૃષ્ટાનું		૨૭. સુખીનું લક્ષણ	
લક્ષણ		૨૮. પુત્ર લક્ષણ	૧૫૨
૧૮. સત્પુરુષની વ્યાખ્યા		૨૯. વૃથા પડિત લક્ષણ	
૧-૨	૧૪૮	૩૦. બંધુ અને ધનિકની	
૧૯. સત્પુરુષનાં ૩૨ લક્ષણો		વ્યાખ્યા	
	૧૪૯	૩૧. શૌચનીય પુરુષ લક્ષણ	
૨૦. ધીરપુરુષની વ્યાખ્યા		૩૨. દરિદ્રી, કૃપણ સત્તાધીશ	
૨૧. પડિત લક્ષણ	૧૫૦	અને દુર્બલની વ્યાખ્યા	
૨૨. વિદ્વાનની વ્યાખ્યા		૩૩. સ્વામી અને સેવકનાં	
૨૩. આદર્શ બ્રાહ્મણ લક્ષણ		લક્ષણો	૧૫૩
૨૪. પડિતની વ્યાખ્યા		૩૪. મૂર્ખાની વ્યાખ્યા ૧-૨	
૨૫. શરવીર લક્ષણ ૧-૨	૧૫૧	૩૫. નરકગામીનું લક્ષણ	

૩. પ્રશંસા અને નિંદા પૃ. ૧૫૪—૧૬૪

૩૬. સત્પુરુષ પ્રશંસા ૧-૬		૪૧. પુત્રપ્રશંસા	
	૧૫૪-૧૫૭	૪૨. અસત્પુરુષ નિંદા ૧-૨	
૩૭. સમદર્શીની પ્રશંસા			૧૫૬-૧૬૧
૩૮. બ્રાહ્મણ પ્રશંસા	૧૫૭	૪૩. પૌરોહિત્ય નિંદા	
૩૯. માતાપિતાની પ્રશંસા		૪૪. અધમ આશ્રમીઓની	
૪૦. ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રશંસા		નિંદા	
૧-૫	૧૫૮-૧૫૯	૪૫. ગૃહસ્થાશ્રમ નિંદા	

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૪૬. સન્તાન નિન્દા	૧૬૨	૫૧. દુર્ગન નિન્દા	૧૬૧
૪૭. કુપુત્ર નિન્દા	-	૫૨. કૃપણ નિન્દા ૧-૨	
૪૮. અસતી નિન્દા		૫૩. કામી નિન્દા	૧૬૪
૪૯. ચારિત્ર્યહીન સ્ત્રીની નિન્દા	૧૬૩	૫૪. રાજ નિન્દા	
૫૦. પ્રભાહીન સ્ત્રીની નિન્દા		૫૫. કુસેવક નિન્દા	

૪. બ્રાહ્મણ પૃ. ૧૬૫—૧૬૬

૫૬. બ્રાહ્મણ ગ્રંથ છે		૬૦. બ્રાહ્મણસ્વના નાશના કારણ	
૫૭. બ્રાહ્મણનો દંડ	૧૬૫	૬૧. ગોદાનપાત્ર બ્રાહ્મણો	
૫૮. બ્રાહ્મણનું દૈવત-ભગવાન		૬૨. કયા બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ ફળે છે	૧૬૬
૫૯. બ્રાહ્મણકુલની સેવા			

૫. ક્ષત્રિય પૃ. ૧૬૭—૧૬૮

૬૩. રાજા પ્રભાનો રક્ષક છે.		૬૭. રાજાની રમતો	૧૬૭
૬૪. રાજાની મહત્તા		૬૮. કયા રાજાની પ્રભા	
૬૫. રાજા સર્વ પ્રાણીમય છે		દુઃખી થાય છે	
૬૬. રાજાએ કાનો નાશ કરવો જોઈએ.		૬૯. કુટ્ટ રાજાનો અધઃપાત	

૬. સ્ત્રી પૃ. ૧૬૮—૧૬૯

૭૦. સ્ત્રીની મહત્તા	૧૬૮	૭૨. સ્ત્રીનો ઉપાસ્યદેવ-પતિ	
૭૧. સ્ત્રી પુરુષનું અધુરું અંગ છે		૭૩. સ્ત્રીવધનું ફળ	૧૬૯

૭. સત્પુરુષ પૃ. ૧૬૯—૧૭૨

૭૪. સત્પુરુષની મહત્તા		૭૬. સત્પુરુષો તીર્થને પણ પવિત્ર કરે છે	
૭૫. સત્પુરુષનો મહાગુણ-ગુણપરીક્ષા		૭૭. સત્પુરુષો કોને સત્કારે છે!	

૬૮. સત્પુરુષોનો દેષ કાણુ કરે છે ? ૫૭૬
૧૭૦

૭૯. સત્પુરુષના અપરાધનું ફળ
૮૦. સત્પુરુષ પર કરેલો ધા
મારનારનું અનિષ્ટ
કરે છે

૮૧. સત્પુરુષો અક્રોધી
હોય છે ૫૭૬

૮૨. સત્પુરુષનાં દર્શનનું ફળ
૮૩. સત્પુરુષની વૃત્તિ ૧૭૧
૮૪. સત્પુરુષ ચરિત્ર
૮૫. સત્પુરુષો તીર્થરૂપ છે

૮. દુર્જન પૃ. ૧૭૨—૧૭૩

૮૬. દુર્જન દંડથી જ સાંત
થાય છે ૧૭૨

૮૭. દુર્જનોનાં વચનો બાણ
સમાન છે

૮૮. દુર્જનોની ગતિ

૮૯. દુર્જનોનાં પાપ સ્વયં
પ્રકટ થાય છે

૯૦. દુર્જન સુખી થતો
નથી

૯. યોગી પૃ. ૧૭૩—૧૭૬

૯૧. કુયોગીને ભગવાન
દુર્લભ છે ૧૭૩

૯૨. અધર્મ કરનાર તથા
પાપ સૂચવનાર કુયોગી
(પાપી) છે

૯૩. યોગીની ગતિ

૯૪. યોગીની સિદ્ધિ

૯૫. યોગીની સ્થિતિ ૧૭૪

૯૬. યોગી સર્વશુ છે

૯૭. યોગીની ગતિ અમેય છે

૯૮. યોગીની સંસાર ઉપરની
દૃષ્ટિ ૧૭૫

૯૯. યોગીનું અકલ્પ્યાણુ થતું
નથી

૧૦૦. યોગીનું દર્શન દેવ-
દુર્લભ છે

૧૦. જ્ઞાની પૃ. ૧૭૬—૧૭૭

૧૦૧. જ્ઞાનીની વાણી સફળ
થાય છે

૧૦૨. જ્ઞાની અને યોગીનો
ભેદ

પૃષ્ઠ

૧૯. પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર
ધ્યાન ધારણાનું ફળ ૨૧૭

૨૦. કુપાત્રનું તપ અનર્થ
કરે છે ૨૧૮

૨. જ્ઞાનસાધન પૃ. ૨૧૯—૨૨૫

૨૧. જ્ઞાનની વ્યાખ્યા
૨૨. જ્ઞાનનું ફળ
૨૩. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ
૨૪. ભક્તિ વિના જ્ઞાન
નિષ્ફળ છે ૨૧૯

૨૫ જ્ઞાન સિદ્ધિઓનું
કારણ છે
૨૬. બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનોની
પરંપરા ૨૨૦

૨૭. બ્રહ્મદર્શનનો સાધનો
૨૮. બ્રહ્મદર્શનનો ઉપાય ૨૨૧
૨૯. સચ્ચિદ-નિર્ગુણ બ્રહ્મની
પ્રાપ્તિના ઉપાયો
૩૦. આત્મજ્ઞાન મોક્ષદાતા
છે ૨૨૨

૩૧. જ્ઞાન પરમ કલ્યાણનું
સાધન છે
૩૨. કર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય,
અને ઐશ્વર્યની વ્યાખ્યા

૩૩. વિદ્યાનની વ્યાખ્યા ૨૨૩
૩૪. વૈષ્ણવી વિદ્યાનું ફળ
૩૫. કુપાત્રની વિદ્યા અનર્થ
કરે છે

૩૬. વૈરાગ્ય ઉદ્ધારક છે
૩૭ વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ
વિષયોના અનુભવથી
થાય છે ૨૨૪

૩૮. વિદ્યાની વ્યાખ્યા
૩૯. કર્મ સંન્યાસ ૨૨૫

૩ કર્મસાધન પૃ. ૨૨૫—૨૪૮

૪૦. કર્મયોગ અને તેનું
ફળ ૨૨૫

૪૧. સકામ કર્મના ત્યાગનો
ઉપદેશ ૨૨૬—૨૨૭

૪૨. કર્મથી કર્મના નાશનો
ઉપદેશ ૨૨૮

૪૩. સંન્યાસની વ્યાખ્યા
૪૪. ત્યાગનું લક્ષણ ૨૨૯

૪૫. યજ્ઞના પ્રકાર
૪૬. તપનું ફળ
૪૭. દાનનીતિ ૨૩૦

૪૮. ની સફળતા

	પૃષ્ઠ
૪૯. દાન અને તપની વ્યાખ્યા	૨૩૦
૫૦. અક્ષય દાન	
૫૧. આશ્રવિકાનો નાશ કરનાર દાન, દાન નથી	૨૩૧
૫૨. આદર્શ ગોદાન	
૫૩. પૂરિપુને જીતવાનો ઉપાય	
૫૪. મોહનાશનો ઉપાય	૨૩૨
૫૫. સત્સંગ પ્રશંસા	
૫૬. સત્સંગનું ફળ ૧-૪	૨૩૩
૫૭. સત્સંગની મહત્તા ૧-૫	૨૩૪
૫૮. સત્સંગનું સ્વરૂપ	
૫૯. સત્સંગનો મહાલાભ	૨૩૫
૬૦. સત્સંગ મોટો ખજાનો છે	
૬૧. મુક્તસંગ થવાનો ઉપદેશ	
૬૨. બંધન અને મુક્તિ ૧-૩	૨૩૬

૪. ભક્તિ સાધન પૃ. ૨૪૮—૨૭૪

૭૬. ભક્તિનું સ્વરૂપ-સર્વ-વ્યાપક પરમાત્મ-દર્શન ૧-૨	
---	--

	પૃષ્ઠ
૬૩. આત્મબંધનનું કારણ ૧-૪	૨૩૭
૬૪. આત્મબંધનનું કારણ -ગુણાસક્તિ	
૬૫. આત્મદર્શન કરનારને માયાબંધન નથી	૨૩૮
૬૬. મુક્તિની વ્યાખ્યા	
૬૭ મુક્તિની મહત્તા	
૬૮. મુક્તિનું સ્વરૂપ	૨૩૯
૬૯. મુક્તિ સાધન ૧-૫	૨૪૦-૨૪૨
૭૦. મુક્તિના ત્રણ મહા-સાધનના અધિકારી	૨૪૩
૭૧. મુક્તિનો મહામાર્ગ-ગુણત્યાગ	૨૪૪
૭૨. જીવ-મુક્તિનો મહામત્ર	૨૪૫
૭૩. મુક્તિદાતા આત્મ-સ્વરૂપ દર્શન	૨૪૬
૭૪. આત્મદર્શનથી મુક્તિ	૨૪૭
૭૫. ગુણાતીત માયુસ મુક્ત થને છે	૨૪૮

૭૭. ભક્તિનું સ્વરૂપ-સર્વ-વ્યાપક પરમાત્માની ઉપાસના	૨૪૮
---	-----

૭૮. ભક્તિનાં સાધનો	૨૪૯
૭૯. ભક્તિની મહત્તા ૧-૭	૨૪૯-૨૫૦
૮૦. ભક્તિનું ફળ ૧-૯	૨૫૧-૨૫૫
૮૧. ભક્તિ વિના જ્ઞાન તથા યશ નિષ્ફળ છે	૨૫૫
૮૨. ભક્તિ વિના જ્ઞાન તથા ધનિયોની નિષ્ફળતા	૨૫૬
૮૩. ભક્તિ સિવાય સર્વ સાધનો નકામાં છે	
૮૪. ભક્તિ કલ્યાણકારક માર્ગ છે ૧-૨	૨૫૭
૮૫. ભક્તિમાર્ગની ઉત્તમતા	
૮૬. ભક્તિના પ્રકારો અને દૃષ્ટાન્તો	
૮૭. ભક્તિસાધન અચાન- નાશક છે	૨૫૮
૮૮. ભક્તિસાધનની સત્યતા- (ધર્મરૂપીતિ)	
૮૯. ભક્તિની દુર્લભતા	
૯૦. ભક્તિથી વિદ્યા અને તપની મફળતા	
૯૧. આદર્શ ભક્તિ	

૯૨. નિષ્કામ ભક્તિની વ્યાખ્યા	૨૫૯
૯૩. નિષ્કામ ભક્તિનું ફળ ૧-૨	
૯૪. નિષ્કામ ભક્તિયોગનું લક્ષણ	૨૬૦
૯૫. નિષ્કામ ભક્તિનું સ્વરૂપ અને ફળ ૧-૨	૨૬૧
૯૬. વૈરાગ્યધી ભક્તિનું ફળ	
૯૭. વૈરાગ્યધી ભક્તિનું મહત્ત્વ	૨૬૨
૯૮. ભક્તિ સર્વની પોષક છે	
૯૯. પ્રેમભક્તિની શ્રેષ્ઠતા	
૧૦૦. નવધાભક્તિ	૨૬૩
૧૦૧. શ્રવણભક્તિનાં કારણો	
૧૦૨. શ્રવણભક્તિના નિયમો	૨૬૪
૧૦૩. શ્રવણભક્તિનું ફળ- ચિત્તશુદ્ધિ	
૧૦૪. શ્રવણભક્તિનું ફળ	
૧૦૫. શ્રવણભક્તિની યોગ્યતા	
૧૦૬. શ્રવણભક્તિનું ફળ ૧-૩	૨૬૫

	પૃષ્ઠ
૧૦૭. કથાશ્રવણ પવિત્ર કરનાર છે	૨૬૬
૧૦૮. કથાશ્રવણ આનંદ-દાયક છે	૨૬૬
૧૦૯. કીર્તન ભક્તિનું ફળ ૧-૪	૨૬૭
૧૧૦. કીર્તન ભક્તિની મહત્તા ૧-૩	
૧૧૧. નામસ્મરણની મહત્તા ૧-૬	૨૬૮-૨૬૯
૧૧૨. પાદસેવન ભક્તિનું ફળ	
૧૧૩. અર્ચન ભક્તિનાં સાધનો	૨૭૦
૧૧૪. અર્ચનભક્તિનું ફળ	

પ. ગુરુ સાધન પૃ. ૨૭૫—૨૮૪

૧૨૨. ગુરુની મહત્તા ૧-૨	
૧૨૩. અચ્ચાની ગુરુ તથા શિષ્યની નિન્દા	
૧૨૪. કર્તવ્ય વિમુખ ગુરુ વગેરેની નિષ્ફળતા ૨૭૫ દત્તાત્રેયના ચોપીસ ગુરુઓ	
૧૨૫. ૧લો ગુરુ પૃથ્વી-ગુણ ક્ષમા	

	પૃષ્ઠ
૧૧૫. અર્ચન ભક્તિ શ્રદ્ધા પ્રમાણે ફળ આપે છે	૨૭૧
૧૧૬. અર્ચન નિષ્ફળ જતું નથી	
૧૧૭. ભગવાનની સેવા સર્વાર્થસાધન છે	૨૭૧
૧૧૮. આત્મનિવેદન 'ભક્તિનું' સ્વરૂપ	
૧૧૯. આત્મનિવેદન ભક્તિનું સ્વરૂપ	૨૭૨
૧૨૦. આત્મનિવેદન ભક્તિનાં સાધનો	
૧૨૧. આત્મનિવેદન ભક્તિનું ફળ ૧-૫	૨૭૩-૨૭૪

૧૨૬. ૨જો ગુરુ પર્વત-ગુણ પરોપકાર	
૧૨૭. ૩જો ગુરુ વાયુ-ગુણ અસંગ	૨૭૬
૧૨૮. ૪થો ગુરુ આકાશ-ગુણ નિર્લેપતા	
૧૨૯. ૫મો ગુરુ જળ-ગુણ પવિત્રતા	
૧૩૦. ૬જો ગુરુ અગ્નિ-ગુણ તેજસ્વિતા	૨૭૭

	પૃષ્ઠ
૧૩૧. ૭મો, ગુરુ સૂર્ય-	
ગુણ સમતા	૨૭૮
૧૩૨. ૮મો ગુરુ કપોલ-	
ગુણ આસક્તિ	
૧૩૩. ૯મો ગુરુ પક્ષી (કુરુર)	
ગુણ આસક્તિ	૨૭૮
૧૩૪. ૧૦મો ગુરુ અન્નગર-	
ગુણ ઉદાસીનતા	
૧૩૫. ૧૧મો ગુરુ સમુદ્ર-	
ગુણ ગંભીરતા	૨૭૯
૧૩૬. ૧૨મો ગુરુ પતંગ-	
ગુણ વાસના	
૧૩૭. ૧૩મો ગુરુ ભમર-	
ગુણ સારમદ્ધ	
૧૩૮. ૧૪મો ગુરુ માખી-	
ગુણ સંયમ	૨૮૦
૧૩૯. ૧૫મો ગુરુ હાથી-	
ગુણ કામ	

૬. દેવસાધન પૃ. ૨૮૪-૨૮૮

૧૪૯. દેવોતું મૂળ વિષ્ણુ	
ભગવાન	૨૮૪
૧૫૦. દેવો ક્યારે પ્રસન્ન	
માય છે	
૧૫૧. પ્રજ્ઞા વિષ્ણુ અને	
મહેશનું એકત્વ	

	પૃષ્ઠ
૧૪૦. ૧૬મો ગુરુ મધમાખી-	
ગુણ અતિસંત્રષ્ટ	૨૮૧
૧૪૧. ૧૭મો ગુરુ દરણ-	
ગુણ શ્રવણાસક્તિ	
૧૪૨. ૧૮મો ગુરુ મત્સ્ય-	
ગુણ રસાસક્તિ	૨૮૧
૧૪૩. ૧૯મો ગુરુ કુમારી	
કંકણ-ગુણ એકલતા	
૧૪૪. ૨૦મો ગુરુ સર્પ-	
ગુણ એકાન્તજીવન	૨૮૨
૧૪૫. ૨૧મો ગુરુ ચંદ્ર-	
ગુણ ક્ષયવૃદ્ધિ	
૧૪૬. ૨૨મો ગુરુ કરો-	
ળીઓ-ગુણ સર્જન	
અને સંહાર	
૧૪૭. ૨૩મો ગુરુ ભમરી-	
ગુણ તદ્દપતા	૨૮૩
૧૪૮. ૨૪મો ગુરુ દેહ-ગુણ	
વૈરાગ્ય	૨૮૪

૧૫૨. વિષ્ણુ ભગવાનના	
અવતારનું કારણ	
૧૫૩. વિષ્ણુપદની શ્રેષ્ઠતા	૨૮૫
૧૫૪. વિષ્ણુનું સ્વરૂપ અને	
કાર્ય	

પૃષ્ઠ

પૃષ્ઠ-

૧૫૫. સૂર્ય સર્વનું જીવન છે

૧૫૬. અતુલ્ય નિરૂપણ

૨૮૬

૧૫૭. વાસુદેવ સ્વરૂપની

વ્યાખ્યા અને લક્ષણ

૧૫૮. વાસુદેવ સ્વરૂપ લક્ષણ

૭. ભાગવત સાધન પૃ. ૨૮૮—૨૯૫

૧૬૧. અતુલ્યોક્તિ ભાગવત

૨૮૮—૨૮૯

૧૬૨. ભાગવતની મહત્તા

૧-૧૨

૨૯૦—૨૯૩

પ્રકરણ ૭મું :

પ્રકીર્ણ વિષયો

પૃ. ૨૯૬—૩૩૧

૧. ધન પૃ. ૨૯૬—૩૦૦

૧. ધનનું લક્ષણ

૨. ધનની નિંદા ૧-૪ પૃ ૨૯૬

૩. ધનની અર્થાદા

૪. ધનનો ઉપયોગ પૃ. ૨૯૭

૫. ધનના અનર્થો

૬. ધન માયારૂપ છે પૃ. ૨૯૮

૨. ધર્મ-અવર્મ પૃ. ૩૦૧—૩૦૭

૧૧. ધર્મનું મૂળ

૧૨. ધર્મનું મૂળ કારણ

૧૩. ધર્મ-અધર્મની વ્યાખ્યા

૧૪. ભાગવત ધર્મની

વ્યાખ્યા

અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના

ઉપાયો

૨૮૭

૧૫૯. સંકર્ષણની વ્યાખ્યા

અને લક્ષણ

૧૬૦. અનિરૂદ્ધની વ્યાખ્યા

અને લક્ષણ

૨૮૮

૧૬૩. ભાગવતનાં લક્ષણો

૧-૧૧

૨૯૩-૨૯૫

૭. લક્ષ્મી કેને વરે છે

૧-૨

પૃ. ૨૯૯

૮. રાજલક્ષ્મીની નિંદા

૯. પરધનની ઈચ્છા

થવાનું કારણ

૧૦. દક્ષિણાની વ્યાખ્યા પૃ. ૩૦૦

૧૫. ધર્મનાં ત્રીસ લક્ષણો ૩૦૧

૧૬. ધર્મનાં ચરણો

૧૭. ધર્મની સૂચિતા ૩૦૨

૧૮. ધર્મનું ફળ

૧૯. ધર્મ અને યાગનું

કારણ

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૨૦. સદ્ધર્મ પાપીને પવિત્ર કરે છે	૩૦૩	૨૮. દ્રોહયુક્ત ધર્મ અધર્મ છે	
૨૧. અંતિમ ધર્મ	૩૦૩	૨૯. સ્વધર્મનું વિદિતપાલન નિર્મુળ્ય બનાવે છે	૩૦૫
૨૨. સંયમ ધર્મ		૩૦. અધર્મની શાખાઓ	૩૦૬
૨૩. આચાર ધર્મ		૩૧. દુષ્ટને શિક્ષા કરવી એ ધર્મ છે	
૨૪. આચાર ધર્મની અગત્યતા		૩૨. બાહ્યાવસ્થાથી ધર્મ પાળવો	
૨૫. સંયમ ધર્મ	૩૦૪	૩૩. અધર્મનાં ચરણો	
૨૬. અવિનાશી ધર્મનું સ્વરૂપ		૩૪. અધર્મનું ફળ શિક્ષા	૩૦૭
૨૭. ધર્મ શ્રમરૂપ ક્યારે થાય છે ?			

૩ કીર્તિ-અપકીર્તિ-અવશા પૃ. ૩૦૮

૩૫. અપકીર્તિની અસર	૩૭. સંજ ધીનાં અપમાનનાં કારણ
૩૬. સંભાવિત માણસને અપમાન થાય સમાન છે	૩૮. અતિ પરિચયથી અવશા થાય છે.

૪. ક્રિયા પૃ. ૩૦૯—૩૧૦

૩૯. પ્રિયદર્શન દુર્લભ હોય છે	સત્કાર્યમાં સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે
૪૦. ભેદદર્શનનું ફળ	૪૪. દૂર રહેલી વસ્તુનું આકર્ષણ વિશેષ હોય છે
૪૧. ચતુર્વિધ પુરુષાર્થનું ફળ	૪૫. મહાપુરુષનું શરણ સફળ છે
૪૨. ભોજન કરાવવાનો વિધિ અને ફળ	૪૬. શ્રમની નિષ્ફળતા
૪૩. જનસમુદાયની	

૪૭. લોકવ્યવહારનું કૃણ	૫૭૬
૪૮. પુરુષાર્થની સફળતા	૩૧૦

૪૯. દુષ્ટની હસા
આનંદપ્રદ છે

૫. દૈવ (ભાગ્ય) પૃ. ૩૧૦—૩૧૨

૫૦. ભાગ્યની વિચિત્રતા	
૧-૨	૩૧૧
૫૧. ભાગ્યની સત્તા	
૫૨. ભાગ્યની પ્રતિકૂળતામાં	
સર્વ પ્રતિકૂળ બને છે	

૫૩. ભાગ્યની પ્રબળતા	
(કર્મફળે)	૩૧૨
૫૪. અશુભનો નાશ	
કરનાર સાધનો	

૬. પુણ્ય-પાપ-પ્રાયશ્ચિત્ત પૃ. ૩૧૨—૩૧૫

૫૫. પુણ્યપાપનો હેતુ	
૫૬. પુણ્ય પાપના ક્ષયનાં	
સાધનો	
૫૭. પાપનું ઔષધ-	
પ્રાયશ્ચિત્ત	૩૧૩
૫૮. પ્રાયશ્ચિત્તના અધિકારી	
અને સાધનો	૩૧૪
૫૯. પ્રાયશ્ચિત્તની નિષ્ફળતા	
૬૦. સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત	
-ભક્તિ	

૬૧. સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત-	
કીર્તન	
૬૨. સર્વોત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત-	
નામસ્મરણ	૩૧૫
૬૩. સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં	
પ્રાયશ્ચિત્ત	
૬૪. હિ સાનો પ્રતિકાર	
હિ સા નથી-અહિસા છે	
૬૫. રાજવધ પાપ છે	

૭. સિદ્ધિ-મુખ-દુઃખ પૃ. ૩૧૬—૩૧૮

૬૬. સિદ્ધિઓની સંખ્યા	
અને સ્વરૂપ	૩૧૬-૩૧૭
૬૭. સિદ્ધિઓનું મૂળ-	
ભગવાનનું શરણ	

૬૮. મુખ-દુઃખની વ્યાખ્યા	
૧-૨	
૬૯. સાચું મુખ	૩૧૮
૭૦. નિરાશા-તૃષ્ણારહિત	
પલું-એ મોટું મુખ છે	

૮. સામાન્ય નીતિ પૃ. ૩૧૯—૩૩૧

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૭૧. સામાન્ય નીતિ	૩૧૯	૮૬. મંગાળની મહત્તા	
-૭૨. સારગ્રહણ		૮૭. દુઃખી કેણુ ?	
આવશ્યક છે		૮૮. સુખી કેણુ ?	
૭૩. અરાજકતામાં		૮૯. કેણુ દુઃખી થતો નથી ?	૩૨૩
લોકસ્થિતિ	૩૧૯		
૭૪. ભક્તિમાન રાજાની		૯૦. કેણુ કેનો ત્યાગ	
અસર		કરે છે ?	
૭૫. સ્વરાજ્યનું સુખ		૯૧. દુષ્ટને વરદાન આપવું	
૭૬. જીનો વિશ્વાસ કરવો		ધાતક છે	૩૨૪
નહિ ૧-૨	૩૨૦	૯૨. સાપને દૂધ પાઈ	
૭૭. વૃદ્ધાવસ્થા કાલકન્યા છે		ઉછેરનાર પોતાનો	
-૭૮. જી ઉપર પ્રહાર		વિનાશ કરે છે	
કરવો નહિ		૯૩. ક્રોધને વશ થવું નહિ	
૭૯. દૈવાધીન વિષય ઉપર		૯૪. દ્વાદશાક્ષર મંત્રનો	
વિશ્વાસ રાખવો નહિ		મહિમા	
૮૦. સુમાર્ગ-કુમાર્ગ અને		૯૫. શાસ્ત્રોનો સાર-ભગ-	
સ્વર્ગની વ્યાખ્યા	૩૨૧	વત્રાપ્તિ અને	
૮૧. સ્વર્ગ અને નરક		આત્મદર્શન	૩૨૫
અહીં જ છે		૯૬. યુદ્ધ એ જીતાર	
-૮૨. નરકની વ્યાખ્યા		સમાન છે	
૮૩. સર્વોત્તમદેશની વ્યાખ્યા		૯૭. શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર	
-૮૪. ધરની વ્યાખ્યા		કરવો નહિ	
૮૫. 'ઋષભ, શબ્દની		૯૮. સમયપૂરતી શત્રુ સાથે	
વ્યાખ્યા	૩૨૨	પણ સંધિ કરવી	

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
૯૯. યુદ્ધનું ફળ	૩૨૬	૧૦૬. આતંતાથીનો વિનાશ	
૧૦૦. જલાહારને બોજન		કરવો ઇષ્ટ છે	
તથા ઉપવાસ ગણી		૧૦૭. મહાપુરુષનો અપરાધી	
રાકાય		કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી	
૧૦૧. વિવાહ અને મૈત્રીની		શકતો નથી	
યોગ્યતા		૧૦૮. પરસ્વભાવની નિંદા	
૧૦૨. તેજસ્વી પુરુષ સામે		સ્તુતિનો ત્યાગ કરવો	૩૨૮
અપરાધ ન કરવો		૧૦૯. યાનીના માર્ગને	
૧૦૩. મહાપુરુષ પ્રત્યે કરેલો		અનુસરવું	
અપરાધ પોતાને		૧૧૦. પરમાત્માનો ક્રોધ	
ફળે છે		કોને સ્પર્શ ન કરે!	
૧૦૪. કોને ધેર જવું નહિ	૩૨૭	૧૧૧. ગુણદોષનું સ્વરૂપ	૩૩૦
૧૦૫. ભયભીતને મારવો		૨૧૨. ગુણદોષની વ્યાખ્યા	૩૩૧
નહિ			

પોડશ ગ્રંથોમાંથી સુભાષિત રત્નો પૃ. ૩૩૨—૩૪૭

૧. શ્રી યમુનાજીનો મહત્તા		૮. સેવાની વ્યાખ્યા,	
૨. જીવન સફળ ક્યારે		પ્રકાર અને ફળ	
થાય !		૯. આત્મબોધથી	
૩. જીવનની સફળતા		અજ્ઞાદર્શન	૩૩૩
૪. જગતના હિતકારક		૧૦. યાનના અભાવમાં	
હેવો—શિવ ને વિષ્ણુ	૩૩૨	પુષ્ટિમાર્ગ તારનાર છે	
૫. શિવ અને વિષ્ણુનું		૧૧. પુષ્ટિનું લક્ષણ	
કાર્ય		૧૨. પુષ્ટિનું કાર્ય	
૬. જીવનું કર્તવ્ય		૧૩. પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણ	
૭. આત્મસમર્પણની		અને ભેદથી પર છે	૩૩૪
સિદ્ધિ			

પૃષ્ઠ

૧૪. પુષ્ટિ માર્ગનું ફળ— ભગવાન	૩૩૫
૧૫. પુષ્ટિ માર્ગમાં જીવો ભિન્ન (સ્વતંત્ર) છે	
૧૬. દુઃખ-ભગવાનનો અનુગ્રહ	
૧૭. બ્રહ્મસંબંધનું ફળ	
૧૮. સમર્પણયોગ	૩૩૫
૧૯. સેવાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ	
૨૦. આત્મનિવેદનનું સ્વરૂપ	
૨૧. આત્મનિવેદનનું ફળ	
૨૨. ચિન્તા નાશનો ઉપાય	૩૩૬
૨૩. શ્રીકૃષ્ણ નિર્દોષ દેવતા છે.	
૨૪. સેવક ધર્મ	
૨૫. સમર્પણ ફળ	
૨૬. પ્રભુ સર્વસમર્થ છે	૩૩૭
૨૭. વિવેકનું સ્વરૂપ	
૨૮. વિવેકની વ્યાખ્યા	
૨૯. ધૈર્યની વ્યાખ્યા	
૩૦. ધૈર્યનું સ્વરૂપ	
૩૧. ભગવાન આશ્રય રૂપ છે	૩૩૮

પૃષ્ઠ

૩૨. અનન્યાશ્રય	૩૩૯
૩૩. શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય રૂપે	૩૪૦
૩૪. પુષ્ટિભક્તનો ધર્મ	૩૪૧
૩૫. ગૃહજીવન બાધક નથી	
૩૬. ભક્તનો નાશ નથી	૩૪૨
૩૭. ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ભક્તોના લક્ષણો	
૩૮. ભક્તિસાધનમાં સાગનો ત્યાગ	
૩૯. પુષ્ટિભક્તિના ગુરુઓ	૩૪૩
૪૦. સાગ અને તેની સિદ્ધિ	
૪૧. સંન્યાસ હિતાવહ નથી	
૪૨. નિરોધ લક્ષણ	૩૪૪
૪૩. ભગવત્કૃપાનો આનંદ દુર્લભ છે.	
૪૪. નિરોધનું ફળ	
૪૫. નિરોધનું સ્વરૂપ અને ફળ	૩૪૫
૪૬. નિરોધથી દુઃખનો નાશ	
૪૭. ભક્તનું કર્તવ્ય	૩૪૬
૪૮. કાળ કેને બક્ષે છે	
૪૯. શ્રીકૃષ્ણ લૌકિક સ્વરૂપ નથી	
૫૦. કૃપાર્થતા કયારે ?	
૫૧. મુક્તિની વ્યાખ્યા	૩૪૭

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પ્રકરણ ૧, લું

બ્રહ્મ-નિર્ગુણ અને સગુણ

—: સમીક્ષા :—

निर्दोषपूर्णगुणाविग्रह आत्मतन्त्रो

निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ।

आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः

सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा

(તત્ત્વ૦નિ૦પ્ર૦ ૧-૪૪)

આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ મહાન્ જગન્નિયન્તા પ્રભુનો ઉદ્દેશ અનેક રીતે અનેક નામથી કરેલો છે. આ વિચાર આજનો નથી. વેદકાલીન છે. “સત્ એક” છે, અને વિપ્રો તેનું મર્ણુન અનેક રીતે કરે છે. (ઋ. સં. ૧-૧૬૪-૪૬) અને એ રીતે વેદ, ઉપનિષદ્, બ્રાહ્મણ અન્થો, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં એને જૂદી જૂદી રીતે વર્ણવ્યા છે; પણ એનો તાત્પર્યાર્થ કાઢી ભાગવતે ત્રણ નામ આપ્યાં છે. પ્રસન્નિ પરમાર્મેતિ મગવાનિતિ ઘન્યતે ।

આપણા ધર્મમાં બુદ્ધિગમ્ય ભૌતિકવાદને અને બુદ્ધિ ન્યાં વિચાર કરતાં થાકે છે તેવા અધ્યાત્મવાદને જૂદા પાડ્યા નથી. કારણ કે એક સાધન છે ન્યારે બીજું સાધ્ય છે.

એકમાં માનવ શક્તિનું દર્શન થાય છે, જ્યારે બીજામાં પરમાત્મશક્તિનું દર્શન થાય છે. પણ માનવશક્તિ એ પ્રભુ-શક્તિ આગળ હંમેશાં હારતી આવી છે, અને તેથી વહેલાં યા મોડાં, ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તેને પરમાત્મશક્તિને શરણે જવું પડે છે. એક અગ્રેજ લેખકે સાચું જ કહ્યું છે, કે જ્યાં માનવશક્તિનો પરાજય થાય છે, ત્યાંથી પ્રભુશક્તિના પ્રકાશનું સહજ દર્શન થાય છે. અને એમ પ્રયત્ન કરતાં છેવટે સાધન અને સાધ્ય એક બને છે.

આ પ્રભુદર્શન-પ્રવક્ષદર્શનનાં બે મુખ્ય સાધનો છે. એક યોગી મહાત્મા અને ભક્તો અને બીજું વેદાદિ શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો. પહેલું સાધન જોઈએ. ભગવાનનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયાતીત હોવાથી એનું વર્ણન કરી શકાય એમ નથી. એનું કારણ કેનોપનિષદ ન તત્ત્વ ચક્ષુર્ગચ્છતિં વગેરેથી સ્પષ્ટ આપે છે, કે ‘ત્યાં હૃદિ જતી નથી, વાણી જતી નથી, મન પણ જતું નથી, અમે તેને જાણતા નથી, તેને કેમ સમજાવવું તે પણ અમે જાણતા નથી’ વગેરે. આથી યોગીઓ અને ભક્તો એને વર્ણવી શકતા નથી. ભક્તની કેવળ ચેષ્ટાથીજ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે એ કોઈ અવર્ણનીય પરમાનંદમાં મગ્ન છે, અને તેથી જીવન્મુક્ત છે. આ આનંદને શ્રી નારદજીએ મુંગા માણસને આપેલાં મિષ્ટાન્નથી થતા વ્યક્ત ન કરી શકતા આનંદ સાથે સરખાવ્યો છે.

હવે પ્રવક્ષનો પરિચય સાધવાનું બીજું સાધન વેદાદિ શાસ્ત્રો છે એનું વર્ણન પરસ્પર વિરોધી લાગતા ગુણવાચક શબ્દોથી કરેલું છે. જેમકે તદ્વેજતિ તત્ત્વેજતિ—(ઈશાવાસ્ય મં., ૫)

આસીનો દૂર વ્રત્તિ....(કઠોપનિષદ્ ૧—૨—૨૧) સર્વેન્દ્રિય
ગુણમાસમ્... વગેરે (શ્વેતાશ્વરોપનિષદ્ અ. ૩. મં. ૧૬—૧૭)
આજ શબ્દોથી શરૂ થતા ભગવદ્ગીતા અ. ૧૩ શ્લો. ૧૪ થી
૧૭ વગેરે ઘણા મંત્રો અને શ્લોકો વિરૂદ્ધ ધર્મોવડે પ્રજ્ઞનું
નિરૂપણ કરનારા છે.

આથી પ્રજ્ઞ, સગુણ અને નિર્ગુણ, સાકાર તથા નિરાકાર,
એક તથા અનેક, નશ્વર તથા દ્વર વગેરે વિરૂદ્ધ ધર્મવાળું
છે. એ સ્વરૂપ લૌકિક આકારવાળું ન હોવાથી તેનું નકારા-
ત્મક વર્ણન છે, અલૌકિક આનંદમય આકારવાળું હોવાથી
તેનું સાકાર વર્ણન છે.

ભગવાન્ શંકરાચાર્ય પ્રજ્ઞનાં નિરાકાર સ્વરૂપનું પ્રતિ-
પાદન કરનાર શ્રુતિઓને પ્રાધાન્ય આપે છે. અને સાકાર
શ્રુતિઓને ગોણુપદ આપે છે. તેમની દૃષ્ટિએ પહેલું વર્ણન
કેવલ પ્રજ્ઞનું છે. જ્યારે બીજું માયાશબ્દ પ્રજ્ઞનું છે.
બુદ્ધિધર્મથી પર હોવાથી તેનું વર્ણન અશક્ય છે, જ્યારે
અમુક પ્રમાણમાં બુદ્ધિગમ્ય હોવાથી વર્ણન કરી શકાય એવું
છે. દૂંઠમાં શ્રી શંકરાચાર્ય જેને નિરાકાર-ચિદ્પ્રજ્ઞ-કહે છે,
તેજ શ્રી મહાપ્રભુજીની દૃષ્ટિએ અલૌકિક સાનંદાકાર
પૂર્ણપ્રજ્ઞસ્વરૂપ છે. માયાશબ્દ પ્રજ્ઞનો એમના સિદ્ધાંતમાં
સ્વીકાર નથી. એઓ જેનો આનંદ ગણી શકાય-અનુભવી
શકાય તેવા અક્ષરપ્રજ્ઞનો સ્વીકાર કરે છે.

આ બે મહાન્ આચાર્યોનાં મન્તવ્યનું વિશ્લેષણ કરવાનું
આ સ્થાન નથી. કારણ કે એનાં અંગ ઉપાંગો એટલાં બધાં
છે, કે એનો પારજ ન આવે એથી એ વિષય વિદ્વાનોને
સોંપી શ્રીમહાપ્રભુજીનું એ વિષયનું મન્તવ્ય રજુ કરીએ છીએ.

આ લેખના મથાળે આપેલા શ્લોક પ્રમાણે ભગવત્સ્વરૂપ નિર્દોષ, પૂર્ણ ગુણવાળું, આત્મતાંત્ર, સ્વતાંત્ર, જડશરીરના ગુણોથી રહિત, સર્વાનંદ મય, સર્વવ્યાપી; સ્ખલતીય, વિખલતીય અને સ્વગત ભેદથી રહિત, આત્મસ્વરૂપ છે. (ત. નિ. ૧-૪૪) જગતનું સમયાયિ કારણ અને નિમિત્ત કારણ પણ એજ છે. (તત્ત્વનિબંધ ૧-૬૮). તે અલૌકિક પ્રમેય, યુક્તિથી પ્રાપ્ત ન થનારું છે. (ત. નિ. ૧-૬૨) તે સચ્ચિદાનંદ, વ્યાપક, અવ્યય સર્વ શક્તિમાન, સ્વતાંત્ર, સર્વજ્ઞ, ગુણરહિત, સત્યાદિ સહસ્રગુણોથી યુક્ત, સર્વાધાર, સર્વ પ્રાપ્તિયક પદાર્થોથી વિલક્ષણ છે. (ત. નિ. ૧-૬૫ થી ૬૭) તથા અનંતમૂર્તિવાળું, કૂટસ્થ, ચલ, વિરુદ્ધ સર્વધર્મોના આશ્રયરૂપ છે. (ત. નિ. ૭૧)

આ લઘુ લેખથી સમજાશે કે જેનાથી જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે, રહ્યું છે અને જેમાં લીન થયે, તે બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ પ્રકારનું છે. પરબ્રહ્મ અને અક્ષર બ્રહ્મ. આ પ્રકરણમાં એ સંબંધી ભાગવતનું દર્શન અને પ્રમાણ છે.



નિર્ગુણ બ્રહ્મ

(૧) બ્રહ્મસ્વરૂપ દર્શન:—

૧. વદન્તિ યત્તત્ત્વચિદસ્તત્ત્વં યજ્ઞાનમદ્વયમ્ ।
 બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દ્યતે ॥ મા. ૧-૨-૧૧
 તત્ત્વગાની મુનિઓએ જ્ઞાનનાં અદ્વિતીય પરમતત્ત્વને બ્રહ્મ,
 પરમાત્મા અથવા ભગવાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

૨. વિશુદ્ધં કેવલં જ્ઞાનં પ્રત્યક્સમ્યગવસ્થિતમ્ ।
 સત્યં પૂર્ણમનાદ્યન્તં નિર્ગુણં નિત્યમદ્વયમ્ ॥ મા. ૨-૬-૩૧
 બ્રહ્મસ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનરૂપ, સત્યસ્વરૂપ, વિષયોથી રહિત, સર્વનું
 અંતર્યામી, સંઘેહાદિથી રહિત, સ્થિર, સત્ય, પૂર્ણ, જન્મનાશથી
 રહિત, નિર્ગુણ અને સર્વકાલે અદ્વય-અવિકારી છે.

૩. શાશ્વત્પ્રશાન્તમભય પ્રતિબોધમાત્રં,
 શુદ્ધં સમં સદસતઃ પરમાત્મતત્ત્વમ્ ।
 શબ્દો ન યત્ર પુરુષારદ્વાન્નિક્કયાર્થો,
 માયા પરૈત્યભિમુક્ષે ચ વિલજ્જમાતા ॥
 તદ્વૈ પદં ભગવતઃ પરમસ્ય પુંસો,
 બ્રહ્મેતિ ચાદ્વિદુરજઞસુક્ષ્મં વિશોકમ્ ॥ મા. ૨-૭-૪૭-૪૮
 મુનિઓ જેને ‘બ્રહ્મ’ તરીકે જાણે છે, તેજ ભગવાનનું
 સ્વરૂપ છે તે બ્રહ્મ નિત્યસુખસ્વરૂપ, શોકરહિત, નિરંતર, અત્યંત
 શાન્ત, ભયરહિત, જ્ઞાનસ્વરૂપ, શુદ્ધ, ભેદરહિત, વિષયો તથા ઈન્દ્રિ-
 યોના સંગથી પર અને આત્મસ્વરૂપ છે. વળી શબ્દક્રિયાનાં ફળથી
 પણ તે પર છે. માયા એ બ્રહ્મની સામે ઊભી રહેતાં શરમાતી
 હોય તેમ સાંધી દૂર નાસી જાય છે. આ પરમાત્માનું પરમપદ છે,
 કે જેને મહાપુરુષો શોક વગરનાં શાશ્વત સુખપ્રદસ્થાન તરીકે ઓળખે છે.

૪. યત્રેદં વ્યજ્યતે વિશ્વં વિશ્વસ્મિન્નવમાતિ યત્ ।

તત્ત્વં દ્રહ્મ પરં ડ્યોતિરાકાશમિવ વિસ્તૃતમ્ ॥ મા. ૪-૨૪-૬૦

જેનાથી આ સમગ્ર જગત જણાય છે, અને સમગ્ર જગતમાં જે વ્યાપક જણાય છે, તે આકાશની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપક પરબ્રહ્મ જ્યોતિ સ્વરૂપ છે.

૫. યસ્મિન્ન્યતો યેન ચ યસ્ય યસ્મૈ, યદ્યો યથા કુરુતે કાર્યતે ચ ।

પરાધરેણાં પરમં પ્રાન્નપ્રસિદ્ધં, તદ્ દ્રહ્મ તદ્દેતુરન્યદેકમ્ ॥

મા. ૬-૪-૩૦.

જેનામાં આ જગત રહ્યું છે, જેનાથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, જે સંબંધથી આ જગત છે, જેને ઉદ્દેશીને, (પૂજા, બલિદાન વગેરે) આપવામાં આવે છે, જે સ્વતંત્ર અને પ્રયોજક (કરનાર અને કરાવનાર) કર્તા છે, તે બ્રહ્મ છે તે બ્રહ્મ સર્વત્ર-પર (પુરુષ અને પ્રકૃતિ) અને અપર (બ્રહ્માદિ)નું અદ્વિતીય મારણ છે. તે એકજ છે. તેની સમાન બીજી કંઈ નથી.

૬. યસ્મિન્નિદં યતઃશ્ચેદં તિષ્ઠત્યપ્યેતિ જાયતે ।

મૃગ્મયેષ્વિવ મૃજ્જાતિસ્તસ્મૈ તે દ્રહ્મણે નમઃ ॥ મા. ૬-૧૬-૨૯

માટીના વિકારો(વાસણો)માં રહેલી માટીની માફક આ જગત જેમાં રહ્યું છે, નાશ પામે છે, અને ઉત્પન્ન થાય છે, તે બ્રહ્મસ્વરૂપ આપને (પરમાત્માને) અમારા તમસ્કાર હો.

૭. યેન ચેતયતે વિશ્વં વિશ્વં ચેતયતે ન યમ્ ।

યો જાગર્તિ જથાનેડસ્મિન્નાયં તં વેદ વેદ સઃ ॥ મા. ૮-૧-૯

જેને લીધે આ જગત ચેતન્યપૂર્ણ થાય છે, પણ જગત જેને ચેતન્ય આપી શકતું નથી; બ્યારે આ જગત સપન કરે છે, ત્યારે જે ('સાક્ષસ્વરૂપે') જગત રહે છે, અરેબરા' મનુષ્યો તેમને જાણી શકતાં નથી, પણ તે તો સર્વને જાણે છે. તે બ્રહ્મ છે.

૮. ન યસ્યાચન્તૌ મંધ્યં ચ સ્વ.પરો નાન્તરં વહિઃ ।

વિશ્વસ્યામૂનિ યચસ્માદ્ વિશ્વં ચ તદ્દતં મહત્ ॥

મા. ૮-૧-૧૨

જે પરમેશ્વરનો આદિ, અંત કે મધ્ય નથી; કોઈ પોતાનો કે પારનો નથી, જે અંદર કે બહાર નથી, છતાં જે પરમાત્માથી આ જગતનાં આદિ, અંત, મધ્ય, પોતાનાં, પારનાં, અંદર તથા બહાર, એ સર્વ થઈ શકે છે, વિશ્વબાપક તે પરમાત્મા સત્પરસ્વરૂપ અને પરિપૂર્ણ 'બ્રહ્મ' છે.

૯. યસ્મિન્નિદં યતશ્ચેદં યેનેદં ય દ્વં સ્વયમ્ ।

યોઽસ્માદ્વરસ્માચ્ચ પરસ્તં પ્રપદ્યે સ્વયમ્ભુવમ્ ॥ મા. ૮-૩-૩

જેમનામાં આ જગત રહેલું છે, જેનાથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, જે જગતને રમે છે, જે પોતે જગત સ્વરૂપ છે, અને જે કાર્ય તથા કારણથી પર છે, તે સ્વતઃસિદ્ધ ભગવાનને હું શરણે જાઉં છું.

૧૦. યોઽસ્થોત્પ્રેક્ષક આદિમધ્યનિઘને યોઽઘ્યક્તજીવિશ્વરો

યઃ સૂર્વેદમનુપ્રવિદ્ય ઋષિણા ચક્રે પુરઃ શાસ્તિ તાઃ ।

યઃ સમ્પદ્ય જહાત્વજામનુશયી સુપ્તઃ કુલાયં યયા

તં કૌવલ્યનિરસ્તયોનિમમયં ધ્યાયેદ્બ્રહ્મં હરિમ્ ॥

મા. ૧૦-૮૭-૫૦

જે ભગવાન પોતાનાં સ્વરૂપમાં કય પામનારા જીવોને સમસ્ત પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ યાય તે માટે આ જગતની સૃષ્ટિ સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ વગેરેનો વિચાર કરે છે અને તેમાં પ્રવર્તે છે, પ્રકૃતિ પુરુષના નિયંત્રા છે, આ જગત સરજી જીવની સાથે તેમાં જેમણે પ્રવેશ કર્યો છે, જેમણે જીવનાં ભોગસ્થાનરૂપ સર્વ શરીરોને બનાવ્યાં છે, જીવને ભોગો અર્પણ કરતા જે ભગવાન તે શરીરોનું પાલન કરે છે; તેમજ જેમને શરણે જઈ તેમનાં ચરણમાં દક્ષવત્ કરનારા જીવ જેમ

સૂતેલો પુરુષ પોતાના શરીરની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે તેમ કારણરૂપ, અવિદ્યાનો ત્યાગ કરે છે, તે બધને દૂર કરનારા અને અસ્પષ્ટિત સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરીને મૂળ કારણ-માયાનો તિરસ્કાર કરનાર પરબ્રહ્મ 'શ્રીહરિનું' નિત્ય ધ્યાન કરવું.

૧૧. યથા નમો વાય્વનલામ્બુમુગુણૈર્ગતાગતૈર્વર્તુગુણૈર્ન સજ્જતે ।

તથાક્ષરં સત્ચરજસ્તમોમલૈ રહમતેઃ સંસૃતિહેતુભિઃ પરમ્ ॥

મા. ૧૧-૨૮-૨૬

જેમ આકાશ, વાયુના શોષણ ગુણથી, અગ્નિના દાહક ગુણથી, પાણીના ભીજવવાના ગુણથી, પૃથ્વીના ભૂખર કરવારૂપ ગુણથી અને જતી આવતી ઋતુઓના ગુણથી લેપાતું નથી, તેમ અહંકારથી પર રહેલા અક્ષર પરબ્રહ્મ પણ સંસારના કારણરૂપ સત્ત્વ, રજઃ તથા તમોગુણના મેલથી લેપાતું નથી.

૧૨. ન યજ્ઞ ઘાષો ન મનો ન સત્ત્વં, તમો રજોઽધામહદાદ્યોઽમી ।

ન પ્રાણબુદ્ધીન્દ્રિયદેવતા ઘા, ન સન્નિવેશઃ સ્થલુ લોકકલ્પઃ ।

ન સ્વપ્નજામત્ર ચ તત્સુપ્તં, ન ચંજલ ભૂરનિલોઽમિરર્કઃ ।

સંસુપ્તચક્ષુર્ન્યયદમૃતર્થં, તન્મૂલભૂતં પદમામનન્તિ ॥

મા. ૧૨-૪-૨૦-૨૧

તે બ્રહ્મતત્ત્વ વાણી, મન, સત્ત્વગુણ રજોગુણ તમોગુણ મહતત્ત્વ વગેરે વિકારો, પ્રાણ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો તથા તેના દેવો આ સર્વલોક રૂપી રચનાથી પર છે. તે તત્ત્વ સ્વપ્ન તેમજ જાગ્રત્ અવસ્થાથી યુક્ત નથી; પણ ઇન્દ્રિયોના અભાવને લીધે સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવું અને અન્ય જેવું છે. કારણ કે તે તર્કમાં આવી શકે તેવું નથી; આકાશ, જળ, પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ તેમજ સૂર્ય જેમાં નથી તેવાં આ પ્રધાનતત્ત્વને વિદ્વાનો મૂળભૂત સ્થાન કહે છે.

(२) अहमस्वरूप संश्रमनानां सनातन मार्गः—

તદ્વદ્ધ પરમ શુદ્ધ સર્તાં વર્ત્ત સનાતનમ્ ॥ મા. ૪-૨-૩૧
તે પરમશુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વપુરુષોનો સનાતન માર્ગ છે.

(3) अक्षरचरूपनी व्यापकताः—

पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा ।

पञ्चतुर्दिशातिकं गणं प्राधानिकं विदुः ॥ मा. ३-२६-११

પાંચ (જ્ઞાનેન્દ્રિય), પાંચ (કર્મેન્દ્રિય), ચાર (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર), અને દસ (તન્માત્રાઓ સહજ, સ્પર્શ વગેરે) આ ઓવીસ તરવોના સમુદાય પ્રધાન કે પ્રકૃતિનું કાર્યહોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે; એટલે વિદ્વાનો તે તરવસમુદાયને પણ 'બ્રહ્મ' તરીકે ઓપાસે છે.

(૪) અભિવ્યક્તિ સાધ્યતા ઉઃ—

न होकस्याद्वितीयस्य ग्रहण परमात्मनः ।

फर्मभिर्वर्धते तेजो ह्रस्वते च यथा रवेः ॥ भा. १०-७४-४

જેમ પોતાના ઉત્તર તથા અન્ત વગેરે કાર્યોથી સુધનું તેજ વધતું કે ઘટતું નથી, તેમ એક, અદ્વિતીય પરમાત્માતું તેજ સર્વિ વગેરે કાર્યોથી વધતું કે ઘટતું નથી.

(૫) ધાતુરચરૂપ અને તેની સૂક્ષ્મવિભૂતિ:—

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ।

स्वादिद भगवान्साक्षात्प्रधानगुरुपेश्वरः ।

पतञ्जनादिषु विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज ।

आत्मनानुप्रविश्यात्मग्राणो ज्ञोत्रो विमर्ष्यजः ॥

भाणादीनां विश्वसृजां शक्तयो या परन्त्य ता ।

पारतन्त्र्याद् धे सादृश्याद् द्वयोश्चेष्टैश्च चेष्टितम् ॥

पान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कैर्दधिगुताम् ॥

યાસ્થૈર્યં ભૂમૃતાં ભૂમેર્નૃત્તિંગ્ધોઽર્થતો મવાન્ ॥

તર્પણં પ્રાણનમણં દેવત્વં તાશ્ચ તદ્રસઃ ।

ઓજઃ સહો ચલં ચેષ્ટા ગતિર્વાયોસ્તવેશ્વર ॥

દિશાં ત્વમવકાશોઽસિ દિશઃ શ્વં સ્ફોટ આશ્રયઃ ।

નાદોવર્ણસ્ત્વમોઢ્ધાર આકૃતીનાં પૃથક્કૃતિઃ ॥

इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्चतदनुग्रहः ।

अवबोधो भवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृति सती ॥

भूतानामसि भूतादिरिन्द्रियाणां च तैजसः ।

वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥

नश्वरेष्विव भावेषु तदसि त्वमनश्चरम् । भा. ૧૦-૮૫-૪-૧૨

જગતનું અસ્તિત્વ જે જગાએ; જે સાધનને લીધે, જેના કારણપણને લીધે; જેના સંબધથી; જેને માટે; જે જે પ્રકારે; જે રીતે અને જ્યારે જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ જગત સૃષ્ટા અને સુલક્ષણે સાક્ષાત્ જગવાન પરમાત્માજ છે. હે ઇન્દ્રિયાતીત પ્રભો ! આ અનેક પ્રકારનાં વૈચિત્ર્યોવાળાં જગતને તમે આત્મસ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન કરી, તેમાં પોતેજ પ્રવેશ કરી, પ્રાણશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિરૂપે પોષી રહ્યા છો. પ્રાણ વગેરે જગતનાં કારણોની જે શક્તિઓ છે તે પણ સર્વના પરમકારણ તમારીજ છે કારણ કે તે પ્રાણ વગેરે પદાર્થો તો તમારી સાથે જોડાયેલા હોવાથી તમારાથી સ્વતંત્ર નથી. જેમ જાણની શક્તિ પોતાની નથી પણ પુરુષની છે, તેમ અચેતન પ્રણોનું ચૈતન્ય આપને લીધે છે. ચન્દ્રની કાન્તિ અગ્નિનું તેજ, સૂર્યની પ્રભા, નક્ષત્રો તથા વીજળીની સ્ફુરણાના આભાસો, પર્વતોની સ્થિરતા અને પૃથ્વીનું સર્વાધારપણું તેમાં રહેલો ગન્ધગુણ-તે સર્વ વાસ્તવિકરૂપે આપજ છો. હે દેવ ! પ્રાણીમાં તુષિ આપવાની તથા જીવાડવાની શક્તિ, તેનો ગુણ રસ અને પ્રાણી પણ તમેજ છો, વાયુનો પ્રભાવ, જળ, ચેષ્ટા-ગતિ, સ્પર્શ

શુભ અને સ્વરૂપ પણ તમેજ છે. દિશાઓ, દિશાઓની જગા, આકાશ અને તેનો શુભ શબ્દ, અર્થયુક્ત શબ્દનું યાન ધ્વનિ, વર્ણમક શબ્દ ઝંકાર, તથા શબ્દનો પૃથક્ પૃથક્ અર્થ કરનાર વૈખરી વાણી પણ તમેજ છે. ઇન્દ્રિયોની વિષય પ્રકાશન શક્તિ, શુદ્ધિની સ્થિરતાની શક્તિ, તેમ જીવોની સ્મરણશક્તિ પણ તમેજ છે. પંચમહાભૂતોનું આદિ કારણ, ઇન્દ્રિયોનું કારણ રાજસ અહંકાર, ઇન્દ્રિયોના દેવોનું કારણ સાર્વિક અહંકાર, તથા જીવોના સંસારનું કારણ પ્રકૃતિ તે આપજ છે. માટી વગેરે દ્રવ્યોના વિકાસોમાં માટીની માફક નારા પામનાર પદાર્થોનું અવિનાશી તત્ત્વ તમે જ છે.

(૬) વ્યાપકશ્રદ્ધા—આશ્રયનો વ્યાખ્યા:—

આમાતશ્ચ નિરોધશ્ચ યતશ્ચાધ્યવસોયતે ।

સ આશ્રયઃ પરં બ્રહ્મ પરમાત્મેતિ શબ્દયતે ॥ મા. ૨-૧૦-૭

જેમનાથી જગતનું સર્જન અને વિલય જણાય છે, તેને 'આશ્રય' કહે છે. અને તેજ 'પરશ્રદ્ધા' કે 'પરમાત્મા' જેવાં યોગ નામોથી ઓળખાય છે.

(૭) શબ્દશ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ:—

શબ્દબ્રહ્મ સુદુર્લભં પ્રાણેન્દ્રિયમનોમયમ્ ।

અનન્તપારં ગમ્યમિદં દુર્લભગાહ્યં સમુદ્રવત્ ॥ મા. ૧૧-૨૧-૭૬

શબ્દશ્રદ્ધા-વેદ અત્યંત દુર્લભ છે પ્રાણ, ઇન્દ્રિય તથા મનોમય છે. તે અનન્તપાર છે. કાળથી કે દેશથી વેદનું માપ લઈ શકાતું નથી, તે ગંભીર, સમુદ્રની જેમ દુર્લભ (અતિચૂડ) છે.

(૮) શબ્દશ્રદ્ધા [ઝંકાર] સ્વરૂપવર્ણન:—

સ્વપાત્નો પ્રાણઃ સાક્ષાત્ વાચકઃ પરમાત્મનઃ ।

સ સર્વમન્ત્રોપનિપદ્ વેદધોજ્ઞ સનાતનમ્ ॥

તસ્યા હ્યાસંસ્ત્રયોચ્ચર્ણા અકારાદ્યા મૃગૂદ્ધા ।

ધાર્યન્તે યૈસ્વયો ભાવા ગુણનામાર્થવૃત્તયઃ ॥ મા. ૧૨-૬ ૪૧-૪૨

ઐકાર, સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્ વાચક છે, સર્વ મંત્રોનું રહસ્ય છે, વેદોનું કારણ છે અને સનાતન છે. હે ભગુવંશી શૈનક ! એ ઐકારના 'અ, ઇ, મ્' એવા ત્રણ વર્ણો છે, કે જે વર્ણો વડે અનુક્રમે સત્ત્વ રજા અને તમ એ ત્રણ ગુણો, ઋગ્વેદ યજુર્વેદ સામવેદ—એ ત્રણ વેદો; ભૂલોક ભુવલોક અને સ્વલોક—એ ત્રણ લોકો, અને જગત સ્પર્શ તથા સ્પૃષ્ઠિ—એ ત્રણ અવસ્થાઓ ધારણ કરાય છે.

(૯) ત્રિશક્તિઆધિત બ્રહ્મસ્વરૂપઃ—

યથા દ્વિરણ્યં સ્વકૃતં પુરસ્તાત્, પશ્ચાદ્ધ સર્વસ્ય દ્વિરણમયસ્ય ।
તદેવ મન્યે વ્યવહાર્યમાર્ણં, નાનાપદેશૌરહમસ્ય તદ્વત્ ॥
વિજ્ઞાનમેતત્ત્રિયવસ્થમક્ક, ગુણત્રયં કારણકાર્યકર્તૃ, ।

સમન્વયેન વ્યતિરેકતઃ, યેનૈવ તુર્યેણ તદેવ સત્યમ્ ॥

ન યત્પુરસ્તાદુત્ત યદ્વપશ્ચાન્મધ્યે ચ તદ્વ વ્યપદેશમાત્રમ્ ।

ભૂતં પ્રસિદ્ધં ચ પરેણ યદ્યત્તદેવ તત્સ્યાદિતિ મે મનોષા ॥

અવિદ્યમાનોઽપ્યવમાસતે યો, વૈજ્ઞાનિકોરાજસતર્ગ ઋષઃ ।

બ્રહ્મસ્યયં જ્યોતિરતો વિભાતિ, બ્રહ્મેન્દ્રિયાથાન્મવિકારચિત્રમ્

મા. ૧૧-૨૮-૧૧-૨૨

જેવી રીતે સોનું ધડાયા પહેલાં જે સ્વરૂપમાં હોય છે તેજ સ્વરૂપે વિવિધ આકૃતિઓમાં ધડાઇને વહેવારમાં આવે છે, અને ઘાટ નાશ પામ્યા પછી પણ તેનું તત્ત્વ તેજ હોય છે, તેવી રીતે આ જગતનું આદિનું, મધ્યે જગતરૂપે વ્યવહાર કરાવું, અને જગતના લય પાળીનું સ્વરૂપ તે હું. (બ્રહ્મ) હું જગત; આદિ ત્રણ અવસ્થાઓવાળું મન, તે ત્રણ અવસ્થાઓના કારણરૂપ ત્રણગુણો, કારણ-અધ્યાત્મ,

કાર્ય અધિભૂત અને કર્તા-અધિદેવ, આ સર્વ ચોથા સામાન્ય એવા
 યાનસ્વરૂપ (પરબ્રહ્મ)નાં અનુસરણ વડે પ્રકાશે છે. જ્યારે વગેરે ત્રણે
 અવસ્થાઓના અભાવરૂપ સમગ્રધિ વગેરેમાં પણ જે હોય છે, તે જ
 સત્ય છે. જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ પહેલાં ન હોય અને નાશ પછી પણ
 ન હોય, તે વસ્તુ મધ્ય અવસ્થામાં વાસ્તવિકરૂપે જુદી હોતી નથી,
 પણ માત્ર વ્યવહાર રૂપે જુદી હોય છે; કારણ કે જે વસ્તુ જેનાથી
 ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેમજ જેનાથી પ્રકાશિત થઈ હોય તે વસ્તુજ
 તેના હિપાદાન કારણરૂપે અથવા પ્રકાશક રૂપે હોય છે, એવો મારો
 નિશ્ચય છે. વિકારના સમૂહરૂપ આ જગત્ પ્રથમ હતું નહિ તે છતાં
 રજોગુણની સૃષ્ટિરૂપે તે પ્રકાશે છે-અર્થાત્ રજોગુણદ્વારા બ્રહ્મના કાર્ય
 રૂપે જાણે છે. બ્રહ્મ તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે-કાર્ય નથી, પ્રકાશક છે.
 માટે ઇન્દ્રિયો, તન્માત્રાઓ, મન, દેવતાઓ અને પાંચમૂર્તો એમ
 વિચિત્ર પ્રકારે બ્રહ્મ જ જાણે છે.



સગુણ બ્રહ્મ (પરમાત્મા-ભગવાન-પુરુષ)



(૧) સગુણ બ્રહ્મ:—

સ વાચ્યવાચકતયા ભગવાન્બ્રહ્મરૂપધૃક્ ।

નામરૂપક્રિયા ધત્તે સકર્માકર્મક પરઃ ॥ મા. ૨-૧૦-૨૬

પરબ્રહ્મ વસ્તુતઃ માયાથી પર અને, સર્વ વ્યાપારથી રહિત,
હોવા છતાં માયાને લીધે કર્મવાળું થઈને, નામ, રૂપ અને ક્રિયાઓ
કરે છે.

(૨) પરમાત્મતત્ત્વશ્ચ ૨૫૩૫:—

સ્થિત્યુદ્ભવપ્રલયહેતુરહેતુરસ્ય,

યત્સ્વપ્નજાગરસુપુત્તિપુ સદ્વેદિશ્ચ ।

દેહેન્દ્રિયાસુહૃદયાનિ ચરન્તિ येन,

સંજીવિતાનિ તદ્વેદિ પરં નરેન્દ્ર ॥

નૈતન્મનો વિશતિ વાગુત ચક્ષુરાત્મા,

પ્રાણેન્દ્રિયાનિ ચ યથાનિલમર્ચિયઃ સ્વાઃ ।

શબ્દોઽપિ બોધકનિપેદ્યતયાઽઽત્મમૂલ,

મર્થોક્તમાહ યદતે ન નિપેદ્યસિદ્ધિઃ ॥ મા. ૧૧-૩-૩૫-૩૬

હે રાજા ! આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશના જે
કારણ છે, છતાં પોતે કારણ રહિત છે. સ્વપ્ન જાગૃત તથા સુપુત્તિ
અવસ્થામાં જે સમાન રહે છે; જાણસમાધિ વગેરે અવસ્થાઓમાં
પણ જે સમાન રહે છે, અને જેને લીધે દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા
હૃદય સારી રીતે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે, તેજ પરમાત્મા પરમતત્ત્વ છે
એમ તું જાણ. આ પરમતત્ત્વને મન, વાણી, ચક્ષુ, શ્રુત્તિ, પ્રાણ
તથા બીજી ઈન્દ્રિયો પોતાનો વિષય કરી ચક્રતાં નથી. અગ્નિને

તેના પોતાનાજ અંશરૂપ તણુખા વગેરે પ્રકાશિત કરી શકતા નથી કે ખાળી શકતા નથી. શબ્દ-શ્રુતિવચન પણ પોતાનાં મૂળરૂપ આ પરમતત્ત્વને નિષેધપણુથી જેવી રીતે સમજાવી શકાય તેવી રીતે કહે છે, સાક્ષાત્ વિધિબોધક શબ્દથી જણાવતા નથી.

(૩) પરમાત્મપદ અને તેના અધિકારી:—

ન યત્ર દમ્ભોત્પન્નયા વિગાઢિતા,
માયાઽઽત્મવાદેઽસહવાત્મવાદિભિઃ ।
ન યદ્ વિચારો વિવિધસ્તદાશ્રયો,
મનશ્ચલક્ષ્ણવિકલ્પવૃત્તિ યત્ ॥
ન યત્ર સૃજ્યં સૃજતોમયો. પરં,
શ્રેયશ્ચજીવસ્ત્રિભિરન્વિતસ્વહમ્ ।
તદેતદુત્સાદિતવાચ્યવાચક,
નિવિધ્યચોર્મિન્ ધિરમેત્સ્વયં મુનિઃ ॥
પરં પદં ચૈવ્યવમામનન્તિ તદ્,
યત્તેતિનેતીત્યતદુત્તિસૃક્ષ્વઃ ।
વિસૃજ્ય દૌરાત્મ્યમનન્ય સૌહૃદા,
દુદ્ધોપગુહ્યાઘસિતં સમાહિતૈઃ ॥
ત ઇતદધિગચ્છન્તિ વિષ્ણોર્યત્પરમં પદમ્ ।
અહં મમેતિ દૌર્જન્યં ન ચેવાં દેહગોદ્વજમ્ ॥

આ. ૧૨-૬-૧૦-૩૩

‘આ પુરુષ કષ્ટી છે’ એવા પ્રકારની બુદ્ધિમાં આવનાં ઉત્સેખ કરવામાં આવે છે. પણ અત્મવાદી પુરુષો જ્યારે વારંવાર આત્મા અંબંધી વાદ કરે છે, ત્યારે જ્યાં એ માયા નિર્જન યજ્ઞને પ્રકાશી શકતી નથી, વળી જેમાં માયાના આશ્રયજન વિવિધ વિવાદ અને સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ વૃત્તિચાતુર્ય મન પણ નથી; તેમજ જ્યાં ઇન્દ્રિયો સાથે કર્મ નથી; તથા તે જન્મેનું સુખદુઃખાદિ ક્ષેપ નથી; તે વસ્તુથી

‘મુક્ત એવો અહંકાર સ્વરૂપ’ જ નથી; અને તેથી જ જોમાં બાધ્ય તથા બાધક બાવો દૂર થયા છે, તે જ આત્મસ્વરૂપ છે; તેમ ભાની વાત કરે છે. માટે તેમાં અહંકારાદિ બિર્મિઓનો સ્વયમેવ ત્યાગ કરી મનનશીલ વિવેકી પુરુષે સ્મરણ કરવું. આત્મા સિવાયની વસ્તુનો “આ આત્મા નથી” એમ ભાની ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા અને આત્મા સિવાયની વસ્તુ પર જોઓને પ્રેમ નથી એવા પુરુષો, એ આત્મસ્વરૂપને જ વિષ્ણુનું પરમપદ કહે છે. દેહાદિ ઉપરના અહંભાવનો ત્યાગ કરી સમાધિનિષ્ઠ થયેલા પુરુષોએ પણ બ્યાનાદિથી હૃદયમાં પ્રાપ્ત કરીને તે જ આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યો છે. જોઓને શરીર તથા ધરને કીધે ઉત્પન્ન થનારી ‘હું અને માફ’ એવી દુર્જનતા રહી નથી, તેઓ વિષ્ણુના આ પરમાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા માટે અધિકારી છે.

(૪) પરમાત્મા અગમ્ય છે—

અद्यापિ वाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः ।

पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति पश्यन्तं परमेश्वरम् ॥

મા. ૮૮-૨૬-૪૪

અમે, બ્રહ્મદેવ, શંકર તથા મુનિઓ સર્વે વાણીના પતિઓ તપ વિદ્યા, તથા સમાધિરૂપ ઉપાયોથી પરમેશ્વરને શોધીએ છીએ છતાં, સર્વતા સ્પાક્ષી તે પરમેશ્વરનો અમે સ્પાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી.

(૫) પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે—

न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।

पूर्वापरं बहिर्धान्तर्जगतो योजगद्य यः ॥ મા. ૧૦-૯-૧૧

પરમાત્મા અંદર, બહાર, આગળ કે પાછળ નથી, છતાં તે જગતની અંદર, બહાર, આગળ તથા પાછળ રહેલા છે. કારણ કે તે જગત્સ્વરૂપ (સર્વવ્યાપી) છે.

(૬) પરમાત્માત્મ કાર્ય:—

આત્મૈવ તદિદં વિશ્વ સૃજ્યતે સૃજતીશ્વર ।

જાયતે ગ્રાતિ ચિદ્વાત્મા હિયતે હરતિ પ્રભુ: ॥

મા. ૧૧-૨૮-૬

આ જગત્ પરમાત્મમય છે સર્વ કંઈ કરવાને સમર્થ એવા તે જગદાત્મા સરસ્વત્ય છે અને સરજે છે, રક્ષાય છે અને રક્ષે છે, સંહારાય છે અને સંહાર કરે છે.

(૭) પરમાત્માત્મ સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા—(પુરુષ).—

ભૂતૈર્યદાપન્નમિરાત્મસૃષ્ટૈ, પુરં વિરાજં વિરચ્ય તસ્મિન્ ।

સ્વાંશેન ધિષ્ટઃ પુરુષામિદાનમવાપનારાયણ આદિદેવઃ ॥

યત્કાય ષ્પ મુચનત્રયસંનિવેશો.

યસ્યેન્દ્રિયૈસ્તત્પ્રભુતામુખ્યેન્દ્રિયાણિ ।

ધાનં સ્યતઃ શ્વસનતો ઘલમોજ ર્દહા,

સત્ત્વાદિભિઃ સ્થિતિલયોદ્ભવ આદિકર્તા ॥ મા. ૧૧-૬-૧-૪

પોતે સર્જેલા પાંચભૂતોનાં વિરાટનગર બહારમાં પોતાના અંશથી પ્રવેગેલા લગવાન નાગવણ 'પુરુષ' કહેવાય છે કારણકે સર્વના આદિ તે હતા. આ ત્રણે જગતની રચના તે 'પુરુષ'નું શરીર છે; પ્રાણીમાત્રની યાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો તે 'પુરુષ'ની ઇન્દ્રિયો છે, તેમનું જ્ઞાન જ્વલત સિદ્ધ છે. તેમના પ્રાણથી જીવોના દેહ, ઇન્દ્રિય તથા ક્રિયાશક્તિ યદ છે. અને તેજ સત્, રજ અને તમોગુણથી જગતની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ તથા નાશ કરે છે.

(૮) પરમાત્માત્મ સ્વરૂપ:—

૧. યસ્યાયયસંસ્થાનૈઃ, કસ્પિતો લોકધિસ્તરઃ ।

તદ્દે મગવતો રૂપં વિશુદ્ધં સત્ત્વમૃજિતમ્ ॥ મા. ૧-૨-૩

જેમનાં શરીરના અવયવોથી લોકધિસ્તાર કહેવાયો છે, એવો છે, તે ભગવાનનું શુદ્ધ અને સત્ત્વગુણવાનું સ્વરૂપ છે.

૨. નિર્ગુણોઽપિ દ્યજોઽન્યક્તો ભગવાન્ પ્રકૃતઃ પરઃ ।

સ્વમાયાગુણમાવિદ્ય યાદ્યવાઘકતાં ગતઃ ॥ ભા. ૭-૧-૬

ભગવાન જો કે નિર્ગુણ. અન્ય-મા, શરીર તથા ઇન્દ્રિયાદિથી રહિત, અને પ્રકૃતિથી પર છે, તો પણ પોતાની માયાના સત્વાદિ ગુણોમાં પ્રવેશ કરી દુષ્ટોનો સંહાર કરે, છે. અને સત્પુરુષોનું નક્ષણ કરે છે

(૯) સગુણ બ્રહ્મ (વિષ્ણુ) દર્શન—

કૌસ્તુભવ્યપદ્મેન સ્વાત્મજ્યોતિર્વિભર્ત્યજઃ ।

તત્રપ્રમા ધ્યાપિનો સાક્ષાત્ ઓષત્સમુરસા વિભુઃ

સ્વમાયાં વનમાલાભ્યાં નાનાગુણમર્ષો દધત્ ।

વાસઃસન્ધોમયં પીતં વ્રણસૂત્રં ત્રિવૃત્સ્યરમ્ ॥,

વિભર્તિ સાંસ્યં યોગં ચ દેવો મકરકુણ્ડલે ।

મૈત્રિલિ પદ્, પારમેષ્ઠ્યં સર્વલોકાભયહ્રુરમ્ ॥

અન્યાકૃતમનન્તાદ્યપ્રમાસનં યદધિષ્ઠિતઃ ।

ધર્મજ્ઞાનાદિમિર્યુક્તં સત્ત્વં પદ્મમિહોચ્ચપ્તે ॥

ઓઙ્ઙઃ સહોચલયુતં મુખ્યતત્ત્વં ગદાં વધત્ ।

અપાં તત્ત્વં દરવરં તેજસ્તત્ત્વં સુદર્શનમ્ ॥

નમોનિર્મં નમસ્તત્ત્વમસિન્ધુર્મ તમોમયમ્ ।

કાલરૂપં ધનુશ્ચક્રં તથા કમ્ભમેયુધિમ્ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ શરણાહુ રાકૃતીરસ્ય સ્યન્દનમ્ ।

તન્માત્રાણ્યસ્યાભિવ્યંક્તિ મુદ્રયાર્થક્રિયાત્મતામ્ ॥

મણ્ડલં દેવયજનં વીક્ષા સંસ્કાર આત્મનઃ ।

પરિચર્યા ભગવત આત્મનો દુરિતક્ષયઃ ॥

ભગવાન્ ભગશબ્દાર્થ લીલાકમલમુદ્ગદ્ધન્ ।

ધર્મં યશઃચ મગવાંશ્ચામરવ્યજનેઽમ્બજત્ ॥

આતપત્રં તુ વૈકુણ્ઠં દ્વિજા ધામાકુતોમયમ્ ।

ત્રિવૃદ્ધેદઃ સુપર્ણાદ્યો યદ્વં વદતિ પૂરુષમ્ ॥

અનપાયિનો ભગવતી શ્રીઃ સાક્ષાદાત્મનો હરેઃ ।

વિશ્વવસેનસ્તન્ત્રમૂર્તિર્શિવિતઃ પાર્પદાવિષઃ ॥

નન્દાદયોદ્દૈઃ દ્વાઃસ્થાશ્ચ તેઽબિમાયા હરેર્ગુણાઃ ।

મા. ૧૨-૧૧-૧૦-૨૦

અર્જુન-મા ભગવાન શુદ્ધ જીવચૈતન્યને કૌસ્તુભમણિ તરીકે ધારણ કરે છે. તે કૌસ્તુભમણિની બાપક કાન્તિને પોતાના વંશઃ-રથળમાં શ્રીવત્સરૂપે ધારણ કરે છે. અનેક ગુણોવળી પોતાની માયાને વનમાળારૂપે ધારણ કરે છે. વેદમય પીતામ્બર પહેરે છે, ને ત્રણ માત્રાઓવાળા જઠકારને જનોઠરૂપે ધારણ કરે છે. તે ભગવાન સાંખ્ય તથા યોગરૂપી બે મંકરના આકારનાં કુણ્ડલોને ધારણ કરે છે. સર્વલોકને અભય આપનાર પરમેશ્વરને મુકુટરૂપે ધારણ કરે છે, અનંત એવાં નામવાળાં જે આસન ઉપર ભગવાન બિરાજ્યા છે, તે આસનને ધર્મ તથા જ્ઞાન વગેરેથી યુક્ત સત્વગુણ કહે છે. માનસિક સામર્થ્ય, ઇન્દ્રિય સામર્થ્ય, અને દેહસામર્થ્યરૂપી મુખ્ય તત્ત્વવાળી ગદાને ભગવાન ધારણ કરે છે. જલતત્ત્વને ઉત્તમ રંધ્રરૂપે તથા તેજસ્ તત્ત્વને સુરશનઝરૂપે ધારણ કરે છે. આકાશ-તત્ત્વને આકાશ જેવી સ્વામ તરવારરૂપે ધારણ કરે છે. અંધકારરૂપી ઢાલ, કાળરૂપી શાર્દૂલધનુષ્ય તથા કર્મરૂપી બાયાને ભગવાન ધારણ કરે છે. ઇન્દ્રિયોને ભગવાનનાં બાણ, તથા ક્રિયાશક્તિયુક્ત મનને ભગવાનનો રથ કહે છે પાંચ તન્માત્રાઓ એ રથનું બાણ પ્રકટરૂપ છે, ધારણ કરેલી મુદ્રાથી તે ભગવાન વર આપનાર, અભય આપનાર ઈત્યાદિ સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. દેવપૂજની ભૂમિને સૂર્યમંડળ તરીકે માનવી, ગુરૂએ આપેલી મંત્રદીક્ષાનેજ ભગવાનની પૂજમાં પોતાની યોગ્યતા રૂપે યજ્ઞની. ભગવાનની પૂજા પોતાનાં પાપોનો વિનાશજ કરશે, જેવી ભાવના કરવી. અર્ધરૂપ 'ભગ' શબ્દનો જે અર્થ છે તેને ભગવાન લીલાક્રમગરૂપે દાયમાં ધારણ કરે છે. ધર્મ તથા

યશને આમરૂપે સ્વીકારે છે. હે બ્રાહ્મણો ! સર્વ તરફથી નિર્ભય એવા વૈકુંઠધામને ભગવાન છત્રરૂપે ધારણ કરે છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ભગવાનનું અરૂઢ નામનું વાહન છે, જે યજ્ઞસ્વરૂપ ભગવાનને વહે છે. ભગવતી લક્ષ્મીદેવી શ્રીહરિના સાક્ષાત્ સ્વરૂપની અવિનાશી શક્તિ છે. તત્ત્વાભિમા પ્રસિદ્ધ એવા વિશ્વકુસેન ભગવાનના પાર્શ્વદેના અધિપતિ તરીકે જાણીતા છે અશ્વિમા વગેરે અષ્ટસિદ્ધિઓ શ્રીહરિના નદ વગેરે દ્વારપાલો છે

(૧૦) પરમાત્મા યુરૂપ તરીકે:—

પુરાણ્યનેન સુષ્ટાનિ નૃતિર્યગૃપિદેવતા: ।

દોષે જીવેન રુપેણ પુરેષુ પુરુષો હાસૌ ॥ મા. ૭-૧૪-૩૭

પરમાત્મા, મનુષ્યો પશુઓ પક્ષીઓ ઋષિઓ તથા દેવોનાં શરીરો ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે શરીરોમાં જીવ સ્વરૂપે બિગળે છે, તથા તેને 'પુરુષ' કહે છે

(૧૧) પરમાત્મા અને તેની શક્તિ—પુરુષ-પ્રકૃતિ

યવ પરામિધ્યાનેન કર્તૃત્વં પ્રકૃતે: પુમાન્ ।

કર્મસુ ક્રિયમાણેષુ ગુણૈરાત્મનિ મન્યતે ॥

તદસ્ય સંસ્કૃતિર્થન્ધ પારતન્ત્ર્યં ચ તત્કૃતમ્ ।

ભવત્યકર્તુરીશસ્ય સાક્ષિણો નિર્ઘૃતાત્મન ॥

કાર્યકારણકર્તૃત્વે કારણં પ્રકૃતિ વિદુ: ।

મોક્ષત્વે સુપદુ રાનાં પુરુષં પ્રકૃતે પરમ્ ॥ મા ૩-૨૬-૬-૮

પુરુષ, પ્રકૃતિના અધ્યાસને લીધે પ્રકૃતિનાં કર્તાપણાને પોતાનામાં માની બેસે છે—(વસ્તુતઃ પુરુષ પોતે અકર્તા છે છતાં પ્રકૃતિ ઉપરના આત્માધ્યાસને લીધે પોતાને કર્તા તરીકે માને છે) પુરુષ પોતે તો અકર્તા છે—અચર છે,—સર્વપ્રકારે સ્વતન્ત્ર છે, સર્વની:

સાક્ષી છે અને કેવળ સુખ સ્વરૂપ જ છે, છતાં તેને એ કર્તૃત્વાભિમાનજ સંસાર અને કર્મોનાં બંધન સરખાવે છે, અને તેને પ્રકૃતિની પરતંત્રતા ભોગવવી પડે છે. કાર્ય, (શરીર બાવને પ્રાપ્ત થવું) કારણ (ઇન્દ્રિયબાવને પ્રાપ્ત થવું) આ સર્વનું કારણ કેવળ પ્રકૃતિ જ છે, બ્યારે પ્રકૃતિથી પર રહેલો પુરુષ-આત્મા સુખદુઃખના ભોગ્યાપણાનું કારણ છે.

(૧૨) ભગવાનનું સ્વરૂપ:—

સ્થૂલ સ્પૃ: સકલજીવનિકાયધામ ॥ મા. ૫-૨૬-૪૦

ભગવાનનું અદ્ભુત સ્થૂલ શરીર (વિરાટ સ્વરૂપ) સર્વ જીવસમૂહનાં ધામરૂપ છે.

(૧૩) ભગવાનનાં શરીરો:—

વિપ્રા ગાવશ્ચ વેદાશ્ચ તપ: સત્યં દમ: શમ: ।

થદ્વા દયા તિતિક્ષા ચ ક્રતવશ્ચ હરેસ્તનુ: ॥ મા. ૧૦-૪-૪૧

પ્રાણજ્ઞો, ગાયો, વેદો, તપ, સત્ય, દમ, શમ, પ્રદા, દયા, તિતિક્ષા અને યજ્ઞો આ બધાં ભગવાનનાં શરીર છે.

(૧૪) ભગવાનની ભૂતિના પ્રકારો:—

શૈલી વાલમયી લૌહી લેપ્યા લેહ્યા ચ સૈકતી ।

મનોમયો મણિમયી પ્રતિમાષ્ટવિદ્યા સ્મૃતા ॥

મા. ૧૧-૨૫-૧૨

પત્થરની, લાકડાની, ધાતુની, માટી અથવા ચંદન વગેરેની, ચિત્રની, રેતીની અને મણિની એ રીતે આઠ પ્રકારની ભગવાનની પ્રતિમાઓ છે.

(૧૫) ભગવાનની ધૂમનાં સ્થાનો:—

પથમમ્નર્વકતોયાદાવતિથૌ હૃદયે ચ ય: ।

યજતીશ્વરમાત્માનમચિરાન્મુચ્યતે હિ સ: ॥ મા. ૧૧-૩-૫૫

અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, જળ અને અતિથિ વગેરેમાં તથા પોતાના હૃદયમાં સમસ્ત સદ્વિકર્તા આત્મારૂપ ઇશ્વરનું જે પૂજન કરે છે, તે મુક્ત થાય છે.

(૧૬) ભગવાનનો પૂજનાં સ્થાનો તથા સાધનો:—

સૂર્યે તુ વિદ્યયા ચર્યા દ્વિષ્યાન્મૌ યજેત મામ્ ।
 આતિથ્યેન તુ ચિપ્રાદ્ર્યે ગોષ્વઙ્ગ યવસાદિના ॥
 વૈષ્ણવે યન્ધુસાહુત્યા હૃદિ સ્થે ધ્યાનનિષ્ઠયા ।
 વાયૌ મુલ્યધિયા તોયે દ્રવ્યૈસ્તોયપુરસ્કૃતૈઃ ॥
 સ્થણ્ડિલે મન્ત્રહૃદયૈર્મૌગૈરાત્માનપ્રાત્મનિ ।
 ક્ષેત્રહં સર્વભૂતેષુ સમાચેત યજેત મામ્ ॥ મા. ૧૧-૧૧-૪૩-૪૫

ઇશ્વરની પૂજા કરવાનાં આ અગિયાર સ્થાનો અને સાધનો છે. સૂર્યની પૂજા વેદોક્ત સૂક્રોથી, અગ્નિની પૂજા હુતદ્રવ્ય વગેરેનો હોમ કરીને, શ્રેષ્ઠ 'પ્રાણજ્ઞ' અતિથિની પૂજા તેનો સત્કાર કરીને, ગાયેાની પૂજા તેમને ધાસ વગેરે નાખીને, વૈષ્ણવોનો પૂજા બન્ધુ તરીકેનો સદ્ભાવ ઉત્પન્ન કરીને, આકાશની પૂજા હૃદયમાં ધ્યાન કરીને, વાયુની પૂજા મુખ્ય પ્રાણદૃષ્ટિથી, જળની પૂજા જળસંહિત દેવાર્તા દ્રવ્યોથી—તર્પણ વગેરે દ્વારા, પૃથ્વીની પૂજા રહસ્ય, મન્ત્રોથી, શરીરમાં રહેલા આત્માની પૂજા અનાસક્ત બાવથી ભોગો અર્પણ કરીને કરવી. આવી રીતે સર્વ પ્રાણીઓમાં ક્ષેત્ર-અન્તર્યામી-હું બ્રાહ્મી રહ્યો છું એવી સમદૃષ્ટિથી મારી પૂજા કરવી.

(૧૭) ભગવાનનો વિભૂતિઓ:—

ઋપયો મનવોદેવા મનુપુત્રા મહોજસઃ ।
 કલાઃ સર્વે હરેરેવ સપ્રજાપતયસ્તથા ॥
 ષતે ચાંશકલાઃ સર્વે કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્સ્વયમ્ ॥

પ્રજાપતિઓ, ઋષિઓ, મનુઓ, દેવો અને મનુષ્યો એ સર્વ શ્રીહરિ ભગવાનની જ વિભૂતિઓ છે. આ સર્વ ભગવાનના અંશરૂપ (વિભૂતિરૂપ) છે, પણ શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાત્ ભગવાન જ છે.

(૧૮) ભગવાનનાં વિવિધ સ્વરૂપો:—

જ્ઞાનમાત્રં પરં બ્રહ્મ પરમાત્મેશ્વરઃ પુમાન્ ।

હૃદયાદિભિઃ પૃથગ્માયૈર્મગવાનેફ દૃષ્યતે ॥ મા. ૨-૨૨-૧૬

દેવળી જ્ઞાનસ્વરૂપ. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા હૃદય, પુરુષ, ભગવાન, દેશ તથા દ્રવ્ય આદિ શબ્દોથી વિવિધ સ્વરૂપે જણાય છે.

(૧૯) ભગવાનના અવયવો:—

તપો મે હૃદયં બ્રહ્મં સ્તનુર્વિષ્ણા ક્રિયાકૃતિઃ ।

બ્રહ્માનિવ્રતયોજાતા ધર્મ માત્મા સત્ત્વઃ સુરઃ ॥ મા. ૬-૪-૪૬

હે બ્રહ્મન ! 'તપશ્વર્ગ', યમનિયમાદિ સહિત આરૂંધ્યાન) આરૂં હૃદય છે. 'વિષ્ણા' આરૂં શરીર છે, 'ક્રિયા' આરૂં આકૃતિ છે, 'યજ્ઞો' આરૂં અંગો છે 'ધર્મ', આરૂં મન છે અને 'દેવો' આરૂં પ્રાણ છે.

(૨૦) ભગવાનનાં નામ, કર્મ, અને સ્વભાવ:—

જાયુષોડપચયં જન્તોસ્તથૈષોપચયં વિભુઃ ।

ઉમાભ્યાં રહિતઃ સ્વસ્થો દુઃસ્વસ્થ્ય ચિદ્ધાત્મસો ॥

કૈચિત્કર્મ ચદન્ત્યેનં સ્વભાષમપરે નૃપ ।

પરકે ફાલં પરે દૈવ્યં પુંસઃ કામમુતાપરે ॥

અઘ્નકસ્યાપ્રમેયસ્ય નાનાશન્તયુદ્યસ્ય ચ ।

ન યૈ ચિકીર્ષિતં તાત કો વેદાય સ્વસમ્ભવમ્ ॥

મા. ૪-૧૧-૨૧-૨૨

એ બ્યાપક ભગવાન પોતે નાશ કે વૃદ્ધિથી રહિત હોવાથી પોતાની મૂળસ્થિતિમાં રહે છે અને કર્મને આધીન પ્રાણીમાનસ આપુખ્યનો નાશ તથા વૃદ્ધિ કરે છે. હે રાજા ! એ પરમેશ્વરને કેટલાક 'કર્મ' તરીકે, કેટલાક 'સ્વભાવ' તરીકે, કેટલાક 'કાળ' તરીકે, તો કેટલાક

‘દૈવ’ અથવા ‘કામ’ તરીકે માને છે. હે તાત ! જે ઈશ્વર અવ્યક્ત છે, કોઈપણ પ્રમાણવડે સ્પષ્ટ થતા નથી, પ્રમાણગ્રાનથી પણ જાણી શકાતા નથી અને મહત્ત્વ વગેરે અનેક શક્તિઓ જેમનાથી ઉદય પામે છે, તેમની કર્તવ્યેચ્છાને પણ કોઈ જાણી શકતું નથી, તોપણ સ્વયંભૂ તે ઈશ્વરને તો કોણ જાણી શકે ?

(૨૧) ભગવાનનું આકર્ષણ:—

૧. આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગ્રન્થા અબ્યુરુક્રમે ।

કુર્વન્ત્યદ્દેતુર્કીં ભક્તિમિત્યંભૂતગુણો હરિઃ ॥ મા. ૧-૭-૪૦

આત્મામાં જ આનંદ પામનારા, અને ક્રોધ અને અહંકારરૂપી ગાંઠ વગરના મુનીઓ પણ ભગવાનમાં નિષ્કામભક્તિ કરે છે, કેમકે શ્રીહરિ તેવા કોઈ અલૌકિક આકર્ષણથી યુક્ત છે.

૨. યથા આમ્યત્યયો વ્રહ્મન્ સ્વયમામાર્કર્ષસન્નિધૌ ।

તથા મે ભિષ્યતે ચેતઃપ્રક્રપાણેર્યદ્દૃષ્ટ્યા ॥ મા. ૭-૫-૧૪

હે બ્રહ્મન ! જેમ લોહું લોહચુંગકની સમીપમાં (એની મેળે) બમણુ કરે છે, તેમ મારું (પ્રહલાદનું) મન પણ ચક્રપાણિ-શ્રીભગવાનનું સામિધ્ય થતાં સ્વયમેવ આકર્ષાય છે.

(૨૨) ભગવાનની વિભૂતિઓ ઉત્પત્તિનું કારણ છે:—

વિભૂતયો મમ હ્યતા ભૂતાનાં ભૂતિહેતવઃ ॥ મા. ૬-૪-૪૫

મારી આ વિભૂતિઓ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિનું કારણ છે.

(૨૩) ભગવાનનું ચરિત્ર:—

હરેરુદારં ચરિતં વિશુદ્ધમ્ ।

મા. ૧-૧૮-૧૫

ભગવાનનું ચરિત્ર ઉદાર અને વિશુદ્ધ છે.

(૨૪) ભગવાનનું ચરિત્ર આનંદપ્રદ છે:—

અન્યેવાં ધુણ્યશ્લોકાનામુદ્દામયશસાં સતામ્ ।

ઉપશ્રુત્ય મયેન્મોહઃ યોગત્સાદ્વસ્ય કિં પુનઃ ॥ મા. ૩-૧૧-૩૪

જો પવિત્ર કીર્તિવાળા અને ઉદ્દામ યશવાળા જીવ સત્પુરુષોનાં ચરિત્રો સાંભળીને હર્ષ થાય, તો પછી વધુ:સ્વલ્પમાં શ્રીવત્સનું

ચિન્હ ધારણ કરનાર ભગવાનના ચરિત્રો સાબળીને દર્શાવે છે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

(૨૫) ભગવાનનું ચરિત્ર અત્યંત છે —

અહો ! ચિમૂગ્નચરિતં વિદમ્વનમ્ ।

મા. ૩-૧૪-૨૮; ૧૮-૮૪-૧૭

અહો ! વિભુનું (ભગવાનનું) ચરિત્ર અત્યંત છે.

(૨૬) ભગવાનનું ચરિત્ર-નોકાણું —

પતદ્વયાનુરચિતાનાં માત્રાસ્પર્શરુચ્યા મુદ્ધ ।

મયસિન્ધુપ્લવો દ્વષ્ટો દ્વરિચયાંતુવર્ણનમ્ ॥ મા. ૧-૬-૩૫

ભગવાનનાં ચરિત્રોનું વર્ણન વિષયોની ઈચ્છાથી વારંવાર વ્યક્ત થિતવાળા મનુષ્યો માટે મેક્ષારસમુદ્રમાં નોકાણું છે.

(૨૭) ભગવાનની લીલા વિચિત્ર છે —

અહો ! વિચિત્રં મગવદ્વિચેષ્ટિતમ્ । મા. ૧૦-૮૪-૧૬

અહો ! ભગવાનની લીલા આશ્ચર્યમય છે, વિચિત્ર છે.

(૨૮) ભગવાનની લીલા અત્યંત છે —

અહો ! રૂપરલીલેયં દુર્વિભાગ્યાશરીરિણામ્ ॥ મા. ૧૨-૧૦-૨૮

અહો ! આ ઈશ્વરની લીલા પ્રાણીઓની ન અમંત શકાય એવી છે.

(૨૯) ભગવાનનું કાર્ય —

एष भूतानि भूतामा भूतेशो भूतमायन ।

स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यस्ति च पालि च ॥

મા. ૪-૧૧-૨૬

પ્રાણીઓના આત્મા, ઈશ્વર, રક્ષણકર્તા આ જગતના પોતાની માયાશક્તિવડે સર્વને ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષે છે અને સંદાશે છે.

(૩૦) ભગવાનની પ્રસન્નતાનું દેખાડું:—

૧. 'તસ્મિન્પ્રસન્ને સકલાશિષાં પ્રમૌ,
કિં દુર્લભં તામિરલંલવાત્મભિઃ ।

અનન્યદ્રષ્ટ્યા મજતાં ગુહ્યાશયઃ.

સ્વયં વિચક્ષે સ્વગતિ પરઃ પરામ્ ॥ મા. ૩-૧૨-૪૬

સમગ્ર પુરુષાર્થોના અભુ પ્રસન્ન થાય તો શું દુર્લભ છે ? એની આગળ જગતના કામાદિ પદાર્થો પણ નિષ્ફળ છે. જે પુરુષો સર્વ આશાઓનો ત્યાગ કરી કેવળ ભગવાનનું ભજન કરે છે, તેઓને આશુમાત્રની હૃદયશુદ્ધિમાં રહેલા તે પરમાત્મા પોતાની મેળે જ સર્વોત્કૃષ્ટ પોતાનાં પદનો પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

૨. यस્ય પ્રસન્નો ભગવાન્ ગુણૈર્મેઙ્યાદિમિર્હરિઃ ।

તસ્મૈ નમન્તિ ભૂતાનિ નિમ્નમાપ દૈવ સ્વયમ્ ॥ મા. ૪-૯-૪૭

ભગવાન શ્રીહરિ જેના ઉપર મૈત્રી વગેરે ગુણોથી પ્રસન્ન થયા હોય, તેઓ જેમ જળ નીચાણના ભાગમાં ઢળે છે, તેમ પોતાની મેળે નમે છે.

(૩૧) ભગવાનની પ્રસન્નતા-ભક્તિમાં:—

સર્વેપામપિ ભૂતાનાં હરિરાત્મેશ્વરઃ પ્રિયઃ ।

ભૂતૈર્મહન્નિઃ સ્વકૃતૈઃ કૃતાનાં ઓઘસંક્ષિતઃ ॥

દેવોઽસુગે મનુષ્યો વા યક્ષો ગંધર્વ ષવ ચ ।

મજન્મુકુન્દચરણં સ્વસ્તિમાન્સ્યાઘથાવયમ્ ॥

નાલં દ્વિજત્વં દેવત્વમૃષિત્વં વા સુરાત્મજાઃ ।

પ્રીજનાય મુકુન્દસ્ય ન છૃત્તં ન વહુજ્ઞતા ॥

ન વાનં ન તપો નેજ્યા ન શૌર્વં ન વ્રતાનિ ચ ।

પ્રીયતેઽમલયા મલ્યા હરિરન્યદ્ વિદ્યાવનમ્ ।

શ્રીહરિ પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં પાંચ મહાભૂતોમાંથી બનેલાં સર્વ પ્રાણીઓના પ્રિય આત્મા છે, ઇશ્વર છે અને અન્તર્યામી છે. દેવ, અસુર, મનુષ્ય, વક્ષ કે ગંધર્વ કાઈપણ મુકુંદ ભગવાનના ચરણનું ભજન કરનાર કરવાણને પ્રાપ્ત કરે છે. હે અસુર પુત્રો! બ્રાહ્મણપણું, દેવપણું, ઋષિપણું, સદાચારી કે જ્ઞાનીપણું મુકુંદ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાને સમર્થ નથી. દાન, તપ, યજ્ઞ, પવિત્રતા કે પ્રતો ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા શક્તિમાન નથી. માત્ર શુદ્ધ ભક્તિથી જ શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય છે; બાકી તો બધું નાટકજ છે.

(૩૨) ભગવાનના અનુબ્રહ્મનું રૂપ —

૧. લોકાઃ સ્યુઃ કામસન્દોહા યસ્ય નુપ્યતિ દિષ્ટરુદ્ધ ।

મા. ૪-૨૧-૨૩

પૂર્વકર્મના શાક્ષી પરમાત્મા જેના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે તે મનુષ્યની સર્વકામનાઓ પૂર્ણ થાય છે.

૨. કિં તસ્ય દુર્લભતરમિદલોકે પરત્વ ચ ।

યસ્ય વિપ્રાઃ પ્રસીદન્તિ શિવો વિષ્ણુચ્ચ સાનુમઃ ॥

મા. ૪-૨૨-૨૮

જેના ઉપર બ્રાહ્મણો, શકર, તથા ભક્તોસહિત વિષ્ણુભગવાન પ્રસન્ન છે, તેને આલોકમાં કે પરલોકમાં શું દુર્લભ છે ?

(૩૩) ભગવાનનો અનુબ્રહ્મ કોના ઉપર ઉતરે છે:—

જ્ઞાનમજ્ઞાતતત્વાય યો દદ્યાત્સત્પયેઽમૃતમ્ ।

દૃપાલોર્દીનનાથસ્ય દેવાસ્તસ્વાનુગૃહ્યતે ॥ મા. ૪-૧૨-૫૧

જે પુરુષ અજ્ઞાની મનુષ્યને ભગવન્માર્ગમાં અમૃતરૂપ જ્ઞાન આપે છે તે દીનજનોનો ઉદ્ધાર કરનાર કૃપાળુ પુરુષ ઉપર ભગવાન—(દેવતાઓ) અનુબ્રહ્મ કરે છે.

(૩૪) ભગવાનનો ભક્તપ્રિયતા:—

અદં મક્ત પરાધીનો દ્યસ્વતન્ન ઇવ દ્વિજ ।

સાધુમિર્મસ્તદ્દયો મર્કૈર્મક્તજનપ્રિયઃ ॥

નાદમાત્માનમાશાસે મન્નકઃ સાધુમિર્ચિના ।
 શ્રિયંચાત્યન્તિકીં બ્રહ્મન્ યેષાં ગતિરહં પરા ॥
 યે દારાગારપુત્રાસાન્ પ્રાણાન્વિત્તમિમં પરમ્ ।
 દ્વિત્વા માં શરણં યાતાઃ કથં તાંસ્ત્યક્તુમુત્સહે ॥
 મયિ નિર્વદ્ધહૃદયાઃ સાધવઃ સમદર્શનાઃ ।
 ઘણીકુર્ચન્તિ માં મત્તયા સત્સ્ત્રિયઃ સત્યતિયથા
 મત્સેવયા પ્રતીતં ચ સાલોક્ષ્યાદિ ચતુષ્ટયમ્ ।
 નેરુહન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કુતોઽન્યત્કાલવિદ્યુતમ્ ॥
 સાધવો હૃદય મહાં સાધૂનાં હૃદયં સ્વહમ્ ।
 'મદન્યત્તે ન જાનન્તિ નાદં તેભ્યો મનાગપિ ॥

મા. ૧-૪-૬૩-૬૮

(શ્રી ભગવાન કહે છે કે-) હે બ્રાહ્મણ ! હું ભક્તને આધીન
 છું તેથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં અસ્વતંત્ર છું. સંજનન ભક્ત પુરુષોએ
 મારા હૃદયને વશ કરી લીધું છે, કેમકે ભક્તજનો મને પ્રિય છે.
 હે બ્રાહ્મણ ! જેઓ કેવળ મનેજ પરમ આશ્રયરૂપ માને છે, તેવા
 મારા સંજનન ભક્તો વિના હું મારી પોતાની કે નિત્ય મારી
 સમીપમાંજ રહેનારી લક્ષ્મીદેવીની પણ સ્પૃહા રાખતો નથી. જેઓ
 પોતાની સ્ત્રી, ઘર, પુત્રો, સ્વજનો, પ્રાણ, ધન, આ લોક તથા
 પરલોક સર્વનો ત્યાગ કરીને કેવળ મારે શરણે આવ્યા છે, તેનો
 ત્યાગ કરવા હું કેમ તૈયાર થાઉં ? જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પોતાના
 ઉત્તમ પતિને વશ કરી લે છે, તેમ મારામાં પોતાનાં હૃદયને સ્થાપ-
 નાશ તથા સમદષ્ટિવાળા ભક્તપુરુષો ભક્તિથી મને વશ કરી લે
 છે. એ ભક્તો મારી સેવાથી પ્રાપ્ત થએલા સાલોક્ષ્ય, સામીપ્ય,
 સાયુજ્ય તથા સારૂપ્ય નામના ચાર પુરુષાર્થોને પણ ઇચ્છતા નથી,
 તે પછી કાળથી નાશ પામતી બીજી વસ્તુઓને તો ક્યાંથી જ
 ઇચ્છે ? (કેમકે તેઓ મારી સેવાથીજ પૂર્ણકામ હોય છે.) મારે
 મારા ભક્તો એજ મારું હૃદય છે એને હું ભક્તોનું હૃદય છું. તેઓ

મારા વિના ખીજું જાણુતા નથી. અને હું તેમના વિના ખીજું કંઈ જાણુતો નથી.

(૩૫) ભગવાનની કૃપાથી દુઃખનિવૃત્તિ:—

યત્તેન્નુકૂલેશ્વર વિપ્રગુપ્તા, ન વિક્રમસ્તત્ર સુખં વદાતિ ॥

મા. ૮-૧૬-૧૬

ઈશ્વર અનુકૂળ હોય અને પાછાણેથી રક્ષા પામેલા હોય તેમના ઉપર પરાક્રમ કરવું (દુઃખ આપવું) સુખદાયી નથી.

(૩૬) ભગવાનની કૃપાદષ્ટિનું રૂપ:—

૧. નોપસર્ગાં સંમયન્તિ મમેક્ષયા ॥

મા. ૮-૨૨-૩૨

મારી કૃપાદષ્ટિથી મારામાં વાસ કરનારાઓને પીડાઓ, પરાભવ કે ઉપદ્રવો યતાં નથી.

૨. પથિચ્યુતં તિષ્ઠતિ વિપરિક્ષિતં,

ગૃહેસ્થિત તદ્વિદત વિનશ્યતિ

જીવત્યનાથોઽપિ તદોક્ષિતો ઘને,

ગૃહેઽપિ ગુપ્તોઽસ્ય દત્તો ન જીવતિ ॥ મા. ૮-૨-૪૦

ઈશ્વરે રક્ષા કરેલી વસ્તુ રત્નામાં પડી હોય તોપણ તેમની તેમજ રહે છે, અને ઈશ્વર જેનો નાશ કરવા ધારે છે તે વસ્તુ ધરમાં રહેલા હોય તો પણ વિનાશ પામે છે. પરમેશ્વરે કૃપાદષ્ટિથી જોયેલ મનુષ્ય અનાથ હોય કે વનમાં હોય તો પણ જીવે છે, જ્યારે પરમેશ્વરે દ્રણેજો મનુષ્ય ધરમાં મુરસિત હોય તો પણ જીવતો નથી.

(૩૭) ભગવાનની સમાનતા:—

૧. ન ત્વસ્યાસ્તિ પ્રિયઃ કશ્ચિન્નાપ્રિયઃ સ્વઃ પરોઽપિ યા ।

આત્મત્વાત્સર્વમૂતાનાં સર્વમૂતપ્રિયો દરિઃ ॥ મા. ૬-૧૫-૨૨

શ્રીદરિ ભગવાન સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા દેવાથી તેમને કશું પ્રિય કે અપ્રિય નથી, તેમ જ પેતાનો કે પારસો પણ નથી.

૨. ન તસ્યકશ્ચિદ્વિતઃ સુહૃત્તમો,

ન ચાપ્રિયો દ્વેષ્ય ઉપેક્ષ્ય યથા વા

તથાપિ મક્કાન્મજ્જતે યથા તથા,

સુરદુમોયદ્વદુપાશ્ચિતોઽર્થદઃ ॥

મા. ૧૦-૩૮-૨૨

ભગવાનને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી, હિતકર્તા કે ધનુ નથી અને કોઈ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય પણ નથી; છતાં જેમ આશ્રય કરેલું કલ્પવૃક્ષ ઇષ્ટ અર્થ આપે છે, તેમ ભગવાન પણ ભક્તીને ભજે છે.

(૩૮) ભગવાનની ઈચ્છા પ્રબલ છે:—

યથા દ્વારમયો યોપિન્નૃત્યતે કુહકેચ્છયઃ ।

શ્વમોશ્વરતન્મોઽય મોહતે સુસ્રદુઃસ્રયોઃ ॥ મા. ૧૦-૫૪-૧૨

જેમ લાકડાની પૂતળી તેને નચાવનાર મદારીની ઇચ્છા પ્રમાણે નાચે છે તેમ ઇશ્વરને આધીન રહેનાર ભોક્ષા ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે જ સુખી કે દુઃખી બને છે.

(૩૯) ભગવાનનો ક્રોધ પણ કૃપારૂપે છે:—

ક્રોધોઽપિ તેઽનુમદ્ શ્વ સમ્મતઃ । મા. ૧૦-૧૬-૨૪

હે પ્રજા! આપનો ક્રોધ પણ અમારું લખું કરનાર અનુમદ છે.

(૪૦) ભગવાનનું ચરણ કમળ વરપદ છે:—

સર્વકામવરસ્યાપિ હરેશ્ચરણ લાસ્પદમ્ ॥ મા. ૨-૬-૬

શ્રીહરિનું ચરણકમળ સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થો આપનાર છે.

(૪૧) ભગવાનનું વ્યાપકત્વ અને તેની પ્રસન્નતાનો ઉપાય:—

પરાવરેષુ ભૂતેષુ પ્રહાન્તરૂપાવરાદિષુ ।

મૌતિકેષુ ચિકારેષુ ભૂતેષ્વય મદત્સુ ચ ॥

ગુણેષુ ગુણસામ્યેષ્ઠ ગુણવ્યતિકરે તથા ।

પ્રક ષય પરો દ્યાન્મા મગનાનોભવરોઽવ્યયઃ ॥

પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપેણ દૃશ્યરૂપેણ ચ સ્વપ્નમ્ ।

દ્યાત્યવ્યાપકનિર્દેશયો હ્યનિર્દેશયોઽવિકલ્પિતઃ ॥

કેવલાનુભવાનન્દસ્વરૂપઃ પરમેશ્વરઃ ।

માપ્યાન્તર્દિતૈશ્ચર્યં રૂપયતે ગુણસર્ગયા ॥

તસ્માત્સર્વેષુ ભૂતેષુ દયાં કુરુત સૌહદમ્ ।

આસુર ભાવમુન્મુચ્ય યયા તુલ્યત્યઘોક્ષજઃ ॥ મા. ૭-૬-૨૦-૨૪

સ્થાપરથી આરભીને બ્રહ્મા સુધીનાં નાનાં મોટાં સર્વ પ્રાણી-
ઓમાં, પાંચ ભૂતોના વિકારરૂપ પદાર્થોમાં, આકાશાદિ પાંચમહા-
ભૂતોમાં, સત્વાદિ ત્રણ ગુણોમાં, ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રકૃતિમાં,
તથા ગુણોની વિષમ અવસ્થારૂપ મહત્ત્વાદિમાં, એકજ અવિનાશી
પરમાત્મા વ્યાપક છે. તે પરમેશ્વર વસ્તુતઃ કલ્પનામાં પણ ન આવી
શકે તેવા, અને અનિર્દેશ્ય છે, તોપણ માયાને લીધે દૃષ્ટા અને બોક્તા
સ્વરૂપે-વ્યાપક સ્વરૂપે-દર્શાવી શકાય છે. અર્થાત્ દ્રશ્ય તથા ભોગ્ય-
રૂપે-વ્યાપક છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ તો કેવળ અનુભવાત્મક આનંદ
સ્વરૂપ જ છે, તો પણ ગુણાત્મક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારી માયાથી
તેનું અશ્વયં દંકાયલું છે માટે આસુરીભાવનો ત્યાગ કરીને સર્વ-
પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે કે જેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય.

(૪૨) ભગવાનનું ભક્તને દાનઃ—

સર્વાન્નિદાતિ સુહૃદો મજતોઽમિકામાન્

આત્માનમવ્યુપચયા પદ્મયૌ ન યસ્ય । મા. ૧૦-૪૮-૨૬

ભગવાન પવિત્ર હૃદયવાળા પોતાના ભક્તોની સર્વ ઇચ્છાઓ
પૂરી કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાનો આત્મા કે જેની કદી
રદિ કે ક્ષય થતાં નથી તે સ્વરૂપનું દર્શન પણ આપે છે.

(૪૩) ભગવાનનાં દર્શન એ પરમ સાલ છે.—

મયં દિ પરમો લાભઃ ઉત્તમશ્લોકદર્શનમ્ । મા. ૧૦-૮૦-૧૨

ઉત્તમ યશવાળા ભગવાનનાં દર્શન પ્રાપ્ત થયાં એજ પરમ
લાભ છે.

(૪૪) ભગવાનના ગુણો અનંત છે—

નાન્તં ગુણાનામગુણસ્ય જગ્મર્યોગેશ્વરાયે ભવદાશમુખ્યાઃ

મા. ૧-૧૮-૧૪

શંકર તથા શ્રદ્ધા વગેરે યોગેશ્વરે પણ તે નિર્ગુણ પરમાત્માના ગુણોનો પાર પામી શક્યા નથી.

(૪૫) ભગવાન આશ્રયરૂપ છે—

દ્રવ્યં કર્મ ચ કાલઃ સ્વભાવો જીવ एष च ।

यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥

अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वमन्तुषु ।

अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवાનુગાઃ ॥ મા. ૨-૧૦-૧૨, ૧૬

ભગવાનના અનુગ્રહથી દ્રવ્ય, કર્મ, કાળ, સ્વભાવ અને જીવ પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય છે. પણ તેમની ઉપેક્ષાથી કંઈ પણ કાર્ય કરી શકતાં નથી. આ જગતના પ્રાણરૂપ ભગવાન જ્યારે એટલા કરે છે, ત્યારે તેની પાછળ સર્વ જંતુઓ, સેવકો જેમ રાજાને અનુસરે તેમ એટલા કરે છે, અને તે મુખ્ય પ્રાણુની એટલાનો ત્યાગ થતાં સર્વ જંતુઓ પણ એટલાનો ત્યાગ કરે છે.

(૪૬) ભગવાન-યજ્ઞાદિ ક્રિયાનાં ફળ રૂપે—

प्रधानकालाशयधर्मसंप्रदे, शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ।

क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते, यथानलो दाहपु तद्गुणात्मकः

મા. ૪-૨૧-૩૫

જેમ અગ્નિ લાકડાંમાં રહીને તે લાકડાંની પેડે જ લાંબો અને વાકેચૂકો વગેરે ગુણોવાળો જણાય છે, તેજ પ્રમાણે ભગવાન પણ કેવળ પરમાર્ત્ત સ્વરૂપ છે, તો પણ પ્રકૃતિ, કાલ, વાસના અને અદૃશ્ય ઉત્પન્ન થયેલાં-આ શરીરમાં વિષયાકાર સુદ્ધિને પામીને યદ-યાગાદિ ક્રિયાઓનાં ફળરૂપે જણાય છે.

૪૭ ભગવાન સર્વરક્ષક છે:—

સ:રક્ષિતાં રક્ષતિ:યો દ્વિ ગર્ભે ॥ - મા. ૭-૨-૩૬.

ગર્ભમાં જે રક્ષા કરે છે, તેજ સર્વસ્થાને રક્ષા કરે છે .

૪૮ ભગવાન સર્વપાપક છે —

અગ્નયોડતિથયો મૃત્યા મિશ્રવો યે-ચ લિપ્સવ ।

સર્વે ભગવતો બ્રહ્મજનુ ધ્યાનાન્નરિપ્યતિ ॥ મા. ૮-૧૬-૧૨

ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી અગ્નિએ અતિથિએ, સેવકો, અથવા બિહુઓ-એ સર્વમાં કાંઈ જાતની હીનતા થતી નથી (પુનઃ બને છે.)

૪૯ ભગવાન મૃત્યુજય છે:—

મૃત્યવો નોપધક્ષ્યન્તિ મૃત્યૂનાં મૃત્યુમીશ્વરમ્ ।

મા. ૧૧-૫-૧૦

મૃત્યુને પણ, મારનાર પરમાત્માને મરણ મૃત્યુ પમાડી શકતું નથી. અર્થાત્ જે તેને શરણે, જામ છે, તેને મરણનો કાર નથી.

૫૦ ભગવાન દૃષ્ટા તરીકે:—

સ, યા દ્વં વિષ્વમમોઘલીલઃ, સ્વજત્યયત્યત્તિ ન સજજતેડરિમન્ ।

ભૂતેષુ ચાન્તર્હિત આત્મતન્ત્રઃ પાદ્મનિકં મિદ્યતિ પદ્મગુણેશ્ ॥

મા. ૧-૨-૩૬

તે અમોઘસ્ત્રીયાવાળા ભગવાન આ જગતની ઉત્પત્તિ, રિપ્તિ અને લય કરે છે છતાં તેમાં આસક્ત થતા નથી, એ અંતર્યામી સ્વરૂપે રહેવા સ્વતઃ જ ભગવાન જ હિન્દોના વિષયોને દૂરથી ગ્રહણ પેડે મહત્ત્વ કરે છે .

૫૧ ભગવાન ભક્તને સંપત્તિ કેમ આપના નથી ?

૧ મક્તાય ચિત્રા ભગવાન્ દિ સમ્પદો,

રાજ્યં વિભૂતોર્ન સમર્થયત્યજઃ ।

અદોર્ઘયોઘાય વિચક્ષણ સ્વયં,

પદ્મન્ નિપાત ઘનિનાં મદોદ્ભવમ્ ॥ મા ૧૦-૮૧-૩૭

અથ-આ તે ભગવાન ધનવાન પુરુષોના મદથી ઉત્પન્ન થતા અધઃપાત ભેદને અને તેથીજ વિચ્છેદ્ય હોઈને પોતાના અદ્વૈતાની ભક્તિને વિવિધ સંપત્તિઓ, તથા રાજ્ય કે સ્ત્રીપુત્રાદિ વિમુક્તિઓ આપતા નથી; પણ દૃઢ ભક્તિજ આપે છે.

૨. પુંસાં કિલૈકાન્તધિયાં સ્થકાનાં

યાઃ સંપદો વિત્તિ મૂમૌ રસાયામ્ ।

ન રાતિ યદ્ દેવ ઉદ્દેગ આચિ-

ર્મદઃ કલિર્મ્યસનં સપ્રયાસઃ ॥

ત્રૈલોક્યાસાધિષ્ઠાતમસ્મત્

પતિર્વિધત્તે પુરુષસ્ય શ્રદ્ધઃ ।

સતોઽનુમેયો મયઃપ્રસાદો

યો દુર્લભોઽકિંચન ગોચરોઽયૈઃ ॥

મહાત્મા! પુત્રાસુર ઇન્દ્રને કહે છે કે હું ઇન્દ્ર, એકાન્તભક્તિને ક્ષીણે ભગવાને જે ભક્તો ઉપર અનુમદ કર્યો છે, એવા નિજભક્તોને આકાશ પૃથ્વી કે પાતાલમાં સંપત્તિ આપતા નથી-રાખતા નથી-કે જેનાથી દેવ, ઉદ્દેગ, કુન્ન, આદિ, મદ, કલેશ, અને પ્રયાસ-અહેનત-ઉત્પન્ન થાય. અમારા નાથ આ દુઃખોમાંથી બચાવે છે. હું ઇન્દ્ર આ ભગવાનની કૃપા છે, એમ માનવું. એ ભગવાત્કૃપા ખીજ માણુમેને સ્વપ્ને પણ દુર્લભ હોય છે. કેવળ અકિંચન માણુસજ તેને અનુભવી શકે છે.

પર ભગવાન સંયોગ-વિયોગના હેતુરૂપ છે:-

નૂનં મૃતાનિ મયવાન્ યુતક્તિ વિયુતક્તિ ચ ।

ચાયુર્યથા ઘનનોકં તુળતૂલં રજાંસિ ચ ।

સંયોજ્યાદક્ષિયતે મૂયસ્તથા મૃતાનિ મૃતકૃત્ ॥

મઘ. ૧૦-૮૨-૮૩-૪૪

જેમ વાયુ વાદળાઓના સમૂહને, ઘાસને, રૂને તેમજ ધૂળને એકબીજા સાથે જોડી દઈ ફરી પાછા વિખૂટાં પાડે છે, તેમ

પ્રાણીઓના સદા ભગવાન પ્રાણીઓને એકબીજા સાથે જોડે છે અને વિખૂટા પાડે છે.

૫૩ ભગવાન ભક્તોને ચતુર્વિધ પુરુષાર્થરૂપે રૂળે છે:—

જ્ઞાને કર્મણિ યોગે ચ વાર્તાયાં દણ્ડધારણે ।

યાવાનયોઃ નૃણાં તાત સાવાંસ્તેઽહં ચતુર્વિધઃ ॥ મા. ૧૧-૨૬-૩૩

હે ઉદ્ધવ ! જ્ઞાન, કર્મ, યોગ અને રાજનીતિ-આ ચારે પ્રકારના પુરુષાર્થ રૂપે હું (ભગવાન) મારા અન-વશકતને પ્રાપ્ત થાઉં છું.

૫૪ ભગવાનની કૃપા હોય તોજ રક્ષા શક્ય છે:—

બાલસ્ય નેહ શરણં પિતરૌ નૃસિંહ

નાર્તસ્ય ચાગદમુદન્વતિ મજ્જતોનોઃ ।

તપ્તસ્ય તપ્તિવિધિર્યદ્દહાઙ્ગસેષ્ટ-

સ્તાવદ્ વિમો તનુભૂતાં ત્યતુપેક્ષિતાનામ્ ॥ મા. ૭-૧-૧૬

બાળકને તેના માતા પિતા શરણરૂપ થઈ શકતા નથી, (કેમકે માતાપિતાનું પાલન હોવા છતાં પણ બાળક દુઃખી જોવામાં આવે છે.) રોગી મનુષ્યને ઔષધ શરણરૂપ થતું નથી કારણ કે એસડ કયાં છતાં રોગીનું મૃત્યુ જોવામાં આવે છે. સમુદ્રમાં ડૂબતા મનુષ્યને નૌકા પણ શરણરૂપ થતી નથી કારણ કે કોઈ વખત નૌકા ડૂબે છે. અને તેને શરણે આવેલા માણસને ડૂબાડે છે. હે ભગવાન નૃસિંહ, આ સર્વ ઉપાયો ત્યાં સુધી જ ઇષ્ટ છે, કે જ્યાં સુધી આપની ઉપેક્ષા-અવકૃપા-નથી. ચાટે સૌ કોઈનું આપજ શરણ હો.

૫૫ ભગવાનપ્રાપ્તિનો સહેલો ઉપાય:—

ભયં હિ સર્વકલ્પાનાં સઘોચીનો મતો મમ ।

મદ્ભાવઃ સર્વભૂતેષુ મનોવાકાવ્યકર્મમિઃ ॥ મા. ૧૧-૨૬-૧૬

મન, વાણી અને શરીરનાં કાર્યોથી સર્વ પ્રાણીઓમાં મારો (પરમાત્માનો) ભાવ કરવો, આ ઉપાય મને (ભગવાનને) પામવાના સર્વ ઉપાયોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

૫૬ ભગવત્પ્રાપ્તિ અને આત્મદર્શન—

અસ્ત્યેવ રાજન્મવતો મધુદ્વિપઃ પાદારવિન્દસ્ય ગુણાનુવાદને ।
રતિર્દુરાણ વિધુનોતિ નૈષ્ઠિકી, કામં ક્ષયાય મૂલમન્તરાત્મન ॥
શાસ્ત્રેષ્વિયાનેવ સુનિશ્ચિતોનૃણાં ક્ષેમસ્ય સદ્યગ્વિમૃશેષુદેતુઃ ।
અસંહ્ય આત્મવ્યતિરિક્ત આત્મનિ દ્વારતિર્દિગ્દાણિ નિર્ગુણે ચ યા ॥

મા. ૪-૨૨-૨૦-૨૧

હે રાજન્ ! ભગવાન્ના ચરણકમળના ગુણોનું શ્રવણ કરવામાં તમને (પૃથુરાજને) પ્રીતિ છે. એ પ્રીતિ દુર્લભ છે, અને મનમાં રહેલા કામરૂપી મેલનો નાશ કરનારી છે. ઉત્તમ વિચારવાળાં શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યોના કલ્યાણનું એજ કારણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે, આત્માથી બિન્ન એવા દેહાદિ ઉપર વેરાગ્ય રાખવો અને નિર્ગુણ અક્ષરસ્વરૂપ આત્મા ઉપર પ્રીતિ કરવી.

૫૭ ભગવદ્ગુણ પ્રશંસા:—

નિવૃત્તતપૈરુપગીયમાનાદ્ભવોપધાત્ત્વોત્તમનોઽમિરામાત્ ।

ક ઉત્તમશ્લોકગુણાનુવાદાત્પુમાન્વિરત્યેત, વિતા પશુધાત્ ॥

મા ૧૦-૧-૪

સંસારના ઔષધરૂપ, જ્ઞાન તથા મનને રૂચિકર, અને વિરક્ત પુરુષોવડે ગવાયેલા પરમાત્માના ગુણાનુવાદને પશુધાતી પુરુષ વિના ખીલે કયો માણસ, ન સેવે ?

૫૮ સર્વવ્યાપી ભગવાન આત્મસ્વરૂપે —

યથાનિલ સ્થાવરજઙ્ગમાનામાત્મસ્વરૂપેણ નિવિષ્ટ ईશેત્ ।

પર્વ પરો ભગવાન્વાસુદેવ ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મેદમનુમવિષ્ટઃ ॥

મા. ૫-૧૧-૧૪

જેમ વાયુ સ્થાવર-જંગમ સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રાણરૂપે રહી તેઓને નિયમમાં રાખે છે, તેમ સર્વથી પર એવા ભગવાન વાસુદેવ પણ ક્ષેત્રજ્ઞ-આત્મા રૂપે-આ જગતમાં પ્રવેશીને સર્વને નિયમમાં રાખે છે.

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

प्रकरण २ ॐ

आत्मा

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

नैव स्त्री न पुमानेव न चैवायं नपुंसकः ।

यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥

श्वे. ५-९-१०

जीवैस्त्वंराग्रमात्रो हि गंधवद् व्यतिरेकवान् ।

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥

त. नि. १-५३

આગેલા પ્રકરણમાં આપણે પ્રશ્નસ્વરૂપ વિષે વિચાર
કર્યો. તેનાં બે સ્વરૂપો નિર્ણય તથા સંશુભનાં પ્રમાણે આપ્યાં.
હવે આપણે આ પ્રકરણમાં એજ વ્યાપક પ્રશ્નના અંશરૂપ
આત્મા-જીવ-સંબંધી વિચાર કરીએ

સમગ્ર જગતમાં દંષ્ટિ કરતાં આપણે મુખ્ય બે પ્રકારની
સંષ્ટિ નોંધીએ છીએ એક તો બને જડ. એ બંનેમાં પ્રભુ
વ્યાપક છે અને તેથી શ્રીમદ્ભગવતે ભગવાનનાં બંને
સ્વરૂપોનું વર્ણન કર્યું છે. આ ચૈત્તી એક તો સૃષ્ટિનો વિચાર
કરીએ

આ ચેતન સૃષ્ટિ આત્મમય છે. એના ચાર મુખ્ય પ્રકાર છે. અને દરેક અનુક્રમે ઓછી શક્તિ ધરાવે છે. (૧) જરાયુજ (૨) અંકજ (૩) સ્વેદજ (૪) ઉદ્ભિજ.

- (૧) માતાના ગર્ભમાં ઓળથી વીંટળાઈ જન્મ પામતા માણસો અને પશુઓ.
- (૨) માતાના ગર્ભમાંથી ઈડારૂપે ઉત્પન્ન થઈ પછી તેમાંથી બહાર આવતાં પક્ષીઓ અને સર્પો.
- (૩) પરસેવામાંની ઉત્પન્ન થનારાં—જૂ, માંકડ, ચાંચડ વગેરે.
- (૪) સમગ્ર વનસ્પતિ જે જમીન ફાડી બહાર નીકળે તે. આ ચાર સિવાયના જે પદાર્થો છે. તે જડ સૃષ્ટિ છે.

ચેતનસૃષ્ટિ અનંત છે. એ સર્વનું મૂળ અક્ષરબ્રહ્મ છે. યથા મુદીતાત્ પાવકાત્ કુદા વિસ્ફુતિર્વા ય્યુચ્ચરચ્ચેષ તત્માદામનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકા સર્વે દેવામનો ય્યુચ્ચરન્તિ રમણોચ્ચરણાઃ ક્રુપૂચ્ચરણાઃ । જેમ અત્યંત સળગી બેઠેલા અગ્નિમાંથી ઝીણા ઝીણા તણખા બહાર નીકળે છે તે પ્રમાણે પરમાત્મામાંથી બધા જીવો, બધી દુનિયા અને બધા જ દેવી અને આસુરી આત્માઓ બહાર નીકળે છે.

દ્રૂંકમાં પ્રત્યેક જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે. અગર સૂર્યને પરમાત્મા ગણીએ તો તેનું કિરણ આત્મા છે. ને સાગર પરમાત્મા હોય તો તેનું બિન્દુ એ આત્મા છે. એટલે પરમાત્માના સમગ્ર સ્વરૂપનો આત્મા અંશ છે. મહર્ષિ વ્યાસ પણ તેનું પ્રણસૂત્રમાં (૨-૩-૪૩) અંશ તરીકે સમર્થન કરે છે.

આમ પરમાત્મા સ્વયં નિરંજન નિરાકાર નિર્ગુણ હોવા છતાં રમણ કરવાની ઇચ્છાથી સગુણ બન્યા અને અશિમાંથી, જેમ તણુખા બુદ્ધ પડે તેમ અક્ષર પ્રક્ષમાંથી સર્વ છવો બુદ્ધ પડ્યા. કર્મ ધર્મ પ્રમાણે દેહ બંધાયો અને જડ ચૈતન્યાત્મક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. પ્રત્યેક આત્મા પોતાના દેહ પૂરતો માલીક બન્યો. પરમાત્માના ગુણો બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં પણ લગભગ બધાજ આબ્યા, આથી તે આણુ કહેવાયો.

ભગવાને આ સર્જનલીલા શા માટે કરી તેનો જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. એમાં દરેક ધર્મોની બુદ્ધિબુદ્ધિ માન્યતાઓ છે. આપણે ધર્મ માને છે કે જ એકાદી નારમત । જ (ગુરુમંચર) । પ્રક્ષને એકલું રહેવું ગમ્યું નહિ. તેણે રમવાની ઇચ્છા કરી અને ‘હું એકલો હું તે ઘણે રૂપે થાઉં’ એ ભાવનાથી એકર્માંથી અનેક સ્વરૂપે થયા. છતાં મૂળ સ્વરૂપ કાયમ રહ્યું.

આનેજ સર્જનલીલા કહે છે. બાળક શા માટે રમે છે. હસે છે. ખેલે છે. એનો જવાબ જેમ આપી શકાય તેમ નથી. તેમ પ્રક્ષે આ જગત્ શા માટે રચ્યું ? તેનો જવાબ પણ આપી શકાય એમ નથી. બોદ્ધવત્ત્વ લોકાદૈવશ્યમ્ । જેમ બાળકને રમવામાં પ્રયાસ પડતો નથી કેવળ આનંદને માટે રમે છે. એકાદ રમકડું ભાંગે ત્યારે તેથી દુઃખ નથી. એકાદ રમકડાંને ઉચ્ચસ્થાને બેસાડે તેનો હર્ષ નથી. તેવું જ પરમાત્માની આ સર્જનલીલાનું છે.

એમાં સુખ્ય બે તરવો છે. એ આગળ ભોયું. જડ અને ચેતન. બંનેનો સંબંધ એકબીજાનો પૂરક છે. આત્મા વિનાનો

દેહ 'નકામો' છે, 'બ્યારે' દેહ વગરનો આત્મા 'નિષ્ક્રિય' છે. એ 'આત્મા' 'પ્રજ્ઞાસ્વરૂપની' પેઠેજ નિરંજન નિર્ગુણ ન હોઈ શકાય ન બાળી શકાય ન પલાળી શકાય ન સૂકવી શકાય તેવો છે. એ નિત્ય છે. 'પોતાનાં' ક્ષેત્રમાં 'વ્યાપક' છે. -અચલ અને 'જ્ઞાનાતન' છે. (ગી. ૨. ૨૬. ૨૪) સાથે એ 'જ્ઞાનધર્મા' છે. 'અને' જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ('પ્ર. સૂ. ૨-૩-૩૮') તે સ્ત્રી 'નથી', પુરુષ 'નથી', મનુષ્યક પણ 'નથી'. જે દેહમાં તે 'બંધ' છે તે તેવો કહેવાય છે. (શ્વે. ઉ. અ. ૫.)

આમ 'પ્રજ્ઞાનાં' 'લગભગ' 'બધાંજ' 'તત્ત્વો' તેમાં હોવા 'ક્રિયાં' તેની 'શક્તિ' ખૂબ 'મર્યાદિત' છે. જેમ 'પ્રથંક' અગ્નિ 'આગળ' તેના 'એક' તણુખાનો 'હિસાબ' નથી. તેનું 'તેજ' 'એણું' છે, 'હાલકં' શક્તિ 'એણી' છે, અને 'જીવન' દૂંડું છે. તેમ 'પરમાત્માની' પ્રથંક શક્તિ આગળ આત્માની 'શક્તિ' પણ 'મર્યાદિત' છે. તેનું 'કારણ' શ્રી મહાપ્રભુજી 'નીચે' 'અમાણે' 'આપે' છે.

ભગવાનની પ્રજ્ઞાથી પરમાત્માના છ ધર્મો નष्ट થયા. ઐશ્વર્ય, 'વીર્ય', યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય. અને 'તેથી' જીવ 'પરતંત્ર' સર્વ 'કુઠે' સંહન કરનારો, સર્વહીન, અંધકારી અને 'વિષયાસક્ત' બન્યો. ('અંબુજોધ. ૩-૨૦૫')

'ક્રિયાં' 'આપણે' 'જીવેલું' ન જોઈએ કે 'એ' 'પ્રજ્ઞાશિનો' 'સણુખો' છે. જેમ 'એક' ખાનો 'અગ્નિનો' 'સણુખો' 'યોગ્ય' સ્થાન 'અને' પોપણું 'મંજતાં' 'ગાંમનાં' 'ગોમં' બાંધે 'છે'. તેમ 'મુઠ્ઠીભર' 'હાડકાં'ના 'મોળામાં' 'રહેલો' આત્મા 'અંતરે' અનિષ્ટો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ જ 'અનેકનો' 'ઉદ્ધારક' 'બને' છે. કોઈ 'વખત' હિરણ્યકંશિમુકે 'હિટલર' બની 'જગતનો' 'સંહાર' 'સરળ' વે 'છે'. તો કોઈ 'વખત' 'મહાત્મા' 'બાંધી' કે 'મહેર્ષિ' 'દંધીચિ' બની

વિશ્વકલ્યાણ સાધે છે. અણુમાં અણુ—અતિસૂક્ષ્મ આત્માની કિંમત ત્યારેજ સમજાય છે કે જ્યારે એ પ્રચંડ દેહને છોડીને જાય છે.

એ આત્મા પોતે પોતાનો બંધનકર્તા છે “તેમ જ” પોતે પોતાનો સુકૃતિદાતા છે. એના ઉપરનાં કર્મ વાસનાનાં બંધનો નીકળી જઈ-જો એ શુદ્ધ બને, તો આ સંસારમાં પણ તે સુખી બને છે. અરે, યોગસૂત્ર તો એથીયે આગળ જઈ કહે છે કે :—

“વશેષકર્મવિપાકોક્ષયૈરપરામૃષ્ટઃ” પુરુષ વિશેષ દૈશ્વર્યઃ । ‘અર્થાત્ જોને અવિદ્યાનો કલેશ, કર્મ તેનાં બંધન એને તેથી ઉત્પન્ન થનારી લાગણી ન હોય તો જીવાત્મા સ્વયં દૈશ્વર્ય બને છે.

આવા આત્માની મહત્તા જાનારાં ભાગવતનાં પ્રભાણી હવે શરૂ કરીએ છીએ.



આત્મા

(૧) આત્મસ્વરૂપ દર્શન:—

૧. માત્મા જ્ઞાન ન મરિષ્યતિ નેષતેડસૌ
 ન ક્ષીયતે સઘનવિદ્ વ્યભિચારિણાં દિ ।
 સર્વત્ર શમ્ભવનપાઽયુપલબ્ધિમાત્રો
 પ્રાણો યથેન્દ્રિયબલેન વિકલ્પિતં સત્ ॥

મા. ૧૧-૧-૨૮

આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, મરતો નથી, વધતો નથી ક્ષીણ થતો નથી. તે સાત્ત્વ કલેષ રહિત અને અનુભવમય છે. જેમ 'ઇન્દ્રિયોનાં બળથી પ્રાણ બાળબાળ તેવો સત્ સ્વરૂપ છે.

૨. વિલક્ષણઃ સ્થૂલસૂક્ષ્માદેહાદાત્મેક્ષિતા સ્વદૃક્ ।

યથાગ્નિર્દાકિણો દહ્યાદાદકોડન્યઃ પ્રકાશકઃ ॥ મા. ૧૧-૧૦-૮

લાકડાંમાં રહેલો તથા લાકડાંને બાળનાર અગ્નિ જેમ લાકડાંથી જુદો જ છે, તેમ શરીરનો દેહા અને પ્રકાશક આત્મા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહથી જુદો છે.

૩. વેદેન્દ્રિયપ્રાણમનોડમિમાનો, જીવોડન્તરાત્મા ગુણકર્મમૂર્તિઃ ।

સૂક્ષ્મં મહાનિત્યુરુઘેવ ગીતઃ, સંસાર આઘાઘતિ કાલતન્ત્રઃ ॥

મા. ૧૧-૨૮-૧૬

અન્તરાત્મા જીવજ દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા મનનાં અભિ-
 માનવાળો, ગુણ અને કર્મમય સ્વરૂપવાળો હોય છે. તેનાં જ
 સુત્રાત્મા, મહાન્ વગેરે નામો છે. તે કાલને આધીન રહી સંસારમાં
 ભ્રમણ કરે છે.

૪. યપ સ્વયંજ્યોતિરજોડપ્રમેયો, મહાનુભૂતિઃ સકલ્લાનુભૂતિઃ ।

યકોડદ્વિતીયોવચસાં વિરામૈ, યેનેપિતા વાગસવશ્ચરન્તિ ॥

મા. ૧૧-૨૮-૩૧

આ આત્મા જાતે તેજસ્વી, અજન્મા, અપ્રમેય-ન માપી
 શકાય તેવો-અનુભવ સ્વરૂપ અને સર્વનો સાક્ષી છે. વળી તે એક

તેમજ અગોચર હોવાથી વાણી તેને વર્ણવી શકતી નથી. એ આત્મા-
થીજ પ્રેરણા પામીને વાણી તેમજ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનાં
કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

૫. અવિ મૌમાનિ મૂતાનિ યથા યાન્ત્યપયાન્તિ ચ ।

નાયમાત્મા તથૈતેપુ'વિપર્યેતિ યથૈવ મૂઃ ॥૩૭॥ મા. ૧૦-૪-૧૧

યથા નૈવ દ્વિદો મેદ્દો યત્ત માત્મવિપર્યયઃ ।

દેહયોગવિયોગો ચ સંસૃતિર્ન નિવર્તતે ॥૩૮॥ મા. ૧૦-૪-૨૦

જેમ પૃથ્વીનાજ બનેલા પદાર્થો પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે
અને નાશ પામે છે, છતાં પૃથ્વી તત્ત્વ કાયમ રહે છે, તેમ શરીરો
બદલાવાથી આત્મા વિકાર પામતો નથી. જે મનુષ્ય આત્માનાં
પદાર્થસ્વરૂપને બાણુતો નથી તેનેજ આત્માવિષે દેહબુદ્ધિ થાય છે,
અને એ બેદબુદ્ધિને લીધે તે સંયોગ, વિયોગ, અને સંસારમાંથી
ઠકિ નિવૃત્ત થતો નથી.

૬. આત્મા જ્ઞાનમયઃ શુદ્ધો વ્યતિરિક્તો ગુણાન્વયઃ ।

સુષુપ્તિસ્વપ્નજાગ્રદ્ગિર્માયાવૃત્તિભિતીયતે ॥ મા ૧૦-૪૭-૨૧

યેનેન્દ્રિયાર્થાન્ધ્યાયેત મૃપા સ્વપ્નવદુત્થિત ।

તન્નિરુધ્વાદિન્દ્રિયાણિ વિનિદ્રઃ પ્રત્યપચત ॥ ૧૦-૪૭-૨૨

પતદન્તઃ સમાનાયો યોગઃ સાંલ્ય મનોપિણમ્ ।

ત્યાગસ્તપા દમઃસત્યં સમુદ્રાન્તા દ્વાપગા ॥ ૧૦-૪૭-૨૩

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શુદ્ધો (વિકારો) થી બિન્ન હોવાથી
અત્યન્ત શુદ્ધ છે, છતાં માયાથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિવડે સુષુપ્તિમાં
(પ્રાણરૂપે), સ્વપ્નમાં (તૈજસરૂપે), અને જાગૃત અવસ્થામાં (વિશ્વરૂપે)
બાણુાય છે. જેમ નિદ્રામાંથી બગૃત થયેલા માણુસ મિથ્યા જ્ઞાતા
પોતે નેજેલાં સ્વપ્નનું ચિન્તન કરે છે, તેવી રીતે આત્માએ અવા-
સ્તપિક વિષયોનું ચિન્તન છોડીને અને ઇન્દ્રિયોને મિથ્યા વિષયોમાં
બટકતી રાકીને નિર્જાનત (પ્રબુદ્ધ-મગૃત) બનવું જોઈએ, નદીએ

જેમ સમુદ્રપ્રાપ્તિને જ અન્તિમલક્ષ્ય બનાવે છે, તેમ, વેદ, યોગ, 'સાંખ્ય', ત્યાગ, તપ, સયમ, સત્યપાલન વગેરેનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ અતિમ ધ્યેય છે.

૭. **एकमेकतराऽभावे यदानोपलभामहे ।**

त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मास्वाश्रयाश्रयः ॥ भा. ૨-૧૦-૯

અધ્યાત્મ, અધિદેવ, અને અધિભૂત-એ ત્રણમાં એકે પણ ન હોય તો ખીજા 'પદાર્થનું' જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એ ત્રણેયને સાક્ષી-સ્વરૂપે જો જાણે છે-જુએ છે, તે જ આત્મા છે, એ આત્મા ખીજા-ઓનો આશ્રિત નથી, પણ ખીજાઓના આશ્રયરૂપ છે.

૮. **अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।**

विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ भा. ૭-૭-૧૨

હપિંહ વગેરે આચાર્યો કહે છે કે, મૂળ પ્રકૃતિ, મંદતત્ત્વ, અહંકાર અને પચ તન્માત્રાઓ એમ આઠ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિ છે. તેના યુક્તો ત્રણ—સત્વ, રજઃ અને તમ છે. વિકારો અગિયાર અન્દ્રિયો અને પાંચભૂતો મળી સોળ છે. જ્યારે પુરુષ (આત્મા) એકજ છે, અમે તે સર્વમાં વ્યાપક છે.

૯. **बुद्धेर्जागरणं स्वप्नं सुषुप्तिरिति वृत्तयः ।**

ता येनैवानुभूयन्ते सोऽव्यक्तं पुरुषः पर ॥ भा. ૭-૭-૨૫

જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ શુદ્ધિની વૃત્તિઓનો જોના 'વહે' અનુભવ થાય છે, તેજ 'સર્વ'નો સાક્ષી છતાં 'સર્વથી' પર પુરુષ-આત્મા છે.

૧૦. **यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोवियः ।**

प्रमथन्ति चित्तो येन नोत्थापयितुमोज्ઞસા ॥ भा. ૩-૨૬-૭૧

તમસ્મિન્પ્રેરથમાત્માનં ધિયો યોગપ્રવૃત્તયા ।

મતયા વિરતયા જ્ઞાનેન વિવિચ્યાત્મનિ ચિન્તયેત્ ॥

જેમ નિદ્રાવશ થયેલા પુરુષના પ્રાણ, મન, ઇન્દ્રિયો કે સુષુપ્તિને । આત્મા સિવાય બીજું કંઈ ઉદાગવાને સમર્થ નથી, તેમ વિરાટ પ્રાણ (વિશ્વચૈતન્યને) ક્ષેત્રમાં આત્મા-વિના બીજું કંઈ પણ ઉદાગી શકું નથી. એ પરમાત્મસ્વરૂપ ક્ષેત્રચતુર્-આત્માનું-યોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલી સુષુપ્તિ, કલિતથા, વૈરાગ્યથી અને જ્ઞાનથી અંતઃકરણમાં ખાન કરવું.

૧૧. भूतैर्द्रियमनोलिङ्गान् देहानुच्चावचान्विभुः ।

મજત્યુત્પત્તિ સ્થાવર સ્તથાપિ સ્વેન તેજસા ॥ ૭-૨-૪૬

પાયલિદ્વાવિતો હ્યાત્મા સાવત્કર્મ નિવન્ધનમ્ ।

તતો વિપર્યયઃ કલેશો માયા યોગોડનુવર્તતે ॥ ૭-૨-૪૭

પિતૃયામિનિષેશોડયં ચદ્ગુણેષ્વર્યદ્ગ્રવઃ ।

યથા મનોરથઃ સ્વપ્નઃ સર્વમૈન્દ્રિયકં સ્વા ॥ ૭-૨-૪૮

મય નિત્યમનિત્યં યા મેદ્ શોચન્તિ તદ્વિદઃ ।

તામ્યથા શક્યતે કર્તુ સ્વમાયઃ શોચતામિતિ ॥ ૭-૨-૪૯

આત્મા, પાંચમૂર્તિ ઇન્દ્રિય તથા મનથી જણાતાં નાનાં મોટાં સરીરને પોતે તેનાથી જુદો હોવા છતાં સરીરને 'હું હું' એમ માને છે. વિવેકબળથી આ સરીર 'હું નથી' એમ માનીને મુક્ત પણ બને છે. આત્મા જ્યાંથી સરીરમાં હોય ત્યાંથીજ તેને કર્મબન્ધન તથા દેહભર્યા લાગે છે, અને સાંસારિક કલેશો અનુભવે છે, આ કર્મ માયાયોગ છે વાસ્તવિક નથી. યુગોનાં કારણે સુખદુઃખ વગેરેને સત્તતરીતે જોવા કે કહેવા તે બોટો દૂરાગ્રહ છે. જેમ મનોરથ અને સ્વપ્ન મિથ્યા છે, તેમ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખદુઃખ મિથ્યા છે. માટે આત્મા તથા સરીરને અનુક્રમે નિત્ય અને અનિત્ય જાણનારા, યાનીએ નિત્ય આત્માનો તથા અનિત્ય સરીરનો શોક કરતા નથી. અને આમ તેના છતાં જેઓ શોક કરે છે તેઓનો સ્વભાવ પવટાવી શકાતો નથી.

(૨) આત્મસ્વરૂપ દર્શનના ઉપાયો:—

૧. જન્માદ્યાઃ પદ્મિમેમાવા દષ્ટા વેદસ્ય જાત્મનઃ ।

ફલનામિવ ધૃક્સ્ય કાલેનેશ્વરમૂર્તિના ॥

આત્મા નિત્યોડ્યયઃ શુદ્ધો હેઠઃ ક્ષેત્રજ્ઞ સાધયઃ ।

અધિક્રિયઃ સ્વદગ્ દેતુર્વ્યાપકોડસક્લયનાઢૃતઃ ॥

પતૈર્દ્વાદશમિચિદ્વાનાત્મનો લક્ષણૈઃ પરૈઃ ॥

અહં મમેત્યસદ્ભાવં વેદાદૌ મોદ્વર્જં ત્યજેત્ ॥

સ્વર્ણં યથા ગ્રાવસુદ્દેમકારઃ, ક્ષેત્રેષુ યોગૈસ્તદમિક્ષમાપ્નુયાત્ ।

ક્ષેત્રેષુ વેદેષુ તથાડડમયોગૈ, રચ્યાત્મવિદ્ બ્રહ્મગતિં લમેત ॥

મા. ૭-૭-૧૮ ૨૧

જેમ કાળને લીધે વૃક્ષનાં ફળને ઉત્પન્ન થવું, હોવાં, વધવું, પરિણામ પામવું, રૂપાન્તર થવું, ક્રમાંવું અને નાશ પામવું એવા ૭ વિકારો થાય છે, અને વૃક્ષ એમનું એમ રહે છે, તેમ શરીરમાં પણ આ ૭ પ્રકારના વિકારો જોવામાં આવે છે. આ વિકારો આત્માના નથી, કારણ કે આત્મા નિત્ય, સ્વરહિત, શુદ્ધ, એક, શરીરાદિનો ચાતા, સર્વના આશ્રયરૂપ, વિકારરહિત, સ્વપ્રકાશ, સર્વના કારણરૂપ, વ્યાપક, સર્વ સંગથી મુક્ત અને કોઈ પણ આવરણથી રહિત છે. આ બાર શ્રેષ્ઠ લક્ષણોથી આત્માના સ્વરૂપને જાણનાર વિદ્વાનપુરુષે શરીર ઉપરનો મોહ “હું મારું” એવા મિથ્યા આગ્રહ છોડી દેવો જોઈએ. જેમ કોઈ સોનું પારખનાર સોનાની ખાંધુ જોઈ ક્ષેત્રોમાં રહેલા, સોનું કાઠી શકાય એવા પથરોમાંથી અગ્નિ વગેરે ઉપોયોથી સોનું મેળવે છે, તેમ આત્મતત્ત્વને જાણનારો અધ્યાત્મવેતા પુરુષ આત્મપ્રાપ્તિના ઉપાયોથી બહુ સ્વરૂપને મેળવી શકે છે.

૨. સંસારચક્ર પતસ્મિન્નનુરક્ષાનમોદિતઃ ।

શ્રામ્યન્ સુખં ચ દુઃખં ચ મુદ્ધુકે સર્વેષ્ઠ સર્વદા ॥

નૈવાત્મા ન પરશ્ચાપિ કર્તાસ્યાત્સુખદુઃખયોઃ ।

કર્તારં મન્યતે પ્રાક્ આત્માનં પરમેશ્વરં ચ ॥ મા. ૬-૭-૧૮-૧૯

અગાનથી મોહપામેલો જીવાત્મા આ સંસારચક્રમાં સર્વદેહાણે જન્મતાં સદા સુખ અને દુઃખ ભોગવે છે. સુખ કે દુઃખનો કર્તા, મનુષ્ય પોતે નથી અથવા બીજો કોઈ નથી. છતાં મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાને અથવા બીજાને સુખદુઃખનો કર્તા માને છે.

૩ યદાસ્ય ચિત્તમયેષુ સમેષ્વિન્દ્રિયવૃત્તિભિઃ ।

ન વિગૃહ્ણતિ વૈષમ્યં પ્રિયમપ્રિયમિત્યુત ॥ ૨

સ તદૈવાત્મનાત્માનં નિઃસ્તં સમદર્શનમ્ ।

દ્વેષોપાદેય રહિતમારુદં પદમીક્ષતે ॥ આ. ૩-૨૨-૨૪-૨૫

જ્યારે ભક્તપુરુષનું મન સમાન માનેલા સર્વ પદાર્થોમાં પોતાની ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓથી પ્રિય કે અપ્રિય વિષમતાને ગ્રહણ કરતું નથી, ત્યારે તે પોતેજ પોતાના આત્માને સર્વસંબંધી રહિત, સમ-ર્થનવાળો, પરમાર્નંદ સ્વરૂપ જાણે છે.

(૩) આત્મસ્વરૂપનાં અજ્ઞાનનું કારણ:—

જનો ધૈ લોક યત્તસ્મિન્નપિઘાકામકર્મભિઃ ।

ચચાચ્ચાસુ ગતિસુ ન વેદ સ્થાં ગતિં શ્રમમ્ ॥

મા. ૧૦-૨૮-૧૧

આ જન્મતમાં મનુષ્યને પ્રથમ દેહાદિ ઉપર અહંશ્રુતિ થાય છે, તે પછી વાસનાઓ પ્રગટે છે; તેને આધીન થઈ તે સારા ખોરાં કરે છે, અને તેથી તે ઉચ્ચનીચગતિઓ પામે છે. અને પોતાના અસલ સ્વરૂપને જાણી શકતો નથી.

(૪) આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર:—

સતયં જ્ઞાનમનન્તં યદ્ બ્રહ્મજ્યોતિઃ સનાતનમ્ ।

યદ્દિ પદ્યન્તિ મુનયો ગુણાપાયે સમાદિતાઃ ॥ ૧૦-૨૮-૧૫

જે સત્ય સ્વરૂપ, જ્ઞાનમય, સ્વયંપ્રકાશ વ્યાપક તત્ત્વ છે, તેનો શિવર ચિત્તવાળા મુનિઓ સત્તાશિશુજોનો લઈ યથા પછી આત્મ-સ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે.

(૫) આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ:—

ચન્દુશ્ચાત્યરિમધ્યસ્થમિત્રોદાસોનવિદ્વિષ: ।

સર્વે યવ દિ સર્વેષાં ભવન્તિ કમશો મિથઃ ॥

યથા વસ્તૂનિ પળ્યાનિ દેમાદીનિ તતસ્તતઃ ।

પર્યટન્તિ નરેષ્વેવં જીવો યોનિષુ કર્તૃષુ ॥

નિત્યસ્યાર્થસ્ય સમ્બન્ધો હ્યનિત્યો દ્વદપર્તે નૃપુ ।

યાવદ્દસ્ય દિ સમ્બન્ધો મમત્વં તાવદેવ દિ ॥

પર્વ યોતિગતો જીવઃ સ નિત્યો નિરહકૃતઃ ।

યાવદ્દત્રોપલભ્યેત તાવત્સ્વન્વં દિ તસ્ય તર્વ ॥

પપ નિત્યોઽન્યયઃ સૂક્ષ્મઃ પપ સર્વાધયઃ સ્વદક્ ।

આત્મમાયાગુણૈર્વિશ્વમાત્માનં સૃજતે પ્રભુઃ ॥

ન હ્યસ્યાતિ પ્રિયઃ કશ્ચિન્નાપ્રિયઃ સ્વઃ પરોઽપિ વા ।

અકઃ સર્વેધિયાં દ્રષ્ટા કર્તૃણાં ગુણદોષયોઃ ॥

નાદત્ત આત્મા દિ ગુણં ન દોષ ન ક્રિયાફલમ્ ।

ઉદાસીનવદાસીનઃ પરાવરદમ્ગીશ્વરઃ ॥ શ્રા ૬-૧૬=૫-૧૧

સર્વ ક્ષેત્ર અનુક્રમે પોતાના સંબંધી, ચાલિયા, શત્રુ, તટસ્થ, અને મિત્રો, નિમિત્તે પરસ્પર દેષ કરે છે. જેમ સુવર્ણદિ, વસ્તુઓ પોતાની લેવડદેવડ કરનારા મનુષ્યોમાં અર્થિથી તર્કિ બટકે છે, તેમ જીવ પણ અનેક યોનિઓમાં બટકે છે. પણ આદિ જીવતા પદાર્થોના સંબંધ પણ મનુષ્યોમાં અનિત્ય જેવામાં આવે છે. ત્યાંસુધી જેની સાથે મંબધ હોય, ત્યાંસુધીજ તેની તેના પર મમતા હોય છે. આ પ્રમાણે જીવ અનેક યોનિઓમાંથી પસાર થવા છતાં નિત્ય છે—અપિનાશી છે; અને અહંકારરહિત છે ત્યાંસુધી જે સંબંધી સાથે પોતે પોતાના કર્મમે વશ થઈ જીવ રહે ત્યાંસુધીજ તેની સાથે ‘આ મારો સંબંધી છે’ એવું મમત્વ હોય છે આ જીવ નિત્ય, અપિનાશી, સૂક્ષ્મ, જ-આદિથી રહિત, દેહાદિના આશ્રયરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ છે. આ જીવ પોતાની માયાના ગુણોથી પોતાને જ

જગતરૂપે સરળ છે. આ જીવને કોઈ પણ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; કોઈ પણ પોતાનો કે પારનો નથી. કારણ કે પોતે એક જ પોતાનું હિત કે અહિત કરનાર સુહિતો દ્રષ્ટા—સાક્ષી છે. આ જીવાત્મા મુણ, દોષ કે ક્રિયાના ફળ—સુખદુઃખથી પર છે. કારણ કે તે કારણ અને કાર્યનો કેવળ દ્રષ્ટા જ (સાક્ષી) છે; ભોક્તા નથી, અને તેથી જ તે ઈશ્વર—દેહની પરતંત્રતાથી રહિત—છે.

(૬) આત્મતત્ત્વ મુલભ તથા દુર્લભ છે:—

દૃદિસ્યોડપ્યતિ દુરસ્થઃ કર્મવિક્ષિત્ત્વેતસામ્ ।

આત્મશક્તિભિરપ્રાપ્તોડપ્યન્યુપેતગુણાત્મતામ્ ॥

મા. ૧૦-૮૬-૪૭

સર્વના હૃદયમાં રહેલો હોવા છતાં અસ્થિર ચિત્તવાળા પુરુષો માટે એ આત્મા દૂર છે, જ્યારે જાગવાનના સ્મરણવાળા વિવેકી પુરુષો માટે તે સમીપમાં જ છે.

(૭) આત્મતત્ત્વની આવશ્યકતા:—

સર્વેષામિદ્ધ ભૂતાનામાત્મા હિ પ્રમથાપ્યયઃ ।

ગોક્તા ચ તદ્વચ્યાધી ॥ કચિત્સુખમેધતે ॥ મા. ૧૦-૪૪-૪૮

સર્વ પ્રાણીઓ આત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે તેમજ રક્ષણ મેળવે છે. તેનો અનાદર કરનાર કદી સુખ પામતો નથી.

(૮) આત્મા સર્વથી પ્રિય છે:—

સર્વેષામપિ ભૂતાનાં નૃપ સ્થાત્મેવ બહુમઃ ।

સ્તરેડપત્વચિત્તાવાસ્તદ્દહમતયૈષ દિ ॥

વેદાત્મવાદિનાં પુંસામપિ રાજન્યસન્નમ ।

યથા વેદઃ પ્રિયતમસ્તથા ન હાનુ યે ચ તમ્ ॥

વેદોડપિ મમતામાકુ ચેત્ તદ્દાસી નારમયન્નિપ્રિયઃ ।

વક્ત્રીયંત્યપિ વેદેડસ્મિઞીચિતાશા થલોપસી ॥

તસ્માદ્પ્રિયતમઃ સ્વાત્મા સર્વેષામપિ, દેહિનામ્ ।

તદર્થમેવ સકલં જગદેતચ્ચરાચરમ્ ॥

મા. ૧૦-૧૫-૫૮, ૫૨-૫૪

સર્વપ્રાણીઓને પોતાનો આત્મા જ પ્રિય હોય છે. ખીજાં સંતાન, ધન વગેરે જે વહાલાં લાગે છે, તે પણ પોતાના આત્મા ઉપરના વહાલને કારણે જ પ્રિય લાગે છે. પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા ઉપર જેવો સ્નેહ હોય છે તેવો પુત્ર, ધન, ઘર વગેરે ઉપર હોતો નથી. જેઓ દેહને આત્મા કહેનારા છે, તેઓને પણ જેવો દેહ વહાલો હોય છે તેવાં દેહની ખાજગ રહેલાં પુત્ર, ધન વગેરે વહાલાં હોતાં નથી. દેહ ઉપર જો કે મમતા હોય છે, છતાં પણ તે આત્મા જોડેલો પ્રિય હોતો નથી; કારણ કે પ્રાણીઓને દેહ ધરડો હોવા છતાં પણ પોતાને જીવવાની અને આત્માનું રક્ષણ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, દરેક પ્રાણીઓને સૌથી પ્રિયતમ વસ્તુ આત્મા જ છે. અને તેને માટે જ સમસ્ત જગત કામ કરી રહ્યું છે.

૧. આત્મા ચૈ પ્રાણિનાં પ્રેમ્યઃ ... ॥ મા. ૧૦-૮૦-૪૦

પ્રાણીઓને પોતાનો આત્મા સર્વથી પ્રિય હોય છે.

(૯) આત્મામાં કર્તૃત્વની ભ્રાંતિ:—

यथा अमरिका दृष्ट्वा भ्राम्यतीव महीयते ।

चित्तं कर्तरि तत्रાત્મા કર્તેવાદં ધિયા સ્મૃતઃ ॥

મા. ૧૦-૪૬-૪૧

જેમ જોણ ફૂંડી ફરવાને લીધે બમેશી દઢિથી પૃથ્વી પણ ફરતી જણાય છે, તેમ ચિત્ત કર્તા હોવાથી મનુષ્યને અદ્ભુતિ થાય છે, અને તેથી ચિત્તને આત્મા તરીકે માને છે. આથી આત્મા પોતાને કર્તા માને છે.

(૧૦) આત્મા પુત્રરૂપે જન્મે છે —

આત્મા ચૈ પુત્ર ઉત્પન્ન ઇતિ વેદાનુશાસનમ્ ॥ મા. ૧૦-૫૮-૨૬

. પિતા પોતે જ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, એવી વેદની આચાર છે. પુત્ર પિતાનો અવતાર છે.

(૧૧) આત્માના કર્મસાક્ષીઓ:—

સૂર્યોઽગ્નિઃ સં મરુદ્વાયઃ સોમઃ સન્ધ્યાહનો દિશઃ ।

ક કુઃ કાલો ધર્મ ઇતિ હ્યેતે દૈહ્યસ્ય સાક્ષિણઃ ॥

મા. ૬-૧-૪૨

સૂર્ય, અગ્નિ, આકાશ, વાયુ, દેવતાઓ, ચંદ્ર, સંધ્યાકાળ, દિવસ, રાત્રિ, દિશાઓ, જળ, પૃથ્વી, કાળ અને ધર્મ—આ બધા જ આત્માના પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મના સાક્ષીઓ છે.

(૧૧) આત્માનું અમરત્વ અને દેહાધ્યાસ:—

યથા પ્રયાન્તિ સંયાન્તિ સ્ત્રોતોવેગેન વાલુકાઃ ।

સંયુજ્યન્તે વિયુજ્યન્તે તથા કાલેન દેહિનઃ ॥

યથા ધાનાસુ પૈ ધાનાઃ મયન્તિ ન મયન્તિ ચ ।

યયં ભૂતેષુ મૃતાનિ સ્ત્રોદિતાનોશમાયયા ॥

યય ચ તયં ચ યે ચેમે તુલ્યકાલાશ્ચયચરાઃ ।

જન્મમૃત્યોર્યથા પથ્યારમહ નૈવમધુનાડપિ મોઃ ॥

ભૂતૈર્મૃતાનિ ભૂતેશઃ સુક્તવચસિ દન્યજઃ ।

આત્મલુપ્તૈરસ્યતન્ત્રૈરનપેક્ષોડપિ ચાત્મયત્ ॥

દેહેન દેહિનો રાત્રન્ દેહાદ્યોડમિતાયતે ।

યોજાદૈય યથાચીજં દેહાયં રય શામ્યતઃ ॥ મા. ૬-૧૫-૧-૭

જેમ પ્રવાહના વેગથી રેતી એકઠી થાય છે અને લુટી પડી જાય છે, તેમ કાલના વેગથી પ્રાણીઓ એકઠાં થાય છે અને લુટી પડે છે. જેમ બીજામાંથી બીજા ઉત્પન્ન થાય છે અને નથી પશ્ચાત્તઃ તેમ હિરણ્મયી માયાથી પ્રેમયત્તાં પ્રાણીઓ, પ્રાણીઓથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નથી પશ્ચાત્તઃ તે માત્ર! હું તમે અને તમારા શરીરમાં રહેવામાં આવતાં આ રંગારંગ-અનંત પ્રાણીઓ જ છો.

પહેલાં જેમ ન હતાં અને મૃત્યુની પછી પણ નહિ હોઈએ, તેમ હમણાં પણ નથી, એમ માનો. પ્રાણીમાત્રના ઈશ્વર અજન્મા ભંગવાન કોઈ પણ જાતની ધૃત્તિ સિવાય બાલકની પેઠે પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં અસ્વતંત્ર પ્રાણીઓદ્વારા બીજાં પ્રાણીઓને સરજે છે, પાળે છે અને સંહારે છે. હે રાજા, જેમ એક બીજમાંથી બીજું બીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એક શરીરથી બીજું શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ તે બીજની ઉત્પત્તિમાં ભૂમિ આદિ પદાર્થો કાયમ રહે છે, તેમ દરેક દેહમાં આત્મા શાશ્વત જ રહે છે.

(૧૨) આત્માનો વિષયાસઃ—(શરીરમાં આત્મશુદ્ધિ).

एवं गुणैर्धाम्यमाणैर्मनस्यधिकलः पुमान् ।
 याति तत्साम्यतां भद्रे ! ह्यलिङ्गो लिङ्गवानिव ॥
 एष आत्मविषयासो ह्यलिङ्गे लिङ्गभावना ।
 एष प्रियाप्रियैर्योगो वियोगः कर्मसंस्मृतिः ॥
 सम्भवश्च विनाशश्च शोकश्च चिविधः स्मृतः ।
 अविवेकश्च चिन्ता च विवेकास्मृतिरेव च ॥

भा. ૭-૨-૨૪-૨૬

હે બદ્રે ! સત્ત્વાદિ ગુણોથી મન ભ્રમિત થાય છે, ત્યારે પુરુષ—
 આત્મા—પણ પોતે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં તે મનનો સમાનધર્મી
 બને છે. ખરૂં જોતાં આત્મા દેહાદિકના સંગથી રહિત છે તો પણ
 જાણે તે દેહાદિકના સંગવાળો હોય તેમ લાગે છે. આત્મા શરીરથી
 રહિત હોવા છતાં તેના પર દેહાભિમાન કરવું તે જ આત્મસ્વરૂપનું
 અજ્ઞાન છે. એને લીધે જ પ્રિય, અપ્રિય સંયોગ અને વિયોગ, કર્મ
 અને સંસાર વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. એટલું જ નહિ પણ આ જ
 આત્મવિષયાસ—શરીરમાં આત્માની શુદ્ધિ—ઉત્પત્તિ, વિનાશ, જાત-
 જાતના શોક, અવિવેક, ચિન્તા તથા વિવેકના વિસ્મરણનું કારણ છે.

(૧૩) આત્મા અને દેહનો સંબંધ:—

સ્નેહાગ્નિષ્ઠાનવર્ત્યગ્નિસંયોગો યાવદીયતે ।

તતો દીપસ્ય દીપત્વમેવં દેહદૃતો ભવઃ ॥

રજઃ સત્ત્વતમોઽવૃત્ત્યા જાયતેઽથ વિનશ્યતિ ॥

ન તદ્વાત્મા સ્વયંજ્યોતિર્યો વ્યક્તાવ્યક્તયોઃ પરઃ ।

આકાશ ઇથ આધારો ધ્રુવોઽનન્તોપમસ્તતઃ ॥ ૧૨-૫-૭,૮

જ્યાં સુધી તેજ, ક્રીડીયું, દીવેટ, અગ્નિ, તથા અગ્નિના સંયોગ
માણુ રહે છે ત્યાં સુધી દીવાનું દીવાપણું રહે છે. એ પ્રમાણે આપણા
છવનનો દીપ કર્મરૂપ તેજ, તેના આધારરૂપ આ દેહ, સત્ત્વ, રજસૂ
અને તમસ નામની વૃત્તિરૂપ દીવેટ, અને તૃણરૂપ અગ્નિસંયોગથી
સળગે છે (એમાંના એકના થણુ અભાવે નાશ પામે છે.) ઉપાધિરૂપ
દેહાદિથી પર રહેલો રવય પ્રકાશ આત્મા આ સર્વના આધારરૂપે
રહીને આકાશની માફક નાશ પામતો નથી.

(૧૪) આત્માની દેહગતિ:—

મૃત્યુર્જન્મવર્તાં ધીર દેહેન સહ જાયતે ।

અથ ધાન્દશતાન્તે યા મૃત્યુર્વૈ પ્રાણિનાં ધ્રુવઃ ॥

દેહે પશ્ચત્ત્વમાપન્ને દેહી કર્માનુગોઽવશઃ ।

દેહાન્તરમનુપ્રાપ્ય પ્રાક્તનં ત્યજતે વયુઃ ॥

વ્રજંસ્તિષ્ઠન્પદૈકેન યથૈવૈકેન ગચ્છતિ ।

યથા તૃણજલૌકેવ દેહી કર્મગતિઃ ગતઃ ॥

સ્વપ્ને યથા પડ્યતિ દેહમીદશં, મનોરથેનામિનિવિષ્ટચેતસઃ ।

દૃષ્ણુતામ્યાં મનસાનુચિન્તયન્, પ્રપદ્યતે તત્કિમપિ હ્યપસ્મૃતિઃ

યતો યતો ધાવતિ દૈવચોદિતં, મનોવિફારાત્મકમાપવશ્ચસુ ।

ગુણેષુ માયારચિત્તેષુ દેહસૌ, પ્રપદ્યમાનઃ સહૃદૈર્જાયતે ॥

જ્યોતિર્યધેવોદકપાર્થિવેષ્વર- સમીરવેગાનુગતં વિધાન્યંતે ।

યયં સ્વમાયારચિત્તેષ્વસૌ પુમાનગુણેષુ રાગાનુગતૌ વિમુંહ્યતિ ॥

તસ્માન્ન કસ્યચિદ્રોહમાચરેત્ત તથાવિધઃ ।

આત્મનઃ ક્ષેમમન્વિચ્છન્ દ્રોઘુર્વે પરતો મયમ્ ॥

મા ૧૦-૧ ૨૮-૪૪

મૃત્યુ તો પ્રાણીઓને જન્મની સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, આજ કે સો વર્ષ પછી પણ પ્રાણીઓનું મૃત્યુ અવશ્ય થાય છે. એક દેહનો નાશ થતાં કર્મને અનુસરનારો જીવ પરાધીન થઈને બીજા દેહને પામે છે અને પૂર્વશરીરનો ત્યાગ કરે છે. જેમ ચાલતો મનુષ્ય એક પગ ઉપર શરીર ટેકવી બીજો પગ આગળ મૂકી ચાલે છે, વળી જેમ તૃણજલૌકા (ખડમાંકંડી) આગળના બીજા ઘાસનો આશ્રય કર્યા પછી જ પ્રથમના ઘાસનો ત્યાગ કરે છે તેમ કર્મમાર્ગમાં રહેલો આત્મા એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે. જેમ પદાર્થોને જોવા અથવા સાંભળવાથી તેમાં મન પરોવાતાં માણસ સ્વપ્નમાં તે તે પદાર્થો જોઈ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલે છે, તેમ આત્મા પણ જોએલા તથા સાંભળેલા પદાર્થોની વાસનાના બળે નિજસ્વરૂપ ભૂલી અન્ય દેહ ધારણ કરે છે. દેહના મરણસમયે હૈવે પ્રેરેલું અને અનેક જાતના વિકારોવાળું મન માવાએ રચેલાં પંચમહાભૂતોમાં જે જે તરફ (દેવ, મનુષ્ય, પશુ કે પક્ષી) દોડે છે, તે તે શરીર આત્મા ધારણ કરે છે. જેમ જલ ભરેલાં જુદાં જુદાં માટીનાં પાત્રોમાં (ચંદ્ર સૂર્ય વગેરેનું) પ્રતિબિંબ વાયુના વેગને અનુસરતું (હાલતું) જોવામાં આવે છે, તેમ પોતાની અવિદ્યાથી રચાયેલાં શરીરોમાં આ જીવ પ્રવેશ કરી મોહ પામે છે. માટે આત્મજ્ઞાની પુરુષે પોતાનું કલ્યાણ ધૃષ્ટીને, કાર્ષ્ણ્ય પણ પ્રાણીનો દ્રોહ કરવો નહિ, કામ્ય કે દ્રોહ કરનારને જ બીજાથી ભય હોય છે.

(૧૫) આત્માનો અન્ય દેહમાં સંચાર શા માટે ?

મનઃ કર્મમયં નૃણામિન્દ્રિયૈઃ પञ્ચમિયુતમ્ ।

લોકાલ્લોકં પ્રયાત્યન્ય આત્મા તદનુવર્તતે ॥ મા. ૧૧-૧૨-૨૬

પાંચ ધન્દ્રિયોથી યુક્ત એવું કર્મભય મન એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે. આત્મા તેથી જુદો હોવા છતાં અલંબાવથી તેને અનુસરે છે.

(૧૬) આત્માનું દેહથી વિન્નત્વ:—

૧. યથામલો દારુપુ મિન્ન ફૈયતે, યથાનિલો વેહગતઃ પૃથક્કરિયતઃ॥
યથા નવઃ સર્વગતં ન સજ્જતે, તથા પુમાન્ સર્વગુણાશ્રયઃ પરઃ
મા. ૭-૨-૪૨

જેમ દારુમાં રહેવા છતાં તેના દાહક અને પ્રકાશક ગુણથી અમિ જુદો છે; જેમ વાયુ શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં પણ મુખ, નામિકા વગેરેથી જુદો છે; જેમ આકાશ સર્વ સ્થળે રહેલું છે છતાં અસંગ છે; તેમ આત્મા દેહ, ધન્દ્રિય આદિ સર્વ ગુણોનો આશ્રય હોવા છતાં સર્વથી વિન્ન છે.

૨. તરોર્વીજવિપાકાર્યાં યો વિદ્વાન્જન્મસંયમૌ ।

તરોર્વિલક્ષણો દ્રષ્ટા પદં દ્રષ્ટા તનાઃ પૃથક્ ॥ મા. ૧૧-૨૨-૪૧

જેમ વૃક્ષનાં બીજથી જન્મને અને ફળ પાકી જતાં મરણને જાણનારો પુરુષ એ વૃક્ષથી જુદો છે, તેમ દેહનાં જન્મમરણને જાણનારો આત્મા દેહથી જુદો છે.

૩. યથા જલે ચન્દ્રમસઃ કર્ણાદિસ્તત્કલો ગુણઃ ।

દૃશ્યતેઽ સન્નપિ દ્રુપુરાત્મનો નાત્મનો ગુણઃ ॥

સ યૌ નિવૃત્તિઘર્મેણ વાસુદેવાનુકમ્પયા ।

મગવદ્ભક્તિયોગેન તિરોષત્તે ચનૈરિદ્ધ મા. ૩-૭-૧૧, ૧૨

જેમ જલમાં પ્રતિબિંબરૂપે પડેલા ચંદ્રમાં જલના ગુણોથી જથ્થાતા કંપ વગેરે ધર્મ આકાશમાં રહેલા ચંદ્રમાં જથ્થાતા નથી, તેમ શરીરના ધર્મ આત્મામાં નથી. છતાં દેહાદિ વિષય અલંબાવને લીધે જીવ શરીરના ધર્મો (સુખદુઃખાદિ) પોતાના માને છે (વસ્તુતઃ

આત્મા ચંદ્રની માફક શરીરથી અલિપ્ત છે). જીવાત્મામાં જણાતા આ દેહાદિના શુભધર્મો, નિષ્કર્તિમાર્ગ, ભગવત્કૃપા અને તે દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા ભક્તિયોગથી ધીમે ધીમે દૂર થાય છે.

(૧૬) આત્મા અને દેહજનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય:—

આત્મમોહો નૃણામેષ કલ્પતે દેવમાયયા ।

સુદૃઢ્દુર્દુદાસીન ઇતિ દેહાત્મમાનિનામ્ ॥

एक एव परोक्षआत्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।

नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नमः ॥

देह आद्यन्तधानेष द्रव्यप्राणगुणारमकः ।

आत्मन्यविद्यया क्लृप्तः संसारयति देहिनम् ॥

મા. ૧૦-૫૪-૪૩-૪૫

શરીરને આત્મા માનનારાઓને, આ મિત્ર છે, આ શત્રુ છે, આ ઉદાસીન છે એવો જે ભેદ જણાય છે, તે ઈશ્વરની માયાને લીધે તથા ભુદ્ધિના મોહને લીધે જ હોય છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં એક જ આત્મા છે; છતાં પાત્રભેદથી જેમ સૂર્ય અને આકાશ જુદા આકારનાં દેખાય તેમ આ આત્મા પણ જુદાં જુદાં શરીરોમાં જુદો જુદો બાસે છે. આ શરીર આદિ અને અંતવાણું છે, તે અધિભૂત, (પાંચભૂતો સંબંધી) અધ્યાત્મ, (જીવભાવ સંબંધી) અને અધિદૈવ (ઇન્દ્રિયો સંબંધી) વિકારોથી આત્મામાં અવિદ્યાના આભાસને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે અને આત્માને સંસારમાં બંધાવે છે.

આત્મા અને પરમાત્મા:—

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतमावनः ।

शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोमे शाश्वती तनू ॥ भा. ૬-૧૬-૫૧

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि संततम् ।

उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ॥

यथा सुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ।

आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत્थितः ॥

एवं जगत्प्राणीति जीवस्थानानि चात्मनः ।

मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥

येन પ્રસુપ્તઃ પુરુષઃ સ્વપ્નં વેદાત્મનસ્તદા ।

सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तदात्मानमवेदि माम् ॥ ૬-૧૬-૫૨

હું સર્વ પ્રાણીઓરૂપ છું. પ્રાણીમાત્રનો આત્મા પણ હું જ છું અર્થાત્ ભોક્તા અને ભોગ્યરૂપી આ જગત મારાથી બિન્ન નથી, હું પ્રાણીમાત્રનો પ્રદાશક અને કારણ છું, તેમજ શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ બંને મારા સાંધત શરીર છે.

આત્મા ભોક્તા તરીકે આ ભોગ્ય સંસારમાં વ્યાપ્ત છે અને ભોગ્યરૂપ સંસાર આત્મામાં વ્યાપ્ત છે, પણ એ બંને ભોક્તા અને ભોગ્ય, કારણાત્મા મારા વડે (ભગવાનથી) વ્યાપ્ત છે. તે બંને મારામાં રહેલા છે, એમ જાણવું. જેમ સૂતેલો પુરુષ સ્વપ્નાવસ્થામાં પર્વત વન વગેરે જગતને પોતાનામાં જુએ છે અર્થાત્ સ્વપ્નાવસ્થામાં જ બંનેને જુએ છે, અને સ્વપ્ન જાડી જતાં પોતાને પથારીમાં રહેલો જાણે છે, તેમ જગત આદિ ત્રણેય અવસ્થાઓ આત્માને કેવળ માયારૂપ જ છે, એમ જાણીને તેના દ્રષ્ટા-આત્માને તેનાથી પર જાણવો જોઈએ. અર્થાત્ આત્મા, જગત સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાનો દ્રષ્ટા હોવા છતાં તેનાથી પર છે. સૂતેલો પુરુષ પોતાના સૂવાના સમયે પોતાની સૂવાની કિંવાને જાણે છે તથા તે વખતના નિર્ગુણ અતીન્દ્રિય સુષ્પને જાણે છે, તેને જ આત્મારૂપી બ્રહ્મ જાણુ. આત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ —

यथोल्लुकाद्विस्फुलिङ्गाद्धमाद्वापि स्वतन्मवात् ।

लघ्वात्मत्वेनामिमता यथाग्निं पृथग्લુमुकात् ॥

भूतंन्द्रियान्त इरणात्प्रधानाज्जीवसंक्षितात् ।

આત્મા તથા પૃથગ્દ્રષ્ટા મગ યાગ્યલસંક્ષિતઃ ॥ મા. ૧-૨૮-૪૦, ૪૧

જેમ ઉજાડીવામાં પોતાનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા તણુખાંચો કે પૂમાડાથી અગ્નિ જુદો જ છે, તેમ પાંચ જૂનો, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ

તથા પ્રધાનતત્ત્વથી દ્રષ્ટા-આત્મા-બુદ્ધો છે. 'જીવ' સંગ્રાવાળા તે દ્રષ્ટાથી 'ક્ષણ' સંગ્રાવાળા ભગવાન બુદ્ધ છે.

ત્વં નિત્યમુક્તપરિશુદ્ધવિશુદ્ધ આત્મા

કૂટસ્થ આદિપુરુષો ભગવાંસ્ત્યઘીશઃ । મા. ૪-૧-૧૫

આપ (ભગવાન) નિત્યમુક્તો છો; (જીવ તો આપની કૃપાથી મુક્ત થાય છે.) આપ અત્યંત શુદ્ધ છો (જીવ મલિત છે.) આપ સંપૂર્ણ જ્ઞાની છો. (જીવ અજ્ઞાની છે.) આપ પરમ આત્મા છો, જીવ આપનો અંશમાત્ર છે. આપ નિર્વિકાર છો. (જીવ વિકારી છે) આપ આદિપુરુષ છો (જીવ જન્મમર્યાદાવાળો છે.) આપ ભગવાન (ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાન) છો. જીવ એ વિનાનો છે.

ઐયસામયિ સર્વેષામાત્માહ્યવધિર્યતઃ ।

સર્વેષામયિ ભૂતાનાં શરિરાત્માગ્રમદઃ પ્રિયઃ ॥ મા. ૪-૨૧-૧૨

સર્વ કલ્યાણકારી જ્ઞાનોનો અવધિ કેવળ આપણો આત્મા જ છે, જ્યારે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ, શ્રીહરિ સર્વના કલ્યાણકારી અને પ્રિય છે.

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

प्रकरण ३ श्रुं

माया-प्रकृति

समीक्षा

प्रपंचो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् ।
तच्छक्त्याऽविद्यया त्वस्य जीवः संसार उच्यते ॥
संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिणिन ।
कृष्णस्यात्मरतौ त्वस्य लयः सर्वसुखायनः ॥
त. नि. १-२.६-२४

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति मे । (३१)

સદા સાથે જ હોય છે. સર્વેષતા તદ્દર્શનાત્ (ત્ર.-ચ.) મહાયૈતન્યની આ શક્તિ તે માયા-મૂલ પ્રકૃતિ

આ માયા પણ જે પ્રકારની છે. જેમ પ્રજ્ઞ સાકાર અને નિરાકાર છે, તેમ એની શક્તિ પણ સાકાર અને નિરાકાર છે. માનવ દેહમાં રહેલી આત્માની વાસનામય શક્તિ એ એનું નિરાકાર સ્વરૂપ છે, જ્યારે શરીર એ એનું સાકાર સ્વરૂપ છે.

આ માયા-પ્રકૃતિનું મહત્ત્વ પણ પ્રજ્ઞ જેટલું જ ગૂઢ છે. કારણ કે એના વિના પ્રજ્ઞ કે આત્મા કંઈ જ કરી શકતો નથી. સૂર્ય છે તો તેની પ્રભા છે, પણ સૂર્યમાંથી તેનું તેજ નીકળી જાય, તો સૂર્ય જેવો પદાર્થ જ ન રહે. તેમ પ્રજ્ઞ છે તો જગત્ છે, અથવા આત્મા છે તો દેહ છે એ વાત સાચી, પણ જગત્ અથવા દેહના અભાવે પ્રજ્ઞ અથવા આત્મા પણ નિષ્ક્રિય બને છે. તેનો અભાવ થતો હોય એમ લાગે છે, એ વાત પણ તેટલી જ સાચી છે.

જેમ કોઈ રાજા માત્ર પોતાની ઈચ્છાશક્તિ અને પ્રેરણાથી, પોતે કંઈ પણ ન કરતાં પોતાના પ્રધાન દ્વારા સમગ્ર રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે, તેવું જ પ્રજ્ઞ અને તેની માયાનું પણ છે. અણુરૂપ આત્મા અને તેની ચિત્તશક્તિનું તથા દેહથી ભિન્ન હોવા છતાં લગ્ન પછી પુરુષ અને સ્ત્રીનું પણ તેવું જ છે.

અને એથી જ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ જેટલું મહત્ત્વ પ્રજ્ઞને આપ્યું છે એટલું જ એની માયાને પણ આપ્યું છે. શક્તિપ્રધાન શાસ્ત્રોએ એને પુરુષ દરતાં પણ વધારે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેનો હેતુ પણ આ જ છે. ભગવતી ગીતાએ એ વિષે નીચે પ્રમાણે એની મહત્તા ગાઈ છે.

- (૧) જે મતમાં વિશ્વના રચયિતા પરમાત્મા છે ત્યાં પ્રકૃતિ સાધન છે, સૃષ્ટિનું કારણ છે.

પ્રકૃતિં સ્વામવણ્મ્ય વિસૃજામિ પુનઃપુનઃ ।

- (૨) જે મતમાં વિશ્વની રચયિત્રી પ્રકૃતિ છે ત્યાં પુરુષ સાધન—સૃષ્ટિનું કારણ—બને છે.

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્વયતે સચરાચરમ્ ।

- (૩) ત્રીજા મતમાં, પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને સૃષ્ટિનાં કારણ બને છે.

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્ભે દધામ્યહમ્ ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥

આટલું હોવા છતાં ચાક રાખવું ઘટે કે પુરુષ પ્રકૃતિથી પર છે.

આવી અનંત શક્તિશાલિની માયાનાં ભાગવતે આપેલાં પ્રમાણો આ પ્રકરણમાં આપીએ છીએ. પહેલાં એનું મુખ્ય સ્વરૂપ બતાવી ક્રમશઃ એનાં અવાંતર અંગોનાં ઘટતી સમીક્ષા સાથે પ્રમાણો આપીશું.



માયા-પ્રકૃતિ

(૧) માયાતું સ્વરૂપઃ—

૧. સા વા પતસ્યસન્દ્રુઃ શક્તિઃ સદસદાત્મિકા ।

માયા નામ મહામાગ યયેદં નિર્મમે વિમુઃ ॥ મા. ૩-૨૫-૨૫

સમ્યગ્ દ્રષ્ટા પરમાત્માની કાર્યકારણરૂપ શક્તિને માયા કહે છે. એના વડે જ એ વ્યાપક પ્રભુએ આ જગતને સરળું છે.

૨. કાલો દૈવં કર્મ જીવઃ સ્વભાવો

દ્રવ્યં ક્ષેત્રં પ્રાણ આત્મા વિકારઃ ।

તત્સજ્જાતો યીજરોહપ્રવાહ-

સ્વચ્ચમાયૈષા તન્નિવેધં પ્રપદ્યે ॥ મા. ૧૦-૬૩-૨૬

કાળ, દૈવ, કર્મના સંસ્કારરૂપ સ્વભાવ, તે સ્વભાવવાળો જીવ, શબ્દ-રૂપકાર્દિવાળા પદાર્થો, શરીર, પ્રાણ, સૂત્રાત્મા, અહંકાર, અગિયાર ઇન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો આ સર્વના સમુદાયથી શરીર બને છે. એ શરીરથી કર્મો અને કર્મોથી પાછો દેહ થાય છે. એમ જે પ્રવાહ ચાલે છે, તે આપની (ભગવાનની) માયા છે.

૩. મૃગહૃણ્ણાં યથા યાલા મન્યન્તે ઉદકાશયમ્ ।

દર્શનં વૈકારિકીં માયામયુક્તા ઘસ્તુ ચક્ષતે ॥ મા. ૧૦-૭૧-૧૧

જેવી રીતે અહપશુદિવાળા મનુષ્યો ભૂગજળને સાચા પાણીનું સ્થળ સમજે છે, તેમ અવિવેકીઓ સૃષ્ટિ વગેરે વિકારોના રૂપમાં ભાસતી મિથ્યા માયાને—જગતને સાચી વસ્તુ માને છે.

૪. શબ્દાદયશ્ચ વિષયાશ્ચલા રાજ્યવિમૂતયઃ ।

મહો રાજ્ય યત્ કોશો મૃન્યામાત્યાઃ સુહૃજ્જનાઃ ॥

સર્વેઽપિ શૂરસેનેમે શોકમોહમયાદિતાઃ ।

ગન્ધર્વનગરપ્રલયાઃ સ્વપ્નમાયામનોરથાઃ ॥

દૃશ્યમાના વિનાશ્યેન ન દૃશ્યન્તે મનોમયાઃ । મા. ૬-૧૨-૨૨-૨૬

શબ્દાદિ વિષયો, રાજ્યની ચંચળ સમૃદ્ધિઓ, પૃથ્વી, રાજ્ય, સૈન્ય, ખજાનો, સેવકો, પ્રધાનો અને મિત્રજનો આ સર્વે શોક, મોઢ, ભય તથા દુઃખ આપનારા છે. મધેર્વનગરના જેવા નાશવાંત છે અને સ્વપ્ન, માયા તથા મનોરથ જેવા મિથ્યા છે. અને તેથી માયાસ્વરૂપ છે.

૫. યથા જ્ઞાનઃ પુરુષઃ આત્માનં ગુણતસ્વરૂપ્ ।

નામમાત્રેન્દ્રિયામાતં ન ચેદ રદ્ધિતં પરમ્ ॥

પર્વં ત્વનામમાત્રેષુ વિષયેષ્વિન્દ્રિયેહયા ।

માયયા વિભ્રમચ્ચિત્તો ન ચેદ સ્મૃત્યુપપ્લવાત્ ॥

મા. ૧૦—૮૪-૨૪-૨૫

જેમ કોઈ સતેલો પુરુષ સ્વપ્નોને જોતા સ્વપ્નાવસ્થાના વિષયોને સાચા માને છે અને પોતાના ખરા સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, તે પ્રમાણે અસત્ય વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોદ્ધારા પ્રવૃત્તિ કરવાથી ભ્રમી થયેલા મનવાલો પુરુષ, વિવેકના નાશને લીધે સાચી વસ્તુ જાણી શકતો નથી, એ માયા છે.

૬. યત્સામાન્યવિશેષાભ્યાનુપલભ્યેત સંભ્રમઃ ।

અન્યોભ્યાગાશ્રયાત્ સર્વમાદ્યન્તવદવસ્તુ યત્ ॥ મા. ૧૨-૪-૨૮

કાર્ય અને કારણરૂપે જે કંઈ વસ્તુ જણાય તે સર્વ માયા (ભ્રાંતિ) છે, કારણ કે તેનો આધાર એકબીજા ઉપર છે. તે આદિ અને અંતવાળી છે, અને તે તેના ખરા સ્વરૂપમાં નથી.

(૨) માયાનું સ્વરૂપ અને કાર્ય:—

સૈયા વિષ્ણોર્મહામાયા ચાદ્યયા લક્ષણા યયા ।

મુહાન્તવસ્તૈવા મમૂતા ભૂતેષુ ગુણવૃત્તિમિઃ ॥ મા. ૧૨-૬-૨૯

આ વિષ્ણુ ભગવાનની મહામાયા અકલ્પ્ય છે—જાણી શકાતી નથી; એ માયાને લીધે જ વિષ્ણુ ભગવાનના જ સ્વરૂપ આ પ્રાણીઓ, બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર ક્રોધ મોઢ વગેરે કરે છે. આ મહામાયા રાણી શકાય એવી નથી.

૩. માયાની અસર:—

૧. 'સેયં ભગવતો માયા યન્તયેન વિરુદ્ધયે ।

ઈશ્વરસ્ય વિમુક્તસ્ય કાર્પણ્યમુત્તવન્ધનમ્ ॥' મા. ૩-૭-૬

ભગવાનની માયા તરફથી ૫૨ છે. કેમકે સમુદ્ભાવરૂપામાં પરમેશ્વર પોતે પણ વિમુક્ત હોવા છતાં અવિદ્યાનાં બંધનવાળા અને દુઃખી હોવાય છે.

૨. વિમોહિતોઽયં જન ઈશમાયયા

ત્વદીપયા ત્વાં ન ભજત્યનર્થદક્ ।

સુખાય દુઃખમભવેષુ સજ્જતે

ગૃહેષુ યોષિત્ પુરુષશ્ચ પશ્ચિંતઃ ॥

લક્ષ્મણા જનો દુર્લભમત્ર માનુષં

કંથશ્ચિદવ્યક્તમયત્નતોઽનય ।

પાદારવિન્દં ન ભજન્ત્યસન્મતિ-

ગૃહાન્ધકૂપે પતિતો યદા પશુ. ॥ મા. ૧૦-૫૧-૪૬-૪૭

હે ઇશ્વર ! તમારી માયાથી મોહિત થયેલા સંસારના લોકો

અનધેનિ-મિથ્યા પદાર્થોને ભગવવાની તૃષ્ણાથી આપ-અતર્પામીને ભજતા નથી, અને સુખની લાલસાથી કામદેવે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર ધરમાં બંધાય છે. હે નિર્દોષ દેવ ! આ મનુષ્યલોકમાં મનુષ્ય સંપૂર્ણ સંગોપાંગવાળા દુર્લભ મનુષ્યજન્મને વિના પ્રયત્ને પામવા છતાં આપનાં ચરણકમળને ભજતો નથી અને પશુ જેમ ધાસના લોકથી અધારા ફૂવામાં પડે છે, તેમ તે વિષયસુખની ઇચ્છાથી ધરૂપી અધારા ફૂવામાં પડે છે.

૩. સૈષા ભગવતોમાયા માયિનામપિ મોદિની । માં. ૩-૬-૩૧

ભગવાનની માયા તે માયાની પુરુષોને પણ મોહ પમાડનારી છે.

માયાના ગુણો —

૪. સત્યં રજસ્તમ ઇતિ પ્રકૃતેર્નસ્મિનો ગુણાઃ ।

ન તેષાં યુગપદ્વાજન્ હાસ રહાસ ષ્વ ઘા ॥ મા. ૭-૧-૭

સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ પ્રકૃતિના ગુણો છે, આત્માનાં નથી. હે રાજન્ ! એ ગુણોનો નાશ તથા વૃદ્ધિ એકી વખતે થતાં નથી, કાળક્રમે થાય છે.

૪. માયાનો મોહ:—

ગૃહેષુ કૂટઘર્મેષુ કુઃસ્રતન્જેષ્વતન્દ્રિતઃ ।

કુર્ચન્કુઃસ્રપ્રતીકારં, સુલ્લવન્મન્યસે ગૃહી ॥ , મા. ૨-૨૦-૧

ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ કુઃખ અને કપટમય વ્યવહારવાળાં ઘરમાં, ઘરેલાં કુઃખનો ઉપાય કરવા છતાં એવાં કુઃખને પણ મુખ માને છે.

૫. માયાનાં મોહની છવનપર અસર:—

યન્માયામોહિતધિયઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

ઉન્મજ્જન્તિ નિમજ્જન્તિ પ્રસક્તા વૃત્તિનાર્ણવે ॥

દૈવવૃત્તિમિમં લબ્ધ્વા નૃત્તારુમજિતેન્દ્રિયઃ ।

યો નાદ્રિયેત ત્વત્પાદૌ સ શોઙ્ગ્યો હ્યાત્મવજ્જકઃ ॥

યસ્ત્વાં વિસૃજતે મર્ત્ય આત્માનં પ્રિયમીશ્વરમ્ ।

વિપર્યયેન્દ્રિયાર્થાર્થે વિપમત્યમૃતં ત્યજન્ ॥ મા. ૧૦-૬૪-૪૦-૪૨

હે પ્રભો ! તમારી માયાથી મોહિત થયેલી શુદ્ધિવાળા ભોક્ષા પુત્ર સ્ત્રી, ઘર વગેરે વિષયોરૂપ પાપના સમુદ્રમાં ફળકાં ખાયા કરે છે. ખરેખર ! દૈવથી પ્રાપ્ત થયેલા આ માનવ જન્મને પ્રાપ્ત કરીને અનિતેન્દ્રિય પુરુષો આપનાં અરણ્યકમળમાં આદર કરતા નથી તે શીશનીય છે, તેઓ પોતાના આત્માને છોતરનારા છે. જે માણસ અત્યંત પ્રિય, આત્મસ્વરૂપ અને સર્વશ્રેયસમ્પન્ન એવા આપનો, ઇન્દ્રિયોના ભોગવિષયોને માટે ત્યાગ કરે છે, તે અમૃતને છોડીને વિષસેવન કરે છે.

૬. માયાનું જાણ —

અહો ! માયાયલં વિષ્ણોઃ સ્નેહવદ્દમિદં જગત્ ॥ મા. ૬-૧૬-૧૮

અહો ! ભગવાનની માયાનું બળ કેટલું છે, કે જેને લીધે
જંગલ સ્નેહથી બંધાયેલું છે.

૭. માયા અગમ્ય છે:—

અથવા દેવમાયાયા નૂનં ગતિરગોષ્ઠય ।

ચેતસો વચસશ્ચાપિ ભૂતાનામિતિ નિશ્ચયઃ ॥ મા. ૧-૧૭-૨૩

ઈશ્વરની માયા પ્રાણીઓ માટે અને અતે વચનથી ન સમજી
શકાય એવી છે.



માયા-મહત્તિ (કાંક્ષ)

—: સમીક્ષા:—

‘કાલો દૈવં કર્મ જીવઃ સ્વભાવો’

દ્રવ્યં ક્ષેત્રં પ્રાણ આત્મા ચિકારઃ

તત્સંઘાતો વીજરોહપ્રવાહ-

સ્ત્વન્માયૈષા તન્નિપેઘં પ્રપદ્યે ॥

શ્રીમદ્ ભાગવતે ઉપરના શ્લોકમાં અનંત શક્તિશાલી
પરમપ્રભાતી માયાનાં અંગ-વિષાંગો બતાવ્યાં છે; તેમાં

કાલરમેશ્વભાવસ્યોજીવોડ્જીવમજીવયત્ । તેમાં કાલ, ક્રિયા અને જ્ઞાનશક્તિ મુખ્ય છે. આ ત્રણ પરમાત્માની સ્વતંત્ર શક્તિઓ છે. તેમનાથી જગતનાં સર્જન, પાલન અને સંહારનું ચક્ર નિયમિત ચાલે છે. એમાંની પ્રથમ કાલશક્તિ જોઈએ:—

ભાગવતે આ કાલશક્તિની નીચે પ્રમાણે સુંદર વ્યાખ્યા આપી છે.

સોડનન્તોડન્તકરઃ કાલોડનાદિરાદિક્કદ્યયઃ ।

જનં જનેન જનયન્ મારયન્ મૃત્યુનાન્તકમ્ ॥

આ કાલ જાતે અનન્ત છે, છતાં પ્રત્યેક વસ્તુનો અન્ત કરનાર છે તે અનાદિ છે છતાં દરેકનો આરંભ કરનાર છે. માણસને માણસથી, ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુને ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુથી ઉત્પન્ન કરે છે. અને મરણને—યમરાજને પણ—મરણથી મારે છે. આ શ્લોકનો ભાવ કેવો સુંદર અને માર્મિક છે ?

સરજનહારની અકલ સૃષ્ટિમાં આ કાલશક્તિ અદ્ભુત કાર્ય કરે છે. એની શક્તિ અપ્રતિહત—અખાંધત છે. માણસની ખૂબ અનિચ્છા હોવા છતાં આ શક્તિ તેના કેશ સફેદ અનાવે છે, આંખે ચરમા પહેરાવે છે, શરીર કરચલીઓ-વાળું બનાવે છે, અને છેવટે અનેક પ્રયત્ન કરવા છતાં તેનો વિનાશ સરજે છે.

પણ આટલેથી અટકતું નથી. એ જ શક્તિ મરણ પછી પણ આત્મા પાસે બલપૂર્વક અન્ય દેહમાં સંચાર કરાવે છે અને ત્યાં ઉત્પાદક તરીકે કામ કરે છે.

છતાંય તેનું સ્વરૂપ કેટલું સૌમ્ય તથા ભયાનક છે ? આનંદ-પ્રમોદ વખતે વર્ષોનાં વર્ષો રમતમાત્રમાં વીતી જાય છે, પતિપત્નીની મિલનરાત્રિ ટૂંકી લાગે છે, સીનેમાના બે કલાક ઓછા પડે છે અને જીવનનાં સુખમાં વહી ગયેલાં વર્ષો ઓછાં જણાય છે.

પણ એનું ભયાનક સ્વરૂપ !

ગીતાજીએ એનું કેટલું માર્મિક રૂપ વર્ણવ્યું છે ? કાલોડક્ષિ લોકલયકૃત્ પ્રવૃદ્ધઃ । યયા પ્રવીણં જ્વલનં પતંગાઃ । વગેરેથી સર્વે વિનાશને પથે ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ દોડે છે. તે બતાવ્યું છે.

અને તેમાંય વધારે દુર્દશા તો કેચિદ્વિભ્રતા વશાન્તરેણ-એ દાંતની વચ્ચે ભરાઈ રહેલા અગ્નના દાણા જેવા જીવની છે. જે મૃત્યુસુખમાં જઈ પડ્યો છે છતાં મર્યો નથી. ક્ષય, કેન્સર, લકવા કે દમ જેવી બિમારીવાળાની દશા આવી જ હોય છે.

પરમાત્માની આ પ્રચંડ શક્તિને ઓળખાવનાર શાસ્ત્રો, અને ઓળખનાર શુરજ્ઞો, યોગીજ્ઞો, જ્ઞાનીજ્ઞો અને ભક્તો છે. કાલની અસર એમના ઉપર પણ થાય તો છે જ, પણ એમને એ અસર લાગતી નથી. સામાન્ય માણસ રડી કંકળીને દુઃખને સહન કરે છે, જ્યારે જ્ઞાની, યોગી કે ભક્ત આનંદપૂર્વક પ્રભુને શરણે જઈ એના ઉપર વિજય મેળવે છે.

ભગવાનની આ શક્તિ વિષેનાં હવે ભાગવતનાં પ્રમાણો આપીએ છીએ.

કાલ.

(૧) કાલની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ:—

૧. પ્રકૃતેર્ગુણસામ્યસ્ય નિર્વિશેષસ્ય માનવો ।

એવા યત્ન સમગ્રવાન કાલ હત્યુપલક્ષિતઃ ॥ મા. ૩-૨૬-૧૭

(સૃષ્ટિના આરંભમાં) સર્વ, રજ તે તમ એ ત્રણે ગુણોની સમાન અવસ્થાવાળી અને નામરૂપ વગરની પ્રકૃતિને જોનાથી એટલા (ગતિ) પ્રાપ્ત થાય છે તેને 'કાલ' કહે છે.

૨. રૂપમેવાસ્પદ વિધ્યં કાલ હત્યમિધીયતે ।

ભૂતાનાં મહદાદીનાં યતોમિદ્રદશાં મયમ્ ॥

યોડન્તઃ પ્રવિશ્ય ભૂતાનિ ભૂતૈરત્યસિલાધ્યયઃ ।

સ વિષ્ણુર્વાત્પોડધિયલ્લોડસો કાલઃ કલ્લયતાં પ્રમુઃ ॥

ન ચાસ્ય કશ્ચિદ્દયિતો ન દ્રેધ્યો ન ચ યાન્ધવઃ ।

આવિશત્યપ્રમત્તોડસો પ્રમત્તં જનમન્તરુલ્ ॥ મા. ૩-૨૬-૩૪-૩૬

પરમાત્માનું દેખી સ્વરૂપ 'કાળ' કહેવાય છે. તે કાળ પ્રત્યેક વસ્તુના ફેરફારનું મુખ્ય કારણ છે. તેનો પ્રભાવ અદ્ભુત છે અને તેનાથી ભેદદષ્ટિવાળાં પ્રાણીઓને ભય છે. એ કાળ સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણીઓદ્વારા જ પ્રાણીઓનું બંધન કરે છે. આ વિધ્યુસ્વરૂપ કાલ જગતને વશ રાખનાર બ્રહ્માદિ દેવોનો પણ પ્રભુ અને યજ્ઞાદિ ફોજોને આપનાર છે. આ કાળને કોઈ પણ પ્રિય, શત્રુ કે બાંધવ નથી, તે સદા સાવધાન રહીને સર્વનો સંહાર કરતો પ્રભાવી માનવનો (જીવોનો) સંહાર કરે છે.

(૨) કાલનું સ્વરૂપ:—

૧. પ્રતિક્રિયા ■ યસ્યેદ કુતશ્ચિત્કદિચિત્પ્રભો ।

સ યથા પ્રમવાન્કાલઃ ॥

યેન સૈવાભિપન્નોયં પ્રાણૈઃ પ્રિયતમૈરપિ ।

જનઃ સયો વિયુજ્યેત કિમુતાન્યૈર્ધનાદિભિઃ ॥ મા. ૧-૧૩-૧૧-૨૦

પોતાના વિજયમાં મસ્ત થયેલા રાજાઓને જોઈને આ પૃથ્વી હસે છે કે, મૃત્યુનાં રમકડાં જેવા આ રાજાઓ મને જીતવા ઈચ્છે છે ? જાણવા ઇર્ષ્યા તેઓની આ વ્યર્થ કામના જ હોય છે, કે તે રાજાઓ શીશુના જેવા દેહ ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ રાખે છે. રાજાઓ મનોરથ કરે છે કે, અમે પ્રથમ જ ઇન્દ્રિયોને જીતી લઈ રાજમંત્રીઓને વશ કરીશું. શત્રુઓ રૂપી કાંટાઓ ઉપેડી નાખી પ્રધાનો, નગરવાસીઓ, રાજપુરોહિત વગેરે આત્મજનો તથા મોટા મોટા હાથીઓને પણ વશ કરીશું. આવી રીતે ક્રમપૂર્વક સમુદ્ર સુધીનો પૃથ્વીને અમે જીતી લઈશું. આવી આશાઓથી બંધાયેલા હૃદયવાળા તે રાજાઓ પોતાનો સમીપમાં રહેલા મરણને જોતા નથી.

(૬) ચાર યુગનાં મુખ્ય લક્ષણો :—

પ્રમદન્તિ યદા સર્વે મનોબુદ્ધોન્દ્રિયાણિ ચ ।

તદા કૃતયુગં વિદ્યાજ્ઞાને તપસિ યદ્વૃત્તિઃ ॥

યદા ધર્માર્થકામેષુ મર્ક્ષિર્ભવતિ દેહિનામ્ ।

તદા ત્રેતા રજોવૃત્તિરિતિ જાનીહિ બુદ્ધિમાન્ ॥

યદા લોભસ્ત્વસન્તોષો માનો વૈમોઽથ મત્સરઃ ।

કર્મણાં ચાપિ કામ્યાનાં દ્વાપરં તદ્વજસ્તમઃ ॥

યદા માયાનૃતં તન્દ્રા નિદ્રા હિસા વિપાદનમ્ ।

શોકો મોહો મયં દૈન્યં સ કલિસ્તામસઃ સ્મૃતઃ ॥

મા ૧૨-૩-૨૭-૩૦

સર્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોમાં રજોગુણ અને તમોગુણથી નિવૃત્ત થઈ બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો જ્યારે માત્ર સાત્ત્વિક ભાવને ધારણ કરે ત્યારે ‘સત્યયુગ’ છે, એમ જાણવું. તેને લીધે યાન તથા તપની ઇચ્છા થાય છે. હે બુદ્ધિમાન્ રાજા ! જ્યારે મનુષ્યોને ધર્મ, અર્થ તેમજ કામમાં પ્રીતિ થાય ત્યારે રજોગુણવાળો ‘ત્રેતાયુગ’ જાણવો. જ્યારે લોભ, અસતોષ, માન, દંભ, મત્સર અને કામ્ય

કર્મો ઉપર પ્રીતિ થાય ત્યારે ગ્નેયુલ અને તમોયુલ જેમાં મુખ્ય છે એવો 'દ્વાપરયુગ' બન્યો. જ્યારે કષ્ટ, અસત્ય, આજસ, નિદ્રા, દિસા, દુઃખ, શોક, મોહ, લાપ, અને દીનતા જેવામાં આવે ત્યારે તમોયુલ જેમાં મુખ્ય છે એવો 'કલિયુગ' છે, એમ બન્યું.

(૭) કલિયુગનાં સ્થાનો :—

દૂતં પાનં સ્ત્રિય સ્ના યત્રાધર્મશ્ચતુર્થિઃ ।

તતોઽનૃતં મદં કામં રજો વૈરં ચ પશ્ચમમ્ ॥

ધમૂનિ પશ્ચ સ્થાનાનિ હ્યધર્મપ્રમય કલિ ।

અથૈતાનિ ન મેવેત લુભૂપુઃ પુરુષ પદાવિત્ ॥ મા ૧-૧૩-૨૮, ૪૧

જુગાર, મદિરાપાન, સ્ત્રીઓ તથા હિસા આ ચાર સ્થાનોમાં કલિયુગના વાસરૂપ અધર્મ રહે છે પરીક્ષિત રામએ કલિયુગને રહેવાનાં સ્થાનો તરીકે અસત્ય, મદ, કામ હિસા અને વૈર કહ્યા, પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા પુરુષે આ પદાર્થોનું મેવન કરવું નહીં.

(૮) કલિયુગ ધર્મ —

૧. પિત્તમેધ કલો નૃણાં જન્માચારગુણોદય. ।

ધર્મન્યાયત્વવસ્થાયાં કારણં યલમેવ હિ ॥

દામ્પત્યેઽનિચ્છિર્હેતુર્માયૈવ ધ્યાવદારિકે ।

ચીત્ત્યે પુંસ્ત્યે ચ હિ રતિર્વિવ્રત્યે સૂત્રમેવ હિ ॥

લિજ્જમેવાધ્મમત્પાતાવન્યોમ્યાપત્તિકારકમ્ ।

અનૃત્ત્યા ન્યાયદૌર્યત્થં પાણ્ડિત્યે ચાપલં ધચ ॥

અનાદ્યપતૈવાઽસાધુત્વે સાધુત્વે દમ્મ પથ તુ ।

સ્વર્ગોકાર પથ જ્યોદ્ધાદે સ્નાનમેવ પ્રસાધનમ્ ॥

દુરે પાર્થિવત્તં તીર્થ લાપ્ત્યં વેશધારણમ્ ।

ઉદરમ્મરતા સ્વાર્થ. સત્યત્યે ધાણ્યમેવ હિ ॥

દાદ્યં વૃદ્ધમ્મરણં યશોઽર્થં ધર્મસેવનમ્ ॥ મા ૧૨-૨-૨-૭

કલિયુગમાં ધન જ મનુષ્યોના જન્મ, આચાર તથા ગુણોના ઉદયરૂપ ગણાશે, ધર્મ તથા ન્યાયની વ્યવસ્થામાં બગ કારણ તરીકે મનાશે. સ્ત્રી તેમજ પુરુષના સંબંધમાં એકપ્રીયતાની રચિ જ કારણરૂપ થશે. વ્યવહારને લગતી લેવડદેવડમાં કપટ જ મુખ્ય ગણાશે. સ્ત્રી તથા પુરુષના શ્રેષ્ઠપણામાં રતિની કુશળતા જ કારણરૂપ મનાશે. પાત્રણુપણામાં માત્ર જતોઈ જ ચિહ્ન તરીકે રહેશે. (મન્યાસ) આશ્રમને જણાવનાર ચિહ્ન તરીકે માત્ર દંડ, મૃગચર્મ વગેરે જ રહેશે. આશ્રમના આચારવિચાર રહેશે નહિ. એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જવામાં પણ ચિહ્નોની જ અદલાબદલી મુખ્ય રહેશે. જે કોઈ મનુષ્ય ન્યાયાધીશને લાંચ આપવા અસમર્થ હશે તે તે ન્યાય મેળવી શકશે નહીં પંડિતાઈમાં માત્ર બોલવાની ચપળતા જ રહેશે. નિર્ધનતા જ દુર્જનતાનું કારણ મનાશે. દંભવાળો જ માણસ સજ્જનમાં ગણાશે. વિવાહમાં માત્ર સ્ત્રીકાર જ મુખ્ય રહેશે. સ્નાન જ અલંકારરૂપે રહેશે. જે જલાશય દૂર હશે તે તીર્થ ગણાશે, વાળની ટાપટીપ એ સૌંદર્ય ગણાશે. માત્ર પોતાનું પેટ ભરવું એ જ પુરુષાર્થ ગણાશે. સત્યને સ્થાને કુટિલતા અને ધૂષ્ટતા જ પ્રવર્તશે. કુટુંબનાં ભરણપોષણમાં ચતુરાઈ ગણાશે. યશ મળે એટલા માટે જ ધર્મ પળાશે.

૨. દ્રક્ષવિદ્લક્ષગ્રાદ્રાણાં યો વલો મવિતા નૃપઃ ।

પ્રજા દિ લુપ્તૈ રાજન્યૈર્નિર્ઘૃણૈર્દસ્યુધર્મભિઃ ॥

અચ્છિન્નદારદ્રવિણા યાસ્યન્તિ ગિરિકાનનમ્ ।

શાકમૂલામિપક્ષૌદ્રફલપુષ્પાદિભોજનાઃ ॥

મનાવૃપ્ત્યા ચિનહ્સ્યન્તિ દુર્મિહ્નરુરપોહિતાઃ ।

શોતવાતાતપપ્રાવૃહ્દિમૈરન્યોન્યતઃ પ્રજાઃ ॥

હુતૃહમ્યાં વ્યાધિમિશ્રેષ્ઠ સન્નપ્સ્યન્તે ચ ચિન્તયા ।

ત્રિશદ્ધિશતિવર્ષાણિ પરમાયુઃ કલો નૃણામ્ ॥

ક્ષીયમાણેષુ દેહેષુ દેહિના કલિદોષત ।

વર્ણાધ્યમવતાં ધર્મે નટે વેદપથે નૃણામ્ ॥

પાપપ્પદપ્રચુરે ધર્મે દસ્યુપ્રાયેષુ રાજસુ ।

ચૌર્વાનૃતઘૃથાદિસાનાનાઘૃત્તિષુ વૈ નૃપુ ॥

શૂદ્રપ્રાયેષુ વર્ણેષુઠ્ઠાગપ્રાયાસુ ધેનુષુ ।

ગૃહપ્રાયેષ્વાશ્રમેષુ ચૌનપ્રાયેષુ વન્ધુષુ ॥

અણુપ્રાપાસ્વોપધોષુ શમીપ્રાયેષુ સ્થાસ્તુષુ ।

વિદ્યુતપ્રાયેષુ મેવેષુ શૂન્યપ્રાયેષુ સદાસુ ॥ મા ૧૨-૨-૮-૧૫

પ્રાણાશુ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્રોમા ને બળવાન હશે તે રાજ્ય થશે લોભી, નિર્દય તથા એ રના નેરી લૂટફાટ ચલાવનારા રાજાઓ પ્રજાઓ પાસેથી ઓંઓ તથા ધન પડાવી લેશે. આથી પ્રજાઓ પહોડોમા અને વનમા જશે ત્યાં શાક, મૂળ માસ, મધ, ફળ, ફૂલ તથા ખીવાઓ ખાઈને રહેશે રાજાઓના કરથી પીડાયેલી પ્રજાઓ અનાદૃષ્ટિ, ટાઢ તડકો વરસાદ તથા હિમથી અને પરમ્પર લોકોને નાશ પામશે વળી ભુધા, તૃષા, વ્યાધિઓ અને ચિતાથી સતાપ પામશે કલિયુગમા મનુષ્યોનું મોટામા મોટું આયુષ્ય વીસ કે ત્રીસ વર્ષ સુધીનું થશે કલિના દોષોથી પ્રાણીઓના શરીર ક્ષીણ થઈ જશે, વર્ષો તથા આશ્રમીઓના ધર્મ અને કર્મ નાશ પામશે ધર્મ લગભગ પાખડવાળો બની જશે નાન્યો લગભગ ચોર જેવા થઈ જશે મનુષ્યો ચોરી અસત્યભાષણ અને વૃથા હિંસા વગેરે ઉપર ગુજરાન કરવા લાગશે વર્ણો લગભગ શૂદ્ર જેવા થાયો લગભગ બકરીઓ જેવી, (સન્યાસ વગેરે) આશ્રમો લગભગ ગૃહસ્થાશ્રમ જેવા થઈ જશે સબધીઓમા લગભગ વહેવાઈ ઓ જ સમધી તરીકે રહેશે, ઓપધિઓ નાની થઈ જશે, ગ્રામર વસોમા સમઢીનાં માડ જેવડાં વૃક્ષ રહેશે, વરગાદ વધારે વીજળીવાળો અને ઓઢો પડનાર થશે અને ધરો ઉજ્જડ જેવાં (ધર્મ રહિત) થઈ જશે.

૯. કલિયુગનો મહાગુણ :—

કલેદોંપનિધે રાજન્નસ્તિ હોકો મહાન્ગુણઃ ।

કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસક્કઃ પરં વ્રજેત્ ॥

કૃત્તે યદ્ધ્યાયતો વિષ્ણું વ્રેતાયાં યજતો મત્તૈઃ ॥

દ્વાપરે પરિચર્યાયાં કલો તદ્દરિકીર્તનાત્ ॥ ભા ૧૨-૩-૫૧-૫૨

હે રાજન્ ! દોષના ભંડાર એવા કલિયુગમાં એક મહાન્ ગુણ રહેલો છે તે એ કે તેમાં શ્રીકૃષ્ણનાં કીર્તનમાત્રથી મંસારમાયાથી શૂદ્ધી પરમ પદ પામી શકાય છે. સત્યયુગમાં ધ્યાન કરનારને, ત્રેતાયુગમાં યજ કરનારને અને દ્વાપરયુગમાં ઉપાસના કરનારને જે ફળ મળે છે તે કલિયુગમાં શ્રીદરિકીર્તન માત્રથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.



માયા-પ્રકૃતિ (કર્મ)

— સમીક્ષા: —

કર્મણાં ગદ્ગદા રીતિર્બ્રહ્મણાઽપિ ન વુદ્ધ્યતે ।

ઈશ્વરત્વાત્તાદિચ્છાયાઃ પ્રધાનત્વાદનેકધા ॥

તદ્દુદ્વેકોઽવસાને સ્થાત્કૃપાક્રોધચિભેદતઃ ॥

વ. દી. ૨-૨૪૮

કર્મણો ગદ્ગદા ગાતેઃ ॥ (ગીતા)

પરમાત્માની માયાની ત્રણ મહાશક્તિ—કાલશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પૈકી બીજી શક્તિ ક્રિયાશક્તિ છે. જેમ કાલશક્તિ આગળ માણસ પરાસ્ત થઈ જાય છે, તેમ કર્મશક્તિ પણ એવી જ પ્રયત્ન છે. દરેક માત્ર એટલો જ કે કાલશક્તિ પ્રભુને આધીન છે, જ્યારે કર્મશક્તિ કંઈક અંશે માણસને આધીન છે અને તેથી જ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ અનાસક્ત કર્મ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે.

આ સમગ્ર વાસનાત્મક સંસારની ઉત્પત્તિ એ કર્મનું જ પરિણામ છે. સંસારનું નિયમબદ્ધ ચક્રમણ પણ એને જ આધારી છે.

આ કર્મેનું મૂળ છે ત્રિગુણાત્મક વાસના—સત્વગુણ, રજોગુણ કે તમોગુણવાળી. ભાગવત કહે છે કે શરીરમાં જીવાત્માના પ્રવેશ સાથે જ પૂર્વજન્મના કર્મના સંસ્કાર પ્રવેશ કરે છે. તેનાથી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે. વાસના પુનઃ કર્મ કરાવે છે અને એ કર્મથી પાછી વાસના જન્મે છે. અને એમ જ જીવન, કર્મ અને વાસનામાં વહી જાય છે.

સંસારરૂપી વસ્ત્રના આ બે તાર—એક કર્મ બીજી વાસના, એક ઉલો, એક આઠો. જન્મેનો સંબંધ પોષ્ય-પોષક, જો લીલા તાર કાઢી નાખીએ તો વસ્ત્ર ન રહે. આડો તાર કાઢી નાખીએ તો પણ વસ્ત્ર ન રહે.

તેમ જો આપણે કર્મ કરવા બંધ થઈએ તો સંસાર ન રહે અથવા વાસના કાઢી નાખીએ તો પણ સંસાર ન રહે. અને સંસાર ન રહે તો જીવન, પુનર્જન્મ કે દુઃખ ન રહે.

પણ કર્મ કાઢી નાખવાં એ સહેલું નથી. જીવવું, શ્વાસ લેવો એ પણ કર્મ છે. તો કર્મ શી રીતે કઢાય ? કારણ કે એ વાત પ્રભુના હાથમાં છે.

પણ વાસનાત્યાગ એ માનવશક્તિની હદમાં છે. અને તેથી આપણાં શાસ્ત્રોએ કર્મના ત્યાગ કરતાં કર્મનાં ફળના ત્યાગનું મહત્ત્વ ગણ્યું છે.

આ કર્મનું સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મ છે. ભક્તિ અને જ્ઞાન પણ કર્મમૂલક જ છે ને ? આથી જ કર્મની ગણના ભક્તિ અને જ્ઞાનની સાથે 'યોગ'માં ગણી છે.

આવાં કર્મનાં ભાગવતે આપેલાં પ્રમાણો હવે આપીએ છીએ :—



કર્મ

૧: કર્મનું ફળ સંયોગ અને વિયોગ :—

મૃતાનામિદ સંવાસઃ પ્રપાયામિવ સુવતે ।

દૈવેનૈકત્રનીતાનામુન્નીતાનાં સ્વકર્મભિઃ ॥ મા. ૭-૧-૨૧

હે માતા ! જેમ કોઈ પરખમાં પ્રાણીઓ એકઠાં થાય છે તેમ દૈવયોગે પોતાનાં પૂર્વકર્મોનાં યોગથી આ જન્મતમાં પ્રાણીઓ એકઠાં થાય છે, અને પોતાનાં કર્મોથી જ પાછાં છૂટાં પડે છે.

૨. કર્મની સંજ્ઞાતા અને નિષ્ક્રિયાતા :—

યદુચ્યતેઽસુવસુકર્મમનોવચોમિ—

દેહાત્મજાદિષુ નૃમિસ્તદસત્ પૃથક્ત્વાત્ ।

તૈરેવસદ્ભવતિ યત્ક્રિયતેઽપૃથક્ત્વા—

તસર્વસ્ય તદ્ભવતિ મૂલનિવેચનં યત્ ॥ મા. ૮-૧-૨૧

જેમ વૃક્ષનાં મૂળને જલસિંચન કરવાથી સમગ્ર વૃક્ષ પોષાય છે, તેમ મનુષ્યો પોતાનાં શરીર તથા પુત્રાદિને માટે પ્રાણ, ધન, ધનિશ્રેય, મન તથા વચનથી જે કંઈ કર્મ કરે છે તે બેદ્યુદ્ધિને લીધે નિષ્ક્રિયા થાય છે, પણ તે જ સાધનો જો અબેદ્યુદ્ધિપૂર્વક વાપરવામાં આવે તો ફળદાયી બને છે.

૩. કર્મની ઇચ્છા પ્રબલ છે :—

જનોઽણુષ્ઠોઽયં નિજકર્મવન્ધનઃ

સુલેચ્છયા કર્મ સમીદતેઽસુલમ્ ॥ મા. ૮-૨૪-૪૭

પોતાનાં કર્મોથી બધાયલો જનાં અચાત્રી મનુષ્ય યુનઃ સુખની ઇચ્છાથી ઘણાં કષ્ટો સહીને પણ કર્મ કરવાની જ ઇચ્છા કરે છે.

૪. કર્મફળ અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે :—

સર્વઃ સ્વકૃતં વિન્ધતેઽવશઃ ॥ મા. ૧૦-૪-૨૧

સર્વ પ્રાણી પરાધીન બનીને પોતાનાં કર્મ ભોગવે છે.

૫. કર્મની ત્રિપ્રકારતા :—

નૈકત્ર પ્રિયસંવાસઃ સુહૃદાં ચિત્રકર્મણામ્ ।

ઓષેત વ્યૂહ્યમાનાનાં પ્લવાનાં સ્રોતસો યથા ॥ ૧૦-૫-૨૫

જેમ નદી વગેરે પ્રવાહમાં તણાતાં ધાત્ર, લાકડાં વગેરેની એકત્ર રિયતિ હોતી નથી, તેમ જાતજાતનાં કર્મોવાળા રોહીઓની પણ એક જ રિયતિ હોતી નથી.

૬. કર્મનાં પાત્રો :—

ન હિ गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥

અસ્તસ્વપરદ્દષ્ટોનામમિત્રોદાસ્તવિદ્વિપામ્ ।

‘ સદાસીનોઽરિવદ્વર્જ્યં આત્મવત્સુહૃદુચ્યતે ॥

જાત્વાઽજ્ઞાત્વા ચ કર્માણિ જનોઽયમનુતિષ્ઠતિ ।

વિદુષઃ કર્મસિદ્ધિઃ સ્યાત્તથા નાવિદુષો ભવેત્ ॥

મા. ૧૦-૨૪-૪-૬

સર્વાત્મભાવવાળા સાધુ પુરુષોને કોઈ પણ કાર્ય છુપાવવા જેવું હોતું નથી. જેઓને પોતાનો કે પારકો એવી ભેદદષ્ટિ હોતી નથી, જેમની દષ્ટિએ કોઈ શત્રુ મિત્ર કે ઉઘાસીન નથી, તેવા મહાત્મા પુરુષોનું કોઈ કાર્ય ગુપ્ત હોતું નથી. ઉઘાસીનનો શત્રુની માફક ત્યાગ કરવો અને મિત્રને સ્વર્જન સમજી સલાહ લેવો. આમ જે લોકો મિત્ર અને ઉઘાસીનને સમજીને કાર્ય કરે છે, તેમનું કાર્ય, સિદ્ધ થાય છે અને જેઓ સમજ્યા વિના કરે છે તેમને નિષ્ફળતા મળે છે.

૭. કર્મની ગતિ :—

कुशलाकुशलामिभ्राः कर्मणां गतयस्त्विमाः ॥ મા. ૨-૧૦-૪૦

કર્મની ગતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે કુશળ, અકુશળ અને મિશ્ર.

૮. કર્મનો ઉક્તી અસર :—

सुखाय कर्माणि करोति लोकः न तैः सुखं धान्यदुपारम वा ।

ચિન્દેત મૂયસ્તત પદ્ય દુઃખમ્ ॥ મા. ૩-૫-૨.

પ્રત્યેક મનુષ્ય મુખને માટે કર્મો કરે છે, ‘પરંતુ તે કર્મો દ્વારા તેને સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, દુઃખની શાંતિ પણ થતી નથી; પરંતુ ઉલટું તે કર્મોથી તેને ફરી દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

૯. કર્મમાર્ગનું સ્વરૂપ :—

‘ દક્ષિણેન પથાર્યઞ્ચઃ પિતૃલોકં યજન્તિ તે ।

પ્રજામનુ પ્રજાયન્તે હમશાનાન્તક્રિયાદૃતઃ ॥ મા. ૩-૩૨-૨૦

ગર્ભાધાનથી આરંભીને છેક સ્મશાન સુધીનાં શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં આસક્ત પુરુષો (મરણ પછી) સુર્વમાર્ગથી પિતૃલોકમાં જાય છે અને ફરી પોતાના જ વંશમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦. કર્મવાસનાનું ર્ણ:—

હૃત્પરીતો યથા દીનઃ સારમેયો ગૃહં ગૃહમ્ ।

ચરન્વિન્સતિ યદિદ્દં લ્લપ્તમોલ્લપમેવ વા ॥

તથા કામાશયો જીવઃ લ્લપ્તમોલ્લપમેવ વા ॥

લ્લપ્યયો વા મચ્ચે વા યાતિ દિદ્દં પ્રિયાપ્રિયમ્ ॥

મા. ૪-૨૬-૬૦-૬૧

જેમ બૂખ્યો કૂતરો દીન જનીને ઘેરઘેર ભટકે છે અને પોતાના ભાગ્ય પ્રમાણે કોઈ સ્થળે લાકડીનો માર તો કોઈ સ્થળે અન્ન પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ કામનાની વાસનાવાળો જીવ ઉચ્ચતીચ્ચ માર્ગે-ઉપર, નીચે કે મધ્યલોકમાં ભટકતાં મુખ કે દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૧. કર્મ અને વાસનાનું ર્ણ:—

પશ્ચમિ કુરુતે સ્વાર્થાન્પશ્ચ વેદાય પશ્ચમિઃ ।

પક્વસ્તુ પોદ્દશેન ત્રીન્ સ્વયં સત્તદ્દશેડ્ધુતે ॥

તદેતત્ પોદ્દશકલં લિપ્તં શક્તિત્રયં મહત્ ।

ધત્તેડ્ધુસંસૃતિ પુંસિ દ્વર્પશેકમર્પાતિદામ્ ॥

વેદ્યશેડ્ધિતત્તદ્ધર્મો નેચ્છન્નકર્મણિ કાર્યતે ।

કોશકાર દ્વાત્માર્ત્ત કર્મણાડ્ધચ્છાદ્ય મુક્ષતિ ॥

ન દિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્ત્વકર્મરુત્ ।

કાર્યતે હ્યગ્નઃ કર્મ ગુણૈઃ સ્વામાવિકૈર્વલાત્ ॥

લ્લપ્ત્વા નિમિત્તમવ્યર્ત્તં વ્યર્ત્ત્વાવ્યર્ત્તં મધત્યુત્ ।

યથા યોનિ યથા યોજં સ્વમાયેન ધર્મોયસા ॥ મા. ૬-૧-૫૦-૫૪

આ જીવ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોથી સધળાં કર્મ કરે છે, પાંચ ધાનેન્દ્રિયોથી જાણે છે, પોતે એક જ હોવા છતાં સોળમા મનની

આથે સત્તરમો ચઈને યાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો તથા મનના (ત્રણેના) વિષયો ભોગવે છે આ દશ ઈન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો, તથા મન એમ સોળ અશોવાળુ શરીર ત્રણે ગુણોનું બનેલું તથા જીવને હર્ષ, શોક તથા ભય આ ત્રીણ સંસારને સરજનારુ છે, જેમ રેશમનો કાઢો પોતાની જ લાળ વડે બધાર્થે તેમથી ન નીકળી શકવાને લીધે મુઝાય છે, તેમ અણીની જીવ પણ પાંચ યાનેન્દ્રિયો તથા મનને વશીલવાથી અનિચ્છાએ કર્મ કરે છે અને પછી એ જ કર્મથી મુઝાય છે, કોઈ પણ જીવ એક ક્ષણ વાર પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી, કારણ કે સ્વાભાવિક પૂર્વકર્મના સરકારથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો તેને પરવશ કરી દઈને બળાતકારે તેની પાસે કર્મ કરાવે છે આ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીર પણ પૂર્વજન્મના અદૃશ્ય કર્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે આ બળવાન કર્મવાસનાને લીધે જ બાળક પોતાના માતા-પિતા જેવું થાય છે

૧૨. સાધુ કર્મ અને સાચી વિદ્યા.—

તત્કર્મ હરિતોર્વ યત્સા વિદ્યા તન્મતિર્યયા । મા ૪-૨૧-૪૧

તે જ કર્મ છે કે જેનાથી શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય, અને તે જ વિદ્યા છે કે જેનાથી શ્રીહરિમા ભુદ્ધિ સ્થિર થાય

૧૩ કર્મ મુખદુ ખનુ કારણ છે —

સુખદુઃખપ્રશે નાન્યો યત સ્વકૃતમુખપુમાન્ ॥ મા ૧૦-૫૪-૧૮

માણસને સુખદુઃખ આપનાર બીજુ કોઈ નથી કારણ કે માણસ પોતાના જ કરેલાં કર્મેને ભોગવે છે

૧૪ કર્મનો હેતુ —

મદ્મિત્યન્યઘાદ્ભુદ્ધિઃ પ્રમત્તસ્ય યથા હૃદિ ।

ઉત્સર્પતિ રજો ઘોર સ્તો વૈકારિક મનઃ ॥

રજોપુત્રસ્ય મનસ સદ્ગુણ સચિકન્તક ॥

વનઃ, ક્રામો ગુણગ્યાનાત્ દુ સદ્ ર્યાદિ દુર્મતે ॥

કરોતિ કામવશગઃ કર્માણ્યવિજિતેન્દ્રિયઃ ।

દુઃસોદર્કાણિ સમ્પશ્યન્રજોવેગવિમોહિતઃ ॥ મા. ૧૧-૧૨-૫-૧૧

પ્રમાદી મનુષ્યના હૃદયમાં દેહાદિ પરની 'હું' એવી મિથ્યા-શુદ્ધિ ફેલાઈ જવાથી મન સત્વગુણપ્રધાન હોવા છતાં તેમાં ધોર દુઃખેરૂપ રમેગુણ ફેલાય છે. મન રમેગુણવાંશું બનવાથી નિર્વશ વગરના સંકલ્પ થાય છે. વિષયોના વિચારથી દુર્ભૂતિ મનુષ્યને દુઃસહ વિષયોની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયોમાં રચીપચી રહેશે પુરુષ અજિતેન્દ્રિય બનીને રમેગુણને લીધે, ક્રમેનિ દુઃખરૂપ બેવા છતાં કર્મ કરે છે.

૧૫. કર્મ જીવન-મરણનું કારણ છે:—

જીવિતં મરણં જન્તોર્ગતિઃ સ્વેનૈવ કર્મણા ॥ મા. ૧૨-૬-૨૫

જીવાત્માની જીવનમરણની ગતિ પોતાના જ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૬. કર્મ અપમૃત્યુનું કારણ છે:—

સર્પચોરાગ્નિવિહુદ્ગ્ધઃ ક્ષુદ્ધૃત્કાષ્પાદિર્મિર્નૃપ ।

પઞ્ચત્વમૃચ્છતે જન્તુર્મુક્તે આરબ્ધકર્મ સત્ ॥ મા. ૧૨-૬-૨૬

હે રાજા ! સર્પ, ચોર, અગ્નિ, વિજળા, ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને વ્યાધિ વગેરેથી મરણ પામતો માણસ પોતે કરેલું કર્મ જ ભોગવે છે.

૧૭. કર્મના પ્રતિકાર-જ્ઞાન:—

યથા દ્વિ પુરુષો મારં શિરસા ગુરુમુદ્દહન્ ।

તં સ્ફન્દ્યેન સ આઘત્તે તથા સર્વા પ્રતિક્રિયાઃ ॥

નૈકાન્તતઃ પ્રતીકારઃ કર્મણાં કર્મ ક્ષેષલમ્ ।

દ્વયં દ્યવિજોપપ્તં સ્વપ્ને સ્વપ્ન શ્વાડનય ॥ મા. ૪-૧૯-૩૧-૩૪

જેમ ઠાઈ પુરુષ માયા પરનો ભાર અસહ્ય થવાથી આંધ ઉપર, ઉપાડે છે, પણ તેમ કરવાથી તે ભાર કંઈ ઓછો થતો નથી; તે જ પ્રમાણે દુઃખને દૂર કરવાના સર્વ ઉપાયો સંભળી સમજવું. હે

રાજા ! યાન રહિત કર્મ દુઃખજનક કર્મોનો સમૂળગો નાશ કરી શકવું નથી; દુઃખને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. કેમકે દુઃખ-જનક કર્મને દૂર કરવા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે પણ અવિદ્યાથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી સમાન હોય છે. જેમ એક સ્વપ્નમાં આવેલું બીજું સ્વપ્ન તે પ્રથમના સ્વપ્નને દૂર કરી શકવું નથી; સ્વપ્નને દૂર કરવા સાર તો જાગત અવસ્થા જ જોઈએ, તેમ દુઃખજનક કર્મો દૂર કરવા માટે કર્મ ન જોઈએ પણ યાન જ જોઈએ.

૧૮. પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત કર્મ:—

પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ દ્વિવિધં કર્મ વૈદિકમ્ ।

આવર્તેત પ્રવૃત્તેન નિવૃત્તેનાશ્રુતેઽમૃતમ્ ॥ મા. ૭-૧૫-૪૭

વેદમાં બે પ્રકારનાં કર્મો કહ્યાં છે, એક પ્રવૃત્ત (સક્રામ) અને બીજું નિવૃત્ત (નિષ્ક્રામ). તેમાં પ્રવૃત્ત કર્મથી મનુષ્ય સંસારમાં પાછો ફરે છે, અને નિવૃત્ત કર્મથી મોક્ષ મેળવે છે.

૧૯. નિષ્ક્રામ કર્મણું ર્ણ:—

પતરસંસૃચિતં બ્રહ્મસ્તાપત્રયચિકિત્સિતમ્ ।

યદીશ્વરે મગયતિ કર્મ બ્રહ્મણિ માધિતમ્ ॥

આમયો યશ્ચ ભૂતાનાં જાયતે યેન સુવત ।

તદેવ હ્યામયં દ્રવ્યં ન પુનાતિ ચિકિત્સિતમ્ ।

પદ્મં નૃણાં ક્રિયાયોગા સર્વે સંસૃતિદેતવ ।

ત પદ્યાત્મયિનાશાય કલ્પન્તે કલ્પિતા: પરે ॥

મા. ૧-૫-૨૨-૨૪

સર્વનિયંતા અને પૂર્ણસ્વરૂપ પરમાત્માને કર્મોનું સમર્પણ કરવું, તે જ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક-એ ત્રણે દુઃખનું એક ઔષધ છે. જે વસ્તુથી પ્રાણીઓને રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે વસ્તુને જો બીજી વસ્તુઓની ક્ષાવના આપવામાં આવે તો તે રોગને દૂર કરે છે, પણ તેવી રીતે સંસારના બંધનરૂપ કર્મો

ઈશ્વરાપૃણુશુદ્ધિથી કરવામાં આવે, તો તે કર્મો નિષ્કામ બનવાથી કર્મોની નિવૃત્તિ કરવા સમર્થ થાય છે. (બધનરૂપ બનતાં નથી)

૨૦. સકામ કર્મમાર્ગનું સ્વરૂપ:—

ગૃહેષુ કૂટઘર્મેષુ સક્તો પ્રામ્યસુખેન્દ્રિયા ।

કર્મતન્ત્રં ચિત્તનુતે વેદવાદવિપન્નધીઃ ॥ મા. ૪-૨-૨૨

જે માણસ વિવશસુખની ઇચ્છાને લીધે દેહાભિમાનરૂપ મિથ્યા કર્મોથી ભરેલા ધરમાં આસક્ત રહી વેદે આપેલી ફલશ્રુતિમાં આસક્ત થઈ જાતજાતનાં કર્મો કરે છે. તે આત્મસ્વરૂપને ભૂધી જવાને લીધે પશુપુલ્ય બને છે.

૨૧. સકામ કર્મની નિંદા:—

યવધ્યર્થ્યેહ કર્માણિ વિદ્વન્માન્યસદ્ગતરઃ ।

કરોત્યતોઽપિ પર્યાસમમોઘં વિન્દતે ફલમ્ ॥

સુખાય દુઃખમોક્ષાય સદ્ગુણ્યે હૃદ્ય કર્મિણ ।

સશઃ્સમોતોદયા દુઃખમનીહાયાઃ સુખાવૃતઃ ॥

કામાન્કામયતે કામ્યૈર્યદર્થમિદં પુરુષઃ ।

સ ધૈ દેહસ્તુ પારક્યો મહુરો યાત્યુપૈતિ ચ ॥ મા. ૪-૪-૪૧-૪૨

પોતાને વિદ્વાન માનનારો પુરુષ જોને સંકલ્પ કરીને વારંવાર કર્મો કરે છે, તેને બિલકું ફળ મળે છે. અથવા ભાગ્યવશાત્ તેનું કર્મ નિષ્ફળ બને છે. કોઈ પણ કર્મ કરનાર મનુષ્યનો સંકલ્પ સુખને પ્રાપ્તિ કરવા માટે અને દુઃખથી છૂટવા માટે હોય છે, પણ ફળની ઇચ્છાથી કર્મ કરનાર પુરુષ દુઃખ જ પામે છે, જ્યારે ફલેચ્છારહિત કર્મ કરનાર સુખી થાય છે. આ લોકમાં પુરુષ જોને માટે સકામ કર્મો કરીને કામનાઓને ઇચ્છે છે, તે શરીર તો પારકું તથા નાશવંત છે; જાય ■ ને આવે છે, તો પછી સકામ કર્મ શા માટે કરવા ?

૨૨. સકામ કર્મનો ઉપદેશ કદ્યાણુદાતા નથી:—

‘સ્વયં’ નિઃશ્રેયસં વિદ્વાન્ ન ચક્ત્યંજ્ઞાય કર્મં હિ ।

ન રાતિ રોગિણોઽપથ્યં ઘાન્હતો હિ મિપક્તમઃ ॥ મ્. ૬-૬-૫૦

સર્વોન્નૃષ્ઠ કદ્યાણુ જાણનાર પુરુષ, જેમ કેઈ ઉત્તમ વૈદ્ય અપથ્ય, ઇન્દ્રિય રોગીને કંદી નહીં એવી વસ્તુ આપતો નથી તેમ, અગાનીને સકામ કર્મ કરવાનો ઉપદેશ આપતો નથી.

૨૩. કર્મની કૃત્યશ્રુતિ નિષ્કામકર્મની પ્રેરણા શા માટે ?

પરોક્ષવાદો વેશેઽયં ચાલંત્યામનુશાસનમ્ ।

કર્મમોક્ષાય કર્માણિ વિધતે હ્યગદં યથા ॥

નાચરેદ્યસ્તુ વેદોક્તં સ્વયમજ્ઞોઽજિતેન્દ્રિયઃ ।

વિકર્મણા હ્યધર્મેણ મૃત્યોર્મૃત્યુમુપૈતિ સઃ ॥

વેદોક્તમેવ કુર્વોળો નિઃસંજ્ઞોઽપિતમોઽર્થે ।

નૈષ્કર્મ્યા લભતે સિદ્ધિ રોચનાર્થો ફલમૃતિઃ ॥ મ્. ૧૧-૨-૪-૪

ઈન્દ્રિયોથી મહંતુ ન થઈ શકે તેવા સ્વર્ગોદિ ફળ વેદ જાણાવે છે. તે મનુષ્યોને મોટે, પિતા જેમ રોગમુક્ત થવા માટે બાલકને સાકરની લાલચથી ઓવંધે એવંશર્વે છે, તેમ કર્મબંધનથી મુક્ત થવા માટે કર્મનું ઔને તેના ફળનું વિધાન કરે છે. જે અલ્પ-બુદ્ધિવાળો, અજિતેન્દ્રિય માણસ વેદવિદિત કર્મો કરતો નથી, તે વિપરીત કર્મો કરી અધર્મથી અગાન-મૃત્યુની પરંપરાને પ્રાપ્ત કરે છે. જે વાસ્તનારહિત, મનુષ્ય નિષ્કામ ભાવનાથી ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ વેદોક્ત કર્મો કરે છે તેને નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ-મોક્ષ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. યાત્રાદિનાં ફળો તો સકામ મનુષ્યોને વૈદિક કર્મોમાં પ્રીતિ ઉપભવવા માટે કહેવાં છે.

૨૪. કર્મકર્મવિચાર—

નિવૃત્તં કર્મ સેવેત-પ્રવૃત્તં મત્પરસ્ત્યજેત્ ।

જિજ્ઞાસાયાં સમ્પ્રવૃત્તો નાદ્રિયેત્કર્મચોદનામ્ ॥

યમાનમોક્ષં સેવેત નિયમાન્મત્સરઃ ‘કર્ષવિત્ ।

મદ્મિશ્નં શુદ્ધં શાન્તમુપાસીત મદ્દાત્મકમ્ ॥ મા. ૧૧-૧૦-૪૨૬

મારામાં પરાયણ રહેતાં ‘પુરુષે’ સકામ કર્મોના ત્યાગ કરવો અને નિઘ્નામ કર્મો કરવાં, ન્યારે નિઘ્નામ કર્મો કરતાં આત્મવિચારમાં એકાગ્રતા આવે, ત્યારે તેને વિકૃતિ અને નિષિદ્ધ કર્મો કરવાનું આવશ્યક નથી. તેણે દરરોજ યમ-નિયમ એટલે કે સંયમ અને સદાચારથી વર્તવું તથા મારામાં મન શાન્તચિત્તવાળા શુદ્ધી ઉપાસના કરવી.

૧૫. પુતલ્લભને હેતુ-કર્મઃ—

ભૂતૈઃ પશ્ચમિરાત્યે વેદે દેહાવુધોઽસહત્ ।

અહં મમેત્પસદ્માદઃ કરોતિ કુમતિર્મતિમ્ ॥

તદર્થે કુસ્તે કર્મ વદ્વસો ધોતિ સંસૃતિમ્ ।

યોઽનુપાતિ દ્વક્ષલેશમેપિયોર્કર્મબંધનઃ ॥ મા. ૧૧-૧૦-૨૧

અચાની અને કુષ્ટ શુદ્ધિવાળો જીવ પાંચ જૂતાથી બનેલા આ શરીરમાં ખોટા આગ્રહ રાખીને ‘હું’ અને ‘મારું’ એવી મિથ્યા શુદ્ધિ કરે છે. મિથ્યાભિમાનને સીધે જ શરીરનું બંધારણ થાય છે અને જે શરીર આ જીવને ‘જન્મધરણી’ કુઃખ આપે છે તે શરીર માટે માણસ જીવનવર્ષાત કર્મ કરે છે, અને તે કર્મથી જ પાછો સંસાર પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૬. મહાપુરુષેણ લોકસમ્પદાર્થ કર્મઃ—

કેચિત્કુર્ષન્તિ કર્માણિ કર્મદહત્તચેતસઃ ।

ત્યજન્તઃ પ્રત્યોત્તેરીર્પણાં લોકસંપદમ્ ॥ મા. ૧૦-૮૦-૨૦

કેપરની માયાએ રજેથી વિવશાસનાઓનો ત્યાગ કરતા કટલા મહાપુરુષો હામાભિલાષથી આકર્ષાવવા ન હોવા છતાં મારી મારી લોકસમ્પદ (લોક અનુકરણ કરે તે) માટે કર્મો કર્યા કરે છે.

૨૭. અનાસક્ત કર્મ પ્રશંસા:—

મથાગ્રે ઋપયઃ કર્માણીહન્તેઽકર્મહેતવે ।

ઈદમાનો હિ પુરુષઃ પ્રાયોઽગ્રીહાં પ્રપચતે ॥

ઈદતે મગધાનોશો ન હિ તત્ર વિપજ્જતે ।

આત્મલાભેન પૂર્ણાર્થો નાવસીદન્તિ ચેઽનુતમ્ ॥ ગા. ૮-૧-૧૪-૧૫

ઋષિઓ પણ મોક્ષ સંપાદન કરવા માટે પહેલાં કર્મ કરે છે, કારણ કે કર્મ કરનારો મનુષ્ય જ ઘણું કરીને નિષ્કામલાભને પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાન પોતે સર્વેશ્વર તથા પૂર્ણ હોવા છતાં રામ કૃષ્ણ આદિ અવતારોમાં કર્મો કરે છે; છતાં તે કર્મોમાં આસક્ત થતા નથી.



॥ ૐ નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય ॥

માયા-પ્રકૃતિ (સ્વભાવ-ગુણો)

—: સમીક્ષા: —

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ મુક્તે પ્રકૃતિજાન્ ગુણાન્ ।

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ગીતા ॥

પ્રકૃતિનું ત્રીજું અંગ ગુણો છે. ગુણ એટલે સ્વભાવ, સ્વ-આત્માનો-ભાવ કાલ અને કર્મનાં વિશેષ અસર દેહે ઉપર થાય છે, ભ્યારે ગુણની વિશેષ અસર આત્મા ઉપર છે.

આ ગુણ ત્રણ પ્રકારના છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. એના સંસર્ગથી જ કર્મ અને વાસના ધડાય છે. તેથી એ જ સંસારનું-જગત્ના જીવોના વાસનાત્મક અંકમણીનું-મૂળ છે, એવી આપણાં શાસ્ત્રોની માન્યતા છે.

આ ગુણો સાથે જીવાત્માનો નિત્ય સંબંધ છે. જન્મથી મરણ સુધીના એ ગુણો આત્માના સાથી છે. એ ગુણો કોઈ દિવસ છોડ્યા છૂટતા નથી. આથી જ ગીતા કહે છે:

પ્રકૃતિ યાન્તિ ભૂતાનિ નિમદ્ઃ કિં કરિષ્યતિ । ભાગવત
કહે છે સ્વમાયો દુસ્સયજો નાય ।

ત્યારે એમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શો? તમેગુણ અને રણેગુણની હાનિનો વિચાર કરી માણસે સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરવો કે જેથી એ ઉચ્ચ જીવન જીવી શકે. શ્રીમદ્ભાગવત તો એથી ય આગળ વધીને કહે છે, કે પરિપક્વ અવસ્થામાં ચોગીએ સત્ત્વગુણનો પણ પરિત્યાગ કરી નિર્ગુણ થવું. અને પ્રત્યેક વસ્તુને નિર્ગુણ દૃષ્ટિએ ભોગવવી.

આ જ ગુણો માણસને રામ કે રાવણ બનાવવા સમર્થ છે. એનાથી જ સંસારનાં બંધનો, ક્લેશ, પરતાંતતા તથા દુઃખ સરભાય છે, અને એનાથી જ મટે છે.

આવા પ્રકૃતિજન્ય ગુણોનાં ભાગવતે આપેલાં પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે છે.

—: સત્ત્વગુણુ :—

૧. ગુણો પ્રકૃતિનો ધર્મ છે.

• સત્ત્વં રજસ્તમ इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणा

સત્ત્વ, રજા અને તમ આ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણો છે. આત્માના નહિ.

૨. 'સત્ત્વગુણુની' વૃત્તિઓ :—

શમો વમસ્તિતિક્ષ્ણા તપ સત્યં દયા સ્મૃતિઃ ।

तुष्टिस्तयागोऽसृष्टां यश्चा ह्रीर्दयादि स्वनिर्वृतिः ॥ भा. ૧૧-૧૫-૬

મન અને ઇન્દ્રિયનો નિમગ્ન, સહનશીલતા, વિવેક સ્વધર્મમાં વર્તન, સત્ય, દયા, આવધાનપણ, સતોષ, ત્યાગ, અનાસક્તિ, શ્રદ્ધા અને અયોગ્ય કર્મ કરવામાં લગ્ન આટલી સત્ત્વગુણુની વૃત્તિઓ છે.

૩. સત્ત્વગુણુની વૃદ્ધિનું લક્ષણ :—

। त्वया विसं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृति ।

ब्रह्मोऽभयं मनोऽसङ्गं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदम् ॥ भा. ૧૧-૨૫-૧૬

જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, ઇન્દ્રિયો શાંત થાય, દેહમાં નિર્ભયતા જણાય અને મન, અસંગ અને ત્યારે જાણવું કે અણુની પ્રાપ્તિમાં સ્થાનરૂપ સત્ત્વગુણુ વૃદ્ધિ પામ્યો છે

૪. પ્રેમતત્ત્વ :—

मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते ।

न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तस्मि नान्यथा ॥

भजन्त्यभजतो ये वै करुणा पितरो यथा ।

धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमग्यमा ॥

હે સખીઓ ! ઉપકાર અને પ્રત્યુપકારના સંબંધથી જો
પરસ્પર સ્નેહ રાખે છે તેમાં તેઓ સામાના ઉપર સ્નેહ કરતા નથી

પણ ખરી રીતે તેઓ પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ તેના ઉપર સ્નેહ કરતા હોય છે. તેઓમાં શુદ્ધ પ્રેમ નથી; તે-તો ફેવળ સ્વાર્થ જ છે. તેઓ પોતાના ઉપર પ્રેમ ન કરનાર ઉપર પણ પ્રેમ કરે છે, તેઓ ફાળુ માણસ અથવા, માતા-પિતા જેવા સાત્યા પ્રેમ અને ધર્મ રાખનારા છે.

૫. પવિત્રતાની વ્યાખ્યા :—

કર્મસ્વસ્તક્રમઃ શૌચમ્ ।

મા. ૧૧-૧૧-૨૮

કર્મોમાં અનાસક્તિ તે જ સાચી પવિત્રતા છે.

૬. શોભાની વ્યાખ્યા :—

ધીર્ગુણા-નૈરવેશ્વાયાઃ ।

મા. ૧૧-૧૧-૪૧

નિઃસ્પૃહતાદિ શુદ્ધિ એ જ શોભા છે.

૭. શાન્તિનું મહાકારણ-જગત્સેવા :—

યમાદિભિર્લોકપથૈઃ કામલોમહતો મુદુઃ ।

મુકુન્દસેવયા યદ્વત્તથાઽઽશ્માદ્યા ન શામ્યતિ ॥ મા. ૧-૬-૨૬

કામ તથા ભોજનો દણાપક્કું મન જગત્સેવાથી જેટલા પ્રમાણમાં શાન્ત થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં યમ-નિયમ વગેરે યોગમાર્ગોથી શાન્ત થતું નથી.

૮. સન્તોષપ્રસંસા :—

૧. સન્તુષ્ટસ્ય નિરીદસ્ય સ્થાત્માતામસ્ય યત્સુસમ્ ।

ક્રુતસ્તત્કામલોમેન ઘાવતોઽર્ષેદયા વિશઃ ॥ મા. ૭-૧૧-૧૬

સંતોષી રહેનાર, પોતાની આજીવિકાને માટે કશું પ્રયત્ન નહીં કરનાર, અને પોતાના આત્મામાં જ રમણ કરનાર પુરુષને જે સુખ હોય છે, તે સુખ વિવેકમનાથી મનસંપાદન કરવાની ઈચ્છા-વાળા, સર્વ દિશાઓમાં દોડતા પુરુષને ક્યાંથી હોય ?

૨. સદા સન્તુષ્ટમનસઃ સર્વાઃ સુખમયા દિશઃ ।

શર્કરાકણ્ઠકાદિમ્યો યથોપાનત્પદઃ શિવમ્ ॥ મા. ૭-૧૫-૧૬

જેમ જોડા પહેરેલા, મનુષ્યને કાંકરા અને કાંટાઓથી પણ સુખજ છે, (કોઈ જાતનો ભય નથી.) તેમ સદા સન્તુષ્ટ મનવાળા મનુષ્યને સર્વ દિશાઓ સુખમય છે.

૩. યાવન્તો વિષયાઃ પ્રેષ્ટાશ્ચિલોક્યામજિતેન્દ્રિયમ્ ।

ન શયનુવન્તિ તે સર્વે પ્રતિપૂરયિતું નૃપ ॥

ત્રિભિઃ ક્રમૈરસન્તુષ્ટો દ્વીપેનાપિ ન પૂર્યતે ।

નઘર્ષર્ષસમેતેન સત્તદ્વીપવરેચ્છેયા ॥

સત્તદ્વીપોઽધિપતયો નૃપા ચૈન્યગયાદયઃ ।

અર્થે. કામૈર્ગતાનાન્તં તૃષ્ણાયા ઇતિઃ ન શ્રુતમ્ ॥

યદ્દૃષ્ટવ્યોપપન્નેન સન્તુષ્ટો ઘર્તતે સુખમ્ ।

નાસન્તુષ્ટાશ્ચિલોકૈરજિતાત્મોપસાદિતૈઃ ॥

પુંસોઽયં સંસૃતેર્દેહતુરસન્તોષોઽર્થકામયો ।

યદ્દૃષ્ટવ્યોપપન્નેન સન્તોષો મુક્તયે સ્મૃતઃ ॥

યદ્દૃષ્ટાલામતુષ્ટસ્ય તેજો વિપ્રસ્ય ઘર્ષતે ।

તત્પ્રશામ્યત્યસન્તોષાદમ્ભસેવાશુશુક્ષણિઃ ॥ મા. ૮-૧૧-૨૧-૨૬

હે રાજા! ત્રણે લોકમાં જેટલા ત્રિય વિષયો છે તે બધાનો સરવાળો પણ અજિતેન્દ્રિય મનુષ્યને તૃપ્ત કરી શકતો નથી. જે મનુષ્ય ત્રણ પગલાં પૃથ્વીથી અસંતુષ્ટ રહે છે, તેને નવખંડો સહિત આખો જેટ આપી દેવાથી પણ તૃપ્ત કરી શકાય નહિ, કેમકે તેને સાતે દ્વીપો-સમગ્ર પૃથ્વી-માગવાની ઇચ્છા થાય છે. અમે સાંભળ્યું છે કે પૃથુ, ગય વગેરે રાજાઓ સાતે દ્વીપોના અધિપતિઓ હતા, છતાં પણ તેઓની અર્થ તથા કામની ઇચ્છા દૂર થઈ ન હતી.

જે મનુષ્ય દૈવેચ્છાએ પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુથી સંતુષ્ટ રહે છે, તે સુખી છે. પણ અજિતેન્દ્રિય અસતોષી મનુષ્ય ત્રણે લોકના

લાભથી પણ સુખી રહી શકતો નથી. પુરુષને અર્થ તથા કામનો અસંતોષ તેજ સંસારના બંધનનું કારણ છે. જે વિગ્ર દૈવેન્દ્રિયાએ મળી આવેની વસ્તુથી સંતુષ્ટ રહે છે, તેનું તેજ વધે છે, પણ અસંતોષથી, જેમ અગ્નિ જળથી શીત થઈ જાય છે, તેમ તેનું બળતેજ શીત થઈ જાય છે.

૪. સન્તુષ્ટો યદિં ઘર્તેત બ્રાહ્મણો યેનકેનચિત્ ।

અહીયમાનઃ સ્વાદ્વર્માત્ સહસ્યાન્નિલકામધુક્ ॥

અસન્તુષ્ટોઽસદ્ગુહ્યોકાનાન્નોત્યપિ સુરેશ્વરઃ ।

અકિચ્છનોઽપિ સન્તુષ્ટઃ શેતે સર્વાન્નિવિજ્વર ॥

વિપ્રાન્સ્વલાભસન્તુષ્ટાન્સાધૂન્ભૂતસુહૃત્તમાન્ ।

નિરહક્ષારિણઃ શાન્તાન્નમસ્યે શિરસાસરુષ્ ॥

મા. ૧૦-૫૨-૩૧-૩૩

બ્રાહ્મણ જે કંઈ મળી આવે તેનાથી સંતુષ્ટ રહે અને પોતાના ધર્મથી બળ ન માય, તો તેનો ધર્મ જ તેની સમગ્ર કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. ઈન્દ્ર પોતે પણ જો અસંતુષ્ટ હોય તો તેને વારંવાર સર્વ લોકમાં ભટકવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, અને નિર્ધન મનુષ્ય પણ જો સંતુષ્ટ હોય તો સર્વ પ્રકારની શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી નિરાંતે બીધે છે. જે બ્રાહ્મણો પોતાને જે કંઈ મળી આવે તેનાથી સંતુષ્ટ રહે, સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર હોય, અદંકાર-અભિમાન રહિત અને શાન્ત હોય, તેમને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

૯. ૬૫૧ પ્રશંસા :—

પુંસઃ કૃપયતો મદ્રે સર્વાત્મા પ્રીયતે હરિઃ ॥ મા. ૮-૭-૪૦

કૃપા કરનાર પુરુષ ઉપર સર્વાત્મા શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય છે.

૧૦. ૫૩૧૫૬૨ પ્રશંસા :—

૧. પપ્પતૈતાન્ મહામાગાન્ પરાધૈકાન્તજીપિતાન્ ।

વાતવર્ષાત્પદિમાન્ સદન્તો ધારવન્તિ નઃ ॥

અહો!! ષ્ણાં, વરં જન્મ સર્વપ્રાણ્યુપજીવનમ્ ।

સુજતસ્યેવ ષ્ણાં ધૈ વિમુક્તા યાન્તિ નાર્થિનઃ ॥

પત્રપુષ્પફલચ્છાયામૂલવલ્કલદારકમિ ।

ગન્ધનિર્વાસમસ્માસ્થિતોકમૈઃ કામાન્વિતન્વતે ॥

પતાવજ્જન્મસાફલ્યં દેહિનામિદ્દ દેહિણુ ।

પ્રાણૈરર્થેધિયા વાંચા શ્રેય વર્ણાચરેત્સદા ॥ મા. ૧૦-૧૬-૩૨-૩૫

હે મનુષ્યો ! કેવળ 'પરાય'ને 'માટે જ'—જીવનાં સુખને 'માટે જ'—જીવન વિતાવી રહેલાં 'આ વૃક્ષોને તમે' જુઓઃ જોઓ પોતે 'વાયુ, વરસાદ, તડકો 'અને 'ઠંડી વગેરે સહન કરીને પણ આશ્રયે 'આર્વેલા-ઓને તેનાથી બચાવે 'છે, 'વર્ણ' તેઓનો જન્મ કેટલો બધો સુંદર છે કે ઉદાર માણસ 'પાસેથી' જેમે ચાચકો 'ખાલી 'જતા' નથી, તેમ આ વૃક્ષો પણ પોતાનાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, છાયા, મૂળ, છાલ, લાકડું, સુગન્ધ, રસ, રાખ, ઠણિયા, અને કુંપળો વગેરેથી પ્રાણીઓને ઉપયોગી થઈ તેમને સંતોષે છે. ખરેખર ! મનુષ્યજન્મની પણ એ જ સાર્થકતા છે કે તેમણે પોતાના પ્રાણ, ધન, શુદ્ધિ, વાણી વગેરે વડે પ્રાણીઓનું સદા કલ્યાણ કરવું.

૨. અહાં દૈન્યમહો કષ્ટં પારખ્યૈઃ ક્ષણમકુરૈઃ ।

યન્નોપક્રુયાદસ્માર્થેર્મત્યઃ સ્વજ્ઞાતિવિમ્લહૈઃ ॥ મા. ૬-૧૦-૧૦

અહો ! કેટલો ખેદની વાત છે કે, મનુષ્ય કેવળ કાગડા-કૂતરાંના બક્ષત્રપ, કણુબાંસુર, અને આત્માને ઉપયોગી નહિ એવાં ધન, શ્રી-પુત્રાદિથી તથા પોતાનાં શરીરથી પરોપકાર કરતો નથી. .

૧૧. સાચી સાધુતા:—

પતાવાન્સાધુવાનો દિ તિતિક્ષેતેશ્વરઃ સ્વયમ્ ॥ મા. ૬-૫-૪૪

જાતે સમર્થ હોવા છતાં સહનશીલતા રાખવી, એમાં જ સાચી સાધુતા છે.

૧૨. શાન્તિ કાર્યસિદ્ધિની માતા છે :—

ન સંસ્મરમેણ સિદ્ધયન્તિ સર્વેડયાઃ સાન્ત્વયા યથા ॥ મા. ૮-૬-૨૪

હરકોઈ કાર્ય નેવાં શાંતિ ને સલાહસંપત્તી થાય છે, તેવાં શિતાવળથી કે વિરોધ કરવાથી ન થતાં નથી.

—: રત્નેગુણ :—

૧૩. રત્નેગુણની વૃત્તિઓ :—

કામ ફેદા મદસ્તુષ્ણા સ્તમ્ભમાશીર્મિદા સુખમ્ ।

મદોત્સાહો યશઃ પ્રીતિર્હાસ્યે વીર્યં યલોદયમઃ ॥ મા. ૧૧-૨૫-૨

ધૃતિ, વ્યાપાર, મદ, લાભ છતાં અસન્તોષ, શૂર્વ, ધનાદિની ઈચ્છાથી દેવતાઓની પ્રાર્થના, ભેદભુક્તિ, વિષયભોગ, અભિમાન, હર્ષ, યશ માટેની ધૃતિ, હાસ્ય, પરાક્રમ, તેમજ બળપૂર્વક ઉદ્ધમ કરવો આ સધળી રત્નેગુણની વૃત્તિઓ છે.

૧૪. રત્નેગુણની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો :—

ચિકુર્ધન્ ક્રિયયા સાધોરનિર્મૃત્તિશ્ચ ચેતસામ્ ।

શાસ્ત્રાસ્વાસ્થ્યં મનો આન્તં રજ પતૈર્નિશામય ॥ મા. ૧૧-૨૫-૧૦

ન્યારે ક્રિયાથી વિકાર પામતો પ્રુષ્ઠ ચેતરફ વિશ્લિપ્ત ભુદ્ધિ-વાળો થાય, તથા ચાતેન્દ્રિયોની શાન્તિ ન જણાવ, કર્મેન્દ્રિયો અસ્વસ્થ બને બને મન અચળ બની બપ ત્યારે રત્નેગુણની વૃદ્ધિ થઈ સમજવી.

૧૫. હારિષ પ્રશંસા :—

૧. હરિદ્રસ્યૈવ યુજ્યન્તે સાધવઃ સમર્થિનઃ ।

સદ્ગ્નિઃ ક્ષિણોતિ સં તર્જ તત આરાદ્ધિગુદ્ધયતિ ॥

સાધૂનાં સમર્થિતાનાં મુકુન્દચરણેપિણામ્ ।

રુપેક્ષયેઃ કિં ઘનસ્તમ્ભૈરસદ્ગ્નિરસશ્રાયયેઃ ॥ મા. ૧૦-૧૦-૧૫-૧૮

સમદર્શિવાળા સાધુપુરુષો હરિદ્ર રહે છે, કારણ કે તેથી તેઓ અપુરુષોદ્વારા ચેતાની તબ્બાનો નાશ કરી સત્વર શુદ્ધ થાય છે.

સાધુપુરુષો તો સર્વજ્ઞ સમાન ચિત્તવાળા અને ભગવાનનાં ચરણને જ ઈચ્છનારા હોય છે; તેથી દુષ્ટ વિષયોનો જ આશ્રય કરનારા અને ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય ધનગર્વિષ્ઠ ધનવાનોની તેમને શી પરવા ?

૨. દેહઃ કિમન્નદાતુઃ સ્વં નિષેકુર્માતુરેવ ચ ।

માતુઃ પિતૃર્વા ચલિનઃ ક્રેતુરગ્નેઃ શુનોઽપિવા ॥

પર્યં સાધારણં દેહમશ્યક્તપ્રમવાપ્યયમ્ ।

કો મિદ્ધાનાત્મસાત્કૃત્વા દન્તિજન્તુનૃનેઽસત્ ॥

અસતઃ શ્રીમદાન્ધસ્ય દારિદ્ર્યં પરમાજ્ઞનમ્ ।

આત્મૌપમ્યેન ભૂતાનિ દરિદ્રઃ પરમૌક્ષતે ॥

યથા કણ્ઠકવિદ્ધાફ્નો જન્તોનેઽછતિ તાં વ્યથામ્ ।

જોષસામ્યં ગતો લિઙ્ગૈર્ન તથાવિદ્ધકણ્ઠકઃ ॥

દરિદ્રો નિરહંસ્તમ્મો મુક્તઃ સર્વેમદૈરિદ્ર ।

દૃઢત્વં યદ્દૃઢહયાઽઽપ્નોતિ તદ્દિ તસ્ય પરં તપ ॥

નિત્યં ક્ષુદ્રક્ષામદેહસ્ય દરિદ્રસ્યાન્નકાક્ષિણ્ણ ।

ઈન્દ્રિયાણ્યનુકુપ્યન્તિ હિંસાપિ વિનિવર્તતે ॥

મા. ૧૦-૧૦-૧૧-૧૬

આ શરીર કોનું ? અન્નદાન કરનાર પાલકનું ? પિતાનું ?

માતાનું ? દત્તક લેનારનું ? કોઈ બળવાનનું ? અમિતું ? કે દૂતરાનું ?

આમ નિશ્ચય ન થતો હોવાથી જણાય છે કે, આ શરીર સર્વ

સાધારણ-હરેકોઈની માલિકીનું-અબ્યક્ત પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થઈ

તેમાં જ લય પામનારું છે. તો મૂખ વિના ખીજો કયો વિદ્વાન

તે શરીરને પોતાનું માની લઈ તેના ભરણ-પોષણ માટે પ્રાણીઓનો

વધ કરે ? લક્ષ્મીના મધ્યે આધિજા બની ગયેલા દુષ્ટ પુરુષને

દરિદ્રાવસ્થા એ જ ઉત્તમ અંગન છે. કેમકે દરિદ્રો મનુષ્ય પ્રાણીમાત્રને

ફેળી પોતાના જેવા જ જીવે છે. કાંટાથી વીધાવતા અંગવાળો

મનુષ્ય ખીજ કોઈ પણ પ્રાણીને તે કાંટાની પીડા ઈચ્છતો નથી

અને ચિદ્ધો ઉપરથી સર્વ જીવોને એકસરખી જ પીડા અટી માને

છે. વળી જેનું અંગ કદી કંટાળી વિધાયું નથી, તેવો મનુષ્ય ખીન્ન પ્રાણીઓની વેદનાનો અનુભવ કરી શકતો નથી. આ સંસારમાં દરિદ્રી મનુષ્ય અહંકાર અને સર્વ પ્રકારના મદ્યથી મુક્ત થાય છે. તે દેવયોગે જે કંઈ કળ્પને પામે છે, તેજ મોટું તપ છે. દરિદ્રી માણસ નિત્ય અન્નની આકાંક્ષા રાખે છે અને કુધાયી કૃષ્ણ થયેલા શરીરવાળો હોય છે, તેથી તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો શુષ્ક બની જાય છે, અને તેને લીધે તેનાથી થતી હિંસા બટકે છે. અર્થાત્ પવિત્ર બને છે.

૧૬. તૃષ્ણાનું ક્ષણ:—

प्रवृद्धतपो न सुखाय कदरते ॥ મા. ૧૦-૫૧-૫૨
જેની તૃષ્ણા વધી છે તે કદી સુખ પામતો નથી.

૧૭. સ્નેહમંધન દુરત્યજ છે:—

આતરીશકૃતઃ પાશો નૃણાં યઃ સ્નેહસંશિતઃ ।

તં દુસ્ત્યજમહં મન્યે શૂરાણામપિ યોગિનામ્ ॥ મા. ૧૦-૮૪-૬૧

હે બાઈ ! ઇશ્વરે જે આ સ્નેહરૂપી મંધન બનાવ્યું છે, તેનાથી શરાઓ બળ વડે કે મોગીઓ યાન વડે પણ છટા થઈ શકે, એમ હું માનતો નથી.

૧૮. લાભ અને લજ્જાની વ્યાખ્યા:—

લાભોમદ્ગતિકૃત્તમઃ । જુગુપ્સાદ્દોરકર્મસુ ॥ મા. ૧૧-૧૧-૪૦

મારી ભક્તિ એ જ ઉત્તમ લાભ છે અને ખરાબ કર્મોમાં ધૂધા તેજ લજ્જા છે.

૧૯. શૌર્યની વ્યાખ્યા:—

સ્વમાશ્રયિજયઃ શૌર્યમ્ ।

પોતાના સ્વભાવ ઉપર વિજય એજવલો તે શૌર્ય છે. મા. ૧૧-૧૧-૪૦

૨૦. દે-માદની વ્યાખ્યા:—

યેનોચ્છિદ્ધાન્વર્થવાન્તિ તમુન્માદં પ્રચક્ષતે ॥ મા. ૧-૨૦-૪૧

જે-ઉચિત્, થયેલા પ્રાણીઓને પણ પ્રમિત-ગાંડા કરી મૂકે તેને વિનાશ કહે છે.

૨૨. સંસારવાસના મુક્તિની બાધક છે:—

ગૃહેષુ કુટુમ્બેષુ પુત્રદારવનાર્થઘ્નીઃ ।

ન પરં વિન્દતે મૃદો આમ્યન્સંસારવર્ત્મસુ ॥ મા. ૪-૨૫-૬

સંસારમાર્ગમાં બટકનાર અને પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેના ભરણ-પોષણને જ પરમ પુરુષાર્થ માનનાર વાસનાવાળો મનુષ્ય, કર્મોની ખટપટથી ભરેલા ધરમાં રહીને મોક્ષ પામી શકતો નથી.

૨૩. વાસનાનો પ્રબળતા:—

ન ત્યજેન્નિયમાણોઽપિ પ્રાગ્દેહામિમતિ જનઃ ।

અવ સ્ત્યુના મુખમાં હોવા છતાં દેહના અભિમાનને છોડતો નથી.

૨૪. વાસના અને તેના ત્યાગનું ર્ણ:—

ઇન્દ્રિયાણિ મનઃ પ્રાણ આત્મા ઘર્મો ધૃતિર્મતિઃ ।

હ્રીઃ શ્રીસ્તેજઃ સ્મૃતિઃ સત્યં યસ્ય નશ્યન્તિ જન્મના ॥

વિમુચ્ચતિ યદા કામાન્ માનંચો મનસિ સ્થિતાન્ ।

સર્વેષાં પુણ્ડરીકાક્ષ ભગવત્વાય કલ્પતે ॥ મા. ૭-૧૦-૮, ૯

હૃદયમાં વાસનાનો જન્મ થતાં મનુષ્યની ઈન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ,

દેહ, ધર્મ, ધૈર્ય, શુદ્ધિ, લજ્જા, શક્તી, તેજ, સ્મરણશક્તિ તથા

સત્ય નાશ પામે છે. હે કમળનેત્ર દેવ ! મનુષ્ય જ્યારે મનમાં રહેલી

કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે જ આપના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૪. વાસનાનું બળ અને તેને છૂટવાનો ઉપદેશ:—

‘યત્પૃથિવ્યાં વ્રોહિયવં દિરણ્યં પશવઃ સ્ત્રિયઃ ।

ન દુહ્યન્તિ મનઃપ્રીતિં પુંસઃ કામદત્તસ્યતે ॥

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

‘દ્વિપા’ કૃષ્ણધર્મિણઃ ભૂયત્પન્નામિવર્ધતે ॥

યદા ન કુરુતે માત્રં સર્વભૂતેશ્વમંદ્રલમે ॥

સમદૃષ્ટેસ્તદા પુંયઃ સર્વાઃ સુખમયા દિશઃ ॥

યા દુસ્વપ્ના દુર્મનિમિર્જીર્યનો યા ન જીર્યતે ॥

તાં તૃષ્ણાં દુઃસ્થનિવદ્વાં શર્મકામો દ્રુતં ત્યજેત્ ॥

માત્રા સ્વપ્ના દુહિત્રા વા ન વિવિકાસનો ભવેત્ ।

ઘનવાનિન્દ્રિયમામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષનિ ॥

પૂર્ણં વર્ષસહસ્રં મે વિપયાન્સેવતોઽસરુત્ ।

તથાપિ ચાનુસવનં તૃષ્ણા તેષુપજાયતે ॥ શા. ૧-૧૧-૧૨-૧૮

આ પૃથ્વી ઉપર જેટલા દાણા, ધાન્ય, સોનું, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે, તે સર્વે જે એકઠાં મળે, તો પણ તૃષ્ણાથી ધેરાયેલા પુરુષના મનને કદી સંતોષ ઉપજતી શકતાં નથી કારણ કે ભોગની ઈચ્છા વિષયભોગોનું સેવન કરવાથી શાંત થતી નથી, પણ ઉંઘટી થી નાખવાથી જેમ અગ્નિ વધે છે, તેમ વધતી જ ન્યાય છે. પુરુષ ન્યારે સર્વ પ્રાણીઓ તરફ અમંગલ ભાવ (રાગદ્વેષ) ન કરે અને સર્વત્ર સમાન દૃષ્ટિએ લુએ ત્યારે તેની સર્વ દિશાઓ સુખમય અને છે. જેને દુષ્ટપુદ્ધિવાળાઓ તથા શકતા નથી, અને મનુષ્ય વૃદ્ધ થવા છતાં જે કદી વૃદ્ધ થતી નથી, તે દુઃખ સાગનારી તૃષ્ણાનો કસ્યાણુવાંછુએ સત્વર ત્યાગ કરવો જોઈએ કેમકે પણ પુરુષે પોતાની મા, બહેન કે દીકરી આદિ પણ એક આસને એસવું નહિ, કેમકે ઇન્દ્રિયસમૂહ બળવાન હોવાથી વિદ્વાનને પણ વિષય તરફ ધસડી ન્યાય છે.

૨૫. વાસનાને છતવાના ઉપાયો:—

આન્વીક્ષિતયા શોકમોહો રમ્ભં મહદુપાસત મ ।

યોગાન્તરાવાન્મોનેત દિવ્યાં કાયાપન્નોદયા ॥

કૃપયા મૂર્તજં કુરંતૈર્દૈર્ઘ્યં જહ્યાત્વમાપ્તવા ।

આત્મજં યોગરોપેર્ણ નિર્દ્રોં સ્વશનિર્વે ॥ ૧ ॥

રજસ્તમશ્ચ સસ્ત્રેન સત્ત્વં ચોપશમેન ચ ।

વતત્સર્વે ગુરૌ ભક્ત્યા પુરુષો હ્યજ્ઞસા જયેત્ ॥

મા. ૭-૧૫-૨૨-૨૫

આત્મા અને અનાત્માના વિવેકથી શોક તથા મોહને છૂટવા, મહાપુરુષોની સેવાથી દંભને છૂટવો, મૌન સેવાને યોગના વિધોને (લોકવાર્તાદિને) છૂટવા શરીરશક્તિ ઉપરની નિરુપદતાથી હિંસાને છૂટવી, પ્રાણોઓથી ઉત્પન્ન થતા બળને તેનું જ હિત કરીને છૂટવો, દેવી ઉપદ્રવોને સમાધિ વડે છૂટવા, શારીરિક દુઃખને યોગનળથી છૂટવું અને નિદ્રાને સાત્ત્વિક આહારથી છૂટવી. સત્ત્વગુણથી રમ્ભેગુણ અને તમોગુણ છૂટવા, સર્વ પ્રકારની શાંતિથી સત્ત્વગુણને છૂટવો. ગુરુની (પરમાત્મા તથા ગુરુની) એકાન્તલક્ષિતી મનુષ્ય આ સર્વ કામોદિને અનાયાસે છૂટી શકે છે.

૨૬. અસંતોષ નિંદાઃ —

૧. અસન્તુષ્ટસ્ય ત્રિવિધસ્ય તેજા વિદ્યા તપો યશઃ ।

અવત્તોન્દ્રિયલૌલ્યેન જ્ઞાનં ચૈવાયકીર્યસે ॥ મા. ૭-૧૫-૧૬

જે બ્રાહ્મણ અસંતોષી હોય તેનાં તેજ, વિદ્યા, તપ અને યશ નાશ પામે છે, અને ઈન્દ્રિયોની લોહીપતાથી તેનું જ્ઞાન પણ આશ્ચર્ય જાય છે.

૨. પણ્ડિતા વદ્વો રાજન્વહુજ્ઞાઃ સંશયચ્છિદઃ ।

સદ્ સસ્પૃતયોઽપ્યેકે અસન્તોષાત્પતત્તત્ત્વઃ ॥ મા. ૭-૧૫-૨૧

હે રાજા! બહુ બહુ જાણનારા અને સર્વ સંશયોને દૂર કરનારા અનેક પંડિતો તથા સભાપતિઓનો પણ અસંતોષથી અધઃપાત થાય છે.

તમોગુણ

૨૭. તમોગુણની વૃત્તિઓ અને લક્ષણઃ—

૧. ક્ષોધો લોમોઽનૃતં દિસા યાચ્ચા ક્ષમ્મઃ કલમઃ કલિઃ ।

શોકમોહો વિપાદાર્તો નિદ્રાશા મોરનુદ્યમઃ ॥ મા. ૧૧-૨૫-૪

ક્રોધ, લોભ, અસત્ય, હિંસા, યાચના, દંભ, યમ, કલહ, શોક, મોહ, દુઃખ, દીનતા, નિદ્રા, આશા, ભય અને પ્રમાદ—આ બધી તમોચુલની વૃત્તિઓ છે.

૨. સોદન્વિત્તં વિલોચેત્ ચેતસો ગ્રહણેઽક્ષમમ્ ।

મનો નરે તમોગ્લાનિસ્તમસ્તદુષ્ઘારય ॥ મા. ૧૧-૨૫-૧૮

જ્યારે ચિત્ત કંટાળીને ચાતુર્ય ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ થઈ મૂઠ બની જાય છે, તેમજ સંકલ્પરૂપ તેનું કાર્ય પણ નાશ પામે છે અને અંધકાર તથા ખેદ અનુભવાય ત્યારે તમોચુલ વૃદ્ધિ પામ્યો છે એમ સમજવું.

૨૮. હૃદયૈશોકત્વં કારણુઃ—

મનોદયાન્કરોત્યુદયૈર્જીવો દૈવહતાનયિ ।

યુજ્યતે હર્ષશોકાભ્યાં ... ॥ મા. ૧૦-૨૬-૨૯

અનુભ્ય દૈવે નાશ કરેલા, દૈવ આપવા ન ધારતું હોય એવા મોટા મોટા મનોરથો કરે છે અને તેથી હૃદય-શોકમાં પડે છે.

૨૯. મોહવૃં કારણુઃ—

પુંસઃ ક્ષિયા મિથુનીભાવમેતં તયોર્મિથો હૃદયગ્નિમાહુઃ ।

અસો વૃહક્ષેત્રસ્તુતાસવિસૈર્જનસ્ય મોહોઽયમહં મમેતિ । મા. ૫-૫-૮

શ્રી અને પુરુષ જ્યારે દંપતીભાવે જોડાય છે, ત્યારે તેઓનો દંપત્યરતેહ બનેલા હૃદયની એક આકર્ષ્ય થઈ જાય છે અને એને કીધે જ મનુષ્યને ધર, ક્ષેત્ર, પુત્ર, સંબંધીઓ તથા ધનમાં 'હું' અને 'મારું' એવો મોહ થાય છે.

૩૦. મોહ સંસારવૃં મહાકારણુ છે :—

ફવ દેહો મૌલિકોજ્જાત્મા ફવ ચાન્મા પ્રકૃતેઃ પરઃ ।

ફસ્ય કે પત્તિપુત્રાદ્યા મોહ ફવ હિ કારણમ્ ॥ મા. ૮-૧૬-૧૬

પાંચમહાથૂતર્કાઓ બનેલું જડ શરીર ક્યાં! અને પ્રકૃતિથી

પર આત્મા ક્યાં ? કાણ કેનો પતિ કે પુત્ર છે ? આ સર્વમાં મોહ જ કારણ છે.

૩૧. મોહ નરકનું દ્વાર છે :—

અદો મે પિતરી વૃદ્ધી માર્યા ચલોન્મજાડડમજા ।

અનાથા મામૃતે દીનાઃ કથં જીર્વાન્નં દુઃખિનાઃ ॥

પર્વં મૃદાશયાક્ષિત્તદ્વયો મૃદધીરવમ્ ।

અવૃત્તસ્તાનનુધ્યાયન્મૃતોઽન્ધં વિશતે તમઃ ॥

મા. ૧૧-૧૭-૫૭-૫૮

“અહો ! આ મારાં માતા-પિતા ધરડાં થયાં છે; આ મારી સ્ત્રી તથા છોકરાં હજી નાનાં છે તેઓ મારા વિના અનાથ થઈ જશે અને એવી રીતે દુઃખી થઈ દુઃખ જીવી શકશે ?” આવા પ્રકારની ધરની વાસનાને લીધે ચોતરફથી મોહ વડે વિક્ષિપ્ત મનવાળો મૃદશુદ્ધિ મનુષ્ય, ધરસખધી વિષયોથી તૃપ્ત થતો નથી અને તે વિષયોનું જ ધ્યાન ધરતો મરણ પામીને ઘોર અધકારમય નરકમાં પ્રવેશ કરે છે.

૩૨. આસક્તિ-અજ્ઞાનનું ફળ :—

પથાયં મલીમસઃ કાયો દૌર્ગન્ધાયાન્મકોઽશુચિઃ ।

કથં ગુણાઃ સૌમનસ્યાચા હ્રાપ્યાસોઽવિચયા કૃતઃ ॥

મા. ૧૧-૧૮-૧૮

મલિન અને દુર્ગન્ધ વગેરેથી ભરપૂર અપવિત્ર દેહ ક્યાં ? અને સત્ય, દયા, અહિંસા વગેરે મનના ઉત્તમ ગુણો ક્યાં ? અરેખર ! આ મલિન વસ્તુ ઉપર પણ ઉત્તમપણાનો અધ્યાસ થવાનું કારણ અજ્ઞાન જ છે.

૩૩. આસક્તિનું ફળ દુઃખ :—

કુટુમ્બપોષાય વિયન્ નિજાયુ-

નં વુદ્ધપતેઽર્થે વિહિતં પ્રમત્તઃ ।

સર્વં તાપત્રયદુઃખિતાત્મા

નિવિદ્યતે ન સ્વકુટુંબરામઃ ॥

મા. ૪-૬-૧૪.

પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવામાં નાશ પામતા આયુષ્યને તથા નાશ પામેલા પુરુષાર્થને, પ્રમાદી મનુષ્ય સમજી શકતો નથી અને તેથી જ સર્વ-સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારના તાપથી તેનું મન દુઃખી થાય છે. છતાં તે વૈરાગ્ય પામતો નથી. કારણ કે, તે પોતાના કુટુંબમાં જ આસક્ત હોય છે.

૩૪. લોભનિદા :—

યથા યશસ્વિર્ના શુદ્ધં સ્થાધ્યાયે ગુણિનાં ગુણાઃ ।

લોભઃ સ્વલ્પોઽપિ તાન્દન્તિ ઝિવ્વો રૂપમિવેન્સિતમ્ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૧૬.

જેમ ધોળા કાંદનો રોમ સુન્દર રૂપનો નાશ કરે છે; તેમ થોડો પણ લોભ યશસ્વીઓના શુદ્ધ વશનો તથા ગુણવાનોના પ્રશંસાપાત્ર ગુણોનો નાશ કરે છે.

૩૫. દોષદુઃ સ્વરૂપઃ :—

અજ્ઞાનપ્રભવો મન્યુરહંમાનોપર્યુદિતઃ ॥ મા. ૮-૧૯-૧૩

દોષ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અભિમાનથી વધે છે.

૩૬. દ્રોહ ન કરવાનું કારણ :—

સુધિયઃ સાધવો લોકે નરદેવ નરોત્તમાઃ ।

નામિદ્રુહ્યન્તિ મૂતેભ્યો યદ્દિ માત્મા કલેવરમ્ ॥ મા. ૪-૨૦-૩

હે રાજા! આ શરીર આત્મા નથી; માટે જ પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા સારી બુદ્ધિવાળા સત્પુરુષો કાષ્ટપણ પ્રાણીનો દ્રોહ કરતા નથી.

૩૭. સદ્વસ્તુ ઉપરનો દ્વેષ પોતાનો જ નાશ સર્જે છે :—

યદા દેવેષુ વેદેષુ મોષુ વિષેષુ સાધુષુ !

ધર્મે મયિ ચ વિદ્વેષઃ સ યા માશુ વિનશ્યતિ ॥ મા. ૭-૪-૨૭

જ્યારે પુરુષ દેવ, વેદ, ગાય, સાહજી. સાધુજન, ધર્મ તથા મારા (ભગવાનના) ઉપર દેવ કરે છે, ત્યારે જલદીથી જાતે જ નાશ પામે છે.

૩૮. દુઃસંગની અસર —

૧. સત્યં શૌચં દયાં મૌનં બુદ્ધિઃ શ્રીહૃદયશઃ ક્ષમા ।

શમો દમો ભગશ્ચેતિ યત્સંગાદ્યાતિ સહ્યયમ્ ॥ મા. ૧-૧૧-૩૩

દુષ્ટ માણસોના સંગથી સત્ય, પવિત્રતા, દયા, મૌન, પરમ પુરુષાર્થ, વિષયક બુદ્ધિ, ધન-ધાન્ય રૂપ લક્ષ્મી, લજ્જા, કીર્તિ, ક્ષમા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ શમ, મનોનિગ્રહરૂપ દમ, તથા ઉન્નતિ એ સર્વનો નાશ થાય છે.

૨. સજ્ઞં ન કુર્યાદસતાં શિશ્નોદરત્વપાં યવચિત્ ।

તસ્યાનુગરતમસ્યઽથે પતત્યન્ધ્યાનુગાન્ધવત્ ॥ મા. ૧૧-૨૬-૩

કામવાસના તથા ઉદરને તૃપ્ત કરવામાં જ આસક્ત રહેલા દુષ્ટ મનુષ્યોનો સંગ કદાપિ કરવો ન જોઈએ. કારણ કે તેઓની પાછળ આલનાર મનુષ્ય આંધળાની પાછળ આલનાર આંધળાની માફક અધારીઆ ખાડામાં (ધાર અધઃપાતમા) પડે છે.

૩૯. કામવાસનાથી સર્વ સાધનો નિષ્ફળ બને છે :—

કુતસ્તસ્યાનુમાયઃ સ્યાત્તેજ ईશત્વમેવ વા ।

યોઽવગચ્છં સ્થિયં યાન્તીં ચરવત્પાદતાહિતઃ ॥

કિં વિદ્યા કિં તપસા કિં ત્યાગેન શ્રુતેન વા ।

કિં વિવિક્તેન મૌનેન સ્ત્રીમિર્યસ્ય મનો હૃતમ્ ॥

મા. ૧૧-૨૬-૧૧-૧૨

(હું) જે ગ્રંથોની પેઠે પગની લાતો ખાઈ રહ્યો હોવા છતાં આલી જતી સ્ત્રીની પાછળ કામવાસનાથી જવાયી (મારામાં) પ્રભાવ, તેજ કે શૈશ્વર્ષ કર્યાથી રહે? જેનું મન સ્ત્રીમાં મુગ્ધ થઈ ગયું હોય

તેને વિદ્યાથી, તપથી, ત્યાગ-સં-યાસથી, શાંત્રીથી, એકાન્તસેવનથી અને મૌન વગેરે નિયમોથી કાંઈ ફળ મળતું નથી.

૪૦. અસત્ય એ મહાન અધર્મ છે :—

न ह्यसत्यात्परोऽधर्मः ।

મા. ૮-૨૦-૪

અસત્યથી ખીન્ને કોઈ અધર્મ નથી.

૪૧. અસત્ય અનિર્ધ ક્યારે બને છે ?

लोपु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।

गोब्राह्मणार्थे हिंसार्थां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ મા. ૮-૧૬-૪૩

શ્રીઓ સાથે મજકરીમાં, વિવાહપ્રસંગમાં, આશુવિકા માટે, પ્રાણસંકટના પ્રસંગે, ગાયોન્તયા બ્રાહ્મણોની રક્ષા માટે તથા તેમની હિંસા થતી હોય તો અસત્ય બોલવું તે નિર્ધ ગણાતું નથી.

૪૨. મૈથુન ગુણ-દુઃખદાયક છે :—

यन्मैथुनाविशृद्धमेधिसुखं हि तुच्छं

कण्डूयनेन कथोरिव दुःखदुःखम् ।

વૃદ્ધવૃત્તિ નેહવૃષ્ણા ઘટ્ટદુઃખમાત્મ :

कण्डूतिवन्मनसिजं विपहेत धीरः ॥ મા. ૭-૧-૪૫

મૈથુનાદિ ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ વૃદ્ધ છે. જેમ ખરજીથી દૂધિત થયેલા બન્ને દાંયને પરસ્પર ખણવાથી એક દુઃખની પાછળ બીજું દુઃખ જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મૈથુનસુખ પણ પાછળથી ખીન્ન 'હમ શમ' જેવાં દુઃખને જ ઉત્પન્ન કરનારું છે. મૈથુનસુખથી દુઃખી થવા છતાં મૂર્ખ માણસો તેથી વૃદ્ધ થતાં નથી. માત્ર મોઠક જ ધીર મનુષ્ય ખસતી ખંજવાળ પેઠે કામવાસનાને સદન કરે છે.

૪૩. ગુણોનું પરિણામ :—

विषयेषु गुणाध्यासात् पुंसः संहस्तनो मग्नेश्च ।

सङ्गाताश्च भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणाम् ॥

કલેર્દુર્વિપદઃ ક્રોધસ્તમસ્નમનુવર્તતે ।
 તમસા પ્રસ્યતે પુંસદ્ધેતનાવ્યાપિનોદ્રુતમ્ ॥
 તયા વિરહિતઃ સાધો જન્તુઃ શૂન્યાય કલ્પતે ।
 તતોઽસ્ય સ્વાર્થવિભ્રંશો મૂઢિતસ્ય મૃતસ્ય ચ ॥
 વિપયાધિનિવેશેન નાત્માનં વેદનાપરમ્ ।
 વૃક્ષજોવિકયા જીવન્ વ્યર્થં ભલ્લેવ ય શ્વસન્ ॥

મા. ૧૧-૨૧-૧૯-૨૨

વિષયોર્મા ગુણબુદ્ધિ યાથી માણસને તેર્મા આસક્તિ થાય છે, આસક્તિથી કામના, કામનાથી ક્રોધો, ક્રોધથી દુઃસહ ક્રોધ, ક્રોધથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. મોહ મનુષ્યની બાપક ચેતનાનો નાશ કરે છે હે સંન્યાસી ઉદ્ધવ ! એ પ્રમાણે ચેતના રહિત મનુષ્ય શૂન્ય જેવો થઈ જવાથી તેના સ્વાર્થનો નાશ થાય છે જે મનુષ્ય વિષયાસક્તિથી પોતાને કે પારકાને બાંધતો નથી તે વૃક્ષના જીવન પ્રમાણે વ્યર્થ જ જીવે છે અને તેથી સમજીની માફક આસ લેવા છતાં મરેલા જેવો છે.

૪૪. ગુણની વૃદ્ધિનાં કારણો :—

ભાગમોઽપ પ્રજા દેશ કાલ કર્મ ચ જન્મ ચ ।

ધ્યાનં મન્ત્રોઽથ સંસ્કારો દર્શતે ગુણહેતવઃ ॥ મા. ૧૧-૧૧-૪

શાસ્ત્ર, જળ, વર્ણ, દેશ, કાલ, કર્મ, જન્મ, ધ્યાન, મંત્ર,

તેમજ સંસ્કાર—આ દશ ગુણો સત્ત્વ, રજ અને તમની વૃદ્ધિનાં કારણ છે.

પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો

૧. પ્રાકૃતિક તત્ત્વો :—

સત્ત્વ જ્ઞાનં રજ કર્મ તમોઽજ્ઞાનમિદોચ્યતે ।

ગુણવ્યસિકરઃ કાલઃ સ્વભાવઃ સૂત્રમેવ ચ ॥

પુરુષઃ પ્રકૃતિવ્યક્તમદ્વદ્યારો નમોઽનિલ ।

જ્યોતિરાપ ક્ષિતિરિતિ ત્વસ્વાન્યુક્તાનિ મે નલ્લ-॥

મા. ૧૧-૨૨-૧૩-૧૪

સત્પુરુષની વૃત્તિ જ્ઞાન, રમેશુરુની વૃત્તિ કર્મ અને તમેશુરુની વૃત્તિ અજ્ઞાન એ પ્રકૃતિના ધર્મો છે; જેમાં પ્રકૃતિની સામ્પાવસ્થાનો અભાવ થઈ શુણ્ણના વિવર્ત પ્રતીત થાય છે તે કાલ ઈશ્વર છે; અને મહત્ત્વરૂપે પ્રતીત થતો સૂક્ષ્માત્મા એ તેનો સ્વભાવ છે. પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ અહંકાર, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી—આ નવ તત્ત્વો મે' તમને જણાવ્યાં (આ તત્ત્વો ઉપર જ સંસારનું બંધારણ આવસંધે છે.)

૨. પ્રકૃતિને છતવાના ઉપાયો :—

જ્ઞાનેન દૃષ્ટતત્ત્વેન વૈરાગ્યેણ ઘલીયસા ।

તપોયુક્તેન યોગેન તોઘ્રેણાત્મસમાધિના ॥

પ્રકૃતિઃ પુરુષસ્યેદ્દ વહ્યમાના ત્વહર્નિશમ્ ।

તિરોમધિત્રી જ્ઞાનકરગ્નેર્યોનિર્ગિધારણીઃ ॥

મુક્તમોગાઃ પરિત્યક્તા દૃષ્ટદોષા ચ નિત્યશઃ ।

તૈશ્વરસ્થાશુભં ઘત્તે રૂપે મહિમ્નિ સ્થિતસ્ય ચ ॥

મા ૩-૨૭, ૨૨-૨૪

પ્રકૃતિ-પુરુષની મધાર્થતાને દર્શાવનારા જ્ઞાનથી, અતિશય જળવાન વૈરાગ્યથી, તપયુક્ત અષ્ટાંગ યોગથી અને તીવ્ર પરમાત્મ-વિષયક ધ્યાનથી, પુરુષની પ્રકૃતિ-માયા રાત્રિદિવસ બળે છે, ઓછી થતી જાય છે. જેમ અગ્નિને ઉત્પલ કરનારુ અરણિ નામનું કાષ્ઠ, પોતાનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિવડે જગીને નાશ પામે છે, તેમ એ પ્રકૃતિ પણ ધીમે ધીમે અદસ્ય થઈ જાય છે. એ રીતે જોગ ભોગવાને ત્યાગ કરેલી, નિત્ય દોષોવાળો તે પ્રકૃતિ, અતઃ અને પરમાર્નંદ સ્વરૂપ પોતાના મહિમામાં રિષતિ કરનારા પુરુષનું દર્શી અશુભ કરો સકળી નથી.

૩. મનના ધર્મ :—

કામો મન્યુર્મદો લોમઃ શોકમોદમવાદયઃ ।

કર્મચન્ધશ્ચ યન્મૂલઃ સ્વીકુર્યાત્કોનુ તદ્વુઘઃ ॥ મા. ૫-૬-૫

કામ, ક્રોધ, મદ, લોભ, શોક, મોહ, લય અને કર્મનું બંધન—
એ સર્વનું મૂળ મન જ છે; તેથી કયેા વિવેકી પુરુષ તે મનને
સ્વાધીન રહે?

૪. મનનું કાર્ય :—

૧. દુઃખં સુખં વ્યતિરિક્તં ચ તીવ્રં,

કાલોપપન્નં ફલમાગ્યનક્તિ ।

બાલિદ્વિપમાયારચિત્તાન્તરાત્મા,

સ્વદેહિનં સંસ્તિચક્રકૂટઃ ॥

મા ૫-૧૧-૬

માયાએ રચેલું, જીવને હિપાધિરૂપ, અને સંસ્કારચક્રમાં જીવને
કળનાઈ મન, જીવને વળગેલું જ રહે છે, અને સમયે પ્રાપ્ત થતાં
સુખ-દુઃખ અને મોહનાં તીવ્ર ક્ષણ ચોતરફ પ્રકટ કરે છે.

૨. મનપ્લવ મનુષ્યસ્ય પૂર્વરૂપાણિ શંસતિ ।

ભવિષ્યતશ્ચ ભદ્રં તે તથૈવ ન ભવિષ્યતઃ ॥ મા. ૪-૨૯-૭૩

મનુષ્યનું મન જ તેના પૂર્વ સ્વરૂપોને, ભવિષ્યનાં સ્વરૂપોને
અને આલુ સ્થિતિને જણાવી આપે છે.

મનની વૃત્તિ :—

૫. વિષયાન્ધ્યાયતશ્ચિત્તં વિષયેષુ વિષજ્જતે ।

મામનુસ્મરતશ્ચિત્તં મય્યેવ પ્રવિલીયતે ॥ મા. ૧૧-૧૪-૨૭

વિષયોનું ચિન્તન કરનારું મન વિષયોમાં બંધાય છે અને
માનુ (ભગવાનનું) સ્મરણ કરનારું મન મારામાં (ભગવાનમાં) લય
પામે છે.

૬. મન-બુદ્ધિનો ભેદ :—

મનઃ સર્વવિકારાત્મા બુદ્ધિર્વિજ્ઞાનરૂપિણી ॥ મા. ૨-૧૦-૩૨

મન સર્વ વિકારોનું કારણ છે; જ્યારે બુદ્ધિ પદાર્થના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણનારી છે.

૭. મન સંસારનું કારણ છે :—

મન ઇષ મનુષ્યેન્દ્ર મૂનાતાં મવ્રમાયનમ્ । મા. ૪-૨૯-૭૭

હે માનવેન્દ્ર, મન એ જ પ્રાણીઓના સંસારનું કારણ છે.

૮. માયા મનને ઉત્પન્ન કરે છે :—

માયા મનઃ સૃજતિ કર્મમયં ચલોયઃ ॥ મા. ૫-૬-૨૧

માયા, કર્મવાળું બળવાન મન સરળે છે.

૯. મન સંસારનું મહાકારણ છે :—

નાયં જનો મૈ સુચદુઃસદેતુર્ન દેયતારમા પ્રદ્ધકર્મકાલાઃ ।

મનઃ પરં કારણમામનન્તિ, સંસારચક્રઃ પરિવર્તયેચત્ ॥

મનો ગુણાન્નૈસૃજતે યત્રીયસ્તતશ્ચક્રમાણિ વિલક્ષણાનિ ।

શુકલાનિ કૃષ્ણાન્યથ લોહિતાનિ તેઽગ્રઃ સઙ્ગઃ સઙ્ગઃ સ્તુતયો મયન્તિ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૪૩-૪૦

વિદ્વાનો કહે છે કે મનુષ્યો, આત્મા, મહેા, કર્મ કે કાળ સુખ-દુઃખ આપવામાં કારણરૂપ નથી, પણ સંસારચક્રને ફેરવનારું મન એ જ સુખ-દુઃખનું કારણ છે. અતિશય બળવાન એવું મન ગુણોની વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરે છે, ગુણોથી સારિરક, રાજસ અને તામસ કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે અને કર્મોથી જીવો તે તે કર્મોને યોગ્ય એવી રીતે, મનુષ્ય, પશુ-પક્ષી વગેરે યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦. મનઃસંયમનો ઉપાય :—

અથ ધૈ પરમો યોગો મનસઃ સંગ્રહઃ સ્મૃતઃ ।

દૃઢવહ્ત્યમન્યિચ્છન્ દમ્યસ્યેપાર્શ્વતોમુદુઃ ॥

નિર્વિષ્ણસ્ય વિરક્તસ્ય પુરુષસ્યોક્તવેદિનઃ ।

મનસ્ત્યજતિ દૌરાત્મ્યં - ચિન્તિતસ્થાનુચિન્તયા ॥

યમાદિભિર્યોગપથૈર્ગન્વિક્ષિપ્તયા ચ વિદ્યયા ।

મમાર્ચોપાસનાભિર્વા નાન્યૈર્યોગ્યં સ્મરેન્મન ॥

મા. ૧૧-૨૦-૨૧, ૨૨, ૨૪

જેમ કોઈ નહિ ઈશ્વરવાચેવા ધોડાને ઈશ્વરનારો પુરુષ સ્વેચ્છા પ્રમાણે ઢોડતા ધોડાની લગામ પકડી રાખે છે, અને ધ્યાનપૂર્વક તે ધોડાની ખાછળ પોતે વાર વાર જાય છે, પણ તેની ઉપેક્ષા કરતો નથી, તેમ યોગીએ મનને વશ કરવું. મનને વશ કરવાનો આ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. જે પુરુષ સંસારના પદાર્થોથી ઉદ્વિગ્ન થઈ, વિરક્ત થયે હોય, તેનું મન ગુરુએ કરેલા ઉપદેશના વિચારથી દેહાભિમાન વગેરે દોષોનો ત્યાગ કરે છે. યમ, નિયમ વગેરે યોગમાર્ગોથી, 'તત્ત્વમસિ' વગેરે મહાવાક્યોની વિચારણાથી અથવા ઈશ્વરના પૂજન-ધ્યાન વગેરેથી જ મન પરમાત્માનું સ્મરણ કરે છે, એ સિવાય બીજા ઉપાયોથી 'મન પરમાત્માનું' સ્મરણ કરવું નથી.

૧૧. 'મનને સ્થિર કરવાનો ઉપદેશ —

શ્ચુત્વા સ્થૂલ, તથા સૂક્ષ્મં રૂપ ભગવતો યતિઃ ।

સ્થૂલે નિજિતમાત્માન શનૈ સૂક્ષ્મં ધિયા નયેત્ ॥ મા. ૫-૨૬-૨૭

યમ-નિયમથીજ પુરુષે ભગવાનના સ્થૂલ સ્વરૂપનું પ્રથમ શ્રવણ કરીને તે સ્થૂલસ્વરૂપમાં પોતાનાં મનને સ્થિર કરીને ધીમે ધીમે ભગવાનના સૂક્ષ્મસ્વરૂપમાં લઈ જવું.

૧૨. મનને વશ કરવાનું રૂઢી:—

યસ્યાત્માનુવશઃ સ્થિતસર્વે, તદ્વશગા હમે ।

લોકા. સપાલા યચ્છન્તિ સર્વે વલિમતન્દ્રિતા. ॥ મા. ૬-૧૪-૨૦

જેને પોતાનું મન વશ હોય છે, તેને લોકપાલો સાથે સર્વ લોકો વશ થાય છે અને સાવધ રહીને (ગતિ) કર આપે છે.

૧૩ મનના અસધ્યમતુ રૂપ :-

યયામયોડસાધુચિકિત્સિતો નૃણા પુન પુન સંતુદતિ પ્રયોદન ।

પર્વ મનોડપ્પવક્રપાયકર્મ કુયોગિન વિધ્યતિ સર્વસક્કમ ॥

મા ૧૧-૧૮-૨૮

જેમ કોઈ રોગની સારી રીતે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવી હોય તો તે રોગ વારંવાર પ્રકટ થઈને માણસને દુખી કરે છે, તેમ રોગ-વાસના વગેરે પાપો જેમા મળી ગયા નથી એવું મન પણ સર્વત્ર આસક્ત થઈ અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા યોગીને યોગમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરીને દુખી કરે છે

૧૪ મનની આસક્તિ તથા અનાસક્તિનું રૂપ -

યથા પ્રદીપો ઘૃતઘર્તિમગ્નન્, શિશ્વા સધૂમા મજ્જનિ હાન્યવાસ્યમ્ ।

પદ તથા ગુણકર્માનુષદ્ધ વૃત્તિર્મન ધ્યતડન્યત્ર તત્ત્વમ્ ॥

મા ૫-૧૧-૮

વિષયોમાં આસક્ત થનારું મન સાસાકિ દુખો આપે છે, અતે વિષયોમાં અનાસક્ત રહેનારું મન મોક્ષ આપે છે જેમ દીવો એ ઘી તથા દીવેટનું લક્ષણ કરે છે, તો ધૂમાડવાળી શિખાઓ પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે ઘી તથા દીવેટ મળી જાય છે, ત્યારે તે દીવો પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે

૧૫ કોનું મન શાન્તિ પામતુ નથી?

૧ દ્વિપત વરકાયે મા માનિનો ધિગ્ગગ્નિન ।

મૂતેષુ ચદ્ધવૈરસ્ય ન મન શાન્નિમૃચ્છનિ ॥ મા. ૩-૨૯-૨૩

જે અભિમાની મનુષ્ય પરસરીરમાં રહેના આરો (ધ્રુવરો) દ્રવ કરે છે, સર્વત્ર ભેદદૃષ્ટ રાખે છે અને સર્વ પ્રાણીઓની સાથે વૈર બાધે છે, તે મનુષ્યનું મન કદી શાન્ત થતું નથી

૨ ચક્ષુષાપતો વૈષદત નુ જતું, મનોતે - ૨ વિદ્યાતે તત્ત્વોજ્જ્વલમ્ ।

મા. ૪-૧૧-૧૪

જે મનુષ્ય દૈવે નાશ કરેલું કાર્ય (ફરીથી) કરવાનો વિચાર કરે, છે, તેનું મન અત્યંત ક્રોધવાળું બની ધોર અધકારમાં (અશ્રમમાં) પડી જાય છે અને શાંતિ પામતું નથી.

૧૬. બુદ્ધિનું લક્ષણ અને શક્તિ :—

સંશયોઽથ વિપર્યાસો મિશ્રયઃ સ્મૃતિરેવ ચ ।

સ્વાપ इत्युपपत्ते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तिर- वृथक् ॥

प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धिर्विज्ञानशक्तिः ।

મા. ૩-૨૬-૩૦-૩૧

સંશય, વિપર્યાસ (ઉલટું માનવું), મિશ્રય, સ્મૃતિ, તથા નિદ્રા વગેરે મનના જૂદા જૂદા ધર્મોને બુદ્ધિ કહે છે. પ્રાણમાં ક્રિયાશક્તિ છે, બ્યારે બુદ્ધિમાં વિજ્ઞાનશક્તિ છે.

૧૭. ચિત્તશક્તિ અને તેનું કાર્ય :—

ययानुमीयते चित्तमुमयैरिन्द्रियेहितैः ।

परं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः ॥ मा ૪-૨૧-૬૬

જેવી રીતે યાત્રીનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ બન્ને પ્રકારની ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં એકીસાથે પ્રવૃત્તિ કરી શકતી નથી; અને તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરનાર ચિત્ત નામે કોઈ એક શક્તિ છે; તેજ પ્રમાણે ચિત્તની વૃત્તિઓ પણ એકી સાથે પોતપોતાનું કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ શકતી નથી. આથી અનુમાન થાય છે કે, તે ચિત્તવૃત્તિઓનું પણ નિયમન કરનાર પૂર્વજ-મનના દેહનું કર્મ હોવું જોઈએ.

૧૮. ચિત્તશાંતિનો ઉપાય-અદર્શન

मयापि नोपसज्जेत स्त्रीषु स्त्रीषु चार्थवित् ।

विषयेन्द्रियसंयोगात्मनः क्षुम्यति नान्यथा ॥

અદ્યદ્યદ્યુતાદ્માવાન્ન ભાવ ઉપજાયતે ।

અસમ્યયુક્તઃ પ્રાણાન્ શામ્યતિ, સ્તિમિતં મનઃ ॥

મા. ૧૧-૨૬-૨૨, ૨૨

વિવેકી પુરુષે શ્રીઓ ને શ્રીલક્ષ્મી પુરુષોનો પણ સંગ કરવો નહિ. કારણ કે માત્ર વિષયો તથા ઇન્દ્રિયોના સંગથી જ મન ક્ષોભ પામે છે, બીજાથી નહિ. જે વસ્તુ કદી જોએલી કે સાંભળેલી હોતી નથી તે વસ્તુથી મનને ક્ષોભ થતો નથી; તેથી જ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં ન જોડનાર મનુષ્યનું મન નિશ્ચલ થઈને રહેતું થાય છે.

૧૯ અહંકારની અસર:—

અહંકાર્યાધિમૂઢાત્મા કર્તાસ્મીત્યભિમન્યતે । મા. ૩-૨૭-૨

અહંકારથી મૂઢ બનેલો પુરુષ ‘હું કર્તા છું’ એમ અભિમાન કરે છે.

૨૦. પૃથ્વીનું લક્ષણ:—

માયનં વ્રક્ષણઃ સ્થાનં ધારણં સદ્વિશેષણમ્ ।

સર્વસત્ત્વગુણોદ્ભેદઃ પૃથિવીવૃત્તિલક્ષણમ્ ॥ મા. ૩-૨૬-૪૬

પરસ્પરને (પ્રતિમા વગેરેના સ્વરૂપે) બાકાર આપવો, જ્યાં વગેરેને ધારણ કરવા, પ્રાણીઓના શુભોનો ભેદ પાડવો—તે પૃથ્વીનું લક્ષણ છે.

૨૧. જલનું લક્ષણ:—

ફલેદનં વિષ્ણનં તૃપ્તિ પ્રાણનાપ્યાયનોન્નનમ્ ।

તાપાપનોદો મૂયસ્ત્વં જન્મસો વૃત્તયસ્તિમા- ॥ મા. ૩-૨૬-૪૬

પલાળવું-બીજું કરવું. માટી વગેરેને પિંડરૂપે બનાવવું, તૃપ્તિ આપવી, સર્વને જીવાડવું, વૃષ્ટિ દર કરવી, કાંઈ પણ વસ્તુને કામગીરી કરવો, તાપને દૂર કરવો અને દૂધ વગેરેમાંથી બેંગી કાઢવા છતાં ફરી ફરી ઉત્પન્ન થવું આ સર્વ જળના લક્ષણ છે.

૨૨. તેજનું લક્ષણ :—

દ્રવ્યાકૃતિત્વં ગુણતા વ્યક્તિસંસ્થાત્વમેવ ચ ।

તેજસ્વ્યં તેજસઃ સાધ્વી રૂપમાત્રસ્ય લૃપ્તયઃ ॥ મા. ૩-૨૬-૨૬

સર્વ પદાર્થોના આકાર આપવો, તેને પદાર્થોમાં જણાવું, અને દ્રવ્યના આકાર પ્રમાણે પરિણામ પામવું—એ તેજનો અસાધારણ ધર્મ છે. ૩૫ એની તન્માના છે.

૨૩. આકાશનું લક્ષણ અને વ્યાખ્યા :—

અર્થાધ્યત્વં શબ્દસ્ય દ્રષ્ટુલિક્ષ્તત્વમેવ ચ ।

તન્માત્રત્વં ચ નમસો લક્ષણં કથયો વિદુઃ ॥ મા. ૬-૨૬-૩૩

વિદ્વાનોના મતમાં શબ્દ અને અર્થના વચ્ચે બનવું, અદૃશ્ય રીતે બેલનારને પણ જોળખાવવો એ આકાશનું લક્ષણ છે. શબ્દ એની તન્માના છે.

૨૪. ૨૫ર્શનું લક્ષણ :—

મૃદુત્વં કઠિનત્વં ચ શૈત્યમુષ્ણત્વમેવ ચ ।

પતતસ્પર્શસ્ય સ્પર્શત્વં તન્માત્રત્વં નમસ્વતઃ ॥ મા. ૩-૨૬-૨૬

કેમળતા, કઠિનતા, શીતળતા, અને ઉષ્ણતા—એ ૨૫ર્શનું લક્ષણ છે; ૨૫ર્શ વાયુની તન્માના છે.

૨૫. ગંધનું લક્ષણ :—

કરમ્મપૂતિસૌરભ્યં શાન્તોદ્રામ્લાદિભિઃ પૃથક્ ।

દ્રવ્યાવયવધૈષમ્યાદ્રન્ધ ષ્કો વિમિચતે ॥ મા. ૩-૨૬-૪૫

ગંધ એક જ હોવા છતાં બીજા પદાર્થોના વિકારી સંસર્ગને લીધે તે મિશ્રગંધ, દુર્ગંધ, સુગંધ, ચીત ગંધ, ઉગ્રગંધ, અને ખાટી ગંધ એમ બુદ્ધ બુદ્ધ બેદ પામે છે.

શરીર

૧. શરીરધારણું કારણ અને કાર્ય:—

મવાય નાશાય ચ કર્મકર્તુ

શોકાય મોહાય સદા મવાય ।

સુખાય દુઃખાય ચ દેહયોગ-

મઘ્યકુદિદં જનતાઙ્ગ ઘટે ॥

મા. ૫-૧-૧૩

જન્મને માટે, નાશને માટે, કર્મો કરવા માટે, નિરંતર શોકને માટે, મોહને માટે, જાપને માટે, સુખ તથા દુઃખને માટે બાગ્યવશાત્ જે દેહ મળે છે તેને જ શ્રવસમૂહ ધારણ કરે છે.

૨. શરીરની નવ અવસ્થાઓ:—

ઉદરમા પ્રવેશ થયો, ઉદરમા વધતુ, જન્મ, બાસ્ત્રાવસ્થા, કોમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા, મધ્યમાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા, અને મરણ આ શરીરની નવ અવસ્થાઓ છે.

૩. શરીરનું રચક:—

માતુઃ શરીરં રચમિન્દ્રિયાણિ

હયાનમીપુન મન રિન્દ્રિયેશમ્ ।

ચત્માનિ માત્રા ધિપર્ણા ચ સૂતં

સત્ત્વં વૃદ્ધ્વં ચન્ધુરમીશસ્ત્રમ્ ॥

અર્ધં દશપ્રાણમધર્મધર્મો

ચક્રેડમિમાનં રચિતં ચ જીવમ્ ।

ઘનુર્દિં તસ્ય પ્રણર્ધ પઠન્તિ

શરં તુ જીવં પરમેવ લક્ષ્યમ્ ॥ મા. ૪-૧૫-૪૧-૪૨

આ શરીર એક રચ છે; ઇન્દ્રિયો તે રચને બેડેલા ઘોડા છે; ઇન્દ્રિયોનું નિયંત્રક મન એ ઘોડાઓની લગામ છે; રાજ્ઞાદિ વિષયો તે જુદા જુદા માર્ગો છે; શુદ્ધિ એ રચને હાકનારો સારથિ છે અને ચિત્ત એ રચને બાંધવાનું ઈશ્વરે સજેલું મોઢું બંધન છે. દશ પ્રાણો એ રચની ધરી, અધર્મ-ધર્મ એ રચનાં બે પૈર્; અહંકારી શ્રવ

તે એ રથમાં બેસનારો, ઈંકાર એ જીવનું ધનુષ્ય; શુદ્ધ જીવ એનું બાણ અને પરબ્રહ્મ એનું 'લક્ષ્ય' છે.

૪. શરીરનું અંવારણ અને અનાસક્તિ :—

‘આ શરીર સ્વરૂપના અચાનચી, કામનાઓથી તથા કર્મોથી બનેલું છે’—એમ જાણતો આત્મવેતા પુરુષ એ શરીર ઉપર કદી આસક્ત થતો નથી શરીર ઉપરની આસક્તિ વિનાનો કપો! યાત્રી પુરુષ એ શરીરે જ ઉત્પન્ન કરેલાં ધર, ઊકરા કે ‘ધનમાં મમતા કરે !

૫. શરીરના ધર્મે :—

स्थौल्यं कार्यं व्याधय माघयश्च

क्षुत्तृङ्મયं कलिरिच्छा जरा च ।

निद्रा रतिर्मेग्युरहं मदः शुचो

देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ મા. ૫-૧૦-૧૦.

સ્થૂલતા, કૃશતા, રોગો, મનોબ્યાધિઓ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, લાલ્સ, કલહ, ધ્રુવતા, વૃદ્ધાવસ્થા, નિદ્રા, મૈથુન, ક્રોધ અહંકાર મદ તથા શોક—એ સર્વ શરીરને છે, મને (આત્માને) નથી.

૬. શરીરની અનિત્યતા :—

अस्थिस्तम्भ स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपितम् ।

चर्माम्बनद्धं दुर्गन्धं पात्रं मूत्रपुरीषयो. ॥

जराशोकविपाकार्तं रोगमन्दिरमातुरम् ।

दुष्પૂરં दुर्धરं दुष्टं सदोषं क्षणमद्गુરम् ॥

कृमिविद्भ्रમस्मसंज्ञान्तं शरीरमिति वर्णितम्

अस्थिरेण स्थिरं कर्म कुतोऽयं साधयेन्न हि ॥

यत्પ્રાતઃ સંસ્કૃતં ચાત્રં સાયં તત્ત્વ વિનિશ્ચયતિ ।

तदीयरससंपुष्टे काये का नाम नित्यता ॥ મા. મા. ૫-૫૮-૬

આ શરીર હાડકાંથી માંસબાઓવાળું, સ્નાયુઓથી બાંધેલું, માંસ અને લોહી વડે લોપામેલું, ચામડાથી મટેલું, દુર્ગંધિવાળું, મૂત્ર અને વિષ્ટાતું પાત્ર, વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગના ક્ષણો પીડામેલું, રોગોનું

ધર, દુઃખોથી વ્યાપ્ત, મુશ્કેલીથી ભરી તથા ધારણ કરી શકાય એવું, કુષ્ટ દોષોવાળું, ક્ષણભંગુર અને છેવટે કીડા, વિષ્ટા કે ભરમરૂપ થનારું છે. આવા અસ્થિર શરીર વડે સ્થિર કર્મ શા માટે ન સાધવું ? પ્રાતઃકાળે રાધેલું અન્ન સાયંકાળે બગડી જાય છે, આવા સ્વભાવ-વાળાં અન્નથી પોષાયેલાં શરીરની નિત્યતા શી ?

૭. શરીરનો મોહ :—

જીવ નરકમાં રહેલો હોવા છતાં ત્યાં પરમેશ્વરની માયાથી મોહિત થઈ પોતાનાં નરક જેવા શરીરને છોડવા ઇચ્છતો નથી.

૮. જન્મ અને મરણની વ્યાખ્યા :—

जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः ।

ક ઉત્સહેત તં વાતું મિશ્નમાણાય વિષ્ણવે ॥ મા. ૬-૧૦-૪

દરેક જીવો જીવવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે અને દરેકને પોતાનું શરીર સૌ કરતા પ્રિય હોય છે; તે શરીરની કદાચ વિષ્ણુ ભગવાન માગણી કરે, તો પણ કદાચ આપવાનો ઉત્સાહ કરે !

જીવને ઉપાધિરૂપ એવું ભિંમશરીર કે જે તેની પછળ જ આવ્યા કરે છે તે, પાંચ ભૂતો, ઇન્દ્રિયો તથા મન એ વિકારોથી બનેલું છે. આ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરમાં પોતાનું કાર્ય કરવાની અયોગ્યતાને જીવનું ‘મરણ’ કહે છે. અને કાર્ય કરવાની યોગ્યતાને ‘જન્મ’ કહે છે.

૯. જન્મ અને મરણનું કારણ :—

હે તાત ! પુરુષના જન્મ તથા મૃત્યુમાં દેવ જ કારણ છે.

૧૦. જન્મ અને મરણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ :—

કાળના પ્રવાહમાં વેગથી તણાતા જતા આ જન્મતના પરિણામી-વિકારમય પદાર્થોની અવસ્થાઓ જ જન્મ અને નાશરૂપે દેખાય છે. જેમ આકાશમાં ગતિ કરતા. ચંદ્ર વગેરે તૈજસ પદાર્થોની ગતિ-જુદીજુદી અવસ્થાઓ-બધુવામાં આવતી નથી, તેમ આદિ-અંત સંવિત ઇશ્વરમૂર્તિ કાળને લીધે દેહાદિની જુદીજુદી અવસ્થાઓ દેખાતી નથી.

૧૧. ઉત્તમ મૃત્યુના પ્રકાર :—

જાતસ્ય મૃત્યુર્ધુવ ષષ સર્વતઃ

પ્રતિક્રિયા યસ્ય ન ચિદ્ વલ્લભા ।

લોકો યશ્ચાથ તતો યદિ હ્યર્મુ

કો નામ મૃત્યું ન ધૃણીત યુક્તમ્ ॥

હૌ સમ્મતાવિદ્ મૃત્યુ દુરાપો

યદ્ વ્રહ્મસન્ધારણયા જિતાસુઃ ।

કલેવરં યોગરતો વિજહ્યાદ્

યદ્વ્રમણીર્વીરશયેઽનિવૃત્તઃ ॥ મા. ૬-૧૧-૧૨-૧૩

જન્મેષાં પ્રાણીનું મૃત્યુ તો અવશ્ય છે જ; જે મૃત્યુનો આ જન્મતમા કોઈથી ઉપાય થઈ શક્યો નથી એ મૃત્યુથી આ લોકમાં યશ અને સ્વર્ગલોક જે મળતો હોય, તો કયો પુરુષ તેવા ઉત્તમ મૃત્યુને ન સ્વીકારે? આ જન્મતમા જે મૃત્યુને શાસ્ત્રમાં દુર્લભ માનવામાં આવ્યાં છે. એક તો અહમધારણ્યથી શરીરનો ત્યાગ કરવો તે અને ખીણું રણભૂમિમાં મોખરે જઈને પાછી પાની કપાં વિના શરીરનો ત્યાગ કરવો તે.

૧૨. મરણનું વિધ્નું :—

સુમૂર્ણાં હિ મન્દાત્મન્ નનુ સ્યુર્વિપ્લવા ગિરઃ ।

જેઓ મરણની અણી પર આવેલા હોય છે, તેઓની વાણી અસંબદ્ધ હોય છે.

૧૩. વિનાશનું કારણ :—

શોક, દર્વ, લાચ, દેવ, લોભ, મોહ અને મદવાળા પુરુષો એક પ્રસ્તુથી ખીણ વસ્તુનો પરસ્પર વિનાશ કરાવતા પરમાત્માને ભોતા નથી.

જેમ શરીરમાં ચચેલો રોગ, બેદરકારી રાખવામાં આવે તો પ્રોતાનું રચાન જમાવે છે, અને તેને મટાડી શકાતો નથી તેમ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને પ્રથમ છૂટો મૂકી દીધા પછી વશ કરી શકાતો નથી. કોઈ પણ શત્રુ નજવાન થયા પછી જીતી શકાતો નથી.

૧૪. વાણીની નિષ્કૃષ્ટતા :—

ન યદ્વચ્ચિત્રપદં દ્વરેર્યશો જગત્પવિત્રં પ્રગૃણીત કદિચિત્ ।

તદ્વાયસં તીર્થમુશન્તિ માનસા ન યત્ર હંસા વિરમન્ત્યુ-

શિક્ષયાઃ ॥ ૧-૫-૧૦.

અનેક પ્રકારનાં પદોથી બનેલું વાક્ય જો શ્રીહરિના યશનું વર્ણન કરતું ન હોય તો તે વચન કમગાની માફક સુદ્ર વિષયોને સૂચનારા અગાનીનું તીર્થ થાય છે, હંસ જેવા યાની પુરષો તેનું સેવન કરતા નથી. કારણ કે ન્યાં અમ્યુત કમવાન હોય છે ત્યાં જ પવિત્ર સાધુપુરુષો સ્થિતિ કરે છે.

૧૫. વાણીની સંકૃષ્ટતા :—

સમગ્ર પાપોનો નાશ કરનારા અને ઉત્તમ મંગલોને આપનારા કમવાનના સમગ્ર ગુણો, કર્મો તથા જન્મોનું વર્ણન કરનારી વાણી જગતને જિવાડે છે, શોકાવે છે, અને પવિત્ર કરે છે. તે જ વાણી ખરેખર, સુન્દર છે. તેથી વિપરીત વાણીની સુન્દરતા તો મહાના જેવી છે, કે જે જગતને પ્રાપ્ત, વિકાસ અને પવિત્રતા આપતી નથી.

૧૬. દુર્વચન દુઃખદાયક છે :—

ન તથા તપ્યતે વિદ્ઃ પુમાન્ વાણૈઃ સુમર્મૈઃ ।

યથા તુદન્તિ મર્મસ્થા હાસતાં પરુષેષ્વઃ ॥ મા. ૧૧-૨૩-૩

મર્મસ્થાનેને બેદનારાં વાણોથી પુરુષ તેટલો નથી દુઃખ પામતો, જેટલો દુર્જનોનાં મર્મવાક્યોની વેદનાથી દુઃખ પામે છે.

૧૭. સાર્વિક આહાર :—

મલમૂત્રજયધાર્યં હિ લભ્યાદારઃ સુગ્રાવદઃ । મા. મા. ૬-૪૦

મળ મૂત્રાદિ (કુદરતી શારીરિક ક્રિયાઓ) છૂતવા માટે દલકો ખોરાક મુખદાયક હોય છે.

૧૮. બળની વ્યાખ્યા :—

પ્રાણાયામઃ પરં બલમ્ ।

પ્રાણ-શ્વાસની સ્થિરતા (પ્રાણાયામ) જો જ ઉત્તમ બળ છે.

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પ્રકરણ ૪ થું

જગત અને સંસાર

— સમીક્ષા :—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्, ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥

[મુળકોપનિષત્ ૨-૨-૧૧]

વેદ કહે છે : આગળ, પાછળ, ડાબી બાજુએ, જમણી બાજુએ, ઉપર, નીચે સર્વત્ર ફેલાયેલું અને સર્વમાં સર્વરૂપે રહેલું, અમૃત એટલે વિનાશ રહિત, અવિચળ અવિકારી કેવળ એક તે ઉત્તમોત્તમ પ્રજ્ઞ જ છે. પ્રજ્ઞથી અતિરિક્ત કંઈ બીજું વસ્તુ છે જ નહીં

આમ સર્વત્ર એક જ વસ્તુ પ્રજ્ઞ હોવા છતાં આપણને સર્વત્ર અનેક અસંખ્ય જુદાજુદા પદાર્થોવાળું જગત જ લેવામાં આવે છે, પણ પ્રજ્ઞ લેવામાં આવતું નથી. આનું કારણ આપણી પ્રાકૃત દૃષ્ટિ જ છે. જેમ નાનું બાળક સામે પડેલા જુદાજુદા ઘડાઓને જુદાજુદા ઘડાઓ રૂપે જ જુએ છે, પરંતુ સમજી માણસો તે સર્વ ઘડાઓમાં તેમના મૂળ તત્ત્વરૂપે કેવળ એક માટીને જુએ છે તેમ આ જગતના સર્વ વિભિન્ન પદાર્થોમાં પણ વિવેકી પુરુષોને સર્વદા અવિકૃતરૂપે રહેતું એક પ્રજ્ઞ જ જણાય છે.

કેવળ એક પ્રકાર જ છે તેનો અર્થ એવો નથી કે જગત કોઈ પણ અંશે, કોઈ પણ રૂપે, કોઈ પણ પ્રકારે સર્વથા છે જ નહીં. જગતનો જો અત્યંત અભાવ હોય તો “આ સર્વ કેવળ પ્રકાર જ છે” એમ વેદને કહેવાની જરૂર જ પડત નહીં. તેથી “આ સર્વ કેવળ પ્રકાર જ છે” એનો અર્થ સર્વના મૂળ તત્ત્વરૂપે કેવળ એક પ્રકાર જ છે એવો છે. અને જેમ પાણી ઉપર તરંગો સ્ફુર્યા કરે છે, માટીમાં ઘસા વગેરેના અનેક આકારો ઊપજે છે, તેમ પ્રકારમાં અનેક નામ-રૂપોવાળું આ જગત સ્ફુર્યા કરે છે. આવી સત્તા જગતની છે. જગતમાં મૂળ સત્તા કેવળ એક પ્રકારની હોવાથી, એ પ્રકાર સનાતન અવિનાશી સત્ હોવાથી અને એ પ્રકારમાં તેની પ્રકૃતિરૂપે, તેના સ્વભાવરૂપે, તેના આસોરૂપાસની જેમ, તેની લીલારૂપે આ જગત સનાતન કાળથી સ્ફુરતું હોવાથી જગતને પણ સત કહી શકાય. એમ મહામણુ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યશ્રી કહે છે.

‘મહા સત્યં જગન્મિથ્યા । પ્રકાર સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે’ એવાં શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના વચનનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે. જગતના સર્વ પદાર્થોમાં તેમના મૂળ તત્ત્વરૂપે અવિકારી રૂપે રહેતું પ્રકાર સત્ય છે. અને તે જ પ્રકારના સ્વભાવરૂપે રહેતું વિવિધ વિકારોમય, નિત્ય પરિવર્તનશીલ જગત મિથ્યા છે. અર્થાત્ પહેલી (શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની) દૃષ્ટિએ જગત તેના મૂળ તત્ત્વરૂપે સત્ છે અને બીજી (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની) દૃષ્ટિએ જગત તેના વિકારોમય પરિવર્તનશીલ રૂપે મિથ્યા છે. બંનેનાં વચનોમાં (બંનેની દૃષ્ટિમાં) આપાતતઃ

વિરોધ દેખાતો હોવા છતાં બંને એક જ વસ્તુસ્થિતિને જુની જુની દૃષ્ટિએ કહિત્તા હોઈતેમાં તત્વતઃ (તાત્ત્વિક રૂપે) કશો વિરોધ નથી.

પરમાત્માના સ્વભાવરૂપે, નિઃશ્વાસરૂપે, લીલારૂપે સ્ફુરી રહેલાં આ જગતમાં જીવો 'માડું-તાડું' કંઈપીને પોતપોતાનો સંસાર ઊભો કરે છે. આ જગત સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પવાળા ભગવાનની લીલા-રચના છે. તેમાં દરેક જીવે એ લીલાના અંગભૂત રહીને સૂત્રધારની પૂતળીની પેઠે પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવાનાં છે; પ્રભુના લીલા-નાટકમાં દરેક જીવે યોગ્ય પાત્ર બનીને વર્તવાનું છે અને એ નાટકની સુંદરતામાં, સંવાદિતામાં પ્રભુ તરફથી નિયત થયેલ પોતાનો ભાગ સારી રીતે ભજવવાનો છે. આ રીતે વર્તવું એને 'ધર્મ' કહે છે. જે જીવો ઈશ્વર તરફથી નિયત પોતાના 'ધર્મ' અનુસાર નથી વર્તતા અને પોતાનું અલગ અહં-મમત્વ કંઈપી સ્વમ્હં રીતે વર્તી આ નાટ્યલીલામાં કુપાત્ર બની કોલાહલ, વિસંવાદ મથાવતા બીજાં પાત્રોની સાથે રાગદ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, હંભ ઇત્યાદિ ધારણ કરીને વર્તે છે તેઓ અધર્મ કરે છે એમ કહેવાય છે.

જેઓ જગતને પરમાત્માનો લીલારૂપ આવિર્ભાવ સમજી ધર્મથી વર્તે છે તેમના ઉપર ભગવાન અનુગ્રહ કરે છે અને આ પ્રકરણના શરુઆતના મંત્રમાં કહ્યું તેમ પરમાત્મા તેમને આપે આ જગતમાં ઉપર, નીચે, આજુ-બાજુ, સર્વત્ર સર્વરૂપે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે અને તેમની પોતાની અંકર પણ તેમનું મર્યાદિત વ્યક્તિત્વ લઈ લઈને પોતાનાં પારમા-

ત્રિમિક વિશ્વરૂપ સ્વતંત્રતા આપવા કરે છે.

પરંતુ હજારોમાંથી કેટલોક જ આ જગતને પરમાત્માના આધિપત્યરૂપે જોઈ તેમાં પોતાને માટેના નિયત કર્તવ્ય અનુસાર વર્તે છે. જેમ નદી સમુદ્ર તરફ જઈ રહી હોય તેમ આ જગત પરમાત્મા તરફ ગતિ કરી રહ્યું છે અને પરમાત્માના સંકલ્પ પ્રમાણે પોતાને માટે નિયત થયેલ (શ્રુતિ-સ્મૃતિ વિહિત) કર્તવ્ય અનુસાર વર્તનારને ઉત્તરાયણ અર્થાત્ વિકાસદારા તે પરમાત્મામાં ઓતપ્રોત બનાવે છે. પરંતુ જે જીવો પરમાત્માના જે સંકલ્પથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તી અર્થાત્ તેને ન અનુસરી પોતાના મનઘડેલા મનોરથોમાં રાગે છે અને ધર્માધર્મના વિવેકને ભૂલી બાય છે તેઓ આ જગતની પરમાત્માભિમાની ગતિમાંથી સરીને (પ્રાપ્ત થઈને) કેવળ સંસારજાલ-અધોગતિ-હસિણાવનને અર્થાત્ સંસારને પામે છે, તેમને માટે આ જગત ધર્મપૂર્વક અર્થ, કામ અને મોક્ષનું દ્વાર (સાધન) મળીને માત્ર લક્ષ્યોદ્દેશીના ફેરાનું ચક્કર (સંસાર) બની રહે છે.

જગત સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ પ્રભુના સ્વભાવ અર્થાત્ પ્રકૃતિરૂપે આધિપત્ય પામી રહેવું હોઈ તે સત્યના, યજ્ઞના નિયમોમાં ઓતપ્રોત છે. સૂર્ય-ચંદ્ર અને ઘડ-નવત્રીની નિયંત્રિત ગતિ, ઋતુઓનું યથાકાલીન પરિવ્રમણ, કર્મફળના અવરય લોકાન્વયનો અવિચળ નિયમ, પૃથિવ્યાદિ ભૂતોનું તેમના ગુણ-સ્વભાવોમાં અવિચ્છેદ રીતે પ્રતિષ્ઠાન ક્રિત્યાદિ પ્રત્યયો જગતના મૂળ તત્ત્વનો સત્યાત્મકતા નિર્દેશ છે. છતાં સાંસારિક પુરુષને જગતમાં અનિયંત્રિતતા અથવા આદરિમ-

કતાનો પણ અનુભવ થાય છે. કારણ કે સાંસારિક પુરુષ મધ્યમાવસ્થામાં રહેલો છે અને નિયમનું તંત્ર સનાતન આદિ પુરુષની પ્રકૃતિ અનુસાર ચાલે રહેતું છે. એથી એ પોતાની વાસનાઓમાં રૂબેલા મધ્યમ પુરુષની દૃષ્ટિની પહોંચ બહાર હોય છે. સામાન્ય પુરુષ પોતાની દૃઢી બુદ્ધિ અનુસાર અર્થાત્ અજ્ઞાનને લીધે તેમાં અનિયમ અર્થાત્ આકસ્મિકતા કહી લે તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે તે નિયમનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ યથાતથા જાણતો ન હોવાથી પોતાને માટે તે નિયમને નિયમરૂપે નહીં પણ અકસ્માતરૂપે જ જાણે છે. પણ તેનો આ અકસ્માત નિયમની હદની બહાર હોતો નથી. જગતમાં નિયમને જોનારાઓ, અનુભવનારાઓ અને તે અનુસાર વર્તનારાઓ સંયુક્તતામાં, વ્યાપકતામાં, અદ્વૈતતામાં, અલેહમાં અથવા પ્રભુતામાં ભળતા જાય છે અને મહાપુરુષ-આદિપુરુષ-ઉત્તમ પુરુષ-ની પ્રકૃતિને અર્થાત્ જગતના તત્ત્વને સમજતા જાય છે. અનિયમને માની ચાલનારાઓ વિચ્છેદ, વિસ્મૃતિ, મૂર્છા અથવા મૃત્યુમાં જતા જાય છે. તેમને માટે પ્રભુનું આ લીલાસર્જન—જગત એ આત્મોદ્ધારનું તીર્થક્ષેત્ર નથી પણ આત્માવસાદનના ક્ષેત્રરૂપ સંસાર છે.

આમ પ્રભુની પ્રકૃતિરૂપ આ સૃષ્ટિ એ ભાગવત ધર્મને અર્થાત્ વૈષ્ણવ ધર્મને અનુસરીને ચાલનાર માટે આત્મમતિ પ્રાપ્ત કરાવનારું જગત છે. અને આ જ જગત, ધર્માધર્મને ભૂલી પોતાના વાસનાતંતુઓથી વીંટાઈને વિષયો તરફ ખેંચાઈ રહેલાઓ માટે આત્મવિસ્મૃતિરૂપ સંસાર છે. પરમ ભાગવત

નરસિંહ મહેતાએ પોતાના “વૈષ્ણવ જન....” લલનમાં વૈષ્ણવ ધર્મને ગાયો છે. તેમાં જતાંબ્યા અનુસાર મનુષ્ય જે પોતાના શરીરની વાસનાતૃપ્તિ અને ઉદરપોષણ પાછળ જ. ન લાગ્યો રહેતાં કામ ક્રોધ લોભનો ત્યાગ, પરપીડા નિવારણ, સમદર્શી-પેલું, નિરભિમાનતા ઇત્યાદિ ગુણો ધારણ કરે તો આ જગત તેને પ્રભુની પ્રકૃતિરૂપ દેખાય, અને તેમાં તેને સર્વત્ર આત્મસ્વરૂપે પ્રભુનો અથવા પ્રભુસ્વરૂપે પોતાનો સાક્ષાત્કાર થાય. તેને માટે મૃત્યુ મરી જાય છે કારણકે આ પ્રકરણના અધિકૃત મંત્ર પ્રમાણે તે સર્વત્ર અમૃતસ્વરૂપ પ્રણ-પરમાત્મા-પ્રભુ જ બની રહે છે.

જગત અને સંસારનો આટલો ભેદ જણાવવો આવશ્યક હતો. દ્વંદ્વમાં જગત્ ઇશ્વરકૃતિ છે જ્યારે સંસાર માનવ-કૃતિ છે. જગત્ સત્ય છે જ્યારે સંસાર યિમ્યા છે. જગત્ સુખમય છે અને સંસાર દુઃખમય છે.

આ પ્રકરણમાં જગત્ અને સંસાર સંબંધી ભાગવતનાં પ્રમાણો આપીએ છીએ.



સંસાર

૧. સંસારનું દારણુ :—

૧. માયો હિ મવકારણમ્ ।

મા. ૧૦-૭૪-૪૬

બાવના કે ધ્યાન એ જ સંસારનું (ધ્યેયવસ્તુના આકાર રૂપ-થવામાં કારણ) છે.

૨. મનઃ સૃજતિ વૈ દેહાન્ ગુણાન્કર્માણિ ચારમન. ।

તન્મનઃ સૃજતે માયાં તતો જીવસ્ય સંસૃતિઃ ॥ મા. ૧૨-૫-૬

આત્મા સાથે સબધવાળા દેહોને, ગુણોને તથા કર્મોને મન ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મન માયા ઉત્પન્ન કરે છે. આ માયા વગેરે ઉપાધિના સમુદાયથી છવને સંસાર લાગુ પડે છે.

૨. સંસારનું રચણ :—

૧. અસારઃ કલુ સંસારઃ દુઃસંસ્પૃષ્ઠો વિમોહકઃ ।

સુતઃ કસ્ય ધનં કસ્ય સ્નેહવાન્ જ્વલતેઽનિશમ્ ॥

મા. માહાશ્વેત ૪-૭૪

ખરેખર ! આ સંસાર અસાર, દુઃખરૂપ અને મોહ-ઉપભવમારો છે. આ સંસારમાં પુત્ર કેનો ? ધન કેનું ? એમાં રહેવાળો માણસ સદાય બળતો રહે છે.

૨. યતદ્વાયે હિ સંસારો ગુણકર્મનિબન્ધનઃ ।

અજ્ઞાનમૂલોઽપાર્યોઽપિ પુંસઃ સ્વપ્ન દિવેષ્યતે ॥ મા. ૭-૭-૨૭

આ સંસાર કેવળ શુદ્ધિની અવસ્થા દ્વારા જ થયેલો અને શુદ્ધિના ગુણો અને કર્મોથી રચાયેલો છે એ સંસારનું મૂળ અજ્ઞાન હોવાથી તે મિથ્યા છે; છતાં પુરુષોને અપ્નની પેઠે દેખાય છે.

૩. અયં હિ જીવસ્ત્રિવૃદ્વજ્જયોનિ-

રવ્યક્ત એકો વયસા સ માયઃ ।

વિન્નિષ્ણિતશક્તિર્વહુધેવ માતિ

બીજાની યોનિ પ્રતિપદ્ય યદ્વત્ ॥

યસ્મિન્નિદં પ્રોતમશેષમોતં ।

પદોઃ યથા તન્તુવિતાનસંસ્થઃ ॥

ય । પથ સંસારતરુઃ પુરાણઃ

કર્માત્મકઃ પુષ્પફલે પ્રસૂતે ॥

દ્વે અસ્ય ધોજે શતમૂલસ્ત્રિનાલઃ

પશ્ચરકન્ધઃ પશ્ચરસપ્રસૂતિઃ ।

દશૈકશાસ્ત્રો દ્વિસુપર્ણનીડ-

સ્ત્રિવત્કલો દ્વિફલોઽર્ક પ્રવિદઃ ॥

અદન્તિ ચૈકં ફલમસ્ય ગૃધ્રાઃ ।

ગ્રામેષ્વરા ઇકમરણ્યવાસા ।

હંતા ય ઇર્કં ચતુરૂપમિજ્યૈ-

ર્માયામયં વેદં સં વેદઃ વેદમ્ ॥

આ જીવાત્મા સૃષ્ટિમી આદિમાં અવ્યક્ત-એક જ હતો, પણ કાળને લીધે વાસ્તુ વચ્ચે ઈન્દ્રિયોદ્ધી વિભાજ પામેલી શક્તિવાળો ચવાથી અનેક પ્રકારે હોય તેમ બાસે છે) વસ્તુતઃ તે પોતે એક અને આગ છે. ત્રણે ગુણોનો આશ્રય અને લોકાત્મક ક્રમળના કારણબૂત હોવાથી જેમ એક અન્નનો દાણો ખેતરમાં વાવવામાં આવતા અનેક રૂપે થાય છે, તેમ તે જીવ પણ અનેકરૂપે જણાય છે. વળી જેમ વસ્તુ તંતુઓના વિન્તારમાં રહેતું હોવાથી તંતુઓથી ઓતપ્રેત છે; તાંતણુઓથી બિન નથી, તેમ આ સમગ્ર જગત ઈશ્વરમાં ઓતપ્રેત રહેતું હોવાથી ઈશ્વરથી બિન્ન નથી. આવા પ્રકારનું સમૂહરૂપે તથા એકરૂપે રહેતું સંસારવૃક્ષ કર્મના બધારણુવાળું અને અનાદિ છે તે ભોજ-ભોક્ષરૂપી બે રૂળ સરજે છે. અથવા કર્મ અને તેનાં રૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. આ સંસારરૂપી વૃક્ષનાં પુણ્ય તથા પાપ બે બીજ છે સેંકડો અવિધાગથી વાસનાઓ તેનાં મૂળ છે. સત્વાદિ ત્રણ ગુણો એનાં યડ છે. દસ ઈન્દ્રિયો અને એક

મન-એમ અગિયાર આ વૃક્ષની શાખાઓ છે. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ આ વૃક્ષની છાંય છે; 'સુખ' અને દુઃખ બે ફળ છે, આ વૃક્ષમાંથી શબ્દાદિ-પાંચ-વિષયો રૂપી રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વૃક્ષ છેક સુર્યમંડળ પૂર્વન્ત પહોંચેલું છે. એમાં જીવ અને ઈશ્વરરૂપી બે પક્ષોએના માળા છે. આ જગતરૂપી વૃક્ષના એક દુઃખરૂપી ફળને ગામમાં રહેતાં ગીધર્કા—વિષયોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા જીવો—ખાય છે, જ્યારે બીજાં સુખરૂપી ફળને જંગલમાં વસતા હંસો—વિવેકી સત્પુરુષો—ખાય છે. (ભોગવે છે.)

૩. સંસારનું સ્વરૂપ—મુસાફરખાનું —

કુલુક્યેષુ ન સજ્જેત ન પ્રમાદેત્કુલુક્યપિ ।

વિપિશ્ચિન્નશ્ચરં પદ્યેદંદ્રમપિ હૃદયત્ ॥

પુત્રદારાસંવન્ધૂનાં સક્તમઃ પાન્થસક્તમઃ ।

અનુદેહં ધિયન્ત્યેતે સ્વપ્નો નિદ્રાનુગો યથા ॥

ઈત્યં પરિમૃશન્મુકો ગૃહેષ્વતિચિવદ્ વસન્ ।

ન ગૃહેન્નુશ્ચ્યેત નિર્મમો નિરહંકરતઃ ॥ મઃ ૧૧-૧૭-૫૨-૫૪

ગૃહસ્થે પોતે કુટુંબી હોય છતાં કુટુંબની અંદર આસક્ત તેમજ પોતાનાં કર્તવ્યમાં પ્રમાદી ન બનવું. વિદ્વાન્ ગૃહસ્થે આ લોકનાં સુખોની પેઠે પરલોકનાં સુખોને પણ નાશવન્ત સમજીને સુખભોગની ઈચ્છાથી નિવૃત્ત બનવું. પુત્ર, સ્ત્રી, આપ્ત જનો અને સર્ગસંબંધીઓનો સંબંધ મુસાફરોના સમાગમ જેવો બાધુલ્ય, કારણ કે નિદ્રાની અંદર ઉત્પન્ન થનારું સ્વપ્ન જેમ નિદ્રા જતાં ચાલ્યું જાય છે, તેમ દેહની પાછળ આવતાં આ સર્વ સર્ગ-વહાલાં વગેરે દેહનો નાશ-ચર્તા છૂટાં પડી જાય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતો ગૃહસ્થ ધરમાં અતિથિ પેઠે રહે તો તે મુક્ત જ છે, કારણ કે મમતા વિનાનો અને અહંકારથી રહિત એવો તે ગૃહસ્થ ધરના કર્મોથી બંધાતો નથી.

૪. સંસારનું શુદ્ધ સ્વરૂપ :—

• ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं

दृष्टं विनष्टमतिलोलमलावचकम् ।

વિજ્ઞાનમેકમુરુગેવ વિભાતિ માયા—

स्वप्नछिघा गुणविसर्गकृतो विकल्प ॥ भा. ११-१३-૧૪

આ જગતને કેવળ 'આનંદરૂપ' બોલુ બોધ્યો કારણ કે તે મનનો એક વિલાસ માત્ર છે. તે નજરે દેખાય છે અને નાશ પામે છે. જે વસ્તુ નજરે દેખાતી હોય અને નાશ પામતી હોય તે અગ્નિના ચક્ર જેવી 'આનંદરૂપ' હોય છે. સ્વપ્ન મનનો જ વિલાસ છે; દેખાય છે અને નાશ પામે છે. જાગ્રદાદિ ત્રણે અવસ્થામાં ગુણોથી—માયાથી આભાસિત થતું વિજ્ઞાન જ અનેક પ્રકારથી ઉત્પત્તિનાશરૂપ આનંદ સરજે છે.

૫. સંસારનું મિથ્યાત્વ :—

यथा मनोरथघियो विषयानुभवोमृषा ।

स्वप्नद्रष्टाश्च दाराहं तथा संसार आत्मनः ॥ भा ૧૧-૨૨-૧૪

હે ઉદ્ધવ ! 'જેમ વિષયો જાગ્રદી કેવળ વિચારો, સ્વપ્નમાં બોએલા વિષયો સ્પર્શા મિથ્યા છે, તેમ આત્માને થતો વિષયોના અનુભવરૂપ સંસાર પણ મિથ્યા છે

૬. સંસાર ઈશ્વરોપીન છે :—

ईशस्य हि वशे लोको योपा दारुमयी यथा । भा. ૧-૬-૭

જેમ લોકોની પૂતળી તેના દોરીસત્કાર કરનારને વશ હોય છે, તેમ આ જગત ઈશ્વરને વશ છે.

૭. સંસાર ઈશ્વરોપીન છે :—

ईशस्य हि वशे लोक कुर्वते कार्यतेऽथवा ॥ भा. ૧૦-૮૭-૨૧

લોકો ઈશ્વરને વશ રહીને જ સર્વકર્મ કરે છે અથવા કરાવે છે.

૮. જગત ભગવાનમાં લીન છે :—

नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् । भा. ૨-૬-૩૦

આ જગત ભગવાન નારાયણમાં રહેલું છે.

૯. સંસાર ફળવાન ક્યાં સુધી ?

યાવદ્ દેહેન્દ્રિયપ્રાણૈરાત્મનઃ સન્નિકર્ષણમ્ ।

સંસારઃ ફલવાંસ્તાવદ્પાર્યોઽપ્યવિવેકિનઃ ॥ મા. ૧૧-૨૮-૧૨

જ્યાંસુધી દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણો સાથે મેળબ છે ત્યાંસુધી અવિવેકી હોવને આ સંસાર મિથ્યા હોવા છતાં ફળવાળો જણાય છે.

૧૦. સંસાર—જગત અને જગદીશ, અવયવ અને અવયવી:—

યથા જલધરા વ્યોમિન મથન્તિ ન મથન્તિ ચ ।

બ્રહ્મણીદં તથા વિશ્વમથય્યુદયાપ્યયાત્ ॥

જેમ મેઘ કાંઈવાર આકાશમાં હોય છે અને નથી પથુ હોતો, તેમ અવયવવાળું અને આદિ અંતવાળું આ જગત સૃષ્ટિવેળા ધ્વજમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલયવેળા ધ્વજમાં લય પામે છે. (જે વસ્તુ અવયવવાળી હોય છે તે આદિ અંતવાળી જ હોય છે.) આ રીતે આદિ અંતવાળું હોવાને લીધે જો કોઈ વસ્તુ જ નથી. હે 'રાજન્ ! આ જગતમાં સર્વ અવયવીઓના અવયવને જ 'સત્ય' કહેવામાં આવ્યા છે. કારણ કે અવયવીના અભાવમાં પણ અવયવો જુદા રૂપે અનુભવમાં આવે છે. જેમકે પટના-વસ્ત્રના-અવયવ તંતુઓ પટના અભાવમાં પણ જુદા રૂપે જણાય છે, તેમ.

૧૧. સંસારનિવૃત્તિનો ઉપાય:—

અર્થેહ્યવિદ્યમાનેઽપિ સંસૃતિર્ન નિવર્તતે ।

દ્યાયતો વિષયાનસ્ય સ્વપ્નેઽનર્થાગમો યથા ॥ મા. ૪-૩૦-૭૩

જેમ સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થનારા અનર્થો વસ્તુતઃ મિથ્યા છે, છતાં તે અનર્થો જગત અવસ્થા પ્રાપ્ત થવા વિના દૂર થતા નથી, તે જ પ્રમાણે સંસારમાં પ્રાપ્ત થતાં જન્મ-મરણ, સુખ-દુઃખ વગેરે સર્વ અર્થ વસ્તુતઃ મિથ્યા જ છે, છતાં વિષયોનું ધ્યાન કરતા જીવાત્માને સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે જ દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાર્ગમાં

આસક્ત થયેલાં ચિત્તને દૃઢ ભક્તિયોગથી અને તીવ્ર વૈરાગ્યથી ધીમે ધીમે વશ કરવું.

૧૨. સંસારસમુદ્રને તરવાનો ઉપાય-જ્ઞાન :—

જેઓ આપ પમાત્માને શુરૂપી સૂર્યથી પ્રાપ્ત થયેલા ઉપનિષદોના જ્ઞાનરૂપ અક્ષુધી, સારી રીતે સર્વમાં પોતાનાં સ્વરૂપે જુઓ છે, તેઓ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે.

૧૩. સંસારસમુદ્રને તરવાનો ઉપાય-આત્મજ્ઞાન :—

વિષયાસક્તિને લીધે જેની વિવેકદષ્ટિ નાશ પામી છે એવા સંસાર-રૂવામાં પડેલા અને કાળરૂપ સર્પનો કાળીઓ બનેલા આ જીવને ખચાવવાને પ્રભુ સિવાય બીજો કાણુ સમર્થ છે ? મનુષ્ય જ્યારે સાવધાન થઈને આ જગત કાળરૂપ સર્પનો કાળીયો બની રહ્યું છે, એવી વૈરાગ્યદષ્ટિથી જીવે ત્યારે તે પોતે જ પોતાનો રક્ષક બને છે.

૧૪. સંસારના ઉદ્દેગને તરવાનો ઉપાય :—

तत्साधुमन्येऽसुरघर्षं देहिनां

सदा समुद्धिमधियामसद्महात् ।

द्वित्वाऽऽत्मघातं गृहमन्धकूपं

घनं गतो यद्धरिमाश्रयेत् ॥

મા. ૭-૫-૫

હે અસુરઘેષ ! મિથ્યા આગ્રહને લીધે જેઓની શુદ્ધિ સદા ઉદ્ધિમ રહેતી હોય, તેવાં પ્રાણીઓને માટે હું તો જો જ સાફ મારું ખું ફ, જેમાં આત્માનું અધઃપતન થાય તેવાં ધરૂપી અધારા રૂવાનો ત્યાગ કરી વનમાં જઈ શ્રીહરિનો આશ્રય કરવો.



॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પ્રકરણ ૫ મું

માનવ

— સમીક્ષા: —

જીવાઃ શ્રેષ્ઠા હ્યજીવાનાં તતઃ પ્રાણભૂતઃ શુભે ।

તતઃ સચિત્તાઃ પ્રવરાસ્તતશ્ચેન્દ્રિયવૃત્તયઃ ॥

તત્રાપિ સ્પર્શવેદિભ્યઃ પ્રવરા રસવોદિનઃ ।

તેભ્યો ગન્ધવિદઃ શ્રેષ્ઠાસ્તતઃ શબ્દવિદો વરાઃ ॥

રૂપભેદવિદસ્તત્ર તતશ્ચોભયતો દતઃ ।

તેષાં બહુપદા શ્રેષ્ઠાશ્ચતુષ્પાદસ્તતો દ્વિપાત્ ॥

તતો વર્ણાશ્ચ ચત્વારસ્તેષાં બ્રાહ્મણ ઉત્તમઃ ।

બ્રાહ્મણેષ્વાપિ વેદજ્ઞો હ્યર્થજ્ઞોઽભ્યધિકંસ્તતઃ ॥

અર્થજ્ઞાત્સંશયચ્છેત્તા તતઃ શ્રેયાન્ સ્વકર્મકૃત્ ।

મુક્તસંગસ્તતો ભૂયાન્ અદોગ્ધા ધર્મમાત્મનઃ ॥

તત્માત્મવ્યર્પિતાશોષક્રિયાર્થાત્મા નિરન્તરઃ ॥

મવ્યર્પિતાત્મનઃ પુંસો મયિ સંન્યસ્તકર્મણઃ

ન પશ્યામિ પરં ભૂતમકર્તુઃ સમદર્શનાત્ ॥

નિર્જીવ પદાર્થ કરતાં જીવવાળા પદાર્થો (પ્રાણીઓ) શ્રેષ્ઠ છે. તેમાંય કેવળ જીવનાર કરતાં ચેતન્યવાળાં; તેનાથી ઈન્દ્રિયવૃત્તિવાળાં; તેનાથી સ્પર્શ બાહ્યનાર શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી રસને ઓળખનાર (માછલાં), તેનાથી ગંધને ઓળખનાર (શમરો),

તેનાથી શબ્દને ઓળખનાર (મૃગ), અને તેનાથી રૂપના ભેદને ઓળખનાર શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી જાને જાણુ સુખવાળાં સારાં છે. ઘણા પગવાળાં પ્રાણી કરતાં ચાર પગવાળાં, અને તે કરતાં એ પગવાળાં પ્રાણી (માનવ) શ્રેષ્ઠ છે. તેમાંય બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાંય વેદજ્ઞ, તેનાથી અર્થજ્ઞ, તેનાથી સંશયનો છેતા, તેનાથી, સ્વકર્મ કરનાર, તેનાથી સુક્તસંગ; આમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી પરમાત્મામાં સર્વ આત્મવૃત્તિઓ રાખી અનાસક્ત કર્મ કરનાર પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે ભગવાન કહે છે આવા સમદર્શી ભક્ત કરતાં હું જગતમાં કોઈને શ્રેષ્ઠ જોતો નથી.

શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં આવેલા શ્રીકપિલ-દેવ-હૂતિ સંવાદમાં મહર્ષિ વ્યાસે ગાયેલા ઉપરના શ્લોકોનું સ્વરૂપ કેવું માર્મિક છે ! એમાં છેક હલકામાં હલકાં પ્રાણીથી લઈ પૂર્ણ માનવતા કેવી હોય તેનું નિદર્શન કરતી જીવનસરણી છે. બીજી રીતે જોઈએ તો એમાં વિકાસવાદ (Evolution Theory) નાં મૂળ તરવો છે.

આજના ભૌતિક યુગમાં માનવ ભલે માનવેન્દ્ર ન બને, તો પણ માનવ તરીકે રહે તોય બસ છે. આજ તો માનવતા મરી પરવારી છે સ્વતંત્રતાને બદલે સ્વચ્છંદતા અને વિકાસના સ્થાને વિલાસ દૃષ્ટિગોચર આવે છે, જ્યાં જોઈએ ત્યાં આંતર-વિગ્રહ, ખૂન, ચોરી, ધાઠ, લૂંટ, વ્યાધિ અને કલેશ નજરે પડે છે. દૂંકાં નિર્મળ અને પાશવી જીવનમાં સુખનો છટોય નથી. જે દેખીતું સુખ દેખાય છે તે શરીરના મેદ જેવો સુખાભાસ છે. જગતના નિર્દોષ ગણાતા માતાપુત્ર ગુરુ-શિષ્ય ભાઈજેન જેવા નિર્મળ સ્નેહમાં પણ કલિએ પદ-

સંચાર શરૂ કર્યો છે. તેમાંય સ્વાર્થસાધુતા, દંભ, લોભ અને પાખંડ નજરે પડે છે.

આવા સમયમાં જીવન એ પણ સમસ્યા છે. સાધુવૃત્તિથી જીવનારને પણ સમાજ સાથે આ પ્રવાહમાં તણાવું પડે છે. સાધુ અને સાચી વૃત્તિથી શીલોંછ વૃત્તિ ઉપર જીવનાર 'વેદિયો' ગણાય છે. શુદ્ધ વિદ્યા માટે જીવનભર સેખ લઈ સમાજસેવા કરવાની આશા સેવતો પ્રજ્ઞાચારી પેટ માટે માધુકરી પણ મેળવી શકતો નથી. ઈશ્વરે બલપૂર્વક આપેલા પેન્શનના સમયમાં પણ વાનપ્રસ્થી ગૃહસ્થને નિરાંત નથી. પોતાના હિંકરારને પગાર ઓછો મળે છે અને કુટુંબપોષણ થતું નથી એ બહાના હેઠળ પેન્શનરો પણ નોકરી શોધતા હોય છે. આવા વાનપ્રસ્થી ગૃહસ્થો આજે મહાલોભમાં થોડા દ્રવ્યની લોલચે પોતાનું આગલું વર્ચસ્વ ગુમાવે છે.

અને સંન્યાસીઓ? અમુક ગણ્યાગાંધ્યા મહાપુરુષો બાદ કરતાં તેમનો સંસાર જૂદો જ છે. તેમનામાં પણ સાંપ્રદાયિક તંકરાડો, પરસ્પર ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, ધનેષણ અને લોકેષણ છે. જેમની પાસે સમાજ સદ્વિચાર, સદ્વર્તન અને સદુપદેશની આશા રાખે તેઓ, વચગાંધિ ન વચગતિ બહાર ફેંખાડવા છતાં બધાં જ પ્રલોભનોને વશ છે.

પ્રાક્ષણોનું વર્ચસ્વ અને પ્રજ્ઞાત્વ કયાં છે? શ્રુતિએ વિદ્યાં હ વૈ વ્રાહ્મણમાત્રગામ ગોપાય મા શ્વેરધિષ્ટેઽહમસ્મિ । વિદ્યાએ પ્રાક્ષણ પાસે આવી અને કહ્યું, 'મારું રક્ષણ કર, હું તારો ખજાનો છું' આમ જ્યાંસુધી પ્રાક્ષણ શુદ્ધ પ્રાક્ષણ મત જપ તપ સ્વાધ્યાય-નિરત, દયા દમ દાન વિશિષ્ટ રહ્યો ત્યાંસુધી એનું વર્ચસ્વ

કાયમ રહું, ક્ષત-ઘા-ચો જથાવે તે ક્ષત્રિય હતા, પણ અર્ધા ઋષિ હતા અથવા પાછળથી ઋષિજીવન ગાળતા માટે રાજર્ષિ કહેવાયા. વૈશ્યો નિધિપતિ અને વિદ્યપતિ હતા અને શૂદ્રોનું પરિવર્યાત્મક જીવન હતું. આમ ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમોથી નિયમબદ્ધ માનવ જીવન સુખી હતું.

અને આજે ?

આજ માનવ જીવનની 'કંઈ પણ વ્યક્તિ સુખી છે કે દુઃખી તે વ્યક્તિગત પ્રશ્ન છે. આજના સુખાલાસમાં સુખ માનનાર માટે કંઈ કહેવાતું નથી. જેને જીવન દુઃખમય લાગે છે, વાસનાત્મક સંસાર ઉપાધિરૂપ લાગે છે તેની આશ્વાસન અને ઉદ્ધાર માટે ભાગવતનાં આ પ્રકરણમાં ભાગવતે આપેલાં પ્રમાણો છે.



માનવ

૧ માનવધર્મ :—

૧ તસ્માત્સર્વાત્મના રાજન્ હરિ સર્વત્ર સર્વદા ।

ધ્યોતવ્ય કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મર્તવ્યો ભગવાન્નૃણામ્ ॥ મા ૨-૨-૨૬

હે રાજન્ ! મનુષ્યોએ સર્વ સ્થળે અને સર્વ સમયે ભગવાન શ્રીહરિનું સર્વ પ્રકારે શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ કરવું જોઈએ આ માનવનો પરમ ધર્મ છે

૨ તતો યતેત કુશલ ક્ષેમાય ભયમાશ્રિતઃ ।

શરીરં પૌષ્પ યાવન્ન વિપદેત પુષ્કલમ્ ॥ મા ૭-૬-૫

સ સારમા આવીને કુશળ માનવીએ પોતાનું શરીર ત્યાં સુધી સશક્ત હોય અને અસમર્થ બનીને વિનાશ ન પામે, ત્યાં સુધીમાં સત્વર કષ્ટમાંથી માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

૩ અતિવાદાસ્તિત્તિક્ષેત નાવમન્યેત કચ્છન ।

ન ચેમ દેહમાશ્રિત્ય વૈરં કુર્વોત કેનચિત્ ॥ મા ૧૨-૬-૧૪

લોકોનાં નિંદાવચનો સહન કરવા, કોઈનું પણ અપમાન ન ન કરવું અને આ દેહ ઉપરના અહ ભાવનો આશ્રય કરી કોઈની સાથે વૈર ન કરવું

૪ ઘતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન્ પુસા ધર્મ પર સ્મૃત ।

મક્તિયોગો ભગવતિ તન્નામગ્રહણાદિભિ ॥ મા ૬-૧-૨૨

આ લોકમાં માનવનો એ જ પરમ ધર્મ છે કે, ભગવાનનાં નામસ્મરણ વગેરેથી તેણે ભગવાનમાં ભક્તિયોગ કરવો

૫ કર્ણો પિઘાય નિર્યાચકલ્પ ર્શો

ધર્માવિતર્યસૃણિભિર્નૃમિરસ્યમાને ।

છિન્નપ્રસહ્યશ્વતોમસર્તી પ્રભુશ્ચ

જિજ્ઞામસૂનપિ તતો વિસૃજેત્સ ધર્મ ॥ મા. ૪-૪-૧૭

જે સ્થળે નિરકુશ મનુષ્યો ધર્મરક્ષક ભગવાનની નિંદા કરતાં

હોય, તે વખતે પોતે જો તેઓને શિક્ષા કરવા અસમર્થ હોય, તો પોતાના બંને કાન બંધ કરી દઈ ચાલ્યા જવું જોઈએ; પણ તેઓને શિક્ષા કરવા પોતે જો સમર્થ હોય, તો નિંદા કરનારાઓની અમંગળ બોલતી જાણને બલાતકારે છેદી નાખવી અને પોતાનો, પ્રાણત્યાગ કરવો, આ આનંદ ધર્મ છે.

૨. આઠાશ્વધર્મ :—

૧. શમો દમસ્તપઃ શૌર્ચં સન્તોષઃ ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।

શાન્તં દયાદ્યુતારમત્ત્વં સત્યં ચ વ્રજલક્ષણમ્ ॥ મા. ૭-૧૧-૨૧

માનસિક નિમલ, ઈન્દ્રિય નિમલ, તપ, બાલ અને આબ્યંતર પવિત્રતા, સંતોષ, ક્ષમા, સરળતા, યાન, દયા, શ્રી વિશ્વ ભગવાનમાં તસ્લીનતા અને સત્ય એ આઠાશ્વનાં લક્ષણ છે.

૨. વ્રાહ્મણસ્ય દ્વિ દેહોડ્યં ક્ષુદ્રકામાય નેપ્યતે ।

હૃદયસ્ય તપસે સ્વેદ પ્રેત્યાન્તસુચાય ચ ॥

શિલોઽઢ્ઢવૃત્યા પરિતુષ્ટચિત્તો,

ધર્મ મદાન્તં વિરજં જુષાણઃ ।

મર્યપિતૃત્ત્વા ગૃહ ષય તિષ્ઠન્,

નાતિપ્રસક્તઃ સમુપૈતિ ક્ષાન્તિમ્ ॥ મા. ૧૧-૧૭-૪૨, ૪૩

આઠાશ્વનું આ શરીર ક્ષુદ્ર વિષયોની કામનાઓ કરવા માટે નથી, પણ ઈન્દ્રિયોનું દમન કરવા તથા સંવચસ્પી તપ દરી પરમશુભ-મોક્ષ સંપાદન કરવા માટે છે. જે આઠાશ્વ આ ચિત્તોત્કૃષ્ટિથી મનમાં સંતુષ્ટ રહી અતિચિન્તાકાર વગેરેથી નિષ્કામ ધર્મનું સેવન કરે છે અને મારામાં ચિત્ત રચાણી દઈ અત્યંત આસક્તિ રાખતો નથી તે ગૃહયાત્રમમાં રહીને પણ ચાંતિ પામે છે-મોક્ષાધિકારી ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે.

૩. ક્ષત્રિયધર્મ :—

ક્ષત્રિયાજામયં ધર્મઃ પ્રજાપતિવિનિર્મિત્ત ।

ધાતાપિ જ્ઞાતરં દન્વાદ્ યેન ધોરતરસ્વતઃ ॥ મા. ૧૦-૫૪-૪૦

જ્યાએ સત્રિયોને માટે કારણ હોય તો બાઈ પણ બાઈને હણી શકે : આવો ધોર ધર્મ નિર્મિત કર્યો છે.

૧. શૌર્યે વૌર્યે ઘૃતિસ્તેજસ્થાગ આત્મજયઃ ક્ષમા ।

બ્રહ્મણ્યતા પ્રસાદશ્ચ રક્ષા ચ ક્ષત્રલક્ષણમ્ ॥ મા. ૭-૧૧-૨૨

યુદ્ધમાં હિતસાહ, પ્રભાવ, ધૈર્ય, તેજ, દાન, માનસિક જય, ક્ષમા, બ્રાહ્મણ પ્રત્યે ભક્તિ, પ્રસન્નતા અને સર્વની રક્ષા—એ સત્રિયોના ધર્મ છે.

૪. રાજધર્મઃ—

૧. નૈનો રાજ પ્રજામર્તુ ધર્મયુદ્ધે ઘ્વો દ્વિપામ્ । મા. ૧-૮-૫૦

પ્રજાનું ધોષણ કરનાર રાજા ધર્મયુદ્ધમાં શત્રુનો વિનાશ કરે તો તે પાપ નથી.

૨. યસ્ય રાષ્ટ્રે પ્રજાઃ સર્વાભિસ્થન્તે સાધ્યસાધુભિ ।

તસ્ય મત્સ્ય નદ્યન્તિ કીર્તિરાયુર્ભગો ગતિઃ ॥

યપ રાજાં પરો ધર્મો હ્યાર્તાનામાર્તિનિમદ્ ॥ મા. ૧-૧૭-૧૦-૧૧.

જે રાજાના દેશમાં પ્રજાઓ દુઃખનોથી બચીત રહે છે, પીડાય છે; તે પ્રમાદી રાજાની કીર્તિ, ભાગ્ય તથા સ્વર્ગાદિ પરલોકનો નાશ થાય છે. રાજાઓનો એ જ પરમ ધર્મ, છે કે તેમણે દુઃખી પ્રજાઓનાં દુઃખને દૂર કરવું.

૩. રાજો દિ પરમો ધર્મો સ્વધર્મસ્પાનુપાલનમ્ ।

શાસતોઽન્યામ્યથાશાસ્ત્રમનાપદ્યુત્પયાતિહ ॥ મા. ૧-૧૭-૧૬

જે મનુષ્યો આપણે સિવાય પણ અન્યે માટે જન્ય, તેવા અધર્મી મનુષ્યોને શાસ્ત્રાનુસાર શિક્ષા કરવી તથા સ્વધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવું—એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે.

૪. રાંજન્સાધ્વમાત્યેમ્યશ્વોરાદિમ્ય. પ્રજા નૃપઃ ।

રક્ષન્યથા વર્તિ શૃક્ષન્ શ્વ પ્રેત્ય ચ મોરતે ॥

યસ્ય રાષ્ટ્રે પુરે ચૈવ મગવાન્યશ્વપુરુષ. ।

શૃયતે સ્વેન ધર્મેણ જનૈર્વૈર્નાશ્વમાન્વિતૈઃ ॥

તેસ્વં રાજો મદામામ મગવાન્મૂતમાલેનઃ ।

પરિતુલ્યતિં વિશ્વાત્મા તિષ્ઠતો નિજશાસને ॥

તસ્મિન્સુષ્ટે કિમપ્રાપ્યં જગતામીશ્વરેશ્વરે ।

લોકાઃ સપાલાહિતસ્વૈર્દરન્તિ ઘલિમાદતાઃ ॥

મા. ૪-૧૪-૧૭-૧૦

હે રાજા ! દુષ્ટ પ્રધાનોથી તથા ચોર વર્ગેરથી પ્રભાઓનું રક્ષણ કરતો અને શાઆનુસાર કર લેતો રાજા આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ પામે છે. જે રાજાના દેશમાં તથા નગરમાં વર્ણશ્રમ ધર્મને અનુસરનારા લોકો સ્વધર્મ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીપદપુરુષનું પૂજન કરે છે; તે પોતાના રાજધર્મમાં રિયતિ કરનાર રાજાના ઉપર પ્રાણીમાનના રક્ષક વિધાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. જગદીશ્વર ન્યારે પ્રસન્ન થાય, ત્યારે શું દુર્લભ હોય! લોકપાલો સહિત સર્વ લોકો આદરપૂર્વક એ રાજાને ખલિદાન આપે છે.

૫. યન્નન્તિ પ્રન્તિ લુપ્તન્તિ દૃષ્ટં રાજકુલાનિ ચૈ । મા. ૧૦-૪૧-૧૬

ઉદ્ભવ થઇ ગયેલાઓને રાજસેવકો કેદ કરે છે, મારે છે અને લૂંટી લે છે. (દુષ્ટને દંડ દેવો એ રાજધર્મ છે.)

૬. રાજ્યૈશ્વર્યમદોગ્નસદો ન શ્રેયો વિન્દતે નૃપઃ ।

ત્યગ્માયામોદિતોઽનિત્યા મન્યતે સમ્પદોઽચલાર્ઘઃ ।

રાજ્ય અને અશ્વર્યના મુદ્ધો છડી ગયેલો રાજા કશાજી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. કારણ કે, તમારી (ભગવાનની) માયાથી મોહિત થયેલો તે રાજા અનિત્ય સંપત્તિઓને પણ સ્થાયી સમજે છે.

૭. સર્વાઃ સમુદ્રચેદ્રાજા પિનેષ ધ્વન્યનામગ્રજાઃ ।

મામામમામગ્રજા ચોરો યથા ગજગતિર્ગગાન્ ॥ મા. ૧૧-૧૭-૪૫

પિતા જેમ પોતાની અંતતિને દુષ્ટમાંથી બચાવે છે, બુદ્ધિમાન પુત્ર જેમ પોતાની નિરેશ્વાગી સુધ્ધિ પોતાના અપમાનો ઉદાર કરે છે અને દાથી જેમ બીજા દાથીઓને ખાગા કે કાઢવામાંથી

બહાર ખેંચી કાઢે છે, તેવી રીતે રાજ્યે પણ પોતાની સધળી પ્રજાઓનો દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરવો.

૫. વૈશ્યધર્મ:—

‘દેવગુર્વચ્યુતે મક્તિહિર્વાર્ગપરિપોષણમ્ ।’

આસ્તિક્યમુદયમો નિત્યં નૈપુણ્યં વૈશ્યલક્ષણમ્ ॥ મા. ૫-૧૧-૨૩

દેવ, ગુરુ તથા શ્રીભગવાનની ભક્તિ, ધર્મ, અર્થ અને કામનું પોષણ, આરિતકતા, ઉદ્યમ અને નિત્ય કાર્યકુશળતા—એ વૈશ્યનાં લક્ષણો છે.

૬. શૂદ્રધર્મ:—

‘શૂદ્રસ્ય સંનતિઃ શૌચં સેવાસ્વામિન્યમાયયા ।

અમન્ત્રયશ્ચો હાસ્તેયં સત્યં મોત્તિપ્રરક્ષણમ્ ॥ મા. ૫-૨૧-૨૪

સજ્જનોને પ્રધ્યાન કરવા, બાહ્યાભ્યંતર પવિત્રતા જાળવવી, પોતાના સ્વામીની નિષ્કપટપણે સેવા કરવી, વૈદિક મંત્રોચ્ચાર વિના જ પંચમહાયમો કરવા, ચોરી ન કરવી, સત્ય બાંધણું તથા ગો બ્રાહ્મણની રક્ષા કરવી. એ શૂદ્રનાં લક્ષણો છે.

૭. સાર્વવર્ણિક ધર્મ:—

૧. શમોદમસ્તપઃ શૌચં સન્તોષઃ ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।

મદ્ધક્તિશ્ચ દયા સત્યં વ્રહ્મપ્રકૃતયસ્તિવમા ॥

તેજોવર્લ ધૃતિઃ શૌર્યં તિતિશૌદાર્યમુદયમઃ ।

સ્થૈર્યં વ્રહ્મણ્યતૈશ્વર્યં ક્ષત્રપ્રકૃતયસ્તિવમાઃ ॥

આસ્તિક્યં દાનનિષ્ઠા ચ અદમ્ભો વ્રહ્મસેવનમ્ ।

અતુષ્ટિરયોષચયૈવૈશ્યપ્રકૃતયસ્તિવમાઃ ॥

શુશ્રૂષણં દ્વિજગદાં દેવાનાં ચાપ્યમાયયાઃ ।

તત્રલબ્ધેન સન્તોષઃ શૂદ્રપ્રકૃતયસ્તિવમાઃ ॥

અશૌચમનૃતં ચૌર્યં નાસ્તિનમ્યં શુષ્કવિપ્રદઃ ।

કામઃ ક્રોધશ્ચતર્પણ સ્વભાવોઽન્તેષસાધિનામ્ ॥

અહિંસા સંત્યમસ્તેયમકામક્રોધલોભતા ।

ભૂતપ્રિયહિતેદ્વાચ ઘર્મોઽયં સાર્વર્ણિકઃ ॥ મા. ૧૧-૧૭-૧૬-૨૧

શમ, દમ, તપ, આહ્યાબ્યંતર પવિત્રતા, સંતોષ, ક્ષમા, સરળતા, ભંકિત, દયા અને સત્ય આ આહ્યાબ્યંતરો ધર્મ છે. અતપ, બળ, ધૈર્ય, શૌર્ય, સહનશીલતા, ઉદારતા, ઉદમ, સ્થિરતા, આહ્યાબ્યંતર અને ઐશ્વર્ય આ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. આસ્તિકતા, દાનીપણ, દંભરહિતતા, આહ્યાબ્યંતરો અને ધનમંત્રદ્વાર અમતોષ, આ વૈશ્યનો ધર્મ છે. અને આહ્યાબ્યંતરો, ગાયો તથા દેવોનો નિઃકષ્ટપણે સેવા અને તેનાથી જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સંતોષ આ શૂદ્રનો ધર્મ છે.

અપવિત્રતા, અસત્ય, ચોરી, નાસ્તિકપણ, કારણ વિના કંકાસ, કામ, ક્રોધ અને તૃષ્ણા આ વર્ણાશ્રમથી અહિંકૃત આંકાસ વગેરેનો સ્વભાવ છે. અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, કામ-ક્રોધ-લોભનો ત્યાગ અને પ્રાણીમાત્રનું પ્રિય તથા હિત કરવાની ઈચ્છા આ સર્વ વર્ણોનો ધર્મ છે.

૨. શૌચમાચમનં સ્નાનં સન્ધ્યોપાસનમાર્જનમ્ ।

તીર્થસેવા જપોઽસ્તૃપદ્યામધ્યાસમભાવ્યવર્જનમ્ ॥

સર્વાધમપ્રયુક્તોઽયં નિયમઃ કુલનન્દન ।

મદ્ભાષ્યઃ સર્વભૂતેષુ મનોવાકાયસંયમઃ ॥ મા. ૧૧-૧૭-૨૪, ૨૫

હે કુલને આનંદ આપનારા ઉદ્ધવજી ! શૌચ, આચમન, સ્નાન, સંધ્યોપાસન, સરળતા, તીર્થસેવા, જપ, તપ, અસ્તૃપદ્ય અને ખાવાને તેમજ ખોલવાને અયોગ્ય વસ્તુનો ત્યાગ, સર્વ પદાર્થોમાં મારો ભાવ અને મન, વાણી અને સરીરનો સંયમ આ સર્વ આશ્રમીઓએ પાળવા યોગ્ય ધર્મો છે.

૩. સીદન્વિપ્રો યણિવૃત્ત્યા પૃથૈરેવાપદં ત્યજેત્ ।

સદ્દેન ઘાઽપદાક્રાન્તો ન શ્વૃત્ત્યા કથચ્ચન ॥

વૈશ્યવૃત્ત્યા તુ રાજન્યો જીવેન્મૃગયયાઽપદિ ।

શ્વરેદ્વા વિપ્રરૂપેણ ન શ્વૃત્ત્યા કથચ્ચન ॥

શૂદ્રવૃત્તિ મજેદ્દેશ્યઃ ક્ષૂદ્રઃ ક્ષાલકનિયામ્ ।

કુચ્છાન્મુક્તો ન ગર્હણ કૃત્તિ લિપ્સેત કમેણાં ॥

મા. ૧૧-૧૭, ૪૭-૪૯

પ્રાહાય એ આશ્રવિકા મેળવવામાં દુઃખી થતો હોય તો તેણે
વેચવા યોગ્ય વસ્તુઓનો વેપાર કરી વૈશ્યવૃત્તિથી આપત્તિને તરી જાકી,
તે વૃત્તિથી પણ આપત્તિ રહેતી હોય તો તરવાર ધારણ કરી
ક્ષત્રિયવૃત્તિથી આપત્તિને તરવી. પરંતુ નીચ મનુષ્યોની સેવા પ્રુષ્ઠા-
મતરૂપ શ્વાનવૃત્તિથી કેઈ પણ રીતે જીવવું નહિ આવી જ રીતે
ક્ષત્રિયે આશ્રવિકાના આપત્તિકાળમાં વૈશ્યવૃત્તિથી જીવવું, મૃગયાથી
આશ્રવિકા ચલાવવી અથવા પ્રાહાયરૂપે આશ્રવિકા મેળવીને જીવવું
પણ નીચ લોકોની સેવારૂપ કુતરાની વૃત્તિથી જીવવું નહિ. આ
પ્રમાણે જ વૈશ્યે આશ્રવિકાના આપત્તિકાળમાં ચંદ્રની સેવાવૃત્તિનો
આશ્રય કરવો. તેમજ ચંદ્રે આપત્તિકાળમાં સાદરી ગૂંથવી વગેરે
કારીગરીનો ધંધો કરવો. આપત્તિથી મુક્ત થવા છતાં પણ પોતાના
વર્ણને અયોગ્ય એવા નિષ્ઠ કર્મથી આશ્રવિકા ચલાવવાની કદી
ધન્ય કરવી નહિ.

૪. મિક્ષોર્ધમ્. શમોઽર્હિસા તપ ઈક્ષા વનોૈકસઃ ।

ગૃહિણો ભૂતરક્ષેજ્યા દ્વિજસ્યાંચાર્યસેવનમ્ ॥

બ્રહ્મચર્યં તપ શૌચં સન્તોષો ભૂતસૌહદમ્ ।

ગૃહસ્થસ્યાપ્યુતૌ ગન્તુ સર્વેષાં મદુપાસનમ્ ॥ મા. ૧૧-૧૮-૪૨-૪૩

ધન્દ્રિયનિગ્રહ અને અર્હિસા એ સંન્યાસીનો મુખ્ય ધર્મ છે.
તપશ્ચર્યા અને તત્ત્વવિચાર વાનપ્રસ્થીનો મુખ્ય ધર્મ છે, પ્રાણીમાત્રની
રક્ષા અને અને યગો કરવા તે ગૃહસ્થીનો મુખ્ય ધર્મ છે. ગુરુસેવા
એ બ્રહ્મચારીનો ધર્મ છે બ્રહ્મચર્ય, તપ, બાહ્યાભ્યંતર પવિત્રતા, સતોષ,
પ્રાણીમાત્રમાં પ્રેમભાવ, ઋષ્ટવેળા ઓસેવન અને મારી-પ્રજુની
હિપામના-એ સર્વ વર્ણશ્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે.

૮. સમ્રાટનો ધર્મ:—

પ્રજાનાં પિતૃયે ચે ચ શાસ્ત્રાઃ સાધવઃ સમાઃ ।

યદિસ્થાત્તેષુ વૈષમ્ય કં યાન્તિ શરણં પ્રજાઃ ॥ મા. ૧-૨-૩

જેને પ્રજા પોતાના પિતા, શાસક, હિતકરક અને સર્વજન સમાન દષ્ટિવાળા, ગણતી હોય, તેઓમાં પણ જો વિષમતા થાય તો પ્રજા કોને શરણે જાય !

૯. પ્રજાધર્મ:—

પ્રિયં રાજઃ પ્રકુર્વન્ત્યઃ શ્રેયો વિન્દન્તિ ચૈ પ્રજાઃ ।

મનસા કર્મણા ઘાત્તા વિપરીતમતોઽન્યથા ॥ મા. ૧૦-૪૩-૩૩

મન, વચન અને કર્મથી રાજાનું પ્રિય અને હિત કરનારી પ્રજા કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે, અને એમ ન કરનાર પ્રજા એથી વિપરીત રૂણ પામે છે.

૧૦. શિષ્યધર્મ:—

પત્તદેષ દ્વિ સચ્છિષ્યૈઃ કર્તવ્યં ગુરુનિષ્કૃતમ્ ।

યદ્વૈ વિશુદ્ધભાવેન સર્વાર્થાત્માર્પણં ગુરૌ ॥ મા. ૧૦-૮૦-૪૧

ઉત્તમ શિષ્યોનું ગુરુ પ્રત્યેનું એ જ કર્તવ્ય છે કે, દરેક પુરુષાર્થોના સાધનરૂપ પોતાનો આત્મા ગુરુને વિશુદ્ધ ભાવે અર્પણ કરવો.

૧૧. સારથિધર્મ:—

સૂતઃ કૃચ્છ્રગતં રક્ષેદ્ રથિનં સારથિ રથી ॥ મા. ૧૦-૪૬-૩૨

સારથિએ સંકટમાં આવેલા રથીની રક્ષા કરવી જોઈએ, તેમજ રથીએ સારથિની રક્ષા કરવી જોઈએ.

૧૨. મહાપુરુષોનો આચારધર્મ:—

ધર્મવ્યતિક્રમો દદૃષ્વશ્વરાણાં ચ સાદસમ્ ।

તેજોવસાં ન દોષાય ઘદ્ધેઃ સર્વેભુજો યયા ॥

નૈતત્સમાચરેજ્ઞાતુ મનસાપિ હૃત્તીશ્વરઃ ।

વિનયવ્યાચરનમીઢવાત્ યથા રુદ્રોઽધ્વિજં વિષમ્

પુત્ર શરીર અને ધનથી સમર્થ હોવા છતાં માતાપિતાને આજીવિકા આપતો નથી તે પુત્રના મરણ પછી પરલોકમાં તેને તેનું પોતાનું જ માંસ યમદેવના દૂતો ખવડાવે છે. જે મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોવા છતાં માતાનું, પિતાનું, કોઈ પણ વૃદ્ધનું, સતી પત્નીનું, બાળક પુત્રનું, પુરુષનું, બ્રાહ્મણનું અને શરણાગતનું પોષણ કરતો નથી તે મનુષ્ય જીવતાં જતાં મૂએલો છે.

૧૪. કન્યાધર્મ:--

કથં સુતાયા. પિતૃગૃહકૌસુકં

નિશમ્ય દેહ. સુરવર્ય નેક્ષતે । ।

અનાદુતા અપ્યમિયન્તિ સૌહૃદં

મર્તુર્ગુરોર્દેહકૃતશ્ચકેતનમ્ ॥

મા ૪-૧-૧૩

પોતાના પિતાને ઘેર મગળ મહોત્સવ સાંભળીને પુત્રી તે જોવાને કેમ અનાવમાન ન થાય ? પોતાના બધું, પતિ, 'પુરુષ' અને પિતાને ઘેર તો કન્યાએ બોલાવ્યા વિના પણ જવું જોઈએ.

૧૫. સ્ત્રીધર્મ:--

૧. ન દ્વિશ્યાદ્ ભૂતજાતાનિ ન શપેન્નાનૃતં વદેત્ ।

ન હિન્ધ્યાન્નસરોમાણિ ન સ્પૃશેષદમક્કલમ્ ॥

નાપ્સુસ્નાયાન્નકુપ્યેત ન સમ્ભાપેત દુર્જનૈ ।

ન ઘસીતાઘૌતવાસઃ સ્વજં ચ વિધૃતાં ક્વચિત્ ॥

નોચ્છિદ્રં ચણ્ડિકાન્નં ચ સામિધં દૃષ્ટલાદૃતમ્ ।

મુક્ષીતોદ્કયયા દૃષ્ટં પિબેદ્બલિના રૂપ ॥

નોચ્છિદ્રાસ્પૃશ્ચસલિલા સન્ધ્યાયાં મુકમૂર્ધન્ના ।

અનર્ચિતા સંપતવાહ્ નાસંઘીતા વદિશ્ચરેત્ ॥

નાઘૌતપાદા પ્રયતા નાર્દ્રિપાન્નો ઉદક્શિરાઃ ।

શયીત નાપરાહ્ નાન્યૈર્ન નમ્ના ન ચ સન્ધ્યયો ॥

ઘૌતવાસાઃ શુચિર્નિત્યં સર્વમક્કલસંયુતા ।

પૂજયેત્પ્રાતરાશાઘ્રાગ્ ગોત્રિપ્રાન્નિષ્પમચ્યુતમ્ ॥

સ્ત્રીયો ધોત્વતીશ્ચાર્વેત્ સ્ત્રગન્ધવલિમળદત્તૈઃ ।

પતિં ચાચ્યૌપતિષ્ઠેત ધ્યાયેત્કોઘગતં ચ તમ ॥ મા. ૧૮-૪૭-૫.

સ્ત્રીઓએ કાઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ; કાંઈને ગાળો લાંડવો નહિ કે કાંઈની નિંદા કરવી નહિ. અસત્ય બોલવું નહિ, નખ કે વાળ કાપવા નહિ, અમંગળ વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો નહિ, જળમાં પ્રવેશ કરીને સ્નાન કરવું નહિ, કાંઈના પર ક્રોધ કરવો નહિ, દુર્ગતો સાથે વાતચીત કરવી નહિ, ધોયા વિનાનાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ, પહેલાં ધારણ કરેલી કૂલની માળા ફરી ધારણ કરવી નહિ, કાંઈનું એકું, બદ્રકાળીને ધરણું, કાડીઓ વગેરેથી દૂષિત થયેલું, માંસવાળું તથા રજસ્વલા સ્ત્રીએ જોયેલું અન્ન ખાવું નહિ, ખોખાથી પાણી પીવું નહિ, વળા મોઢું તથા હાથપગ ધોયા વિના છૂટા કેરી, વસ્ત્રાલંકારના શણગાર વિના, વાણીને નિયમમાં રાખ્યા વિના અને અંગ પર વસ્ત્ર ઓઢવા વિના બહાર જવું નહિ પણ ધોયા વિના અપવિત્ર થઈને, બીના પગે, ઉત્તર અથવા પશ્ચિમ તરફ મસ્તક રાખીને, નગ્ન અવસ્થામાં, અને બંને સપ્તમાસમયે સૂવું નહિ નિલ સવારે ભોજન કર્યા પહેલાં સ્નાનાદિથી પવિત્ર થઈને ધોયેલાં વસ્ત્રો પહેરી, સર્વ મંગળ વસ્તુઓ સાથે લઈ, ગાયોનું, બ્રાહ્મણોનું, લક્ષ્મી દેવીનું તથા વિષ્ણુ ભગવાનનું પૂજન કરવું. જેઓના પતિ જીવતા હોય તેવી મુલાસિની સ્ત્રીઓની, પુષ્પમાળા, અદન, નંદેશ તથા અલંકારોથી પૂજા કરવી અને પોતાના શરીરમાં (હન્યમાં) રહેલા પતિદેવનું પૂજનપૂર્વક ધ્યાન કરવું.

૨. સ્ત્રીણાં ચ પતિદેવાનાં તદ્વધૂધ્યાનુકૂલતા ।

તદ્વધૂધ્યનુષ્ટિતિશ્ચ નિત્યં તદ્વતનધારણમ ॥ મા. ૭-૧૧-૨૫

પતિને દેવ માનનારી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિની મેવા કરવી, પતિને અને તેના સંબંધીઓને અનુદાસ રહેવું અને પતિવ્રત ધારણ કરવું

૩. મર્તુઃ શુધૂધનં સ્ત્રીણાં પરો ધર્મો દામાયવા ।

તદ્વધૂધનાં ચ કલ્યાણયઃ પ્રજાનાં ચાનુગોષ્ણમ્ ॥ મા. ૧૦-૨૧-૨૪

હે સૌભાગ્યવતી ઓઓ ! નિષ્કપટપણે પતિની તથા તેના માતાપિતા વગેરે સંબંધીઓની સેવા તથા સંતતિનું પોષણ કરવું એ ઓઓનો પરમ 'ધર્મ' છે.

૪. તસ્માત્પતિવ્રતા નાર્યઃ શ્રેયસ્કામાઃ સુમધ્યમે ।

યજન્તેऽનન્યભાવેન પતિમાત્માનમીશ્વરમ્ ॥ મા. ૬-૧૮-૩૫

હે સુમધ્યમે ! કલ્યાણને ઇચ્છતી પતિવ્રતા ઓઓ પોતાના આત્મા અને ઇશ્વરરૂપ પતિનો અનન્ય ભાવે પૂજા કરે છે.

(૨) વ્યાખ્યા અને લક્ષણો—

૧૬. મહાપુરુષ લક્ષણો:—

મહત્સેવાં દ્વારમાહુર્વિમુક્તેસ્તમોદ્ધારં યોપિતાં સક્તિસક્તમ્ ।

મહાન્તસ્તે સમચિત્તાઃ પ્રશાન્તા

વિમન્યવઃ સુહૃદઃ સાધવો ચે ॥ મા. ૫-૫-૨

મહાપુરુષોની સેવા તે મોક્ષનું દ્વાર છે અને ઓઓનો સંગ તે સંસારનું દ્વાર છે. જેઓ સર્વત્ર સમાન ચિત્તવાળા, અત્યંત શાંત, ક્રોધરહિત, ઉત્તમ હૃદયવાળા અને સલાચારી હોય તેઓને મહા પુરુષો જાણવા.

૧૭. જ્ઞાની-આત્મદ્રષ્ટાનું-લક્ષણો:—

દૃષ્ટં ભુતમસદ્ભુદ્ભવા નાનુષ્યાયેન્નસંવિશેષ્ ।

સંસૃતિ ચાત્મનાશં ચ તત્ર વિદ્વાન્સ આત્મદક્ ॥

મા. ૧-૧૧-૨૦

આ જગતમાં સાંભળેલું અથવા જોયેલું 'સધર્મ' અસત્ય માની તેનું ધ્યાન અગર સંગ ન કરવો. જે માણસ આવા અસદ્ વિષયોમાં સંસૃતિ (વારંવાર જન્મ-મરણ) અને આત્મવિનાશ જુએ છે, તે જ વિદ્વાન અને આત્મદ્રષ્ટા છે.

૧૮. સત્પુરુષની વ્યાખ્યા:—

૧. વાર્હસ્પત્ય સ ચૈ નાત્ર સાધુર્વૈ દુર્જનેરિતૈઃ ।

દુરુક્તૈર્મિત્રમાત્માનં ચઃ સમાધાતુમીશ્વરઃ ॥ મા. ૧૧-૨૩-૨

જરા અને મરણ-એ શરીરના છ ભાવોને છતનાર, માનને ન ઈચ્છનાર, ખીમ્મઓને માન આપનાર, દરેકનું સમાધાન કરવાને સમર્થ, સર્વમાં પ્રેમભાવવાળો; દયાભાવવાળો અને દીર્ઘદર્થી, આવાં બીજાં લક્ષણોવાળો સત્પુરુષ, ગુણો અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મોને અનુસરવાના પોતાના ધર્મોને જાણુવા છતાં પણ તેમનો મારે માટે પરમાત્મપ્રીત્યર્થ ત્યાગ કરી મને ભજે છે, તે જ ખરેખર, ઉત્તમ પુરુષ છે.

૨૦. ધીર પુરુષની વ્યાખ્યા :—

ગતસ્વાર્થમિમં દેહ વિરક્તો મુક્તબન્ધનઃ ।

અવિજ્ઞાતગતિર્જહ્યાત્ સ વૈ ધીર ઉદાહૃતઃ ॥

યઃ સ્વકાત્પરતો વેદ જાતનિર્વેદ આત્મવાન્ ।

હૃદિ કૃત્વા હરિં ગેહાત્ પ્રવ્રજેત્સઃ નરોત્તમઃ ॥

મા. ૧-૧૩-૨૫-૨૬

જે પુરુષ જેમાંથી સર્વ સ્વાર્થ, યશ, અર્થ, કામ વગેરે ચાહ્યાં ગયાં છે; એવા આ શરીરનો વિરક્ત થઈ ત્યાગ કરે છે, અને જેની ગતિ (મરણ) પાછળથી કોઈના પણ જાણુવામાં આવતી નથી તે પુરુષ 'ધીર', છે. જે પોતાની મેળે અથવા પરોપદેશથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં, આત્મતત્ત્વને જાણીને શીઠરિને હૃદયમાં રાખી ધરમાંથી ચાલ્યો જાય છે તે જ ઉત્તમ પુરુષ છે.

૨૧. પંડિત-લક્ષણ :—

યત્તે ધૈર્યં તુ યો ધીમાન્સ ધીરઃ પણ્ડિતોઽથવા ।

મા. મા. ૧-૫૯

જે મનુષ્ય બ્રાહ્મણમાં, અત્યજમાં, ચોરમાં, બ્રહ્મસાનીમાં, સૂર્યમાં, અગ્નિના તણુખામાં, દયાળુમાં તથા કૂરમાં સમાન દષ્ટિવાળો છે તે જ સાચો પંડિત છે.

૨૨. વિદ્વાનની વ્યાખ્યા :—

સ વૈ પ્રિયતમશ્ચાત્મા યતો ન ભયમણ્વપિ ।

इति वेद स वै विद्वान् यो विद्वान्स गुरुर्हरिः ॥ भा. ૪-૨૯-૫૧

“ભગવાન જ સર્વના અત્યંત પ્રિય આત્મા છે અને તેમનું શરણ લેવાથી લેશમાત્ર પણ ભય થતો નથી.” એમ જે મનુષ્ય બળે છે, તે જ વિદ્વાન છે અને આવો જે વિદ્વાન છે તે જ ગુરુ છે. તે જ શ્રીહરિ છે.

૨૩. આદર્શ બ્રાહ્મણ લક્ષણ :—

ब्राह्मणाः साधवः शान्ता निःसङ्गा भूतवत्सलाः ।

एकान्तभक्ता अस्मास्तु निर्वैराः समदर्शिनः ॥ भा ૧૨-૧૦-૨૦

બ્રાહ્મણો સદાચારી, શાંત, કામનાઓ રહિત, દરેક બ્રાહ્મણો ઉપર પ્રેમ રાખનારા, મારા પરમાત્માના અનન્ય ભક્ત, વૈર વિનાનાં તથા સમદષ્ટિવાળા હોય છે.

૨૪. પંડિતની વ્યાખ્યા :—

पण्डितो बन्धमोक्षवित् ।

भा. ૧૧-૧૯-૪૧

સંસારમાં બંધન અને મોક્ષને બાળુનાર પંડિત છે.

૨૫. શૂરવીર-લક્ષણ :—

૧. न वै शूरा विकल्पन्ते दर्शयन्त्येव पौरुषम् । भा. ૧૦-૫૦-૨૦

વીર પુરુષો કદી પોતાનાં વખાણ કરતા નથી, તેઓ તે પરાક્રમ જ દર્શાવે છે.

૨. पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः । भा. ૧૦-૫૦-૧૧

શૂરવીરો પરાક્રમ જ બતાવે છે, બહુ બોલતા નથી.

૨૬. રાજાની વ્યાખ્યા:—

રજ્જયિષ્યતિ યદ્લોકમયમાત્મવિચેષ્ટૈઃ ।

અથામુમાહ રાજાનં મનોરજ્જનકૈઃ પ્રજાઃ ॥ મા. ૪-૧૬-૧૫

પ્રજાના મનને રજન કરનારાં પોતાનાં ચરિત્રો વડે સર્વત્ર
રજન કરનારને જ પ્રજા ‘રાજા’ કહે છે.

૨૭. સુખીનું લક્ષણ:—

ન ચેન્દ્રસ્ય સુખં કિંચિન્નસુખં ચક્રવર્તિનઃ ।

સુખમસ્તિ વિરક્તસ્ય મુનેરેકાન્તજીવિનઃ ॥ મા. મા, ૪-૭૫

દેવાધિપતિ ઇન્દ્રને અથવા જનાધિપતિ સમ્રાટને જરાય સુખ
નથી, સુખ તો કેવળ વિરક્ત અને એકાન્તજીવી મુનિને જ હોય છે.

યશ્ચ મૂઢતમો લોકે યશ્ચ ષુદ્ધેઃ પરંગતઃ ।

તાદુમૌ સુખમેધેતે ફિલિશ્યત્યન્તરિતો જન ॥ મા. ૧-૭-૧૭

આ જગતમાં જે મનુષ્ય અત્યંત મૂખ હોય, અથવા શુદ્ધિથી
પર હોય એ બે જ માણસો સુખી છે, વચલી સ્થિતિનો માણસ
દુઃખી હોય છે.

૨૮. પુત્રલક્ષણ:—

પરોઽપ્યપત્યં દિતઃકથયૌપધં

સ્વદેહજોઽપ્યામયવત્ સુતોઽદિતઃ ।

છિન્ધાત્તદક્લં યદુતાત્મનોઽદિતં

શેષં સુખં જીવતિ યદ્વિવર્જનાત્ ॥ મા. ૭-૫-૩૭

કોઈ પારકો બાલક ઔષધની પેટે નો આપણું દિત કરનારો
હોય તો તે આપણો પુત્ર છે, અને પોતાના દેહથી ઉત્પન્ન થયેલો
પુત્ર પણ રાગીની પેટે આપણું અદિત કરનારો હોય તો તે યત્રુ છે.
આપણું પોતાનું અંગ પણ નો અદિત કરનારું હોય તો તેને કાપી
નાખવું નોઈએ, કે જેનો ત્યાગ કરવાથી બાકીનાં અંગો સુખેથી
જીવી શકે.

૨૯. વૃથાપાંડિત-લક્ષણ :-

અવાન્તસ્થાવિનીતસ્ય વૃથાપણ્ડિતમાર્જનઃ ।

ન શાસ્ત્રેભ્યો ગુણપ્રાપ્તિઃ નટસ્યેવાજિતાત્મનઃ ॥ મા. ૧૦-૭૮-૨૬

જે પુરુષ અજિતેન્દ્રિય અને અવિનયી હોય, પોતાને વૃથા પાંડિત માનનારો હોય અને મનને વશ રાખનારો ન હોય તેને, જેમ રાજા વગેરેનો પાઠ બળવનાર નટને તે વખતના રાજવેળેનો મુખકારક થતા નથી; તેમ શાસ્ત્રો મુખકારક થતાં નથી.

૩૦. બંધુ અને ધનિકની વ્યાખ્યા :-

વન્ધુર્ગુરુરહં સઘે । ગુણાદયો હ્યાદય ઉચ્યતે મા. ૧-૧૯-૪૩

હે ઉદ્ધવ ! હું જ (પ્રભુ) ખરો ગુરુ અને બંધુ હું. ગુણવાન મનુષ્ય જ ધનવાન છે.

૩૧. શોચનીય પુરુષ લક્ષણ :-

યોઽધુવેળાત્મનાનાથા ન ધર્મ ન યશઃ પુમાન્ ।

ઈદ્દેત ભૂતદયયા સ શોચ્યઃ સ્થાવરૈરપિ ॥ મા. ૬-૧૦-૮

હે દેવો ! જે પુરુષ અવશ્ય નારા પામનારા પોતાના શરીરથી પ્રાણી પર દયા કરીને ધર્મ તથા યશ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો નથી, તે પુરુષ સ્થાવર પ્રાણીઓ કરતાં પણ શોક કરવા યોગ્ય છે.

૩૨. દરિદ્રો, કૃપણ, સત્તાધીશ અને દુર્બલની વ્યાખ્યા :-

દરિદ્રો યસ્થસન્તુષ્ટઃ કૃપણો યોઽજિતેન્દ્રિયઃ ।

ગુણેષ્વસક્તઘીરીશઃ ગુણસન્નો વિપર્યયઃ ॥ મા. ૧૧-૧૯-૪૪

જે અસંતોષી છે તે જ વાસ્તવિક રીતે “દરિદ્રો” છે.

જે અજિતેન્દ્રિય છે તે જ “કૃપણ” છે.

જેને વિષયોમાં આસક્તિ નથી તે જ “ઘીરીશ” (સંમર્ધ) છે.

જેને ગુણોમાં આસક્તિ છે તે અનીશ્વર “દુર્બલ” છે.

૩૩. સ્વામી અને સેવકનાં લક્ષણ :-

આશાસાનો ન ચૈ મૃત્યઃ સ્વામિન્યાશિષ આત્મનઃ ।

ન સ્વામી મૃત્યતઃ સ્વામ્યમિચ્છન્નો યતિ ચાશિષઃ ॥

જે સેવક પોતાના સ્વામી પાસેથી કામનાઓની આશ્વા રાખે, તે સાચો સેવક નથી અને જે સ્વામી પોતાના સેવક પાસેથી માત્ર સેવાઓને જ ઈચ્છીને પોતાની કામનાઓ પૂર્ણ કરે તે સાચો સ્વામી નથી.

૩૪. મૂર્ખની વ્યાખ્યા :—

૧. મૂર્ખો દેહાવહંબુદ્ધિઃ ।

મા. ૧૧-૧૧-૪૨

દેહ, પુત્ર વગેરેમાં અહં-મમત્વનો ભાવ રાખનાર “મૂર્ખ” છે.

૨. દુરાચાર્યં સમાચાર્ય ચિષ્ણું સર્વેશ્વરેશ્વરમ્ ।

યો વૃણીતે મનોપ્રાહ્યમસત્ત્વાત્ કુમનોદ્યસો ॥ મા. ૧૦-૪૮-૧૧

સર્વ દેવોના અધીશ્વર, દુરાચાર્ય બગવાન વિષ્ણુનું આરાધન કરીને

જે માણસ આત્મતત્ત્વના અધ્યાનને લીધે મનોપ્રાહ્ય-સાંસારિક મુખ (ઔદિક કે પારલૌકિક) માગે છે, તે મૂર્ખ છે.

૩૫. નરકગામીનું લક્ષણ :—

કેવલેન હ્યધર્મેણ કુટુમ્બમરણોત્સુકઃ ।

યાતિ જીવોઽન્ધતામિત્તં ચરમં તમસઃ પદમ્ ॥ મા. ૨-૨૦-૩૩

જે છવ કેવળ અધર્મથી કુટુમ્બપોષણ કરવામાં જ ઉત્સુક રહે છે, તે ‘અન્ધતામિત્ત’ નામના છેલ્લી કક્ષાના નરકમાં જાય છે,

(૩) પ્રશંસા અને નિંદા

૩૬. સત્પુરુષપ્રશંસા :—

૧. પ્રાણૈઃ સ્વૈઃ પ્રાણિનઃ પાન્થિ સાધવઃ ક્ષણમેગુરૈઃ ।

વદ્ધવૈરેષુ મૂતેષુ મોહિતેષ્વાત્મમાયયા ॥ મા. ૮-૭-૨૯

જ્યારે સામાન્ય માણસો પરમાત્માની માયાથી મોહિત થઈને નાશવંત દેહને માટે પરસ્પર વૈર બાંધે છે, ત્યારે સત્પુરુષો તો પોતાના પ્રાણોથી પણ પ્રાણીઓનો રક્ષા કરે છે.

૨. તપ્યન્તે લોકતાપેન સાધવઃ પ્રાયશો જનાઃ ।

પરમારાધનં તદ્ધિ પુરુષરૂપાસ્તિલાત્મનઃ ॥ મા. ૮-૭-૪૪

પણું કરીને સાધુપુરુષો લોકોનાં દુઃખથી દુઃખી થાય છે, વસ્તુતઃ

તેજ સમગ્રના આત્મા પરમેશ્વરનું ઉત્તમ આરાધન છે.

૩. શ્રેયઃ કુર્વન્તિ ભૂતાનાં સાધવો દુસ્ત્યજાસુમિઃ ॥ મા. ૮-૨૦-૭

સતપુરુષો દુસ્ત્યજ એવા પોતાના પ્રાણોના અલિદાનથી પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરે છે.

૪. સત્યવ્રતસ્ય સતતં વીક્ષિતસ્ય વિશેષતઃ ।

નાનૃતં માપિતું શક્યં વ્રહ્મણ્યસ્ય વ્યાપતઃ ॥ મા. ૮-૨૧-૧૨

સદા સત્યવ્રતવાળો, વ્રતની દીક્ષાવાળો આજીવનજતા, દયાળુ મહાપુરુષ અસત્ય બોલી શકતો નથી.

૫. ન હામય્યાનિ તીર્થાનિ ન દેવા મૃચ્છિલામયાઃ ।

તે પુનઃપુનઃકાલેન દર્શનાદેવ સાધવઃ ॥

નાદિર્નસૂર્યો ન ચ ચન્દ્રતારકા

ન ભૂર્જલં ચં શ્વસનોઽથ ચાદ્મનઃ ।

ઉપાસિતા મેદકૃતો દરન્યથં

વિપશ્ચિતો ઘ્નન્તિ મુહૂર્તસેવયા ॥

યસ્યાત્મવુદ્ધિઃ કુળપે ત્રિધાતુકે

સ્વધોઃ કલત્રાદિપુ મૌમ જ્યધોઃ ।

યત્તીર્થવુદ્ધિઃ સલિલે ન કદિંચિ-

ઝજનેષ્યમિદ્રોપ સ ધવ ગોચરઃ ॥ મા. ૧૦-૮૪-૧૧-૧૩

જે કે જળમય તીર્થો તે તીર્થો નથી. માટી કે પાથરની મૂર્તિવાળા દેવો તે દેવો નથી. કારણ કે તેઓ ધણે કાળે પવિત્ર કરે છે, જ્યારે સતપુરુષો તો દર્શન માત્રથી પવિત્ર કરે છે. અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા, પૃથ્વી, જળ, આકાશ, પવન, વાયુ અને મન આ બધા ઉપાસના કરવા જતાં માણસના પાપમૂલક અગ્નિના નાશ કરતાં નથી. કેમકે તેઓ ભેદલુદ્ધિ કરનારાં છે. ભેદલુદ્ધિ વિનાના વિવેકી પુરુષો માત્ર એક જ મુહૂર્ત સેવા કરવાથી સેવા કરનારના અગ્નિના નાશ કરે છે. જે મનુષ્યને વાત, પિત્ત અને કફ-એ ત્રણ

કરે છે. જે બાહ્યો જિતની એકાગ્રતા, તપ, સ્વધ્યાય તથા સંયમથી વેદમય સ્વરૂપને ધારણ કરે છે તે બાહ્યોનાં ચરિત્રોનું શ્રવણ તથા દર્શન કરવા માત્રથી મહાપાપીઓ તથા અત્યાજો પણ પવિત્ર થઈ જાય તો પછી તમારા જેવાઓ સાથે સંબંધણ કરવાથી પવિત્ર થાય એમાં શું આશ્ચર્ય !

૩૯. માતા-પિતાની પ્રશંસા :—

સા વિતા સા ચ જનની યૌ પુણીતાં સ્વપુષ્પવત્ ।

શિશૂન્વન્ધુભિરુત્સુપ્તાનકલ્પૈઃ પોષરક્ષણે ॥ મા. ૧૦-૪૫-૨૨

પોતાના પોષણ અને રક્ષણ માટે અસમર્થ એવા બન્ધુઓથી ત્યજાઈને બાળકોનું જેઓ પોતાનાં હાકરાંની જેઠે પોષણ કરે છે, તેઓ જ તેમનાં માતાપિતા છે.

૪૦. ગૃહસ્થાશ્રમ-પ્રશંસા :—

અયં હિ પરમો લાભો ગૃહેષુ ગૃહમેધિનામ્ ।

યજ્ઞમૈર્નોવત્તે યામઃ પ્રિયયા મીરુ મામિનિ ॥ મા. ૧૦-૬૦-૩૧

હે કામળ સ્વભાવવાળા ! ગૃહસ્થોને ધરમાં પોતાની પ્રિયા સાથે હાસ્યવિનોદમાં એક પ્રહર વિતાવવો એ પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો મોટો લ્હાવો છે.

૧. અઘના અપિ તે ધન્યાઃ સાધવો ગૃહમેધિનઃ ।

યદ્ગૃહા હ્યર્હવર્યાન્નુતુળભૂમીશ્વરા વચઃ ॥ મા. ૪-૨૨-૧૦

જે ધરો જળ, ધાસ, ભૂમિ, ધરમાલિક તથા બીજા નોકર-આકરોવાળા હોય છે, તેનો પૂજ્ય પુરોહિત આશ્રય લે છે. આવા ઉત્તમ ગૃહસ્થો નિર્ધન હોવા છતાં કૃતાર્થ છે.

૨. પિતૃદેવર્ષિમર્ત્યાનાં મૃતાનામાત્મનશ્ચ હં ।

ક્ષેમ્યં વદન્તિ ચરણં મન્ત્રેઽસ્મિન્પદ્ગૃહાયમઃ ॥ મા. ૪-૨૫-૪૦

આ સંસારમાં ગૃહસ્થાશ્રમ જ પિતૃઓ, દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, બીજાં પ્રાણીઓ તથા પોતાને પણ મુખકરક તથા ચરણરૂપ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.

૩. યદિ ન સ્યાદ્ ગૃહે માતા પત્ની યા પતિદેવતા ।

વ્યજ્ઞેરથ ઇવ પ્રાજ્ઞઃ કોનામાસીત દીનવત્ ॥ મા. ૪-૨૬-૧૫

જે ઘરમાં માતા અથવા પતિને દેવ માનનારી પતિવ્રતા સ્ત્રી ન હોય, તે ઘર પૈડાં વિનાના રથ જેવું છે; એવા ઘરમાં કયો ડાહ્યો માણસ દીનની પેઠે પડી રહે?

૪. મયં પ્રમત્તસ્ય ઘનેષ્વપિસ્યા-

ઘતઃ સ આસ્ને સહપટ્સપતનઃ ।

જિતેન્દ્રિયસ્યાત્મરતેર્વુધસ્ય

ગૃહાશ્રમઃ કિં નુ કરોત્યવધમ્ ॥ મા. ૫-૧-૧૬

જે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોત્તે વશ રહેનારો હોય, તેને વનમાં પણ જાય છે, કેમ કે તે નિત્ય જાણે શત્રુઓ (મન તથા પાંચ યાત્રેન્દ્રિયો અથવા છ શત્રુ કામક્રોધાદિ) સાથે રહે છે. જિતેન્દ્રિય અને આત્મામાં મરત રહેનાર યાત્રી પુરુષને ગૃહસ્થાશ્રમ શું નુકસાન કરે? ઇન્દ્રિયોત્તે જીતેને ગૃહસ્થાશ્રમ સેવનાર કદીય કુઃખી થતો નથી.

૫. સિદ્ધૈર્યજ્ઞાવશિષ્ઠાર્થેઃ કલ્પયેદ્ વૃત્તિમાત્મનઃ ।

શેષે સ્વત્વ યજન્પ્રાજ્ઞઃ પદવીં મહતામિયાત્ ॥ મા. ૭-૧૪-૧૪

વિવેકી ગૃહસ્થે દૈવયોગે પ્રાપ્ત થયેલા, અને પાંચ મહાવ્યો કરતાં બાકી રહેલા અન્નાદિથી પોતાની આજીવિકા કરવી જોઈએ. આમ કરતાં-પાંચ મહાવ્ય કરતાં-બાકી રહેલા ધન ઉપરની મમતાનો ત્યાગ કરનાર ગૃહસ્થ પરમહંસગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૧. પુત્રપ્રશસાઃ—

પુત્રેણ જયતે લોકાનિતિ સત્યવતી શ્રુતિઃ । મા. ૪-૨૧-૪૬

પુત્ર વડે મનુષ્ય સર્વ લોકને જીતે છે—આ વેદવચન સત્ય છે.

૪૨. અસાપુરુષાનિદા

૧. કર્મણ્યકોવિદાઃ સ્તન્વા મૂર્ઝાઃ યણ્ડિતમાનિનઃ ।

વદન્તિ ચાટુફાન્મૂઢા યયા માખ્યા ગિરોત્સુકાઃ ॥

કરે છે. જે બાહ્યો વિતની એકાગ્રતા, તપ, સ્વધ્યાય તથા સંયમથી વેદમય સ્વરૂપને ધારણ કરે છે તે બાહ્યોનાં ચરિત્રોનું શ્રવણ તથા દર્શન કરવા માનથી મહાપાપીઓ તથા અત્યંતે પણ પવિત્ર થઈ જાય તો પછી તમારા જેવાઓ સાથે સંભાષણ કરવાથી પવિત્ર થાય એમાં શું આશ્ચર્ય !

૩૯. માતા-પિતાની પ્રશંસા :—

સા પિતા સા ચ જનનો યૌ પુણ્નીતાં સ્વપુત્રવત્ ।

શિશૂન્વ્યંધુમિદત્સુપ્તાનકલ્પૈઃ પોષરક્ષણે ॥ મા. ૧૦-૪૫-૨૨

પોતાના પોષણ અને રક્ષણ માટે અસમર્થ એવા બંધુઓથી ત્યજાએલાં બાળકોનું જેઓ પોતાનાં હાકરાંની પેઠે પોષણ કરે છે, તેઓ જ તેમનાં માતાપિતા છે.

૪૦. ગૃહસ્થાશ્રમ-પ્રશંસા :—

અયં હિ પરમો લાભો ગૃહેષુ ગૃહમેધિનામ્ ।

યન્નર્મૈર્નોયતે યામઃ વિવિધા મીઠ મામિનિ ॥ મા. ૧૦-૬૦-૨૧

હે કામળ સ્વભાવવાળા ! ગૃહસ્થોને ઘરમાં પોતાની પ્રિયા સાથે હાસ્યવિનોદમાં એક પ્રહર વિતાવવો એ પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો મોટો દ્ધાવો છે.

૧. અઘના અપિ તે ઘન્યાઃ સાઘવો ગૃહમેધિનઃ ।

યદ્ગૃહા છર્દ્યવર્ચામ્ભુવૃણભૂમીશ્વરા વરાઃ ॥ મા. ૪-૨૨-૧૦

જે ઘરો જળ, ધાસ, ભૂમિ, ધરમાલિક તથા બીજા નોકર-આકરોવાળા હોય છે, તેનો પૂજ્ય પુરોહિત આશ્રય લે છે. આવા ઉત્તમ ગૃહસ્થો નિર્ધન હોવા છતાં કૃતાર્થ છે.

૨. પિતૃદેવર્ષિમર્ત્યાનાં મૂતાનામાત્મનઃ ॥

ક્ષમ્યં વદન્તિ શરણ મત્રેઽસ્મિન્પદ્ગૃહાધમઃ ॥ મા. ૪-૨૫-૪૧

આ સંસારમાં ગૃહસ્થાશ્રમ જ પિતૃઓ, દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, બીજાં પ્રાણીઓ તથા પોતાને પણ મુખકારક તથા શરણાર્થ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.

૩. યદિ ન સ્યાદ્ ગૃહે માતા પત્ની વા પતિદેવતા ।

વ્યક્તેરથ ઇવ પ્રાણઃ કોનામાસીત દીનવત્ ॥ મા. ૪-૨૬-૧૫

જે ઘરમાં માતા અથવા પતિને દેવ માનનારી પતિવ્રતા સ્ત્રી ન હોય, તે ઘર પૈડાં વિનાના રથ જેવું છે; એવા ઘરમાં કયો ડાહ્યો માણસ દીનની પેઠે પડી રહે?

૪. મયં પ્રમત્તસ્ય ઘનેષ્વપિસ્યા-

ઘતઃ સ આસ્ને સહપદ્સપરમઃ ।

જિતેન્દ્રિયસ્યાત્મરતેર્વુઘસ્ય

ગૃહાશ્રમઃ કિં તુ કરોત્યવધમ્ ॥ મા. ૫-૧-૧૬

જે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોને વશ રહેનારો હોય, તેને વનમાં પણ ભય ન છે. કેમકે તે નિત્ય હજી યત્રુઓ (મન તથા પાંચ યાનેન્દ્રિયો અથવા હ યત્રુ કામક્રોધાદિ) સાથે રહે છે. જિતેન્દ્રિય અને આત્મામાં મસ્ત રહેનાર યાત્રી પુરુષને ગૃહસ્થાશ્રમ શું તુક્યાન કરે? ઇન્દ્રિયોને છતીને ગૃહસ્થાશ્રમ સેવનાર કદીય દુઃખી થતો નથી.

૫. સિદ્ધૈર્વિશાવશિષ્ઠાર્થઃ કલ્પયેદ્ વૃત્તિમાત્મનઃ ।

શેવે સ્વત્યં ત્યજન્પ્રાણઃ પદવીં મહતામિયાત્ ॥ મા. ૭-૧૪-૧૪

વિવેકી ગૃહસ્થે દૈવયોગે પ્રાપ્ત થયેલાં, અને પાંચ મહાયજ્ઞો કરતાં બાકી રહેલાં અન્નાદિથી પોતાની આજીવિકા કરવી જોઈએ. આમ કરતાં-૪^મ મહાયજ્ઞ કરતાં-બાકી રહેલા ધન ઉપરની મમતાનો ત્યાગ કરનાર ગૃહસ્થ પરમહંસવ્રતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૧. પુત્રપ્રશસા :—

પુત્રેણ જયતે લોકાનિનિ સત્યવતી યુતિઃ । મા. ૪-૨૧-૪૬

પુત્ર વડે મનુષ્ય સર્વ લોકોને છતે છે-આ વેદવચન સત્ય છે.

૪૨. અસાપુરુષાનિ ઠા

૧. કર્મણ્યકોવિદાઃ સ્વદ્યા મૂર્ખાઃ પષિડત્માનિનઃ ।

વદન્તિ ચાટુકાન્મૂઢા યયા માષ્યા ગિરોત્સુકાઃ ॥

રજસા ઘોરસદ્વૃષ્ટાઃ કામુકા અહિમન્યવઃ ।
શ્મિકા માનિન પાપા વિદસન્ત્યન્યુતપ્રિયાન્ ॥

ઘદન્તિ તેડ્યોન્યમુપાસિતસ્ત્રિયો
ગૃહેષુ મૈથુન્યપરેષુ ચાશિષઃ ।

યજન્ત્યસ્પ્રાન્નવિધાનદક્ષિણં
ઘૃત્યૈ પરં ધનન્તિ પશૂનતદ્વિદઃ ॥

શ્રિયા વિભૂત્યાભિજનેન વિદ્યાયા
ત્યાગેન રૂપેણ બલેન કર્મણા ।

જાતસ્મયેનાન્ધધિયઃ સદેશ્વરાન્
સતોડવમન્યન્તિ હરિપ્રિયાન્ સ્ત્રીઃ ॥

સર્વેષુ શશ્વસન્નુસૃત્સ્વવસ્થિતં
યથાક્ષમાત્માનમમીઝમીશ્વરમ્ ।

વૈવોપગોતં ચ ન શૃણ્વતેડધુધા
મનોરથામાં પ્રઘદન્તિ વાર્તયા ॥ ભા. ૧૧-૫-૬-૧૦

કર્મના વિષયમાં અભિમાની (છતાં યાનીઓને ન પૂછતા), અભિમાની અને મૂખ છતાં પોતાને પાંડિત માનતા મૂઢ પુરુષો વેદની કૃણદશક વાણીથી ઉત્સુક બની જઈને ('અમે અપ્સરાઓ સાથે 'વિહાર કરીશું' એવાં એવાં) ત્રિયંવાક્યો બોલ્યા કરે છે. આવા કર્મજડ મનુષ્યો રમેશુષ્ટને લીધે ઘોર સંકલ્પોવાળા, અનેક જાતની કામનાઓથી ઘેરાયેલા, સર્વ જોવા કોપી, દંભી, અભિમાની, પાપી, તથા ભગવાનના ભક્તોની હાંસી કરનારા હોય છે. તેઓ સ્ત્રીઓની જ સેવા કરનારા અને મૈથુનસુખમાં જ લીન રહીને ઘરોમાં અનેક જાતના મનોરથો કરે છે. વળી તેઓ અન્નવિધાન તેમજ દક્ષિણા આપ્યા વગર (દાંમધી જ) યજ્ઞો કરે છે, કેવળ આજીવિકા માટે પશુઓનો ઘાત કરે છે, પણ દિસાથી કેવા દોષો લાગે છે તે તો જાણતા નથી. લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય, મોટું કુટુંબ, વિદ્યા, દાન, રૂપ, બળ,

કર્મ-આ બધાથી ઉત્પન્ન થયેલા ગર્વને લીધે અંધ બુદ્ધિવાળા તે ખલ પુરુષો ઈશ્વરનું તથા શ્રીહરિના બક્ષીનું અપમાન કરે છે. જે પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મારૂપે રહેલા છે છતાં આકાશની પેઠે નિઃસંગ છે, પ્રિય પુરુષાર્થરૂપ છે, અને વેદમાં પણ એ રીતે જ ગવાયેલા છે તે ઈશ્વરને એ મૂર્ખાઓ સાંભળતા નથી અને મનોરથોની -રવાર્થની જ વાતો કરે છે.

૨. દ્વિપન્તઃ પરકાયેષુ સ્વાત્માનં હરિમીશ્વરમ્ ।

મૃતકે સાનુયન્થેઽસ્મિન્ ચક્ષ્નેદ્દાઃ પતન્વયઃ ॥

યે કૈવલ્યમસંપ્રાપ્તા યે ચાતીતાશ્ચ મૂઢતામ્ ।

ત્રૈવર્ગિકા દ્વાક્ષણિકા માત્માનં ઘાતયન્તિ તે ॥

પત આત્મદ્વનોઽશ્વન્તા અજ્ઞાને જ્ઞાનમાનિનઃ ।

સીદન્ત્યકૃતકૃત્યા ધૈ કાલધ્વસ્તમનોરથાઃ ॥

દ્વિત્વાત્યાવાસરચિતા મૃદાપત્યસુદ્ધિચ્છ્રયઃ ।

તમો વિશન્ત્યનિચ્છન્તો વાસુદેવપરાઙ્મુક્તાઃ ॥

મા. ૧૧-૫-૧૫-૧૮

જે મનુષ્યો ખીજાનાં શરીરોમાં રહેલા પોતાના આત્મારૂપ શ્રીહરિના દેષ કરે છે અને પુત્રાદિ પરિવાર સહિત મુઠ્ઠા જેવા આ શરીર પરં રત્નેક રાખે છે, તેઓ નરકમાં પડે છે. જેઓ કૈવલ્ય-તત્ત્વજ્ઞાનને પામ્યા નથી, પણ મૂઢપણાને ઓળંગી ગયા હોય છે એવા અર્ધદંધ રિયતિવાળાઓ ધર્મ, અર્થ અને કામને જ મુખ્ય માનનારા હોય છે. તેમને શાંતિની એક ક્ષણ પણ મળતી નથી. આવા લોકો પોતે જ પોતાના આત્માનો ઘાત કરે છે-આત્માને સંસારમાંથી મુક્ત કરી શકતા નથી. આવા આત્મઘાતી પુરુષો શાંતિ રહિત, અજ્ઞાનમાં (કર્મમાં) જ્ઞાન માનનારા હોય છે. અને ક્ષણતેમના મનોરથોનો નાશ કરે છે. તેવા એ પુરુષો અકૃતાર્થ રહીતે દુઃખી જ થયા કરે છે. તે બગવાનથી વિમુખ થયેલા પુરુષો, અત્યંત પરિશ્રમથી સંપા-

દન કરેલાં ધર, સંતાન, સ્નેહીઓ તથા સંપત્તિઓનો ત્યાગ કરી પોતે ઇચ્છતા નથી તો પણ નરકમાં પડે છે.

૪૩. પૌરોહિત્ય-નિંદા :—

વિગદ્ધિતં ધર્મશૌલેર્ગ્રહ્યવર્ચઽપવ્યયમ્ ॥ મા. ૬-૭-૩૫

પુરોહિતપદ ધર્મશીલ પુરુષોએ નિંદા મળેલું છે, કેમકે તે શ્વહતેજનો નાશ કરે છે.

૪૪. અધમ આશ્રમીઓનો નિંદા :—

ગૃહસ્થસ્ય ક્રિયાત્યાગો વ્રતત્યાગો વટોરપિ ।

તપસ્વિનો ગ્રામસેવા મિક્ષોરિન્દ્રિયલોલતા ॥

આશ્રમાપસદા હોતે સ્ત્વાશ્રમચિહ્નમ્બકાઃ ।

દેવમાયાવિમૂઢાંસ્તાનુપેક્ષેતાનુકમ્પયા ॥ મા. ૭-૧૫-૩૮-૩૯

ગૃહસ્થ હોવા છતાં ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે, શ્વહત્યારી હોવા છતાં શ્વહચર્યાદિ વ્રતોનો ત્યાગ કરે, વાનપ્રસ્થી છતાં ગ્રામમાં નિવાસ કરે અને સંન્યાસી છતાં ઇન્દ્રિયોની લોભપતા રાખે તે સર્વ અધમ આશ્રમીઓ પોતાના આશ્રમધર્મનો અપવશ કરનારા હોય છે. પરંપરાત્માની માયાથી મૂઢ બનેલા તેઓ ઉપર દયા કરીને તેમની ઉપેક્ષા કરવી.

૪૫. ગૃહસ્થાશ્રમ-નિંદા :—

બ્યાલાલપદ્મમા ચૈ તેઽપ્યરિકાશિલંસમ્પદઃ ।

યદ્ગૃહાસ્તીર્થપાદીયપાદતીર્થવિવર્જિતા ॥ મા. ૪-૨૨-૧૧

જેઓનાં ધર ભગવદ્ભક્તોનાં ચરણરૂપી તીર્થથી ધન્ય છે, તે ધર બલે પરિપૂર્ણ સંપત્તિવાળાં હોય, તો પણ સપેત્રિ રહેવાનાં શ્લેષો જેવાં છે.

૪૬. સંતાન-નિંદા :—

પ્રાયેણામ્યર્થિતો દેવો યેઽપ્રજા ગૃહમેધિનઃ ।

ફલપત્યમૃતં દુઃખં યે ન વિન્દન્તિ દુર્ભરમ્ ॥

યતઃ પાપોપસીકીર્તિરધર્મશ્ચ મદાન્નૃણામ્ ।

યતો વિરોધઃ સર્વેષાં યત આધિરત્નન્તકઃ ॥

કસ્તં પ્રજાપદેશં ચૈ મોહવન્ધનમાત્મનઃ ।

પણ્ડિતો યદુમન્યેત યદર્થાઃ કલેશદા ગૃહાઃ ॥

કદપત્યં વરં મન્યે સદપત્યાન્નુચાં પદાત્ ।

નિર્વિદેત ગૃહાન્મત્યૌં યત્કલેશનિવહા ગૃહાઃ ॥

મા. ૪-૧૩-૪૩-૪૬

જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ સંતાન રહિત છે, તેઓએ જ સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનનું પૂજન કર્યું છે. કેમકે તેઓ દુષ્ટ સંતાનોથી ઉત્પન્ન થનારા અસહ્ય દુઃખને પામતા નથી. જેનાથી મનુષ્યોને પાપીયસી અપકીર્તિ તે 'અધર્મ' પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વની સાથે વિરોધ થાય છે અને અનંત માનસિક પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. એવાં તે સંતાનરૂપી આત્માના મહાબંધનને ક્યો પડિત પુરુષ શ્રેષ્ઠ માને કે જેને લીધે ધર પણ દુઃખદાયી થઈ પડે પણ વસ્તુતઃ ઉત્તમ સંતાન કરતાં દુષ્ટ સંતાનને જ હું શ્રેષ્ઠ માનું છું, કેમકે એ દુષ્ટ સંતાનને લીધે મનુષ્ય શોકના સ્થાનરૂપી ધરથી વૈરાગ્ય પામે છે.

૪૭. કુપુત્ર-નિંદા :—

વન્ધ્યત્વં તુ સમીચીનં કુપુત્રો દુઃખદાયકઃ । મા. માહારમ્ય ૪-૭૧

દુઃખ આપનાર કુપુત્ર કરતાં વન્ધ્યત્વ સાફ છે.

૪૮. અસતી નિંદા :—

ઘ્યુઢાયાશ્ચાપિ પુંશ્ચત્યા મનોઽભ્યેતિ નર્વં નવમ્ ।

બુધોઽસતીં ન વિશ્વયાત્તાં વિમ્રદુમયચ્ચુતઃ ॥ મા. ૧૦-૬૦-૪૮

બ્યભિચારણી ઓ પરણે તો પણ તેનું મન નવા નવા પુરુષોમાં જાય છે. ડાહ્યા પુરુષે તેવી બ્યભિચારણી ઓનું પોષણ કરવું નહિ. કારણ કે તેમ કરનાર આ લોક અને પરલોકથી અંટ થાય છે.

૪૯. ચારિત્ર્યહીન સ્ત્રીની નિંદા :—

સાલાવૃકાણાં સ્ત્રીણાં ચ સ્વૈરિણીનાં સુરંદ્રિયઃ

સચ્યાન્યાદુરનિત્યાનિ નૂતનં નૂતનં વિચિન્વતામ્ ॥ મા. ૮-૧-૧૦

હે દૈત્યો! કૃતરાંઓ અને બલિચારિણી સ્ત્રીઓ હંમેશાં નરું
નરું શોધે છે. માટે તેઓનો મિત્રતાને વિદ્વાનો અનિત્ય માને છે.

૫૦. પ્રજાહીન સ્ત્રીનો નિંદા :—

ધિગત્રજાં સ્ત્રિયં પાપાં પત્યુષ્ઠાગૃહસમ્મતામ્ ।

સુત્રજામિઃ સપત્નીમિર્દાસોમિવ તિરસ્કૃતામ્ ॥ મં. ૬-૧૪-૪૦

પતિ પાસે તથા પરમાં જેને માન નથી, અને ઉત્તમ પ્રજાવાળી
શોક્યો જેનો તિરસ્કાર કરે છે, એવી પ્રજાહીન ઓને ધિક્કાર છે.

૫૧. દુર્ગતિ-નિંદા :—

અસુરાણાં સુઘાશનં સર્પાણામિવ દુર્નયમ્ ॥ મં. ૮-૧૭-૧૬

અસુરોને અમૃત આપવું તે સર્પોને દૂધ આપવા જેવું અનુચિત છે.

૫૨. કૃપણ-નિંદા :—

૧. પ્રાયેષાર્યાઃ કદર્યાણાં ન સુસ્થાય કદાચન ।

રહ ચાર્મોપતાપાય મૃતસ્ય નરકાય ચ ॥ મં. ૧૧-૨૩-૧૫

ધણું કરીને લોભી માણસોનું ધન કદી પણ સુખદાયક થતું
નથી. કારણ કે આ લોકમાં તે ધન તેને સંતાપકારક છે અને પરમેશ્વરમાં
નરક આપનાર છે.

૨. દેવપિપિલૂમૃતાનિ જ્ઞાતીન્ વ્યૂંઞ્ચ ભાગિનઃ ।

અસંચિન્નમય ચાત્માનં યક્ષવિત્તઃ પતત્યધઃ ॥ મં. ૧૧-૨૩-૨૪

દેવોને, ઋષિઓને, પિતૃઓને, ગ્રાણીઓને, ગાંધર્વાઓને, અશ્વિઓને તથા આગ્નીદાસોને જે મનુષ્ય અન્ન વગેરેથી ન સંતોષતા
૧૧ વક્ત્રી પેઠે ધનનો સંગ્રહ કરે છે તે મનુષ્ય અધોગતિમાં પડે છે.

૧૩. કામી-નિંદા :—

તસ્મિન્કલેબરેન્દ્રમેષ્ઠે તુલ્હનિષ્ઠે વિપજ્જતે

મહો સુમદ્રં સુનલં સુસ્મિતં ચ મુષં સ્ત્રિયઃ ।

ત્વદ્માંસયથિત્સનાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંહતૌ

વિષ્મૂત્તપૂયે રત્નતાં

૧૧-૨૪-૧૦

યતઃ પાપીયસીકીર્તિરધર્મશ્ચ મદાન્મૃણામ્ ।

યતો વિરોધઃ સર્વેષાં યત આધિરનન્તકઃ ॥

કસ્તં પ્રજાપદેશં વૈ મોહવન્ધનમાત્મનઃ ।

પષિહતો વહુમન્યેત યદર્થાઃ કલેશદા ગૃહાઃ ॥

કદપત્યં ઘરં મન્યે સદપત્યાચ્છુચાં પદાત્ ।

નિર્વિદ્યેત ગૃહાન્મત્યૌં યત્કલેશનિવહા ગૃહાઃ ॥

મા. ૪-૧૩-૪૩-૪૬

જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ સંતાન રહિત છે, તેઓએ જ સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનનું પૂજન કર્યું છે. કેમકે તેઓ દુષ્ટ સંતાનોથી ઉત્પન્ન થનારા અસલ દુઃખને પામતા નથી. જેનાથી મનુષ્યોને પાપીયસી અપકીર્તિ ને અધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વની સાથે વિરોધ થાય છે અને અનંત માનસિક પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. એવાં તે સંતાનરૂપી આત્માના મહાબંધનને ક્યો પડિત પુરુષ શ્રેષ્ઠ માને કે જેને લીધે ઘર પણ દુઃખદાયી થઈ પડે પણ વસ્તુતઃ ઉત્તમ સંતાન કરતાં દુષ્ટ સંતાનને જ હું શ્રેષ્ઠ માનું છું, કેમકે એ દુષ્ટ સંતાનને લીધે મનુષ્ય શોકના સ્થાનરૂપી ઘરથી વૈરાગ્ય પામે છે.

૪૭. કુપુત્ર-નિંદા :—

વન્ધ્યથંતુ સમીવીનં કુપુત્રો દુઃસ્વદાયકઃ । મા. માહારમ્ય ૪-૫૧

દુઃખ આપનાર કુપુત્ર કરતાં વન્ધ્યત્વ આરં છે.

૪૮. અસતી નિંદા :—

ઘૃહાયાશ્વાપિ પુંશ્ચત્યા મનોઽભ્યેતિ નવં નવમ્ ।

બુધોઽસતીં ન વિમૃયાત્તાં વિશ્વદુમયચ્ચુતઃ ॥ મા. ૧૦-૬૦-૪૮

વ્યભિચારણી ઓ પરણે તો પણ તેનું મન નવા નવા પુરુષોમાં જાય છે. ડાહ્યા પુરુષે તેથી વ્યભિચારણી સ્ત્રીનું પોષણ કરવું નહિ કરણ કે તેમ કરનાર આ લોક અને પરલોકથી બળ્ટ થાય છે.

૪૯. ચારિત્ર્યહીન સ્ત્રીની નિંદા :—

સાલાવૃકાણાં સ્ત્રીણાં ચ સ્વૈરિણીનાં સુરદ્વિપઃ

સહ્યાન્શદુરનિત્યાનિ નૂતનં નૂતનં વિચિન્વતામ્ ॥ મા. ૮-૧-૧૦

હે દૈત્યે ! કૃતરાંઓ અને બ્યબિચારિણી સ્ત્રીઓ હંમેશાં નવું નવું શોધે છે. માટે તેઓની મિત્રતાને વિદ્વાનો અનિત્ય માને છે.

૫૦. પ્રજાહીન સ્ત્રીનો નિંદા :—

ધિગગ્રજાં સ્ત્રિયં પાપાં પત્યુશ્ચાગૃહસમ્પત્તામ્ ।

સુપ્રજામિઃ સપત્નીમિર્દાસોમિવ તિરસ્કૃતામ્ ॥ મા. ૬-૧૪-૪૦

પતિ પાસે તથા ઘરમાં જેને માન નથી, અને ઉત્તમ પ્રજાવાળા શોક્યે! જેનો તિરસ્કાર કરે છે, એવી પ્રજારહિત સ્ત્રીને ધિક્કાર છે.

૫૧. દુર્ગુણ-નિંદા :—

અસુરાણાં સુધાશનં સર્પાણામિવ દુર્નયમ્ ॥ મા. ૮-૯-૧૬

અસુરોને અમૃત આપવું તે સર્પોને દૂધ આપવા જેવું અનુચિત છે.

૫૨. કૃપણ-નિંદા :—

૧. પ્રાયેણાર્યાઃ કદર્યાંશાં ન સુસ્તાય કદાચન ।

દ્વદ્વ લાભોપતાપાય મૃતસ્ય નરકાય ચ ॥ મા. ૧૧-૨૩-૧૫

ધન્યું કરીને લોભી માથુસોનું ધન કદી પણ સુખદાયક થતું નથી. કારણ કે આ લોકમાં તે ધન તેને સંતાપકારક છે અને પરલોકમાં નરક આપનાર છે.

૨. દેવપિપિલ્લૂમૂતાનિ જ્ઞાતીન્ વન્ધૃશ્ચ ભાગિનઃ ।

અસંવિમજ્ય ચાત્માનં યક્ષવિત્તઃ પતત્યઘઃ ॥ મા. ૧૧-૨૩-૨૪

દેવોને, ઋષિઓને, પિતૃઓને, ગ્રાણીઓને, ગાવિના ચાથુસોને, બંધુઓને તથા ભાગીદારોને જે મનુષ્ય અન્ન વગેરેથી ન સંતોષતા કેવળ યક્ષની જેઠે ધનનો સંગ્રહ કરે છે તે મનુષ્ય અંધોગતિમાં પડે છે.

૫૩. કામી-નિંદા :—

તસ્મિન્કલેવરેડમેચ્ચે તુચ્છનિષ્ઠે વિષગ્ગતે

અદ્ધો સુમદ્રં સુનસં સુસ્મિતં ચ મુક્તં સ્ત્રિયઃ ।

ત્વદ્માસઘધિરસ્તાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંદત્તૌ ।

વિષ્મૂઝપૂર્યે રમતાં કુમ્ભીણાં કિયદન્તરમ્ ॥ મા. ૧૧-૨૬-૨૦-૨૧

અપવિત્ર, અને, તુચ્છ પરિણામવાળાં શરીરમાં પુરુષ આસક્ત થાય છે અને માને છે કે અહો ! આ સ્ત્રીનું મુખ કેવું સુખકારક, સુંદર નાકવાળું, અને મનોહર મંદ હાસ્યવાળું છે. ત્વચા-ચામડી, માંસ, રુધિર, સ્નાયુ, મેદ, મજ્જા અને હાડકાંના સમુદાયરૂપ વિષ્ટા અને મૂત્રથી દુર્ગંધવાળાં આ શરીરમાં રમણ કરનારા પુરુષોમાં અને કીડામાં શો ફેર છે ? કેંઈ જ અંતર નથી.

૫૪. રાજ-નિંદા :

માતરં પિતરં ભ્રાતૃન્ સર્વાંચ સુહૃદસ્તથા ।

મૃન્તિ હ્યસુતૃપો લુબ્ધા રાજાનઃ પ્રાયશો ભુવિ । મા. ૧૦-૧-૬૭

ખરેખર ! આ પૃથ્વી ઉપર જે રાજાઓ લોભી અને પોતાનું જ પોષણ કરનારા હોય છે, તેઓ ઘણું કરીને પોતાની માતાનો, પિતાનો, બાઈઓનો, તથા સંબંધીઓનો પણ વિનાશ કરે છે.

૫૫. કુસેવક નિંદા :—

યજ્ઞામાનિ ચ ગૃહ્ણાતિ લોકો મૃત્યે કૃતાગસિ ।

સોડસાધુવાદસ્તત્કીર્તિં હન્તિત્યચમિવામયઃ ॥ મા. ૬-૧૬-૫

સેવક ન્યારે કોઈનો અપરાધ કરે છે, ત્યારે લોકો તે સેવકના સ્વામીનું નામ પણ તેની સાથે જ લે છે; અને તેથી થતી સ્વામીની નિંદા, કોઈનો રોગ જેમ ચામડીનો નાશ કરે છે, તેમ સ્વામીની કીર્તિનો નાશ કરે છે.

૪. માનવ (બ્રાહ્મણ)

૫૬. બ્રાહ્મણ ગુરુ છે :—

બ્રાહ્મણો નિતરાં ગુરુઃ ॥

મા. ૧-૭-૪૩

બ્રાહ્મણ સર્વનો ગુરુ છે, એમાં સંશય નથી.

૫૭. બ્રાહ્મણનો દંડ :—

વપનં દ્રવિણાદાનં સ્થાનાગ્નિર્યાપણં તથા ।

પપ દિ બ્રહ્મવન્ધૂનાં વધો નાડ્યોડસિન દૈદિકઃ ॥ મા. ૧-૭-૫૭

મસ્તક મૂંડી નાખવું, મન ખૂંચવી લેવું અને સ્થાનમાંથી હાંકી કાઢવો-એ નીચ આહ્વાનો વધ છે, એ સિવાય આહ્વાનો શારીરિક વધ થતો નથી.

૫૮. આહ્વાણું દૈવત-ભગવાન :—

વિપ્રાણાં દેવદેવાનાં મગવાનાત્મદૈવતમ્ ॥ મા. ૩-૧૬-૧૭
દેવોના દેવ આહ્વાણું પરમ દૈવત ભગવાન છે.

૫૯. આહ્વાણુ કુલની સેવા :—

સર્વાત્મના બ્રહ્મકુલં નિપેક્ષ્યતામ્ । મા. ૪-૨૧-૨૬
માથુસોએ સર્વ રીતે આહ્વાણુકુલની સેવા કરવી.

૬૦. આહ્વાણના નાશનું કારણ :—

બ્રાહ્મણ સમદૃક્ શાન્તો દીનાનાં સમુપેક્ષકઃ ।

‘સવત્તે બ્રહ્મ તસ્યાપિ મિન્મભાષ્ઢાત્પયો યથા ॥ મા. ૪-૧૪-૪૧

આહ્વાણુ સમદષ્ટિવાળો અને શાંત હોવા છતાં જો તે દુઃખી પ્રાણીઓની ઉપેક્ષા કરે તો તેના તપનો, જેમ ફૂટેલા વાસણમાંથી પાણી નીકળી જાય છે તેમ નાશ થાય છે.

૬૧. ગોઠાનપાત્ર આહ્વાણો :—

સ્વલંકૃતેભ્યો ગુણશીલવદ્ભ્યઃ

સૌદત્કુટુમ્બેભ્ય ક્તવતેભ્યઃ ।

તપઃશ્રુતબ્રહ્મવદાન્યસદ્ભ્યઃ.

પ્રાદાં યુવમ્બો દ્વિજપુત્રવેભ્યઃ ॥ મા. ૧૦-૬૪-૧.

ગુણ અને શીલથી વિઘ્નિતઃ દુઃખી કુટુમ્બવાળા, સત્યવ્રતવાળા, તપથી પ્રખ્યાત, સારી રીતે વેદ બહેલા ઉત્તમ અને યુવાન શ્રેષ્ઠ આહ્વાણોને ગાયોનું ઘન આપવું જોઈએ.

૬૨. કયા આહ્વાણના આશીર્વાદ ફળે છે :—

યેઽસ્યાનૃતદમ્મેષ્યાર્હિસામાન વિવર્જિતા ।

ન તેષાં સત્યશીલાનામાશિષો વિફલાઃ કૃતાઃ ॥ મા. ૧૦-૭-૧૩

જે બાહ્યો અસૂચા, અસત્ય, દંભ, ઈર્ષ્યા, હિંસા તથા અભિમાનથી રહિત હોય, તે સસથીય બાહ્યોના આશીર્વાદ કદી નિષ્ફળ થતા નથી.

૫. માનવ (ક્ષાત્રય)

૬૩. રાજા પ્રજાનો રક્ષક છે :—

લોકાનાં પિતરૌ વન્ધુર્દયઃ પદ્મ સ્ત્રિયાઃ પતિઃ

પતિઃ પ્રજાનાં મિત્રાણાં ગૃહ્યજ્ઞાનાં વુધઃ સુદૃઢ ॥ મા. ૬-૪-૧૨

જેમ બાહકોના બંધુ માતાપિતા છે, તેનો રક્ષણ કરનાર પાપજો છે, એવું રક્ષણ કરનાર તેનો પતિ છે, મિત્રોનો રક્ષણ કરનાર ગૃહસ્થો છે, અને અગાનીઓનો બંધુ યાત્રી છે; તેમ પ્રજાઓનો બંધુ (રક્ષક) પ્રજાપતિ-રાજા છે.

૬૪. રાજાની મહત્તા :—

સર્વવેદમયો વિપ્રઃ સર્વવેદમયો નૃપઃ । મા. ૭-૧૧-૨૦

બાહ્ય સર્વવેદમય છે અને રાજા સર્વવેદમય છે.

૬૫. રાજા સર્વપ્રાણીમય છે :—

સર્વભૂતમયો નૃપઃ ॥

મા. ૧૦-૪૩-૩૫

રાજા સર્વપ્રાણીમય છે.

૬૬. રાજાએ કોનો નાશ કરવો જોઈએ ? :—

પુમાન્વોપિવૃત્તફલીવ આત્મસમ્ભાવનોઽધમઃ ।

મૃતેષુ તિર્યુકોવો નૃપાણાં તદ્વધોઽધમઃ ॥ મા. ૪-૧૦-૨૬

જે કાઈ પુરુષ, સ્ત્રી કે નર્પસક પોતાને બહુ મોટો માનતો હોય, અધમ અને કૂર હોય તેનો રાજાએ વધ કરવો જોઈએ. (કેમ કે) તે વધ દોષજનક નથી.

૬૭. રાજાની રમત :—

મક્ષેર્દ્યન્વન્તિ રાજાનો યાજ્ઞેષ્વ..... । મા. ૧૦-૬૧-૨૫

રાજાઓ બાહ્યો અથવા પાસાથી જ રમે છે (ખીનથી નહિ).

૬૮. કયા રાજાની પ્રજા દુઃખી થાય છે :—

દ્વિસાધિદારં નૃપતિં દુઃશીલમજિતેન્દ્રિયમ્ ।

પ્રજા મજનત્યઃ સીદન્તિ દરિદ્રા નિત્યદુઃસ્થિતાઃ ॥ મા. ૧૦-૮૧-૨૫

હિંસા કરવાના ચોખવાળા, દુષ્ટ ચરિત્રવાળા અને અસંયમી રાજાની પ્રજા નિર્ધન અને છે અને હંમેશાં દુઃખી થાય છે.

૬૯. દુષ્ટ રાજાનો અધઃપાત—

૧૧ ય વહરેત્કરં રાજા પ્રજા ધર્મેષ્વશિશ્રયન્ ।

પ્રજાનાં શમલં મુદ્ધકે મગં ચ સ્વં જહાતિ સઃ ॥ મા. ૪-૨૧-૨૪

જે રાજા પ્રજાને ધર્મનું શિક્ષણ આપતો નથી, છતાં તેની પાસેથી કર લે છે, તે રાજા પ્રજાનું પાપ ભોગવે છે અને પોતાના ઐશ્વર્યથી બદલ થાય છે.

૬. માનવ (શ્રી)

૭૦. શ્રીની મહત્તા :—

સર્વાથમાનુષાકાય સ્વાશ્રમેણ કલત્રવાન્ ।

વ્યસનાર્ણવમત્પેતિ જલયાનૈરિર્ષર્ણવમ્ ॥

યામાહુરાત્મનો હૃદ્યં શ્રેયસ્કામસ્ય માતિર્નિ ।

યસ્યા સ્વધુરમધ્યસ્ય પુમાંશ્ચરતિ વિજ્વરઃ ॥

યામાધિત્યેન્દ્રિયારાતીન્ દુર્જયાનિતરાધમૈઃ ।

વયં જયેમ હેલામિર્દસ્યુન્દુર્ગપતિર્વયા ॥ મા. ૩-૧૪-૧૦-૧૬

જેમ તીકાઓ વડે મનુષ્ય સમુદાયે તારે છે, તેમ શ્રીવાળો

ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ, બ્રહ્મચર્યાદિ સર્વ આશ્રમોને દુઃખસમુદયાથી તારે

છે અને પોતે પણ તારે છે. આથી શ્રીને વિદ્વાનો પોતાનું અર્ધ

અંશ કહે છે, અને તેના ઉપર પોતાનો સર્વ ભાર નાખીને પુરુષ

નિશ્ચિંત થઈને રહે છે. જેમ કાઈ કિશ્કાનો આશ્રય કરીને તેનો

પતિ, ચોર કે શત્રુઓને જીતે છે, તેમ બીજા આશ્રમીઓથી દુર્ન્યા

કન્દિયોદ્ધી શત્રુઓને માણસ શ્રીશ્રી કિશ્કાથી રમતમાનમાં જીતે છે.

૭૧. સ્ત્રી પુરુષનું અધુરું અંગ છે:—

વિલોકયેકાન્તમૃતાનિ મૃતાન્યાદૌ પ્રજાપતિઃ ।

સ્ત્રિયં ચક્રે સ્વદેહાર્ચ યયા પુંસાં મતિર્હતા ॥ મા. ૬-૧૮-૩૦

પૂર્વે સૃષ્ટિની પહેલાં સર્વ પ્રાણીઓને કેવળ નિઃસંગ જોઈને પ્રજાપતિએ પોતાના અર્ધા શરીરને સ્ત્રીરૂપે ઉત્પન્ન કર્યું, જે સ્ત્રીને લીધે પુરુષોની શુદ્ધિ હરાય છે.

૭૨. સ્ત્રીનો ઉપાસ્યદેવ પતિ:—

પતિરેષ દ્વિ નારીણાં દૈવતં પરમં સ્મૃતમ્ ।

માનસઃ સર્વમૃતાનાં વાસુદેવઃ ધિયઃ પતિઃ ॥ મા. ૬-૧૭-૩૩

સ્ત્રીઓનો પરમ દેવ પતિ સર્વ પ્રાણીઓના મનમાં રહેનાર લક્ષ્મીપતિ વાસુદેવ રૂપ જ છે.

૭૩. સ્ત્રી-વધનું ફળ:—

સ્ત્રિયાઃ સ્વસુર્ગદમત્યા ઘષોડયં યશ ધિયં હન્ત્યનુકાલમાયુઃ ॥

મા. ૧૦-૨-૨૧

એક તો સ્ત્રી જાતિ, તેમાં પણ પોતાની બહેન અને તે પણ સગર્ભા, તેનો નાશ કરવો તે યશ, લક્ષ્મી તથા આયુષ્યનો નાશ કરનાર છે.

૭. માનવ (સત્પુરુષ)

૭૪. સત્પુરુષની મહત્તા:—

પ્રાયશઃ સાધવો લોકે પરદેન્દ્રેષુ યોજિતાઃ ।

ન વ્યથન્તિ ન હૃષ્યન્તિ યત આત્મા ગુણાધરઃ મા. ૧-૧૮-૫૦

જગતમાં યતુ કે જીભ કોઈ વડે સુખી અથવા દુઃખી બનેલા સત્પુરુષો આનંદ કે ખેદ પામતા નથી. કારણ કે તેઓ માને છે કે આત્મા શુદ્ધાથી પર છે.

૭૫. સત્પુરુષોનો મહાગુણ-ગુણપરીક્ષા:—

દોષાન્પરેષાં દ્વિ ગુણેષુ સાધવો

ગૃહ્મિત્ત કેચિન્ન મવાદશા દ્વિજ ।

કામાદિ કષાયો (મેલ) જેઓના બળ્યા નથી એવા અપૂર્ણ યોગીઓને મારાં (પરમાત્માનાં) દર્શન દુર્લભ હોય છે.

૯૨. અધર્મ કરનાર તથા સૂચવનાર પાપી છે:—

યદધર્મકૃતઃ સ્થાનં સુચકસ્યાપિ તદ્ભવેત્ ॥ મા. ૧-૧૭-૨૨

અધર્મ કરનારને જે (નરકાદિ) સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ સ્થાન તેનું સૂચન કરનારને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૯૩. યોગીની ગતિ.—

યદા ન યોગોપચિતાસુ ચેતો

માયાસુ સિદ્ધસ્ય વિપજ્જતેઽક્ષ્મ ।

અન્યસ્ય હેતુષ્વથ મે ગતિઃ સ્થા—

દાત્યન્તિકો યજ્ઞ ન મૃત્યુહાસઃ ॥ મા. ૨-૨૭-૨૦

સિદ્ધ થયેલા પુરુષનું મન, યોગને લીધે વૃદ્ધિ પામેલી અને યોગ વિના બીજા કોઈ પણ કારણે ન પ્રાપ્ત થનારી મારી અણિમાદિ અબેદ મહાસિદ્ધિઓથી માયામાં જો આસક્ત ન થાય, તો જ તે પુરુષને મારી આત્મતિક ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, કે જ્યાં મૃત્યુનું હાસ્ય નથી.

૯૪. યોગીની સિદ્ધિ:—

અનાગતમતીતં ચ વર્તમાનમતીન્દ્રિયમ્ ।

વિમ્બઠપં વ્યવહિતં સમ્યક્પ્રવચન્તિ યોગિનઃ ॥ મા. ૧૦-૬૧-૨૧

યોગીઓ ભૂત, અવિષ્ય, વર્તમાન, ઇન્દ્રિયોથી ભરતી ન થતા તેવું, દૂર રહેલું તથા જેની વચ્ચે બીજી વસ્તુ આવી રહેલી હોય તેવું પણ સારી રીતે જોઈ શકે છે, બધી શકે છે.

૯૫. યોગીની સ્થિતિ:—

તિષ્ઠન્તમાત્મીનમુત્તમજન્તે,

શ્યાનમુક્ષન્તમદન્તમન્મય ।

સ્વમાલમન્યત્ કિમપીદમાન—

મામાનમામસ્યમતિર્ન વેદ ॥ અ. ૧૧-૨૮-૧૧

યોગી પુરુષ બિભેલા, બેઠેલા, ચાલી રહેલા, સર્પ રહેલા, મળમૂન કરતા, અન્નભોજન કરતા અને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત અનેક કર્મ કરી રહેલા પોતાના દેહને પણ ગણતો નથી. કેમકે તેની શુદ્ધિ તો કેવળ આત્મામાં જ રહેલો હોય છે.

૯૬. યોગી સર્વશ છે :—

મગયર્મિક ન વિદિતં તપોજ્ઞાનસમાધિભિઃ ।

યોગિનાં ચ્વસ્તપાપાનાં વહિરન્ત શરીરિષુ ॥ મા. ૬-૧૪-૨૪

તપ, જ્ઞાન અને સમાધિથી જેઓનાં પાપ નાશ પામ્યાં છે, તેવા યોગીઓને પ્રાણીનો અદર કે બહારની કંઈ વાત અચાત હોય ?

૯૭ યોગીની ગતિ અસ્રેય છે :—

યોગેશ્વરાણાં ગતિ મન્દયુદ્ધિઃ

કથં વિચક્ષીત ગૃહાનુબન્ધઃ ॥ મા. ૫-૧૦-૨૦

ધરમાં બધાઈ રહેલો અધશુદ્ધિ મનુષ્ય યોગેશ્વરાની ગતિને કેવી રીતે બાંધી શકે ?

૯૮. યોગીની સસાર ઉપરની દૃષ્ટિ :—

દેહોઽપિ દૈવવશગઃ સ્થલુ કર્મ યાવત્

સ્વાત્મભર્ક પ્રતિસમીક્ષત યવ સાલુઃ ।

તં સપ્રવચ્ચમધિરુદ્ધસમાધિયોગઃ

સ્વાત્મં પુનર્ન મજ્જતે પ્રતિવુદ્ધવસ્તુઃ ॥ મા. ૧૧-૧૨-૨૭

શરીર પણ પ્રારબ્ધ કર્મને વશ થઈને પોતાને ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ ન્યાસુધી હોય ત્યાસુધી પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોથી મુક્ત રહીને જીવે જ છે; છતાં જેણે સમાધિપૂર્વક યોગ પ્રાપ્ત કર્યો હોય અને તેનાથી જ પરમાર્થ વસ્તુને બાંધી હોય એવો યોગી, જેમ સ્વપ્નના શરીરને મનુષ્ય ફરી સેવતો નથી, તેમ સ્ત્રી-પુત્રાદિ પ્રપંચથી રહિત થઈ શરીરને ફરી સેવતો નથી, શરીર ઉપર આસક્તિ કરતો નથી.

૯૯. યોગીનું અકલ્યાણ થતું નથી:—

યોગં નિવેવતો નિત્યં કાયશ્ચેત્કલ્પસામિવાત્ ।

તચ્છ્રદધ્યાન્નમતિમાન્ યોગમુત્સૃજ્ય મત્પરઃ ॥

યોગચર્યામિમાં યોગી વિચરન્મદપાશ્રયઃ ।

નાન્તરાયૈવિદ્યન્વેત નિ સ્પૃહ સ્વસુસાન્તુભૂઃ ॥ મા. ૧૯-૨૮-૧

યોગીનું સેવન કરનારનું શરીર, સમર્થપણાને બલે પામે, પણ તેથી મારામાં પરાયણ રહેનારા શુદ્ધિમાન પુરુષે યાનયોગનો ત્યાગ કરી તે દેહસિદ્ધિ ઉપર શ્રદ્ધા કરવી નહિ. આત્માનંદનો અનુભવ કરનાર અને નિઃસ્પૃહ યોગી મારા આશ્રયવાળો હોય તો યોગાભ્યાસ કરતાં કરતાં વિદ્યોથી હણાતો નથી, તેનું અકલ્યાણ થતું નથી.

૧૦૦. યોગીનું દર્શન દેવદુર્લભ હોય છે:—

દેવાનામપિ દુષ્પ્રાપં યદ્ યોગેશ્વરદર્શનમ્ ॥ મા. ૧૦-૮૪-૬

યોગેશ્વરેનું દર્શન દેવોને પણ દુર્લભ હોય છે.

૧૦. જ્ઞાન (જ્ઞાની)

૧૦૧. જ્ઞાનીની વાણી સફળ થાય છે:—

અહો પ્રસવિર્વા ઘાવો નાસત્યા સન્તિ કદિચિત્ ॥ મા. ૧૦-૧૧-૫

અહો ! પ્રહવેતાઓની વાણી કદી અસલ હોતી-થતી નથી.

૧૦૨. જ્ઞાની અને યોગીનો ભેદ:—

ઘડન્તિ ચિત્ત્વં કથયઃ સ્મ નશ્વરં

પદ્યન્તિ જ્ઞાપ્યાત્મવિદો વિપશ્ચિતઃ । મા. ૫-૧૮-૪

વિદ્વાન પુરુષો આ વિષયને નાશવન્ત કહે છે, જ્યારે અધ્યા-

ત્મ તત્ત્વ જાણનારા યોગી તેનું સમાધિમાં સમ્યક્ દર્શન કરે છે-સમગ્ર જગતને સ્વસ્વરૂપમાં જુએ છે.

૧૦૩. જ્ઞાનીના આર્ગને અનુસરવું:—

અસ્મિલ્લોકેદ્યથામુષ્મિન્ મુનિમિસ્તત્ત્વશિમિઃ ।

હવે યોગી પ્રયુક્તાશ્ચ પુન્સાં ધેય પ્રસિદ્ધયે ॥

૧૮ તાનાતિષ્ઠતિ યઃ સમ્પગુપાયાન્પૂર્વવશિતાન્ ॥

૧૯ 'અવરઃ શ્રદ્ધયોપેત ઉપાયાન્નિન્દતેઽજ્ઞતા ॥

૨૦ તાનનાદત્ય યો વિદ્વાનર્થનારભતે સ્વયમ્ ॥

તસ્ય દ્યમ્ભિચરન્ત્યર્થા મારઝ્યાશ્ચ પુનઃ પુનઃ ॥ મા. ૪-૧૮-૩-૫

તત્પદ્મટા મુનિઓએ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે આ લોકના ખેતી વગેરે તથા પરલોકના અગ્નિહોત્રાદિ ઉપાયો જોયા છે અને ચેત્ક્યા છે. જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને પૂર્વપુરુષોએ દર્શાવેલા તે ઉપાયોને ઉત્તમ રીતે ઉપયોગમાં લે છે, તે મનુષ્ય સાધ્ય વસ્તુને અનાવાસે પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્વાન હોવા છતાં જે મનુષ્ય તે ઉપાયોનો અનાદર કરીને પોતે કાર્યનો આરંભ કરે છે, તેનાં તે વારંવાર આરંભેલાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી. ૧૦૪. તપસ્વીઓનું ધન :—

અકિચ્છતાનાં દ્વિ ઘનં શિલાજ્ઞાનમ્ ॥ મા. ૬-૭-૧૬

અકિચ્છન તપસ્વીઓનું ધન શિલોજ્ઞાતિ-ખેતરના અજામાં વેરાયેલા દાણા ઉપરનો આજીવિકા-છે.

૧૦૫. કૃતજ્ઞની ઉપાસના :—

તં સુહારાધ્યમૃજુમિરનન્યશરણેર્નૃભિઃ ॥

કૃતજ્ઞઃ કો ન સેવેત દુરારાધ્યમસાધુભિઃ ॥ મા. ૩-૧૨-૧૬

કેવળ ભગવાનનું જ શરણ લેનારા શરણ ચિત્તના પુરુષોને જે સુખથી પ્રાપ્ત થાય અને અસાધુ-દુર્જનોને જે દુઃખથી પણ મળતા નથી તે ભગવાનનું કયો કૃતજ્ઞ પુરુષ સેવન ન કરે?

૧૦૬. જરૂર પૂરતું લેનાર વિદ્વાન હાપભાગી નથી :—

જૈનઃ પ્રાપ્નોતિ વૈ વિદ્વાન્ યાવદર્થપ્રતિગ્રહઃ ॥ મા. ૮-૧૯-૧૭

પોતાના ઉપયોગ પૂરતી જ વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર વિદ્વાન પાપમાં પડતો નથી.

૧૦૭. સર્વસત્તાધીશનું જ શાસન પ્રધાન ગણાય છે :—

કિન્તુ શાસ્ત્રયદ્યુત્ત્વે સ્યાદ્ વહુનામિદ્ કર્મિણામ્ ॥

શાસ્ત્રત્વમુપચારો દ્વિ યથા મળ્ડલ્યર્તિનામ્ ॥ મા. ૬-૨-૬

જગતમાં કર્મ કરનારાઓ અનેક છે. માટે તેઓ પર આઠા ચલાવનારાઓ પણ અનેક હોય એ સ્વાભાવિક છે. એવી પરિસ્થિતિમાં જે સર્વના પર આઠા ચલાવનારો હોય, તેનું જ શાસન મુખ્ય ગણાય છે. બાકીનાનું તો માંડલિક રાજ્યો જેવું જ ગણવું.

૧૧. માનવ (ભક્ત)

૧૦૮. ભક્તની વ્યાખ્યા અને લક્ષણ:—

મૃદોત્વાપોન્દ્રિયૈરથાન્ યો ન દ્વેષ્ટિ ન હૃપ્યતિ ।

વિષ્ણોર્માયામિદં પદ્યન્ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોધિયાં યો જન્માપ્યયશ્ચુદ્ધયતર્પકૃત્તૈઃ ।

સંસારધર્મેરચિમુહ્યમાનઃ સ્મૃત્યા હરેર્માગવત્પ્રધાનઃ ॥

ન કામકર્મવોજ્ઞાનાં યસ્ય ચેતસિ સંભવઃ ।

વાસુદેવૈકનિલયઃ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥

ન યસ્ય જન્મકર્મભ્યાં ન વર્ણાધમજાતિભિઃ ।

સત્જતેઽસ્મિન્નદંભાધો દેહે વૈ સ હરેઃ પ્રિયઃ ॥

ન યસ્ય સ્વઃ પર ઇતિ વિત્તેષ્વાત્મનિ વા ભિદા ।

સર્વભૂતસમઃ શાન્તઃ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥

જે માણસ ઇન્દ્રિયોથી પદાર્થોનું પ્રદય કરવા છતાં (સારા નરસા-
પણાની ભાવનાથી) હર્ષશોક પામતો નથી અને આ જગતને સર્વ-
વ્યાપી ભગવાન વિષ્ણુના આશરણે જીવે છે, તે ભગવાનનો 'ઉત્તમ
ભક્ત' છે. જે પુરુષ શ્રીહરિનું જ રમરણ રહેવાને લીધે દેહના ધર્મ
-નર-મ તથા નાઇ, ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ-કષ્ટ, આણના ધર્મ-જૂખ, તરસ;
મનનો ધર્મ-ભવ, અને શુદ્ધિનો ધર્મ-અમન્યતા-આ સર્વ મોસારિક
ધર્મોથી મોડ પામે નહિ તે પણ ભગવાનનો 'ઉત્તમ ભક્ત' છે.
જેના ચિત્તમાં કમળાઓ, સચિત-પ્રારબ્ધ-અને ક્રિયાબાળ-એવાં
ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો, અને તેમના સંસ્કારોનો સંગવ (રથાન-ઉપત્તિ)
નથી, ને જે ફક્ત ભગવાન વાસુદેવમાં જ નિષ્કાલ્ય છે, તે

પણ ભગવાનનો 'ઉત્તમ ભક્ત' છે. જે પુરુષને આ શરીરમાં જન્મ, કર્મ, વર્ણ, આશ્રમ, અને ભતિ વગેરેથી અહંભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી—અભિમાન થતું નથી—તે ભગવાનને પ્રિય હોય છે. જેને શરીર, ધન વગેરેમાં 'દુઃખ'—'મારું'—'પારકું'—એવો ભેદ હોતો નથી, જે સર્વ પ્રાણીઓમાં સુખદષ્ટિવાળો અને શાન્ત છે, તે ભગવાનનો 'ઉત્તમ ભક્ત' છે.

૧૦૯. ભક્તાર્થઃ—

जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य वैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य ।
अनुग्रहायेह चरन्ति नूनं भूतानि भक्ष्यानि जनार्दनस्य ॥

भा. ૧-૫-૩

દુર્ભાગ્યને લીધે જે મનુષ્ય શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ, અધર્મવાળો અને અત્યંત દુઃખી હોય છે, તેના પર કૃપા કરવા ભગવાનના ભવ્ય ભક્તો આ જંગલમાં વિચરે છે.

૧૧૦. ભક્તની ક્ષમાઃ—

तिरस्कृता विप्रलब्धाः क्षमा क्षिता इता अपि ।

नास्य ताम्रतिकुर्येन्ति तद्वक्ताः प्रभवाऽपि हि ॥ भा. ૧-૧૮-૪૯

ભગવાનના ભક્તોનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે, તેઓને ઠગવામાં આવે, ગાળો આપવામાં આવે, અપમાન કરવામાં આવે અથવા તેઓને મારવામાં આવે, તો પણ સમર્થ હોવા છતાં તેઓ તેનો પ્રતિકાર કરતા નથી.

૧૧૧. ભક્તાર્થઃ—

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥

देहिनां देहसंयोगाद् द्वन्द्वानोभ्यरलीलया ।

सुसंदुःखं मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥

अपित्रैरुक्तः पुंसो ह्यर्थमेव श्यात्मनि ।

गुणद्वोरविरुद्धश्च भिदैवन्त्रजिगृह्यतः ॥

વાસુદેવે ભગવતિ મક્તિમુદ્ધતાં નૃણામ્ । ✓

જ્ઞાનવૈરાગ્યવૌર્યાણાં નેહ કશ્ચિદ્ વ્યપાશ્રયઃ ॥

મા. ૬-૧૭-૨૮-૩૧

નારાયણ ભગવાનમાં પરાયણ રહેનારા સર્વે ભક્તો કાર્ધનાથી પણ ડરતા નથી, કેમકે તેઓ સ્વર્ગ, મોક્ષ કે નરકમાં પણ સમાન પ્રયોજન લેનારા હોય છે. પ્રાણીઓને ઈશ્વરની માયાને લીધે શરીરના સંયોગથી સુખ-દુઃખ, મૃત્યુ-જન્મ, શાપ-અનુગ્રહ ઇલાદિ હોય થાય છે. અને તેમાં (સુખ અને દુઃખની લાગણીમાં) પુરુષને જે અર્થભેદ થાય છે, તે કેવળ અજ્ઞાનને લીધે હોય છે. જેમ માલામાં સર્પાદિ અને સ્વપ્નમાં સુખ-દુઃખો અજ્ઞાનકૃત હોય છે તેમ આ સર્વ ગુણ-દોષ અજ્ઞાનકૃત જ હોય છે. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યના બળવાળા ભગવાન વાસુદેવના ભક્તોને આ જન્મતમાં કાર્ધ પણ અર્થ—વસ્તુ વિશિષ્ટ બુદ્ધિથી આશ્રય કરવા યોગ્ય હોતી નથી.

૧૧૨. ભક્તની શક્તિ :—

દુષ્કરઃ કો નુ સાધૂનાં દુસ્ત્યજો વા મહાત્મનામ્ ।

યૈઃ સક્લહીતો ભગવાન્ સાર્વતામુપમો હરિઃ ॥ મા. ૯-૫-૧૫

જેઓએ ભક્તોના પતિ ભગવાન શ્રીહરિને સ્વીકાર્યા છે, તે સનજન મહાત્માઓને શું દુષ્કર (ન કરી શકાય એવું) અથવા દુસ્ત્યજ (ન ત્યજી શકાય તેવું) છે ?

૧૧૩. ભક્તની શ્રેષ્ઠતા :—

પરિવયસે પશૂનિવ ગિરા વિબુધાનપિ તાં-

સ્ત્વયિકૃતસૌહદાઃ સ્વલુ પુનન્તિ ન ચ વિમુક્તાઃ ॥ મા. ૧૦-૮૭-૨૭

જેઓ આપની (શ્રીહરિની) ભક્તિ કરતા નથી તેમને તેઓ પડિત હોય તો પણ આપ વેદરૂપ વાણીથી પશુની માફક બાધી લેા છે.

૧૧૪. ભક્તની મહત્તા :—

નિરપેક્ષં મુનિ શાન્તં નિર્વૈરં સમવર્ણિનમ્ । ✓

મનુવ્રજામ્યહં નિત્યં પૂયેયેત્યંધિરેણુમિ. ॥ મા. ૧૧-૧૪-૧૬

મારા વિના બીજા કોઈની ઇચ્છા ન રાખનાર, મારું જ મનન કરનાર, શાંત, વૈર રહિત અને સર્વાત્ર સમદષ્ટિવાળા મારા ભક્તની પાછળ ‘ હું તેની ચરણરમ્યા સમાજને પવિત્ર કરું ’, એ બાવનાથી રૂંડે છે.

૧૧૫ ભક્તની ઇન્દ્રિયસાચકતા:—

સા વાગયયા તસ્ય ગુણાન્ગૃણાતે કરૌ ચ તત્કર્મકરૌ મનશ્ચ !
સ્મરેદ્ વસન્ત સ્થિરજદ્રમેષુ શૃણાતિ તત્પુષ્પકથાઃ સ કર્ણે ॥
શિરસ્તુ તસ્યોભયલિક્ષમાનમેત્ તદેવ યાપયતિ તદ્દિ ચક્ષુઃ ।
અક્ષાતિ ઘિષ્ણોરથ તજ્જનનાં પાશોદક યાનિ ભજન્તિ નિત્યમ્ ॥

મા. ૧૦-૮૦-૩-૪

જે વાણી ભગવાનના ગુણો ગાય તે જ વાણી છે; ભગવાનની જ કર્મો કરે તે હાથ છે; સ્થાવર-જંગમ સર્વ પદાર્થોમા વસી રહેલા ભગવાનનું સ્મરણ કરે તે જ મન છે; ભગવાનની પવિત્ર કથા સાંભળે છે તે જ કાન છે, સ્થાવર-જંગમ સર્વને ભગવાનની જ મૂર્તિ માનીને નમે છે તે જ મસ્તક છે; એ પ્રમાણે જ જે જુએ છે તે નેત્ર ॥ અને વ્યાપક ભગવાનના તથા તેમના ભક્તોના ચરણોદકનું નિત્ય સેવન કરે છે, તે જ અંગો છે.

૧૧૬ ભક્તનો નિરપૃહતા:—

કિમલભ્ય ભગવતિ પ્રસન્ને થીતિકેતને ।

તથાપિ તત્પરા રાજન્ નહિ વાઙ્મુક્તિનિ કિઞ્ચન ॥ મા. ૧૦-૩૧-૨

લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાનરૂપ ભગવાન પ્રસન્ન થતાં કંઈ વસ્તુ અનભ્ય રહે? છતાં પણ ભગવાનમા અનન્ય બાવવાળા ભક્તો કંઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી.

૧૧૭ ભક્તના ધર્મો અને લક્ષણો:—

સર્વંતો મનસોઽસદ્દમાદૌ સજ્ઞ ચ સાધુષુ ।

વયા મૈત્રીં પ્રથમ ચ મૃતેષ્વદ્વા યથોચિતમ્ ॥

शौचं तपस्तितीक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वन्द्वसंख्ययोः ॥
 सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतनम् ।
 विविक्तचोराश्रयं सन्तोषो येन केनचित् ॥
 श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि ।
 मनोवाकर्मदण्डं च सत्यं शमश्चमावपि ॥
 ध्वजं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ।
 जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥
 इष्टं वृत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्च आत्मनः प्रियम् ।
 वारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् ॥
 पदं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।
 परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृपु साधुषु ॥
 परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ।
 मिथो रतिमिथस्तुष्टिनिवृत्तिमिथ आत्मनः ॥
 स्मरन्त स्मारयन्तश्च मिथोऽघोषहरं हरिम् ।
 भक्त्या सञ्जातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥
 क्वचिदुदन्त्यव्युतचिन्तया करबि-

क्षुसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।

नृत्पान्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं

मवन्ति तूष्णीं परमेत्य निवृत्ताः ॥ भा. ११-३-२२-२२

भा. ११ अर्कते प्रथमं सर्वं विषयो तदर्थं मनने विरक्ता करवु,
 सत्पुरुषोऽने सभ करवो, प्राणीयो तदर्थं यथायोग्य द्या, मैत्री, विनय करता
 शीघ्रपु; पवित्रता, स्वधर्मना आचरन्तु तप, तितिक्षा—सहन-
 शीलता राजपी, वृथा बाधणना त्यागप मौन सेवपु, पोताना
 अध्ययनमा नियमित रहेतु, निष्कपटता धारण करपी, अलस्यपु-
 पालन, अहिंसा—कोपनी लागणी न दुजवपी, सुभ-दु.भ, दाद-ताप
 नगेरे हृदोर्मा समान भाव राजवो, हर्षशोक न करवा, सर्वमा

સમિત્યત્ સ્વરૂપે આત્મા રહેલો છે એવો વિચાર રાખવો, નિયંત્રા રૂપે સર્વમાં ઈશ્વર બિરાજે છે-એમ માનવું, એકાન્તમાં રહેવાતે-સ્વભાવ કેળવવો, ઘર વગેરે ઉપરથી મમત્વ દૂર કરવું, વલ્કલ પહેરી એકાન્તમાં વાસ કરવો, જે કંઈ મળી આવે તેથી સંતોષ માનવો, ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા રાખવી, બીજા કોઈ પણ ધર્મપુસ્તકોની નિંદા ન કરવી, પ્રાણાયામથી મનને વશ કરવું, મૌનથી વાણીને વશ કરવી, વૈરાગ્યભાવનાથી કર્મનો-વાસનાનો નાશ કરવો, સત્ય બોલવું, શમ-અન્તઃકરણનો નિગ્રહ કરવો, અદ્ભુત કર્મો કરનારા શ્રીહરિના જન્મ-કર્મ-ગુણોનું શ્રવણ, કીર્તન તથા ધ્યાન કરવું, શ્રીહરિ નિમિત્તે જ સર્વ કર્મો કરવા; યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, સદાચાર તેમજ પોતાનાં પ્રિય સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પ્રાણ વગેરે પરમાત્માને સમર્પણ કરવા, કૃષ્ણ જ જેઓના આત્મા અને સ્વામી છે એવા ભક્તો ઉપર રોહ કરવો, જહ અને ચેતનની, તેમ જ ઉચ્ચ પુરુષો અને સાધુ પુરુષોની સેવા કરવી, એકબીજા સાથે ભગવાનના પવિત્ર યજ્ઞની વાતો કરવી અને પરસ્પર પ્રેમ, સંતોષ તથા સ્વાર્થભાવનો નિવૃત્તિ રાખવી.

સાધનભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી અલૌકિક પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી રોમાંચિત શરીરવાળા મનુષ્યો મસ્ત દશામાં હોય છે. આવા અલૌકિક ભક્તો કોઈ વાર ભગવાનનું ચિન્તન કરીને રડે છે, કોઈ વાર હસે છે, કોઈવાર આનંદ પામે છે, કોઈ વાર ભગવાન સંબંધી કંઈ કંઈ બોલ્યા કરે છે, કોઈ વાર નાચે છે, કોઈ વાર ગાય છે, કોઈ વાર ભગવાનની લીલાઓને પોતે જ ભજવે છે અને કોઈ વાર તન્મય યજ્ઞ ચાન્ત રહે છે.

૧૧૮. આદર્શ ભક્તઃ—

ન નાકપૃષ્ઠં ન ચ સાર્થમૌમં, ન પારમેષ્ઠ્યં ન રસાધિવત્યમ્ ।
ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભયં વા વાન્હન્તિ યત્પાદરજ.પ્રપન્નાઃ ॥

મા. ૧૦-૧૬-૩૪

હે પ્રભો ! આપની ચરણરજને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો સ્વર્ગને, ચક્રવર્તિપદને, અક્ષપદને, પાતાલના આધિપત્યને, યોગસિદ્ધિઓને અને મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી.

૧૧૯. આદર્શ ભક્ત દુઃખી થતો નથી:—

ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हति । मा. ૬-૧૫-૧૯
પ્રાહ્મણો તથા ભગવાનનો ભક્ત દુઃખ પામવાને યોગ્ય નથી.

૧૨૦. ભક્ત જ્ઞાની કરતાં શ્રેષ્ઠ છે:—

विप्राक् द्विषद्गुणयुतादरविन्दनाभ-
पादारविन्दविमुखाच्छृण्वं चरिष्ठम् । मा. ૭-૯-૧૦

જે પ્રાહ્મણ, ધર્મ, સત્ય વગેરે બાર ગુણોથી યુક્ત હોવા છતાં ભગવાનના ચરણકમળથી વિમુખ હોય તેના કરતાં ભગવાનનો આડાળ ભક્ત પણ ઉત્તમ છે.

૧૨૧. ભક્ત હિંસા કરતો નથી:—

सर्वांगमना न हिंसन्ति भूतप्रायेषु किञ्चन ।
उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावेन गतस्पृहाः ॥ मा. ૭-૧૦-૨૦
હે દૈત્યરાજ ! મારા ઉપરની ભક્તિથી નિઃસ્પૃહ થયેલા ભક્તો નાનાં મોટાં પ્રાણીઓના સમૂહોમાં કાંઈ પણ પ્રાણીની કદાપિ હિંસા કરતા નથી.

૧૨૨. ભક્ત મુક્તિને ઇચ્છતો નથી:—

न किञ्चित्सावबो धीरा.भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।
वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ मा. ૧૧-૨૦-૩૪
સન્નમન અને ધીર મારા ભક્તો-જેઓ મારામાં અનન્યભાવે મગ્ન હોય છે, તેઓ આત્યન્તિક મોક્ષપદને પણ મારા આપવા છતાં લેતા નથી, તો પછી તેઓ કંઈ પણ ન ઇચ્છે તેમાં શું કહેવાનું હોય !

૧૨૩. ભક્તનું દર્શન દુર્લભ હોય છે:—

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणमंगुरः ।
तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् । मा. ૧૧-૨-૧૨

આ મનુષ્યશરીર પ્રાણીઓને દુર્લભ અને ક્ષણભંગુર છે, અને તેમાં વિષ્ણુ ભગવાનના પ્રિય ભક્તોનું દર્શન તો એથી ૫ દુર્લભ છે.

૧૨. માનવ (અન્ય વિષયો)

૧૨૪. માનવનો મૃત્યુને અટકાવવાનો ધર્મ છે:—

મૃત્યુર્વુદ્ધિમતાપોહ્યો યાઘદ્ વુદ્ધિવલોદયમ્ ।

યઘસૌ ન નિવર્તેત નાઽપરાધોઽસ્તિ દેહિનઃ ॥ મા. ૧૦-૧-૪૮

શુદ્ધિમાન મનુષ્યે જ્યાસુધી પોતાનામાં શુદ્ધિ તથા બળ હોય ત્યાંસુધી મૃત્યુને અટકાવવું જોઈએ; તેમ છતાં જો મૃત્યુ ન અટકે તો તેમાં પ્રાણીનો કંઈ દોષ નથી.

૧૨૫. માનવ સ્વભાવ:—

૧. કિં દુ સહં તુ સાધૂનાં વિદુષાં કિમપેક્ષિતમ્ ।

કિમકાર્યં કદર્વાણાં દુસ્ત્યજં કિં ધૃતાત્મતામ્ ॥ મા. ૧૦-૧-૫૮

સત્પુરુષોને કંઈ વસ્તુ દુઃસહ છે ! વિદ્વાનોને કંઈ વસ્તુની સ્પૃહા છે ! લોભી માનવોને કંઈ કાર્ય ન કરવા યોગ્ય છે ! અને સંયમી પુરુષને કંઈ વસ્તુ દુસ્ત્યજ-ત્યાગ ન કરી શકાય એવી-છે !

૨. સ્વભાવો દુસ્ત્યજો નાથ લોકાનાં યદસદ્ગ્રહઃ મા. ૧૦-૧૬-૫૬

હે નાથ ! જોને લીધે મિથ્યા દુરાગ્રહ ઉત્પન્ન થાય એવો પ્રાણીઓનો સ્વભાવ દુસ્ત્યજ-સહેધાઈથી છોડી ન શકાય તેવો હોય છે.

૧૨૬. ગુણાતીત માણસ મુક્ત છે:—

જીવો જીવિતિર્મુક્તો ગુણૈશ્ચાશયસમભવૈઃ ।

મયૈવ બ્રહ્મણા પૂર્ણો ન વદિર્નાન્તરશ્ચરેત્ ॥ મઃ. ૧૧-૨૫-૩૬

જીવપણાના કારણરૂપ વાસના-અવિદ્યાથી અને અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્તાદિ ગુણોથી મુક્ત થયેલો જીવ બ્યાપક તત્ત્વરૂપ એવા મારાથી (પરમાત્માથી) પૂર્ણ બનતાં તેને અંદર અથવા બહાર

જવાપણું રહેતું નથી. ગમે ત્યાં અને ગમે તે દયામાં હોય છતાં તે જીવન-મુક્ત બને છે.

૧૨૭. ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ કોને બંધનકર્તા નથી ?

ગૃહેષ્વાવિશતાં चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ।

મદ્ધાતાંયાતયામાનાં ન વન્ધાય ગૃહામતાઃ ॥ ભા. ૪-૧૦-૧૬

જે મનુષ્યો ધરમાં રહીને પણ મને (ઈશ્વરને) સર્વ કર્મો સમર્પણ કરે છે, અને મારી કથાવાર્તામાં જ કાળનિર્ગમન કરે છે તેઓને ધર બંધનકારક નથી.

૧૨૮. રાજસભામાં ભાનવધર્મ:—

न सभां प्रविशेद्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ।

જનુવન્ વિદ્યુમજ્જ્ઞો નરઃ કિલ્વિપમન્નુત્તે ॥ ભા. ૧૦-૪૬-૧૭

કાણા માણસે સભાસદોના દોષો યાદ કરતાં સભામાં જવું ન જોઈએ, કારણકે ન બોલનારા અને બોલનારા બન્ને મનુષ્ય પાપી થાય છે.

૧૨૯. અપંધ્ય અને વંધ્ય માનવો.—

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुतं वालं स्त्रियं जडम् ।

प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥

સ્વપ્રાણાન્ધઃ પરપ્રાણૈઃ પ્રપુષ્ણાત્યઘ્રુણઃ સ્વલઃ ।

તદ્વચસનસ્ય દિ શ્રેયો યદ્દોષાસ્યઘઃ પુમાન્ ॥ ભા. ૧-૭-૨૬-૨૭

ધર્મવેત્તા પુરુષ મદ્ધપાન વગેરેથી બેભાન થયેલાને, પ્રમાદીને, ગાંડાને, બાલકને, સ્ત્રીને, હિંમરદિત હોઈ જડ થઈ ગયેલાને, શરણે આવેલાને, રથ વગરનાને અને બચબીત થઈ ગયેલા ચતુરને હણતો નથી. પણ નિર્દય અજપુરુષ પારકા પ્રાણીથી પોતાના પ્રાણને પોષે છે તેનો વધ કરવામાં ધર્મવેત્તા પુરુષનું કલ્પણ છે. કારણકે શક્તિ હોવા છતાં એ પાપીને પાપ કરતો ન અટકાવવાથી ધર્મીમાં પુરુષ નરકમાં પડે છે.

૧૩૦. આદર્શ માનવ મૂર્તિઓ:—

આચાર્યો વ્રહ્મણો મૂર્તિ: પિતા મૂર્તિ: પ્રજાપતે: ।

માતા મરુતપત્નેર્મૂર્તિર્માતા સાક્ષાશ્વતેસ્તનુ: ॥

દયાયા મિત્રિની મૂર્તિર્ધર્મસ્યાત્માતિથિ: સ્વયમ્ ।

અગ્નેરમ્યાગતો મૂર્તિ: સર્વમૂતાનિ ચાત્મન: ॥ મા. ૬-૭-૨૯-૩૦

આચાર્ય બ્રહ્માની મૂર્તિ છે, પિતા પ્રજાપતિની મૂર્તિ છે, બાઈ ઇન્દ્રની મૂર્તિ છે; માતા સાક્ષા પૃથ્વીની મૂર્તિ છે, બહેન દયાની મૂર્તિ છે; અતિથિ ધર્મની મૂર્તિ છે, અભ્યાગત અગ્નિની મૂર્તિ છે અને સધળા પ્રાણીઓ પરમાત્માની મૂર્તિ છે.

૧૩૧. ભગવાનથી વિમુખ રહેનાર માનવનો નારા થાય છે:—

નૂનં દૈવેન વિહતા યે વાચ્યુતકથાસુધામ્ ।

હિન્વા શૃણ્વન્પસદ્ગાથા: પુત્રિપમિષ્વ વિદ્મુજ્ઞ મા. ૩-૧૨-૧૯

ભગવાનની કથાથી વિમુખ રહેનારા જે પુરુષો શ્રી ભગવાનની કથારૂપ અમૃતનો ત્યાગ કરી વિષ્ટા ખાનારા પ્રાણીઓની માફક દુષ્ટ પુરુષોની કુશલીઓમાં આમંકિત રાખે છે, તે પોતાનાં કર્મોને લીધે જ વિનાશ પામે છે.

૧૩૨. નાના માણસો મોટાનું અનુકરણ કરે છે:—

યદ્યદાચરતિશ્રેયાનિતરસ્તત્તદીદતે ।

અથ પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ મા. ૬-૨-૪

આ જગતમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે કંઈ આચરણ કરે છે, તેને બીજા સામન્ય પુરુષો અનુસરે છે. તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેને માન્ય કરે છે, તે બીજા લોકોને પણ માન્ય બને છે.

૧૩૩. પ્રજા પ્રાણરૂપ છે:—

પ્રાણે ગતે વર્ષ્મસુ કાનુ ચિન્તા

પ્રજાસયઃ પ્રાણમૃતો હિ યે તે ॥

મા. ૧૦-૧૨-૧૬

॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय ॥

પ્રકરણ ૬ કું.

સાધનો

-: સમીક્ષા: -

क्रियया क्तुभिर्दानैस्तपः स्वाध्यायमर्शनैः ।
आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणाम् ॥
योगेन विविधांगेन भक्तियोगेन चैव हि
धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ॥
आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च
ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् ॥

भा. ૩-૩૨-૩૪-૩૬

ઇષ્ટાપૂર્ત ક્રિયાઓ, યજ્ઞ, દાન, તપ, સ્વાધ્યાય, વેદ-
શાસ્ત્રોના અર્થનો વિચાર, મન તથા ઇન્દ્રિયોનો જય, કર્મોનો
ત્યાગ, અનેકાંગી યોગાભ્યાસ, લક્ષિતયોગ, સકામ અને
નિષ્કામ ધર્મ, પ્રવૃત્તિમાર્ગ તથા નિવૃત્તિમાર્ગ, આત્મજ્ઞાન,
પ્રકૃતિતત્ત્વોનું જ્ઞાન અને દૃઢ વૈરાગ્ય આ સર્વ માર્ગોથી સગુણ
કે નિર્ગુણ સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

લગવત્પ્રાપ્તિ માટે સનાતન ધર્મના ઉપદેશો અને વિચા-
રકોએ ચાર મુખ્ય સાધન ગણ્યાં છે:- (૧) કર્મ, (૨) જ્ઞાન,
(૩) યોગ અને (૪) લક્ષિત.

વેદ, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, યોગદર્શન, શ્રીમદ્ભાગવત અને ગીતા આ સર્વ ગ્રંથોએ આ ચાર અંગોનું ઓછેવત્તે અંશે વર્ણન કર્યું છે. આ ચારે ભગવદ્ભાષિના મહામાર્ગ છે. ગીતાજી અને શ્રીમદ્ભાગવત એની સાક્ષી પૂરી છે.

ધ્યાનેનાત્મનિ પદ્યન્તિ કેચિદાત્માનામાત્મના

અન્યે સાંયથેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ।

અન્યે ત્વેચમજ્ઞાનન્તઃ યત્ત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે

તેઽપિ ચાતિતરન્ત્યેષ મૃત્યું યુતિપરાયણાઃ ॥ગીતા॥

(ઉપરના શ્લોકોમાં આગળ જણાવેલાં ચાર સાધન બતાવનાર શબ્દોની નીચે લીટી કરી છે.)

એવી જ રીતે શ્રીમદ્ભાગવત પણ એકાદશ સ્કંધના ૧૪મા અધ્યાયમાં એ જ સાધનો બતાવે છે.

ઉપર જણાવેલાં સાધનોમાંથી ભક્તિ સિવાયનાં ત્રણ મહાસાધનોનું શ્રીમદ્ભાગવતે ભક્તિમાં પર્યવસાન કર્યું છે. આ પર્યવસાન શા માટે છે, તેને માટે શ્રીમદ્ભાગવતે પોતાના શબ્દોમાં ઘણી જગાએ નિર્દેશ કર્યો છે. આમ કરી ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા, સરળતા, સુગમતા અને નિરપેક્ષતા ભાગવતે સિદ્ધ કરી છે.

પ્રથમ આપણે આ ચારે સાધનો સામાન્ય રીતે તપાસીએ.

(૧) જ્ઞાન સાધન :—ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રાદિ વેદાન્ત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી બ્યારે સાધક સમગ્ર જગત્તે મિથ્યા અને પ્રપંચરૂપ માની કેવળ પ્રશન્નરૂપમાં આત્માને લીધે કરી પ્રજ્ઞાનુસંધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે આ

તથા નિદ્રાને લીધે તેની ચિત્તવૃત્તિઓ તમોશુષ્ણમાં, લીન બની જાય છે. સાધકે સ્વયં પણ આ સુખને બ્રહ્મસુખ માની એસે છે. આને ‘લયદોષ’ કહે છે. વિવેકશીલ યોગી જ આમાં બગૃત રહે છે અને બલાત્કારથી પણ આળસ અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરી આગળ વધે છે. આ લયદોષમાં દેહાભિમાન રહે છે. તેનો ત્યાગ કરી, સાધકે વિજ્ઞાનમય (ચિન્મય) પરમાત્મામાં અલેહરૂપે સ્થિતિ કરવી જોઈએ. (ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વગેરે વિચારથી) આ ઉપરથી સમભયે કે આ સાધન ખૂબ કઠિન છે.

(૨) યોગ સાધન:—આ સાધનમાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થવો એ જ વિકટ કાર્ય છે અને એમ કરતાં પણ જો નિરોધ થાય તો તેમાં વ્યાધિસ્થાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાવિરતિભ્રાન્તિર્દર્શનાલબ્ધભૂમિકત્વાનવસ્થિતાનિ ચિત્તવિક્ષેપાસ્ત્રેસ્તરાયાઃ । પા. યો. સૂ. ૧-૩૦. પ્રમાણે વ્યાધિ, પ્રમાદ, આલસ્ય, સંશય વગેરે અનેક અંતરાયો આવે છે. આસન-જય કરવો પડે છે. આહારવિહાર ઉપર (યુક્તાહારવિહારસ્ય વગેરેથી) ખૂબ કાળુ રાખવો પડે છે, અને એમ કરવામાં તો યોગી હેરાન થઈ જાય છે. આમ કરવામાં એને પ્રથમ મળે છે સિદ્ધિઓ. જો એ સિદ્ધિના લોભમાં દસાયે તો ત્યાં જ તેનો અધઃપાત થાય છે, અને જો ન દસાયે તો આગળ વધી કૃશ્વરપ્રણિધાનાદ્વાયી ભગવત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૩) કર્મસાધન:—ભગવતી ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવતે નિષ્કામ કર્મયોગને પણ મહત્વનું ભગવત્પ્રાપ્તિનું સાધન

માન્યું છે. પણ એમાં પણ અનેક અંતરાયો પડેલા છે. પહેલી વાત તો એ જ કે નિષ્કામ કર્મની પ્રવૃત્તિ થવી એ જ કઠિન છે. માનવ સ્વભાવ જ પરમાત્માએ એવો વિચિત્ર ઘડ્યો છે, કે કર્મ કરવા માટે તે પહેલાં તો શેખચલ્લીની માફક તેનાં ફળ મગજમાં ઘર ઘાલી બેસે છે. બાળકનો જન્મ થતાંની સાથે માતા પિતા તેના જન્માક્ષર બનાવી-બનાવરાવી તેનાં આખાં જીવનમાં રસ લે છે, અને જાણે તે જ દિવસે એ બાળક તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોય, તેમ મનમાં સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. આ ફલાનુસંધાનપૂર્વકનાં કર્મ એ માનવ સ્વભાવ છે. એ ફેરવવો ખૂબ કઠિન છે.

એમ માનો કે અતિ પ્રયત્ન કરી એ ઉપર એક વખત વિજય મળ્યો તો પણ કર્મના લેદોમાં ફસામણ થાય છે. શુદ્ધ દેખાતું કર્મ, અકર્મ કે વિકર્મ બને છે. જગતની દૃષ્ટિએ દેખાતું કર્મ (દ્રોપદીનો પાંચ પુત્રોને મારી નાંખ્યા પછી અશ્વત્થામાને મારવાનું-અર્જુન અને દ્રોપદીની દૃષ્ટિએ) અકર્મ બને છે. એટલે દેશ, કાલ અને પાત્રની દૃષ્ટિથી કર્મમાં સૂક્ષ્મ ભેદ પડે છે. તેમજળ કર્મ-અનાસક્તિપૂર્વક-ધર્મ-સ્વરૂપે આચરે તો મુક્તિ થાય. આ કેટલું દુષ્કર છે, એ પ્રિય વાચકોના ધ્યાનમાં આવશે.

(૪) ભક્તિ સાધન:—હવે આપણે ભક્તિયોગ જોઈએ. આ ભક્તિ મુખ્ય બે પ્રકારની છે:—(૧) વૈધી, (૨) રાગાત્મિકા.

૧. વૈધી :—આ શબ્દ વિધિ ઉપરથી બન્યો છે. ને ભક્તિમાં વિધિ (વૈદિક, તાંત્રિક, મિથ્ય અને નિયમો-અમુક જ

રીતે પૂજન, અમુક સમયે જ પૂજન, અમુક દેશમાં જ પૂજન)નું પ્રાધાન્ય હોય, એવી આચારપ્રધાન ભક્તિ.

૨. રાગાત્મિકા :—રાગ-પ્રેમ એ જ જેનો આત્મા છે, એવી (સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે-શાં. સૂ. ૧ સાં ત્વસ્મિન્ પરમપ્રેમ-સ્વરૂપા-તા. મ. સૂ.) જેમાં ઉચ્ચ, નીચ, પાત્ર, અપાત્ર, દેશ, કાલનાં બંધન નહિ કેવળ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ. પ્રથમ પ્રકારની ભક્તિમાં ઘણાં આવરણ હોય છે. વિધિનિષેધમાં મન થાકી જાય છે. કર્મથી શરીર થાકે છે અને એથી શ્રવણ-કીર્તનાદિમાં જેવો ભેદ એ તેવો આનંદ તથા એકાગ્રતા થતાં નથી. ભક્ત બનવાનો હંભ વધે છે. અભિમાન જાગૃત થાય છે. વિધિનિષેધને લીધે ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, દુઃખ, કલેશ વગેરે લાગણી પણ થાય છે. આળસ એના અંતરાયો છે. જ્યારે માણસ એ અંતરાયોથી પર બને છે, તો જ એ વૈધી ભક્તિનો સાચો આનંદ-પ્રભુપ્રાપ્તિ-લક્ષ થકે છે.

બીજા પ્રકારની ભક્તિમાં મુખ્ય બે જ વાત હોવાથી તે બહુ સુકર છે. (૧) પ્રભુમાં અખંડ શ્રદ્ધા, અને (૨) આત્મ-નિવેદન. આ બે એનાં મહાસાધન છે. હાથીના પગલામાં સર્વ પગલાંની પેઠે એમાં સર્વ સાધનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અને આથી જ ભગવતી ગીતાએ તથા શ્રીમદ્ભાગવતે આ પ્રકારની ભક્તિને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

આગળ જણાવેલાં સાધનોમાં જે જે સિદ્ધાન્તો પ્રતિ-પાદન કર્યા છે, તેમાં ઉપર જણાવેલાં અંતરાયો આવવાથી સામાન્ય જનસમૂહને માટે તે ખૂબ અઘરા છે. એથી એમાં ઉત્તતિ કરતાં અવનતિનો વધારે ભય હોવાથી ભાગવતે એ સર્વનું ભક્તિધાત્રમાં પર્યાવસાન કર્યું છે.

આ સાથે એક વાત સમજવી જરૂરી છે, કે શ્રીમદ્-ભાગવતે કે ગીતાએ નિષ્કામ કર્મયોગ કે જ્ઞાનનો જરાય અનાદર નથી કર્યો. અનેક મહાપુરુષો અને આચાર્યોએ એ માર્ગે સુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, અને તેઓ ખરેખર વંદ્ય છે. છતાં નિશ્ચયાત્મક ભુદ્ધિ એટલું કહી શકે એમ છે, કે ભક્તિ-સાધન વિના એ ત્રણે સાધનો નિરર્થક નીવડ્યાં છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય અને મધુસૂદન સરસ્વતી જેવા અનેક યોગી-ઓએ ભગવત્સ્તોત્રોના રસપ્રવાહ-ભક્તિપ્રવાહ-ને તે તે સાધનોમાં ઓતપ્રોત કર્યો છે. અસ્તુ.

અનેક ધર્મની જન્મદાત્રી આયણી આ પવિત્ર ભારત-ભૂમિમાં ભક્તિનો પ્રચાર સર્જનજૂનો છે. જેવી રીતે માનવોત્તર મહાશક્તિ ઓળખવા માટે જ્ઞાન થયું, જેવી રીતે તે મહાશક્તિના ઉપકારના પ્રત્યુપકાર તરીકે યજ્ઞરૂપ કર્મસાધન થયું, તે જ રીતે તેના તરફના પૂજ્યભાવને લીધે તથા કંઈક અંશે ભયને લીધે પણ ભક્તિસાધનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો.

આ ત્રણે સાધનો સ્વતંત્ર હોવા છતાં જ્ઞાન અને કર્મ, ભક્તિસાધન વગર કૃણ અપતાં નથી. એનાં ઘણાં પ્રમાણો આપી શકાય એમ છે, તે પૈકી, એક બે વિશિષ્ટ પ્રમાણ આપી આ સમીક્ષામાં ભક્તિની વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ તથા સાધનોનો વિચાર કરીશું. ભાગવત ભક્તિશાસ્ત્ર હોવાથી બીજાં સાધનો કરતાં, ભક્તિસાધનની વધુ સ્પષ્ટતા કરવી ઉચિત થાય છે, એ પ્રિય વાચક ધ્યાનમાં લેશે. અસ્તુ.

ત્યેતામૃતર ઉપનિષદ્માં કહે છે કે:—

યસ્ય દેવે વરા મક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરોઃ ।

તસ્યેતે કથિતા હ્યર્થા પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥૬। ૨ ॥

જેને દેવ તથા શુરુમાં પરાભક્તિ હોય, તેને જ જ્ઞાનપ્રદિ સાધનો પ્રકાશ આપે છે.

શ્રીમદ્ભગવત એની સાક્ષી પૂરે છે:—

નૈકર્મ્યમપ્યચ્યુતમાવર્જિતં

ન શોભતે જ્ઞાનમલ નિરજ્જનમ ॥

પરમાત્માના ભાવ વગરનું ફલ રહિત કર્મવાળું જ્ઞાન શોભતું નથી—ફલદાયી નથી.

આ ભક્તિનું બીજ પ્રત્યેક માણસના હૃદયમાં રહ્યું છે. એ એક પવિત્રમાં પવિત્ર ભાવ છે. એ હૃદયના બિંડાણમાંથી ભગવાનના અનુગ્રહથી જ નીકળે છે. પરમાત્માના અધિકાધિક સ્મરણથી એ પુષ્ટ થાય છે, અને અંતમાં પૂર્ણ આત્મનિવેદનમાં લીન થાય છે. કાવ્ય અને અલંકારશાસ્ત્ર ભક્તિને એક રસ તરીકે માને છે.

હવે આપણે ભક્તિની થોડી શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા બોધીએ.

(૧) સા પરાનુક્રિરીશ્વરે । (ચાંડીય સુત્ર)

(૨) સા ત્વસ્મિન્ પરમપ્રેમસ્વરૂપા । (નારદ ભક્તિસુત્ર)

(૩) બન્યામિલાપિતાશૂન્યં જ્ઞાનકર્માધનાવૃત્તમ્ ।

માનુકૃન્યેત હૃપ્પાનુશીલનં મકિરુત્તમા ॥

(ભક્તિરસામૃતસિન્ધુ)

(૪) દ્રવીમાવપૂર્વિકા દિ મનસો મગધદાકારતા

સવિકલ્પકવૃત્તિરૂપા મકિઃ । (ભક્તિરસાધન)

(૫) દ્રુતસ્ય મગધદર્માદાપયાદિકતાં ગતા ।

સર્વેશે મનસો વૃત્તિર્મંકિરિત્યભિષોયતે ॥

(શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી)

(૬) યા પ્રીતિરવિવેકાનાં વિષયેષ્વનપાપિનો ।

ત્વામનુસ્મરતઃ સા મે હૃદયાન્માપસર્પતુ ॥

(વિષ્ણુપુરાણ)

ભક્તિની વ્યાખ્યાઓ આપતા ઘણા અંશે છે. એ પૈકી મુખ્ય વ્યાખ્યાઓ ઉપર જણાવી છે. આ સમીક્ષામાં ઉપરનાં અવતરણોનો અર્થ આપ્યો નથી, પણ તે તે ઉક્તિના મુખ્ય શબ્દો નીચે અમે લીટી કરી છે, એ ઉપરથી એટલો અર્થ ચોક્કસ ફલિત થાય છે, કે ‘પ્રભુ ઉપર નિર્વ્યાજ પ્રેમ, એ ભક્તિ.’

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ભક્તિ બે પ્રકારની છે. વૈધી અને રાગાત્મિકા.

આ ભક્તિના x(૧) વૈધી ભક્તિના (સાધન અવસ્થાની) નવ પ્રકાર છે :—(૧) શ્રવણ, (૨) કીર્તન, (૩) સ્મરણ, (૪) પાદસેવન, (૫) અર્ચન, (૬) વંદન, (૭) દાસ્ય, (૮) સ્પર્શ અને (૯) આત્મનિવેદન. એમાં પહેલા ૬ પ્રકાર પ્રથમ ભૂમિકાના છે. બ્યારે છેલ્લા ૩ પ્રકારનું પર્યાવસાન રાગાત્મિકા ભક્તિમાં થાય છે. (જુઓ. ભા. ૬-૪-૧૮-૨૦). વૈધી ભક્તિ પગધિયાં ૩૫ છે.

—(૨) રાગાત્મિકા (સિદ્ધ અવસ્થાની) એના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે :—(૧) રસાત્મિકા, (૨) આનંદાત્મિકા અને (૩) શાન્તિદા.

(૧) અ ગૌણ રસાત્મિકા :—(૧) દાસ્ય (ગોપબાલકો),

x વિધિસાધ્યમાના વૈધો સોપાનરૂપા । (અંગિરાઞ્ઞ.મો.સુ. ૫)

— રસાનુભવિકાનન્દશાન્તિવા રાગાત્મિકા ।

(અ. વૈ. મા. સુ. ૧૨)

(૨) વીર (ભીષ્મપિતામહી), (૩) કરુણ (દશરથ), (૪) અદ્ભુત (બલિ, અર્જુન), (૫) ભયાનક (કંસ), (૬) ધીમત્સ (અઘાસુર), (૭) રોદ્ર (ઇન્દ્ર). (૮) શૃંગાર (શ્રીરાધાજી-ગોપિકાઓ).

ઘ. પ્રધાન રસાત્મિકા:—(૧) હાસ્ય (શ્રીકૃતુમાન), (૨) સખ્ય (અર્જુન, ઉદ્ધવજી), (૩) વાત્સલ્ય (નંદ, યશોદા, દશરથ, કૌસલ્યા), (૪) માધુર્ય (મૃગગોપી), (૫) આત્મ-નિવેદન (બલિરાજ), (૬) શુભકીર્તન (શ્રીનારદજી), (૭) તત્ત્વમયાસક્તિ (બ્રહ્માજી, શંકર ભગવાન) વગેરે.

(૨) આનંદાત્મિકા:—એમાં ભક્ત લોકબાહ્ય થાય એ દશા. (જુઓ ભાગવત, ૧૧-૧૪-૨૪; ૧૧-૨-૪૦; ૧૧-૩-૩૨ વગેરે).

(૩) શાન્તિદા:—આ રાગાત્મિકા ભક્તિની છેદ્વી દશા છે. આ દશામાં ભક્ત સર્વસ્વ ભૂલે છે. ભગવન્મય બને છે. સર્વ સાધનોના ફળરૂપ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી પરમ શાન્તિ અને જીવન-સુકિત પ્રાપ્ત કરે છે. (જુઓ ભાગવત ૧૧-૨-૪૩). આને જ પરમાત્મિક સ્વરૂપના નાગરપર્યાયા સા-કહે છે. વેદાન્તનાં 'તત્ત્વમસિ' 'સર્વં યદિદં બ્રહ્મ' 'બદં બ્રહ્માસિમ' વગેરેની આમાં ચરિતાર્થતા છે.

ગીતાજીમાં ભક્તિની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા નથી, પણ તેની અસરનું સ્થળે સ્થળે વર્ણન છે એમાં વૈધી કરતાં રાગાત્મિકા ભક્તિનું પ્રાધાન્ય છે. ખારમાં અધ્યાયમાં આપેલાં ભક્તવ્રક્ષણો તથા સોળમાં અધ્યાયમાં આપેલાં દેવીસંપત્તિનાં વ્રક્ષણો પણ ભક્તિનાં પરિપોષક છે. નવમાં અધ્યાયનો અત્તવાશિન્તવન્તો મામૃથી શરૂ થઈ અન્ત મુધીનો ભાગ રાગાત્મિકા ભક્તિનું

મુંદર ઉદાહરણ છે. અનન્યશરણાગતિનું લક્ષણ ગીતાજીનું પ્રધાન અંગ લગભગ બધા જ અધ્યાયોમાં જોવાતો છે. દૂંકમાં કહીએ તો કર્મ અને જ્ઞાનનું પર્યાવસાન લાગવતની માફક ગીતાજીએ પણ રાગાત્મિક ભક્તિમાં જ કયું છે.

આ ઉપરાંત વૈધી ભક્તિના બે વધુ પ્રકાર પડે છે.

(૧) સકામ અને નિષ્કામ.

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે કારણ વિના કાર્ય કદી થ સંભવતું નથી. ભક્તિ પણ માણસ સકારણ કરે છે. ગીતાજીએ એવા ભક્તોનો નિર્દેશ કરી શુભ રીતે એ કારણોનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

मातૉ जिज्ञासुरर्थार्थी क्षાની च भरतर्षभ ॥

હે અર્જુન, ચાર જાતના સદ્ભાગી પુરુષો મને વગિ છે. (૧) આર્ત-દુઃખી, (૨) જિજ્ઞાસુ, (૩) અર્થાર્થી-અભિલાષી પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાવાળો, અને (૪) જ્ઞાની.

તેમાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત વ્રતભક્તિવિશિષ્ટ છે.

તેમાં જ્ઞાની ભક્ત એકનિષ્ઠાવાળો અને સદાયનો યોગી હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે.

ખરી વાત એમ છે કે આગલા ત્રણ સકામ ભક્ત છે, બ્યારે જ્ઞાની નિષ્કામ છે. આ ભક્તોનું યોગું નિરૂપણ કરીએ.

(૧) આર્તઃ—આર્ત એટલે દુઃખી. મુખ અને દુઃખ બન્ને સંસારનાં ફળ છે. માણસનાં પોતાનાં કર્મનાં પરિણામ છે, છતાં માણસ મુખ લોગવવા ઇચ્છે છે, અને દુઃખથી ડરે છે. એ દુઃખના નિવારણ માટે પોતાનાથી બનતા સર્વ પ્રયત્ન કરે છે, છતાં એક શક્તિ એવી છે, કે જેની આગળ

તે લાચાર થાય છે. ઈચ્છા ન હોવા છતાં વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણ આવે છે. ઈચ્છા ન હોવા છતાં પુરુષાર્થ નિષ્ફળ બને છે. આવતી કાલે ધારેલું શુભ કાર્ય સવારે અશુભ બને છે.

એ વખતે એને પોતાના પુરુષાર્થ ઉપરની શ્રદ્ધા ખૂટે છે, અને જે કોઈ એવી શક્તિ છે, કે જેનાથી આ બધું થાય છે, તેને શરણે જવું પડે છે, અને તેથી તે શરણે જાય છે. બાધા રાખે છે, જન્માક્ષર જોવડાવે છે, મૃત્યુન્નયના જપ કરાવે છે, પણ એ શુભ કર્મનું પરિણામ આવે, તે પહેલાં તો તે ઝડપાઈ જાય છે.

એવાને એક જ વસ્તુ બચાવી શકે—પ્રભુકૃપા.

શરીરે જર્જરીમૂલે વ્યાધિગ્રસ્તે કલેષરે ।

ઔપધં જાઢ્ઢવોતોયં વૈધો નારાયણો હરિઃ ॥

(૨) જિજ્ઞાસુઃ—બાલુવાની ઈચ્છાવાળો—આ જગત ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું ? ક્યારે ઉત્પન્ન થયું ? કેવી રીતે ચાલે છે ? કેમ નાશ પામશે ? એનાં તત્ત્વો ક્યાં ? કેટલાં ? વગેરેનો વિચાર કરતાં એને ઈશ્વરની અગાધ અને અપ્રતકર્ષ શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેની ઉપાસના કરે છે.

(૩) અર્થાર્થીઃ—આ ભક્ત બાધાવાદી છે. એ ઈશ્વર સાથે પણ કરાર કરે છે, કે ‘હે ભગવાન, જો મારો પુત્ર મારો થાય તો અમુક પ્રકારનો મનોરથ કરાવીશ.’ ‘જો પરીક્ષામાં પાસ થઈશ તો સત્યનારાયણનો સવાપાશેર શીરાની કથા કરાવીશ.’ વગેરે.

આ સર્વસામાન્ય જનસમુદાયની વાત થઈ, પણ મોટા ઋષિમુનિઓ પણ આમાંથી છટકી શક્યા નથી. તેમણે પણ

દરેક મત, જય, તપશ્ચર્યા અને યજ્ઞયાગાદિનાં ફળ ખતાવ્યાં છે. એમાં એમનો શુભ હેતુ કેટલીક જગાએ પરોક્ષવાદો વેદોદયં ચાલાનામનુશાસનમ્ કહી સ્પષ્ટ પણ કર્યો છે. છતાંય તેમાં ફલેચ્છા તો છે જ. આનું નામ સાપેક્ષ ભક્તિયોગ.

(૪) વૈરાગ્ય અને ભક્તિયુક્ત જ્ઞાની:—એનો સંબંધ રાગાત્મિકા ભક્તિ સાથે હોવાથી આગળ કહીશું.

ભગવતી ગીતાએ જ્ઞાની સાથે આ ત્રણને પણ સુકૃતી કહ્યા છે. કારણ કે એમ કરતાં પણ—સકામ ભક્તિ કરતાં કરતાં—સાચી ભક્તિ કરતાં શીખી શકે. ગીતાણ્યે આવા સકામ ભક્તોનો બે ત્રણ જગાએ નિર્દેશ કર્યો છે, પણ એ સર્વમાં અધ્યાય ૬માં સ્લો. ૧૫ થી ૨૧ સુધીના સ્લોકો સકામ ભક્તિને ખડાને એક જ ભગવાનની ઉપાસના અને તેનું ફળ ખતાવનાર હોવાથી એક છે.

ભાગવતે પણ આ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. એણે પણ આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોને છેડે તેને અનુરૂપ ફલશ્રુતિ આપી જ છે, પણ તેમ કરવામાં ઉપરના સ્લોકથી એનું ધર્મરુચિ કેળવવાનું ધ્યેય સ્પષ્ટ છે.

હવે આપણે રાગાત્મિકા ભક્તિ ભોઈએ વૈધી ભક્તિનાં પ્રાથમિક અંગો શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન અને વંદન જ્યારે એકાગ્ર મનથી કરવામાં આવે છે, ત્યારે પરાભક્તિનાં પગથિયાં રૂપ દાસ્ય, સખ્ય, અને આત્મનિવેદન સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાન પ્રત્યે ભક્તના હૃદયમાં અદ્ભુત જાણ જાગૃત થાય છે. આ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે.

આ ભકિત પરમાત્માના અનુગ્રહ વગર પ્રાપ્ય નથી. ભગવાનની અસામાન્ય દયા તો જ્યારથી માનવે જન્મ લીધો ત્યારથી જ છે. એ વાત ભગવાને સ્વમુખે ‘મયાનુકૂલેન નમસ્વતેરિતમ્ ।’ કહી કબૂલ પણ કરી છે.

દયા તથા સત્કર્મથી વૈધી ભકિત પોષાય છે, પણ પ્રેમલક્ષણા ભકિત તો ભગવાનના અનુગ્રહથી-કૃપાથી જ-પ્રાપ્ત થાય છે. એ અનુગ્રહ દેશ, ભક્તિ, કાલ, પાત્રતા કે અપાત્રતા ભેતો નથી. ભીલમાંથી વાલ્મીકિ બનાવવો, બિલ્વમંગળજેવા કામીને સૂરદાસ બનાવવો, મહાભાગા શબરી ઉપર કૃપા થવી, એ એનાં દુષ્ટાંતો છે. એથી ભાગવતે એનું લક્ષણ કહ્યું છે. પોષણ તત્વનુગ્રહઃ ।

સકામ ભકિતમાં સ્વર્ગનું અથવા પૃથ્વીનું સુખ, પુત્ર પૌત્રાદિ, ધનધાન્યાદિ, યશ અથવા છેવટે મુક્તિની પણ ઈચ્છા ફલરૂપે હોય છે, જ્યારે રાગાત્મિકા ભકિતમાં કેવળ ભગવાન ઉપર જીવનભર તેમનાં ચરણમા અવિરત શ્રદ્ધા અને ભકિત રહે એ જ ઈચ્છા ફલરૂપે હોય છે વૈધી ભકિત મુક્તિ માગે છે, જ્યારે પ્રેમલક્ષણા વારંવાર ભકિતને ખાતર જ જન્મ માગે છે.

‘હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે’

આ ભકિતમાં વૈધી ભકિતનાં બંધનો નથી. પરમાત્મામાં અખૂટ શ્રદ્ધા, અને અવિરત પ્રેમ એ બે જ એનાં મહાસાધનો હોવાથી એને જગતનાં દુઃખોથી સદા સંતપ્ત રહેવું પડે છે. એને ન સમજનાર માણસો એને ખૂબ ત્રાસ આપે છે, પણ એ જ પરમાત્મા ઉપરનો પ્રેમ એ સર્વને સહન કરવાની શક્તિ આપી સર્વ, યોગ અને જ્ઞાનસાધ્ય સિદ્ધિઓ તેને ચરણે ધરે છે. એ સિદ્ધિઓની પણ પરવા ન કરતાં ભકત

તેને ભગવાનની પ્રસાદીરૂપ માની પોતાના પ્રેમલક્ષિતના
આનંદમાં મરત રહે છે. એના કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો:—

નાસ્થા ધર્મે ન વસુનિવયે નૈવ કામોપભોગો
યદ્ભાવ્યં તદ્ ભવતુ ભગવન્ પૂર્વકર્માનુરૂપમ્ ।
પતત્પ્રાર્થ્ય મમ વહુમતં જન્મજન્માન્તરેડપિ
ત્યત્પાદાંભોરુદ્ધયુગગતા નિશ્ચલા ભક્તિરસ્તુ ॥
દિવિ યા ભુવિ યા મમાસ્તુ વાસો ,

નરકે યા નરકાન્તરે પ્રહામમ્ ।

અવધીરિતશારદારચિન્દો

ચરણો તે મરણેડપિ ચિન્તયામિ ॥

મનસો વૃત્તયો ન સ્યુ કૃષ્ણપાદામ્બુજાથયા ।

યાચોમિયાયિનીર્નામ્નાં કાયસ્તપ્રહ્ણાદિપુ ॥

કર્મભિભ્રામ્યમાણાનાં યત્ર કાગોશ્વરેડડયા ।

મક્કલાચરિતૈર્દાનૈ રતિર્નઃ કૃષ્ણા ફૈશ્વરે ॥ વગેરે.

આ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો માર્ગ અલૌકિક છે. તેનું
રૂપ પણ અલૌકિક છે. શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીમુખે જણાવે છે, કે
સ્નેહાદ્ વશ્યો મત્રેન્નૃણામ્ । આવા પ્રેમથી ભક્ત ભગવાનને
વશ કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત આવાં દૃષ્ટાન્તોથી પૂર્ણ છે. દુવળ,
મહાદેવ, પરમ ભક્ત અંબરીષ, વૃત્રાસુર, બલિરાજ, સુદામા,
અર્જુન, કુન્તા, ભીષ્મ, નારદ, અકૂર, ઉદવળ, મનગોપી
તથા નંદ, અને યશોદા આ સર્વેએ પ્રભુને પ્રેમથી વશ
કર્યા છે. એમણે રૂપે પરમાત્માની નિર્વ્યાજ ભક્તિજ
માગી છે. એ ઉપર જણાવેલા છેલ્લા બે શ્લોકોથી સમજાશે.

ભગવતી ગીતાએ તથા ભાગવતે એનાં જૂદાં જૂદાં
નામ આપ્યાં છે. શરણાગતિ, અનન્ય, એકાન્તભક્તિ, પ્રપત્તિ,

પ્રેમલક્ષણા, રાગાત્મિકા વગેરે. શ્રીમદ્ભાગવતે એને ‘ભાગ-
વત ધર્મ’ તરીકે સ્પષ્ટ સંબોધન કર્યું છે.

આ રાગાત્મિકા ભક્તિની આટલી મહત્તા શા માટે ?

શ્રીમદ્ભાગવતના આરંભમાં જ ચૌનકાદિ ઋષિઓએ ઉચ્ચત્ત્વ સૂતને છ પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના જવાબ રૂપે એમણે શ્રીમદ્ભાગવતનો ઉપક્રમ કર્યો. એમાં શરૂઆતમાં જ સુંદર વ્યવહાર કરણો આપી આ ભક્તિની મહત્તા સિદ્ધ કરી છે. (મા. ૧-૨-૩ થી ૨૨) એનો સારભાગ નીચે પ્રમાણે:—

“ અખંડ અને કોઈ પણ પ્રકારના હેતુ વિનાની પરમાત્મામાં પ્રીતિ થવી, એ જ માનવજીવનનો પરમ ધર્મ. આ જાતનો ભક્તિયોગ એવા જ-હેતુ વિનાના, ક્લેશચારિત જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરે છે. જીવનના આર પુરુષાર્થ-ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષનાં સાધનો પાળ્યા છતાં ભગવાન ઉપર પ્રેમ ન થાય તો તે શ્રમરૂપ છે. આ આરેયનું ક્ષેય એક જ છે. પછી તેને પ્રલ્લ કહો, પરમાત્મા કહો, કે ભગવાન કહો. મહાજ્ઞાની પુરુષો વેદવેદાન્તથી પ્રાપ્ત કરેલી નિશ્ચયાત્મક મુદ્ધિથી અને જ્ઞાનવૈરાગ્ય પૂર્વકની ભક્તિથી પોતાનાં સ્વરૂપમાં જ તેનું દર્શન કરે છે. એટલા માટે ધર્મનું પરમ રૂપ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા એ જ છે. ધર્મની એ જ મહાસિદ્ધિ છે. તેથી હે મહર્ષિઓ, એકાગ્ર મનથી તે પરમાત્માનું શ્રવણ, કીર્તન, ધ્યાન અને પૂજન કરો. આમ કરવાથી આપોઆપ કર્મશયિતાં ણંધનો તૂટી જશે.

આવી રીતે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાનની સેવા કરવાથી, મહા-પુરુષોની સેવાથી અને પુણ્યતીર્થોનાં સેવનથી ભગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે. અને,

શૃણ્વતાં સ્વકથાં કૃષ્ણઃ પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ।
 હૃદયન્તસ્થો હ્યમદ્રાણિ વિધુનોતિ સુહૃત્સતામ્ ॥
 નષ્ટપ્રાયેષ્વમદ્રેષુ નિત્યં ભાગવતસેવયા ।
 ભગવત્યુત્તમશ્લોકે ભક્તિર્ભવતિ નૈષ્ઠિકી ॥

આવી રીતે પોતાની કથા સાંભળતા ભક્તજને! ઉપર સત્પુરુષોના મિત્રરૂપ ભગવાન *હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે. અને તેમનાં સર્વ અકલ્યાણોને દૂર કરે છે. અને આવી રીતે બધાં આવરણરૂપ અકલ્યાણ નાશ પામતાં નૈષ્ઠિકી ભક્તિ (રાગાત્મિકા) ઉત્પન્ન થાય છે. એથી કામલોભાદિ તમોશુ અને રજોશુ પ્રધાન સર્વ ભાવોથી રહિત બનેલું ચિત્ત+ કેવલ સત્વશુરૂપ ભગવાનમાં પ્રસન્ન રહે છે. પરમાત્માના આ ભક્તિયોગથી અને સુકૃતસંગ બનવાથી ભક્તને સર્વમય પ્રભુદર્શનરૂપ વિજ્ઞાનઃ (વેદાન્ત અને યોગનું પરમ ધ્યેય-પ્રસન્નતા-એકાગ્રતા-અને એકાત્મભાવે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ) થાય છે. આમ થતાં—

મિચતે હૃદયમન્થિદિહચન્તે સર્વસંશયઃ ।
 ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ હૃદ્ય વવાત્મનોશ્વરે ॥

બધા સંશયો, અજ્ઞાનની ગાંઠ અને કર્મનાં બંધનો આ સર્વ પ્રભુદર્શન થતાં છૂટી જાય છે. દુઃકમાં ભક્ત અને

* પોષણં તદનુગ્રહઃ

x અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો મામ્ પ્રભાષે

+ પ્રપન્નવિસ્મૃતિપૂર્વિકા કૃષ્ણાસક્તિર્નિરોધઃ (શ્રી સુબોધિની)

ભગવાન એકઃ બને છે. એટલા માટે—

અતો વૈ કવયો નિત્યં ભક્તિ પરમયા મુદા ।

વાસુદેવે ભગવતિ કુર્વન્ન્યાત્મપ્રસાદનોમ ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષો પરમ આનંદથી હંમેશાં આત્માને પ્રસન્ન કરનારી, ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. ”

ભાગવત એટલે જ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું મૂર્ત સ્વરૂપ. એમાં આ ભક્તિ આત્મપ્રેમ છે. એથી એનું સમગ્ર દર્શન કરાવી શકાય એમ નથી. છતાં એનો સારસંગ્રહ આ સમીક્ષામાં આપ્યો છે. ”

હવે આ સાધનોનાં પ્રમાણ સમજવા માટે ભાગવત ધર્મ બાણવો જરૂરી છે. તેનું દ્રઢમાં તત્ત્વ બોધએ. ગીતાંશુમાં કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ, સાંખ્ય-વાળો સમગ્ર ઉપદેશ આપી, ભગવાન સ્વયં પોતાનો અભિપ્રાય બાણવે છે. પ્રથમ ભગવાન કહે છે:—

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतद्दोषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥

હે પાર્થ, આ પ્રમાણે મેં તમને ગુહ્યમાં ગુહ્ય જ્ઞાન કહ્યું. હવે એનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કર.

† આ સંબંધી એક દ્રઢકં છતાં અનુરૂપ દર્શાવે છે,

એક વખતે શ્રી રામચંદ્રએ અનન્ય ભક્ત શ્રીહનુમાનજીને પૂછ્યું. હે મારુતિરાય, તમે કોણ છો ? શ્રી હનુમાને ઉત્તર આપ્યો.

देहबुद्ध्या तु दासोऽहं जीवबुद्ध्या त्वदेशकः ।

वस्तुतस्तु त्वमेवादमिति मे निश्चिता मतिः ॥

ભગવન! દેહબુદ્ધિથી હું આપનો દાસ છું. જીવબુદ્ધિથી

આપનો અંશ છું પણ ખરી રીતે જોતાં જે તમે છો તે જ હું છું.

આ મારી નિશ્ચિત શુદ્ધિ છે. (ચંચલાવાત્મિકતા વુદ્ધિરેકેદ

કુચનન્દન) આ જ રાજાત્મક ભક્તિનું પરમ રૂપ.

પણ ભગવાન, ભક્તપ્રતિપાલક છે. એ સર્વાન્તર્યામી બાણ છે, કે આ બધા જ્ઞાનસમુદ્રમાં. મારો ભક્ત મુંઝાશે. અને તેથી તેના ઉદ્ધાર માટે નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય બે શ્લોકોથી જણાવે છે. એ કહેવાનું કારણ ફક્ત એક જ છે. ઇષોડસિ મે રદ્ધમિતિ (અર્જુન, તું મને અતિપ્રિય છે. અને તેથી તત્તો વક્ષ્યામિ તે દ્વિતમ્ । હું તારું કલ્યાણ કરનાર વચન કહીશ સર્વગુહ્યતમં સર્વથી શુદ્ધ, પરમં સર્વશ્રેષ્ઠ.

ભગવાન એ વચન કહે છે :—

મમ્મના મય મદ્ભક્તો મયાજી માં નમસ્કુલં ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે ॥

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેક શરણં વ્રજ ।

‘અહ ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

“હે અર્જુન, મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત બન, મારું ભજન કર, મારું શરણ લે. એમ કરવાથી મને જ પામીશ તું મને પ્રિય છે, તેથી આ પ્રતિજ્ઞા કર છું. સર્વ-ધર્મનો ત્યાગ કરી મને એકને, શરણ આવ. હે અર્જુન । હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ. શોક ન કર.”

કેવાં શાન્તિદાતા અને અમૃત ઝરતાં વચનો । આનું નામ શુદ્ધ ભાગવત ધર્મ. દેહ અને આત્મ ધર્મનો ભગવાનમાં ત્યાગ.

એ ધર્મનો ઈશારો ભગવાને ગીતામાં નવમા અધ્યાયમાં કર્યો છે.

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસંદિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેડશુભાત્ ।

રાજરિષ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમય્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુષ્કં કર્તુમન્યયમ્ ॥

અથદ્વયાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ ॥

આ ઉપરથી સમજાશે કે ભાગવત ધર્મ:—

(૧) ગુરુમંત્ર જેવો ગુપ્ત છે (૨) એને ધારણ કરનાર અતિ પવિત્ર હોવો જોઈએ, (૩) ઓછા વિધિનિષેધવાળો હોવા છતાંએ મહાવિદ્યા જેવો છે. (૪) પવિત્ર (૫) ઉત્તમ (૬) અનુભવથી જ સમજાય એવો (૭) ધર્મ્ય (૮) ચિરંતન સુખ દેનાર (૯) શાશ્વત અને (૧૦) ભગવાનનો પોતાનો છે.

ત્યારપછી તે જ અધ્યાયમાં ભગવાન સાંખ્યયોગ (શ્લો. ૪-૧૩) જ્ઞાનયોગ (શ્લો. ૧૫-૧૬) સકામ કર્મયોગીની (શ્લો. ૨૦-૨૧) અર્થા કરે છે. તે સર્વના ક્ષણનો નિર્દેશ શ્લો. ૨૫માં કરે છે. અને તે સાથે અનન્ય-શરણાગતિનું ક્ષણ પણ તે જ શ્લોકમાં કરે છે. યાન્તિ મદ્યાજિનોડપિ મામ્ । અહિંથી શુદ્ધ ભાગવત ધર્મ શરૂ થાય છે. એમાં (૧) વિધિનિષેધનો બાધ નથી (શ્લો. ૨૬) (૨) ભગવાનને સર્વ સમર્પણ કરવું. (શ્લો. ૨૭) (૩) અજામિલ જેવો દુરાચારી પણ તરે છે (શ્લો. ૩૦) (૪) પાપીમાં પાપીઓ ઓ વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ તરે છે—તેમાં વિદ્યા, ધન કેનાતબતનો ભેદ નથી. (શ્લો. ૩૩) (૫) શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એ બે એનાં મહાસાધન છે. આટલા મુખ્ય સિદ્ધાન્તો બતાવ્યા છે.

આ ભાગવત ધર્મ ભાગવત અને ગીતાજીમાં સ્થળે સ્થળે છે. જિજ્ઞાસુઓને તે ઉપરનાં લક્ષણોથી તારવી લેવા વિનંતી છે.

આ ધર્મ એક સંપ્રદાય છે. એ સંપ્રદાયના આચાર્ય ભગવાન સંકર્ષણ-ચેપનારાયણ છે. શ્રીમદ્ભાગવતે એની પરંપરા તૃતીય સ્કંધના આઠમા અધ્યાયમાં આપી છે. નારદજી

તેના વાહક ભગવાન શેવનારાયણ-સનતકુમાર-સાંખ્યાયન, પરાશર, બૃહસ્પતિ અને મહર્ષિ મૈત્રેય છે. આ એની ગુરુ-પરંપરા * ભાગવતે બતાવી છે. આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજી, શ્રી કૃષ્ણસ્વરૂપ શ્રી ચૈતન્યદેવ અને શ્રી રૂપગોસ્વામીએ આ સંપ્રદાયને દૃઢ બનાવ્યો છે. આ ભાગવત ધર્મની સ્પષ્ટ સમજ પડે એવો ઉદ્દેશ્ય ભાગવતમાં પાંચ જગ્યાએ છે. (૧) ચિત્રકેતુએ શેવ ભગવાન પાસે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાના પ્રસંગે (૨) શ્રી સનતકુમારે પૃથુ રાજાને આપેલા ઉપદેશમાં અને (૩) એકાદશ સ્કંધમાં નિમિ અને નવ યોગેશ્વરોના સંવાદમાં (૪) ભાગવત માહાત્મ્યમાં સનકાદિ અને નારદજીના સંવાદમાં, (૫) સપ્તમ સ્કંધમાં અ. ૬ અને ૭ માં.

આ ભાગવતી ભક્તિનું યથાર્થ વર્ણન કરવા માટે તો પ્રકરણો લખવાં પડે એમ છે. પણ નિષ્કર્ષરૂપ એક શ્લોક ભક્તિરસામૃતસિન્ધુમાં શ્રી રૂપગોસ્વામી મહારાજે આપ્યો છે.

આ ભક્તિ :—

ક્લેશપ્રો નુભદા મોક્ષલઘુતારુવસુદુર્લભા ।

સાન્દ્રાતઃકથિશેષાત્મા થીકૃષ્ણાકર્ષિણી ચ સા ॥

*મૂળમાં આ પરંપરા ભાગવત પુરાણને અનુલક્ષીને છે. પણ સિદ્ધાન્તો ભાગવત ધર્મના છે. ભાગવત પુરાણની પરંપરા ભગવાન ષણ્ડદેવ-નારદ-વ્યાસ-શુક-સુત-ચૌનક-આ પ્રમાણે જણાતી છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે, કે ઉપર જણાવેલી પરંપરા ભાગવત ધર્મની છે. સ્વયં ભાગવત અને ગીતા પણ ભાગવતધર્મના જ ગ્રંથો છે. નારદ પાંચરાત્ર, શાંકિસ્થમૂત્ર વગેરે એના વિશિષ્ટ ગ્રંથો છે. એના વધુ અભ્યાસ માટે જૂઓ ગીતારહસ્ય-લોકમાન્ય ટિંક, વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસ, Shaivism and Vaishnavism. વગેરે.

૧. કલેશજ્ઞી—અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ કલેશાઃ ।
અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ—નો
નાશ કરનારી,
૨. શુભવા—
શુભાનિ પ્રીણનં સર્વજગતામનુરક્તા ।
સર્વગુણાઃ સુખમિત્યાદોગ્યાદ્યાતાનિ મનોવિભિઃ ॥
સર્વ પ્રાણી ઉપર પ્રીતિ, અનુરાગ, સદ્શુદ્ધિ, અને સુખ
આપનારી,
૩. મોક્ષલઘુતાકૃત્ નારદ પંચરાત્રમાં.
*હરિભક્તિમહાદેવ્યાઃ સર્વા મુક્તયાદિસિદ્ધયઃ ।
મુક્તપદ્માદ્ભુતાશ્વાપિ સેવિકા યવનુદ્રુતાઃ ।
જેવી રીતે દાસીઓ મહારાણીની પાછળ માનપૂર્વક ભાથ
છે, તેમ ભુક્તિ તથા મુક્તિ આદિ સિદ્ધિઓ ભક્તિ દેવીને
અનુસરે છે.
૪. સુદુર્લભા—
જ્ઞાનતઃ સુલભા મુક્તિઃ મુક્તિર્યજ્ઞાવિપુણ્યતઃ ।
સૈર્ય સાધનસાદૃશૈર્હરિભક્તિઃ સુદુર્લભા ॥
આ ભક્તિ અનુભક્તાત્મક હોવાથી દુર્લભ છે.
૫. સાન્દ્રાનન્દવિદ્યોષાત્મા—આનંદનું સાન્દ્ર સ્વરૂપ છે. કારણ
કે ભગવાન રસરૂપ છે. રસો વૈ સઃ ।
૬. મીઠાણાકર્પિણી—ભગવાન સ્વયં શ્રીમુખે કહે છેઃ—
ન સાધયતિ માં યોગા ન સાંખ્યં ધર્મં ઉદ્ધવ ।
ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥

જેટલા પ્રમાણમાં ભક્તિ મને વશ કરી શકે છે, એટલા પ્રમાણમાં યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ સ્વાધ્યાય, તપ અથવા ત્યાગ વશ કરતાં નથી.

આ ઉપરથી પ્રિય વાચકને સમજાશે કે માનવ જીવનમાં ભગવાનની ભક્તિની ઉપયોજિતા કેટલી છે. આવી ભક્તિનો એક અંશ પણ માનવ જીવનને ઉદ્ધારવા પૂરતો છે. આથી બીજાં બધાં સાધનો—કર્મ, જ્ઞાન, યોગ, સાંખ્ય, શુરુ વગેરેની અપેક્ષાએ ભક્તિસાધનનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું.

આ પ્રકરણમાં ભાગવતે આપેલાં સર્વ સાધનોનાં અને આસ કરીને ભક્તિનાં પ્રમાણો આપીએ છીએ.



સાધને!

૧ યોગસાધન:—

દાનં સ્વધર્મો નિયમો યમઃ

શ્રુતઃ કર્માણિ ચ સદ્વ્રતાનિ ।

સર્વે મનોનિગ્રહલક્ષણાન્તાઃ

પરો હિ યોગો મનસઃ સમાધિઃ ॥

સમાહિતં યસ્ય મનઃ પ્રશાન્તં

દાનાદિભિઃ કિં ઘદ તસ્ય કૃત્યમ્ ।

અસંયતં યસ્ય મનો વિનશ્યદ્

દાનાદિભિઃ શ્વેદપરં કિમેભિઃ ॥ મા. ૧૧-૨૩-૪૬-૪૭

દાન, નિત્ય-નૈમિત્તિક સ્વધર્મ, નિયમ, યમ, વ્રતો અને ખીળ' પણ સધર્મો સત્કર્મો, એ સર્વેનું ફળ મનનો નિગ્રહ થાય એ જ છે. એનું જ નામ યોગ. જેનું મન સારી રીતે શાન્ત થયેલું છે, તેને દાન વગેરે કરવાનું શું પ્રયોજન છે? (મનની વિશુદ્ધિ એ મહાદાન છે.) અને જેનું મન અંચલ હોય તેને દાન કરવાથી શું ફળ?

૨ યોગતત્ત્વ:—

સુખદુઃખપ્રદો નાન્ય. પુરુષસ્યાત્મવિભ્રમઃ ।

મિશ્રોદાસીતરિપયઃ સંસારસ્તમસઃ કૃતઃ ॥

તસ્માત્ સર્વાત્મના તાત નિગૃહ્યા મનો ધિયા ।

મય્યાવેશિતયા યુક્ત ષ્ઠાવાન્ યોગસંગ્રહઃ ॥ ૧૧-૨૩-૬૦-૬૧

આત્મસ્વરૂપનો વિભ્રમ—અજ્ઞાન એ જ સુખદુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર છે; એ સિવાય ખીજે વસ્તુસત્તા ધરાવનાર પદાર્થ કોઈ પણ નથી. મિત્ર, વિદાસીન અને યતુ—આ સર્વ સંસાર અજ્ઞાનથી જ દેખાય છે. એટલા 'મોટ છે હિલ્લ?' મારામાં ખુદીને સ્થિર કરીને તમે સર્વેયા મનનો નિગ્રહ કરો. મનનો નિગ્રહ કરવો એ જ યોગનું મૂળ સ્વરૂપ છે.

૩ યોગનો નિયમ :—

સક્લં ન કુર્યાત્પ્રમદાસુ જાતુ

યોગસ્ય પારં પરમાકુશ્લુઃ ।

યોગપારંગત થવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ઓંઓનો કદી પણ સંગ કરવો ન જોઈએ.

૪ સખીજ યોગનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ :—

યોગસ્ય લક્ષણં ઘક્ષ્યે સયોજસ્ય..... ।

સ્વધર્માચરણં શક્ત્યા વિધર્માચ નિવર્તનમ્ ॥

દૈવાલ્લભ્યેન સન્તોષ આત્મવિચ્છરણાર્ચનમ્ ॥

પ્રામ્યધર્મનિવૃત્તિશ્ચ મોક્ષધર્મરતિસ્તથા ।

મિતમેશ્યાદનં શશ્વદ્વિવિક્તક્ષેમસેવનમ્ ॥

અહિંસા સત્યમસ્તેયં યાગર્થપરિગ્રહઃ ।

બ્રહ્મચર્યં તપઃ શૌચં સ્વાધ્યાયઃ પુરુષાર્ચનમ્ ॥

મૌનં સદાઽઽસનજયઃ સ્થૈર્યં પ્રાણજયઃ શનૈઃ ।

પ્રત્યાહારશ્ચેન્દ્રિયાણાં વિપચાન્મનસા હૃદિ ॥

સ્વધિષ્ણ્યાનામેકદેશે મનસા પ્રાણધારણમ્ ।

વૈકુણ્ઠલીલાભિધ્યાનં સમાધાનં તથાત્મનઃ ॥

પતૈરન્યૈશ્ચ પથિભિર્મનો દુષ્ટમસત્પથમ્ ।

બુદ્ધ્યા યુક્તોત્તમશર્કીર્જિતપ્રાણો હૃતન્દ્રિતઃ ॥ ભા. ૨-૨૮-૧-૭

હવે હું તમને સખીજ યોગનું સ્વરૂપ કહું છું : શક્તિ પ્રમાણે સ્વધર્માચરણ કરવું, વિરુદ્ધ ધર્મથી, અધર્મથી અને પરધર્મથી દૂર રહેવું; દૈવયોગે જે મળ્યા આવે તેથી સતોષ રાખવો. આત્મતાની પુરુષોના ચરણોની સેવા કરવી, પ્રામ્ય ધર્મ—(ધર્મ, અર્થ અને કામ) કર્મોથી દૂર રહેવું, મોક્ષધર્મમાં આસક્તિ રાખવી, માપસર પવિત્ર વસ્તુનું ભોજન કરવું, નિરંતર એકાંતસેવન કરવું, અહિંસા પાળવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, પોતાને જેટલા પદાર્થોનું પ્રયોજન હોય

તેટલા જ પદાર્થો મહાણ કરવા, ઘટ્ટાર્થ પાળવું, તપશ્ચર્યા કરવી, બ્રાહ્મ અને આશ્વત્થર પવિત્રતા જાળવવી, નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો, ભગવાનની પૂજા કરવી, મૌન રાખવું, ઉત્તમ આસનનો જય કરી તેની સ્થિરતા કરવી, ધીમે ધીમે પ્રાણાયામ વડે પ્રાણવાયુનો જય કરવો, મન દ્વારા ઈન્દ્રિયોને વિષયો તરફથી પછી વાળતી અને તેઓને હૃદયમાં સ્થાપવો, ભગવાનની લીલાઓનું ધ્યાન કરવું, મનને કેવળ આત્માકાર કરી દેવુ-આ અને આ સિવાયના બીજા ઉપાયોથી નીચ માર્ગે જતા દુષ્ટ મનને શુદ્ધિદ્વારા પ્રાણાયામ કરતાં, આજસ રહિત બની ધીમે ધીમે ભગવાનમાં યોગ દેવુ.

૫ ધ્યાનયોગના રીત અને રૂપ:—

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसाऽऽकृष्य तन्मनः ।

बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः ॥

तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ।

नाभ्यानि चिन्तयेद् भૂयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥

तत्र लक्ष्यપદं ચિત્તમાકૃષ્ય ધ્યોન્નિ ધારયેત્ ।

तच्च, त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥

एवं समाहितमतिमामेयात्मानमात्मनि .

विचष्टે मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्यોतिषि संयुतम् ॥

ધ્યાનેનેત્યં સુતીવ્રેણ યુજ્જતો યોગિનો મનઃ ।

संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाधम.

મા. ૧૧-૧૪-૪૨-૪૬

મારાં સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા પુરુષે ઈન્દ્રિયોને તેઓના વિષયો તરફથી મનદ્વારા આકર્ષી લઈ તે મનને શુદ્ધિની સહાયથી ચારે બાજુએથી નિરુદ્ધ કરી મારી (ભગવાનની) અદર લઈ જવું મારાં સર્વ અંગોમાં વ્યાપ્ત થયેલા તે ચિત્તને ખેંચીને પછી અક એક અંગમાં જોડતા જવું અને બીજાં અંગોનું ધ્યાન છોડી દેવું; પરંતુ મંદ હાસ્યવાળા સંદર મુખમાં ચિત્તને ઘણીવાર સુધી જોડી રાખવું.

મારા મુખ વિષે સારી રીતે સ્થિર થયા પછી મનને કારણસ્વરૂપમાં બેડી દેવું પછી એ કારણસ્વરૂપતા ધ્યાનને પણ છોડી દઈ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં સ્થિત કરી કાંઈ પણ ચિંતન કરવું નહિ (ધ્યાતા અને ધ્યેયના વિભાગને પણ છોડી દેવો.) આ પ્રમાણે સમાધિ પર્યંત ધ્યાન કરવાવાળો પુરુષ મને જ પોતાનામાં દેખે છે અને પોતાને તેજમાં વ્યાપતા તેજની માફક મારા સ્વરૂપમાં બેડાઈ ગયેલો જુએ છે. આ પ્રમાણે અત્યંત તીવ્ર ધ્યાનથી મનનું સમાધાન કરતા યોગીને અધિમૂત, અધ્યાત્મ અને અધિદેવરૂપ અથવા દશ્ય, દ્રશ્ય અને દર્શનરૂપ બ્રહ્મ તરત ચાન્ત થાય છે.

૬ ભગવાનમાં ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતાનું રૂળ :—

યદેન્દ્રિયોપરામોઽથ દ્રષ્ટાત્મનિ પરે હરો ।

વિલીયન્તે તદા કલેશા સંસુતસ્યેવ કુરસ્તશ. ॥ મા. ૩-૫-૧૩

જ્યારે અતર્કામી પરમાત્મા શ્રીહરિમાં દ્રષ્ટાની સર્વ ઇન્દ્રિયો નિશ્ચળ થાય છે ત્યારે નિદ્રાધીન થયેલા માણસના દુ ખો પેડે સમગ્ર ક્યેશો નાશ પામે છે

૭. સાખ્ય અને યોગની એકતા —

જ્ઞાનયોગશ્ચ મન્નિષ્ઠો નેર્ગુણ્યો મક્તિલક્ષણ ।

દ્વયોરપ્યેક ઇવાર્થો ભગવદ્બલ્લક્ષણ ॥ મા ૩-૩૦-૨૨

આ નિર્ગુણ્ય-બ્રહ્મ-વિષયક જ્ઞાનયોગ, અને મારામાં યોગ્યેલો ભક્તિયોગ એ બન્નેનું રૂળ એક જ છે આ બન્ને દ્વારા યોગી કે ભક્ત ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવારૂપ એક જ રૂળ ગ્રાસ કરી શકે છે.

૮ યમ-નિયમની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ—

અદિસા સત્યમસ્તેયમસદ્ગો હીરસચ્ચય ।

અસ્તિક્યં વ્રત્યર્ચ્યં ચ મૌન સ્થૈર્યં ક્ષમામયમ્ ॥

શૌચં જપસ્તપો દ્યોમ. શ્રદ્ધાતિથ્યં મદર્ચનમ્ ।

તીર્થાટનં પરાયેદા તુષ્ટિરાચાર્યસેવનમ્ ॥

एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः

પુંસામુપાસિતાસ્તાત યથાકામં દુહન્તિ હિ ॥ મા. ૧૧-૧૯-૩૩-૩૫

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, અમંગ-એકાન્તસેવન, લગ્ન, અપરિગ્રહ, આસ્તિકપણ, સ્વાચર્ય, મૌન, સ્થિરતા, ક્ષમા અને અભય-આ બાર યમ કહેવાય છે. તેમજ પવિત્રતા, જપ, તપ, હોમ, શ્રદ્ધા, અતિથિસત્કાર, મારી (પરમાત્માની) પૂજા, તીર્થાટન, પરહિતનો પ્રયત્ન, સંતોષ અને ગુરુની સેવા-આ બાર નિયમો કહેવાય છે. હે તાત ॥ આ જો યમો તથા નિયમો કહેવામાં આવ્યા ॥ તેઓતુ જો સેવન કર્યું હોય તો તેઓ પુરુષોને ઇન્છાતુ-સાર મોક્ષ અથવા અમૃત્યુની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

૯. અહિંસા-પરમ ધર્મઃ—

૧. નાયં માર્ગો હિ સાધૂનાં હૃપોકેપાનુવર્તિનામ્ ।

યદાત્માનં પરાગૃહ્ય પશુવદ્ભૂતવૈશસમ્ ॥ મા. ૮-૧૧-૧૦

આત્માથી બિન્ન શરીરને આત્મા માનીને પશુઓની પેઠે પ્રાણીઓનો શાનપૂર્વક સંહાર કરવો, એ શ્રીભગવાનને અનુસરનારા સપુરુષોનો માર્ગ નથી.

૨. નૈતાદૃશઃ પરો ધર્મો નૃણાં સદ્ધર્મમિન્છતામ્ ।

સ્વાસો વૃંડસ્ય ભૂતેષુ મનોવાકાયજસ્ય યઃ ॥ મા. ૭-૧૫-૮

મનુષ્યે મન, વચન અને કાયાથી કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. આના જોવો સદ્ધર્મની ઇન્છાવાળા મનુષ્યો માટે ખીજો કોઈ ધર્મ નથી.

૧૦. ઋતની વ્યાખ્યાઃ—

ઋતં ચ સુવૃતા યાણી ।

મા. ૧૧-૧૯-૩૮

સત્ય અને પ્રિય વાણીને વિદ્વાનો ઋત કહે છે.

૧૧. સત્યની વ્યાખ્યાઃ—

સત્યં ચ સમર્શનમ્ ।

મા. ૧૧-૧૯-૩૭

સર્વને સમાન બાવે જોવું તે જ સત્ય છે.

૧૨. અપરિગ્રહ-પ્રશંસા:—

परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत् प्रियतरं नृणाम् ।

अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान् यस्तत्त्वकिञ्चनः ॥ भा. ૧૧-૧-૧

જે વસ્તુ અત્યંત પ્રિય હોય છે તેનો પરિગ્રહ-સ્વીકાર કરવો તે માણસ માટે દુઃખકારક છે. આ તત્ત્વને જાણનારો વિવેકી મનુષ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી અનંત સુખને પામે છે. ખરેખર વિદ્વાન તે જ છે કે જે અકિંચન-અપરિગ્રહી હોય છે.

૧૩. નિરપેક્ષતા સર્વોત્તમ ઠહ્યાણુનું સાધન છે:—

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निश्चयसमनल्पकम् । भा. ૧૧-૨૦-૩૫

કોઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા ન કરવી તે જ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.

૧૪. શુદ્ધિનાં સાધનો:—

कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया ।

शुद्धपन्ति दानैः सन्तुष्टयाद्रव्याण्यात्माऽऽत्मविद्यया ॥

भा. ૧૦-૫-૪

કાળથી પૃથ્વી, સ્નાનથી શરીર, ધોવાથી વસ્ત્રો, તપશ્ચર્યાથી ઇન્દ્રિયો, સંસ્કારોથી ગર્ભ, યજ્ઞોથી પ્રાણણો, દાનથી ધન, સંતોષથી મન અને પ્રજ્ઞાવિદ્યાથી જીવાત્મા શુદ્ધ થાય છે.

૧૫. શમનો મહત્તા અને લાભ:—

यः समुत्पतितं देहं आकाशान्मन्युमुख्वणम् ।

आत्मजिज्ञासया यच्छेत् स गुणानतिवर्तते ॥ भा. ૬-૪-૧૪

જે મનુષ્ય અકરમાત પોતાના શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઉગ્ર ક્રોધને આત્મવિચારથી કાળૂમાં રાખે છે તે મનુષ્ય પ્રકૃતિના ગુણોને જીતી શકે છે.

૧૬. શમ, દમ, તિતિક્ષા અને ધૃતિની વ્યાખ્યા:—

શમો મનિષ્ઠતા વુદ્ધેઃ ।

બુદ્ધિનો નિગ્રહ-પરમાત્મામાં એકાગ્રતા-તે 'શમ' છે.

દમ ઈન્દ્રિયસંયમઃ ।

ધન્દ્રિયોના નિગ્રહને 'દમ' કહે છે

તિતિક્ષા દુઃસ્વસંમર્ષઃ ।

આત્મજ્ઞાન માટે દુઃખ સહન કરવાં તે 'તિતિક્ષા' છે.

જિહ્વોપસ્થજયો ધૃતિઃ ।

મા. ૧૧-૧૬-૩૬

જીભ અને જનનેન્દ્રિય ઉપરના વિજયને ધૃતિ-ધૈર્ય કહે છે.

૧૭. ક્ષમાનો ગુણઃ—

ક્ષમયા રોચતે લક્ષ્મીર્વાક્ષી સૌરી યથા પ્રભા ।

ક્ષમિણામાશુ ભગવાંસ્તુષ્યતે હરિરોશ્વરઃ મા. ૧-૧૫-૪૦

ક્ષમાને લીધે જ બ્રહ્મતેજ સ્પર્શી કાન્તિની પેઠે પ્રકાશ છે.

ક્ષમા કરનારાઓ ઉપર સર્વાન્તર્યામી પ્રભુ સત્વર પ્રસન્ન થાય છે.

૧૮. સમત્વગું રૂપઃ—

સાધુઃ સમત્વેન યયાદ્ વિમુચ્યતે । મા. ૧૦-૭-૩૧

સત્પુરુષ સમભાવને લીધે બપથી મુક્ત થાય છે.

૧૯. પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણાનું રૂપ—

પ્રાણાયામેર્દ્દહેહોપાન્ ધારણામિશ્ચ કિલ્લિવાન્ ।

પ્રત્યાહારેણ સંસર્ગાન્ ધ્યાનેતાનોશ્વરાન્ ગુણાન્ મા. ૩-૨૮-૧

પ્રાણાયામો કરીને વાત, પિત્ત અને કફ-એ ત્રણે રોષોનો નાશ કરવો, ધારણાથી પાપો બાળી નાખવાં, પ્રત્યાહારથી વિષયોના સંસર્ગોનો નાશ કરવો અને ધ્યાનથી રાગાદિ ક્ષુદ્ર ભાવવાળા ગુણોનો વિનાશ કરવો.

૨૦. કૃપાત્રગું તપ અનર્થ કરે છે.—

તપો વિદ્યા ચ વિપ્રાણાં નિધેયસકરે ડમે ।

તપ્ય દુર્વિનોત્તસ્ય કલ્પેતે કર્તુરન્યથા ॥ મા. ૧-૪-૭૦

તપ અને વિદ્યા એ જન્ને બ્રાહ્મણોનું કલ્યાણ કરનારાં છે; પણ તે જ જન્ને હિંદત બ્રાહ્મણોનો અનર્થ કરે છે.

(૨) જ્ઞાનસાધન

૨૧. જ્ઞાનની વ્યાખ્યા:—

નવૈકાદશ પદ્મ ત્રીન્ ભાવાન્ ભૂતેષુ યેન વૈ ।

૧૧-૧૨-૨૪

જેના જ્ઞાન-વડે મનુષ્ય બધા પ્રાણીઓમાં પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્ત્વ અકંકાર, પાંચ તન્માત્રાઓ, અગિયાર ઇન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો અને ત્રણ ગુણો—આ અઠાવીસ તત્ત્વોને જોઈ શકે, અને તે બધાં તત્ત્વોમાં વ્યાપેલા મને એકને જાણી શકે, તે જ માનુ' યથાર્થ જ્ઞાન છે એમ સમજવું.

૨૨. જ્ઞાનનું ફળ —

શ્રુતસ્ય પુંસાં સુચિરશ્રમસ્ય

નન્વજ્ઞસા સુરિમિરોઢિતોઽર્થઃ ।

યત્તદ્ગુણાનુશ્રવણ મુકુન્દ-

પાદારવિન્દં હૃદયેષુ યેપામ્ ॥ મા ૩-૧૩-૪

ધયા કાળ સુધી પરિશ્રમ કરી શ્રવણ કરીને પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનું, વિદ્યાન માણસોએ એ ફળ અતાબ્યું છે કે જેથી મુક્તિદાતા પરમાત્માના ગુણાનુવાદનું ચિરંતન શ્રવણ થાય અને હૃદયમાં એમના ચરણો વાસ રહે.

૨૩. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ:—

તદિદં કાલરશનં જના પશ્યન્તિ સૂર્યઃ ।

ન હૃષ્યન્તિ ન શોચન્તિ ... ॥ મા. ૮-૧૧-૮

કાળની આ ચત્રણાને વિદ્યાન મનુષ્યો જોઈ શકે છે અને તેથી તેઓ કાંઈને માટે દર્પ પામતા નથી, કે કાંઈનો શોક કરતા નથી.

૨૪. ભક્તિ વિના જ્ઞાન નિષ્ફળ છે—

શ્રેયઃસ્રુતિ મક્તિમુદસ્ય તે વિમ્બો

નિલશ્યન્તિ ચે કેવલબોધલઙ્ચયૈ ।

તેવામસૌ કલેશલ યવ શિષ્યતે

નાન્યદ્ યથા સ્થૂલતુપાવધાતિનામ્ ॥ મા. ૧૦-૧૪-૪

હે વ્યાપક દેવ ! અબુદ્ધ (વ્યાવહારિક કલ્યાણ) અને મોક્ષ-
રૂપ કલ્યાણને વહેવડાવતી આપની બકિતનો ત્યાગ કરી જેઓ
કેવળ જ્ઞાનસંપાદન કરવા માટે પરિશ્રમ કરે છે, તેઓ જેમ (ધાન્ય
વિનાનાં) ફેતરાં ખાંડનારાઓને કેવળ પરિશ્રમ વિના બીજું કંઈ
મળતું નથી, તેમ તેઓ કેવળ પરિશ્રમ વિના બીજું કંઈ પણ
મેળવતા નથી.

૨૫. જ્ઞાન સિદ્ધિઓનું કારણ છે:—

તેષાં દુરાયં કિં ત્વન્યન્મર્ત્યાનાં ભગવત્પદમ્ ।

ભુવિ લૌલાયુષો યૈ વૈ નૈષ્કર્મ્યં સાધયન્સ્યુત મા. ૪-૨૩-૨૭

જે મનુષ્યો આ પૃથ્વી ઉપર અલ્પાયુષી હોવા છતાં ભગવા-
નની પ્રાપ્તિ કરાવનાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓને બીજું શું
દુર્લભ હોય છે ?

૨૬. બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનોની પરંપરા:—

(અનુબ્રહ્મી તત્ત્વચાન)

શૃણ્વતાં સ્વકથાં કૃષ્ણા પુણ્યધ્વજાકીર્તનઃ ।

હૃદયન્ત સ્થો હ્યમદ્રાણિ વિધુનોતિ સુદૃસતામ્ ॥

નષ્ટપ્રાયેષ્વમદ્રેષુ નિત્યં ભાગવત્સેવયા ।

ભગવત્યુત્તમશ્લોકે મર્કિર્ભવતિ નૈષ્ઠિકી ॥

તદા રજસ્તમોભાવાઃ કામલોમાદયશ્ચ યૈ ।

ચેત પતૈરનાવિદ્ધં સ્થિતં સત્ત્વે પ્રસીદતિ ॥

યવં પ્રસન્નમનસો ભગવદ્ભક્તિયોગતઃ ।

ભગવત્તત્ત્વવિજ્ઞાનં મુક્તસંગસ્ય જાયતે ॥ મા. ૧-૨-૧૭-૨૦

આ રીતે કથા શ્રવણ કરતા મનુષ્યોના હૃદયમાં જેમનું
શ્રવણ-કીર્તન પવિત્ર છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન નિરાસ કરે

છે અને સઙ્ગનોનું હિત કરનાર તે ભગવાન તેમની કામાદિ વાસ-
નાઓનો નાશ કરે છે આમ નિત્ય ભગવાનના ભક્તોની કે ભાગ-
વતશાસ્ત્રની સેવાથી કામાદિ અમગળ નાશ પામતા પવિત્ર કીર્તિ-
વાળા ભગવાન ઉપર નિશ્ચળ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સ્થિતિમા
રહેલા ભક્તનું મન રંગેગુણ અને તમેગુણથી ઉત્પન્ન થનારા કામ-
ભાલાદિ ભાવોથી પરાભવ પામતુ નથી અને સત્ત્વગુણમાં સ્થિર
રહી શાત થાય છે એ રીતે ભગવાનના ભક્તિયોગથી શાત થયેના
મનવાળા અને તેથી જ સસારસગથી મુક્ત થયેલા મનુષ્યને ભગ-
વાનના તત્ત્વનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે

૨૭ બ્રહ્મદર્શનના સાધનો.—

પતત્તૈ શ્રદ્ધયા ભક્ત્યા યોગાભ્યાસેન નિત્યશઃ ।

સમાહિતાત્મા નિ સજ્જો વિરક્ત્યા પરિપશ્યતિ ॥ ભા ૩-૩૨-૩૦

આ પરબ્રહ્મને શ્રદ્ધા, ભક્તિ, વૈરાગ્ય તથા યોગાભ્યાસથી
જેનું મન એકાગ્ર થયું હોય તેવો નિઃસંગ પુરુષ સર્વત્ર જોઈ શકે છે

૨૮ બ્રહ્મદર્શનનો ઉપાય —

યથા નમસિ મેઘોઘો રેણુર્વા પાર્થિવોડનિલે ।

પથ દ્રષ્ટરિ હૃદયત્વમારોપિતમબુદ્ધિભિ ॥

અત પર ચદ્યક્તમબ્યૂદગુણવ્યૂહિતમ્ ।

અદૃષ્ટાદ્યુતવસ્તુત્વાત્ સ જીવો યત્પુનર્ભવ ॥

યત્રેમે સદસદ્રૂપે પ્રતિપિદ્ધે સ્વસવિદા ।

અવિધયાત્મનિ કૃત્ત્વ દત્તિ તદ્બ્રહ્મદર્શનમ્ ॥ ભા ૧૨૦૧૨૨

જેમ મેવમડળ વાયુના આધારવાળું હોવા છતાં અગ્નિનો
તેનો આકાશમા આરોપ કરે છે જેમ પૃથ્વીની રજનો અગ્નિનો
વાયુમા આરોપ કરે છે, તેમ અગ્નિની પ્રરપ, દ્રષ્ટા (આત્મા)માં દૃશ્ય
(શરીર)નો આરોપ કરે છે વળી એ સ્થૂલ શરીરથી પર રહેલા
સૂક્ષ્મ શરીરનો પણ અગ્નિનો આત્મામા આરોપ કરે છે એ

સૂક્ષ્મ શરીર મહત્ત્વાદિ ગુણોથી પરિણામ પામતા (આકાર ધારણ કરતા) હાથ-પગ વગેરે આકારોવાળું નથી. ક્રમે તે સ્થૂલ શરીરની પેઠે દેખાતું નથી, તેમ જ ઇન્દ્રિયાદિ પેઠે સંભળાતું પણ નથી. આ સૂક્ષ્મ શરીર આત્માને ઉપાધિરૂપ હોવાથી 'શુદ્ધ' કહેવાય છે. આ સૂક્ષ્મ શરીર પુનર્જન્મનું કારણ છે. અવિદ્યાવડે આત્મામાં આરોપિત થયેલાં આ બન્ને-સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીર, ભક્તિ તથા સમ્યક્ જ્ઞાન વડે જ્યારે દૂર કરાય છે, ત્યારે 'શુદ્ધ' જ્ઞાનસ્વરૂપ 'બ્રહ્મ' બને છે.

૨૯ સગુણ-નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયો:—

ક્ષિપયા ક્ષતુભિર્વાનૈસ્તપઃ સ્વાધ્યાયમર્શનૈઃ ।

આત્મેન્દ્રિયજયેનાપિ સંન્યાસેન ચ કર્મણામ્ ॥

યોગેન વિધિધાક્ષેન ભક્તિયોગેન ચૈવ હિ ।

ધર્મેણોભયચિદ્ધેન યઃ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાન ॥

આત્મતત્ત્વાવબોધેન ચૈરાગ્યેણ દૃઢેન ચ ।

ઈયતે ભગવાનેભિઃ સગુણો નિર્ગુણઃ સ્વરૂપ્ ॥ મા. ૧-૨૨-૩૪-૩૬

વાવ-કૃવા બંધાવવા વગેરે ક્રિયાઓ, યમ, હાન, તપ, સ્વાધ્યાય, વેદ-શાસ્ત્રોના અર્થનો વિચાર, મન તથા ઇન્દ્રિયોનો જય, ક્રમેના ત્યાગ, અનેકાંગી યોગાભ્યાસ, ભક્તિયોગ, સકામ અને નિષ્કામ ધર્મ, પ્રવૃત્તિમાર્ગ અથવા નિવૃત્તિમાર્ગ, આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન અને દૃઢ વૈરાગ્ય, આ સર્વ માર્ગોથી સગુણ કે નિર્ગુણ સ્વયં-પ્રકાશ પરમાત્માને પામી શકાય છે.

૩૦. આત્મજ્ઞાન મેક્ષદાતા છે:—

મામાત્માનં સ્થયંજ્યોતિઃ સર્વભૂતગુહાશયમ્ ।

આત્મન્યેવાત્માનિ વીક્ષ્ય વિશોકોડમયમૃચ્છતિ મા. ૧-૨૪-૧૬

માણીમાનની હૃદયગુહામાં રહેલા સ્વયંજ્યોતિ આત્મસ્વરૂપ એવા મારા (ભગવાનના) તત્ત્વનું તમે પોતે તમારા પોતાના જ

સ્વરૂપમાં દર્શન કરીને શોક રહિત થશે તો અભય-ભોક્ષપદ-ને પ્રાપ્ત કરશે.

૩૧. જ્ઞાન પરમ કલ્યાણનું સાધન છે:—

થ્રયસામિદ્ધ સર્વેષાં જ્ઞાનં નિઃથ્રેયસં પરમ્ ।

સુખં તરતિ દુષ્પારં જ્ઞાનનૌર્ઘ્યસનાર્ણવમ્ ॥ મા. ૪-૨૪-૭૫

આ જગતમાં સર્વ કલ્યાણમાં 'જ્ઞાન' એ જ પરમ સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણસાધન છે. જ્ઞાનરૂપી નૌકાવાળો મનુષ્ય દુષ્પાર દુઃખસમુદ્રને સુખેથી તરી જાય છે.

૩૨. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યની વ્યાખ્યા:—

ધર્મો મદ્મકિકૃત્ પ્રોક્તઃ ।

જેનાથી જાગવત્રેમ ઉત્પન્ન થાય તે 'ધર્મ' છે.

જ્ઞાનં ચૈકાત્મ્યદર્શનમ્ ।

જે સર્વન અખિન્ન એક આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરાવે તે જ્ઞાન છે.

ગુણેષ્વસક્તો વૈરાગ્યમ્ ।

ભોગ્ય વિષયો—માયાના પદાર્થોમાં અનાસક્તિ તે 'વૈરાગ્ય' છે.

પ્રેશ્વર્યં યાગિમાદયઃ ।

મા. ૧૧-૧૬-૨૭

અધિમા વગેરે સિદ્ધિઓને ઐશ્વર્ય કહે છે.

૩૩. વિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા:—

આદાવન્તે ચ મધ્યે ચ સૃજ્યાત્ સૃજ્યં ચદન્વિયાત્ ।

પુનસ્તત્પ્રતિસંક્રામે ચચ્છિધ્યેત તદેવ સત્ ॥

શ્રુતિઃ પ્રત્યક્ષમૈતિહ્યમનુમાનં ચતુષ્ટયમ્ ।

પ્રમાણેષ્વનધસ્થાનાદ્ વિકલ્પાત્ છ વિરજ્યસે ॥

કર્મણાં પરિણામિત્વાદાવિરિજ્ઞાદમદ્ગલમ્ ।

વિપશ્ચિદ્ધશ્વરં પશ્યેદદૃષ્ટમપિ દૃષ્ટવત્ ॥ મા. ૧૧-૧૬-૧૬-૧૮

જે વસ્તુ પદાર્થોની આદિમાં રહેલી હોય, સર્જન વખતે તેનાથી

દરેક પ્રાણી પોતાના કર્મ વડે ઉત્પન્ન થાય છે; કર્મ વડે જ નાશ પામે છે અને કર્મ વડે જ સુખ, દુઃખ, બલ તથા કલ્યાણને પામે છે. કદાચ માનીએ કે પ્રાણીઓને કર્મનાં ફળ આપનારો ઈશ્વર છે. તો પણ એ તો નક્કી જ છે કે તે પણ કર્મ કરનારને જ ફળ આપી શકે છે; કર્મહીનને કંઈ પણ આપવા સમર્થ નથી. આ જગતમાં પ્રાણીઓ પોતાના કર્મને જ અનુસરી રહ્યાં છે. તો કર્મથી બિન બીજા કોઈ ઈન્દ્ર જેવી સક્ષિતને પૂજવાની શી જરૂર છે? (મનુષ્યોના પ્રાચીન સંસ્કારોથી જો કર્મ કરાયું છે તેને ફરવી નાખવા ઈન્દ્ર પણ સમર્થ નથી.) સર્વ પ્રાણીઓ પોતાનાં પૂર્વજ-મનાં કર્મોત્તર સંસ્કારને જ આધીન છે. દેવો, અસુરો તથા મનુષ્યો સક્ષિત આ સર્વ જગત પોતપોતાના કર્મોત્તર પ્રાપ્ત સ્વભાવને આધારે જ (સ્થિતિ ધારણ કરી) રહ્યાં છે. વળી પ્રાણી કર્મવડે જ ઉચ્ચ-નીચ દેહને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનો ત્યાગ કરે છે. જ્ઞા રીતે કર્મ જ શરૂ છે, મિત્ર છે, ઉદાસીન મધ્યસ્થ છે. કર્મ જ ગુરુ તથા ઈશ્વર છે. માટે કર્મોત્તર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનારા કર્મશીલ મનુષ્યે કર્મને જ પૂજવું જોઈએ; કારણ કે તેના વડે જ મનુષ્ય પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે છે. માટે કર્મ જ તેનો દેવ છે. જેમ કોઈ બિચારિણી સ્ત્રી પોતાના પતિનો ત્યાગ કરીને પરપુરુષને સેવવાથી સુખ પામતી નથી તેમ કર્મને આધારે જીવતો મનુષ્ય કર્મને છોડીને બીજાનો આશ્રય કરે, તો તે પણ સુખ પામતો નથી.

૪૧ સકામ કર્મના ત્યાગનો ઉપદેશ :—

મૃઃ ક્ષેત્રં જીવસંઘં યદનાદિ નિજવન્ધનમ્ ।
 અદૃષ્ટા તસ્ય નિર્વાણં કિમસત્કર્મભિર્મવેત્ ॥
 એક પદેશ્વરસ્તુર્યો મળવાન્ સ્વાયંયઃ પરઃ ।
 તમદૃષ્ટામર્વં પુંસઃ કિમસત્કર્મભિર્મવેત્ ॥
 પુમાન્ નૈવૈતિ યદ્ગત્વા ચિહ્નસ્વર્ગં મતો યથા ।
 પ્રત્યગ્ધામાયિદ્ રૂઢ કિમસત્કર્મભિર્મવેત્ ॥

નાનારૂપાત્મનો બુદ્ધિઃ સ્વૈરિણીઞ્ચ ગુણાન્વિતા ।
 તન્નિષ્ઠામગતસ્યેહ કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥
 તાસક્લ્લભ્રંશિતૈશ્વર્યં સંસરન્તં કુમાર્યવત્ ।
 તદ્ગતીરબુધસ્યેહ કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥
 સ્પૃષ્યપ્યયકરૈં માયાં વેલાકૂલાન્તવેગિતામ્ ।
 મત્તસ્ય તામચિદ્ધસ્ય કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥
 પદ્મવિંશતિતરંગાનાં પુરુષોડ્મુતદર્પણમ્ ।
 અધ્યાત્મમબુધસ્યેહ કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥
 યેશ્વરં શાસ્ત્રમુત્સૃજ્ય ચન્ધમોક્ષાનુદર્શનમ્ ।
 વિવિક્તપદમણાય કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥
 કાલચક્રં ધ્રુમિસ્તીક્ષ્ણં સર્વં નિષ્કર્પયજ્જગત્ ।
 સ્વતન્ત્રમબુધસ્યેહ કિમસત્કર્મભિર્ભવેત્ ॥
 શાસ્ત્રસ્ય પિતુરાદેશં યો ન વેદ નિવર્તકમ્ ।
 કથં તદ્નુરૂપાય ગુણવિધમ્બ્યુપક્રમેત્ ॥ ભા. ૬-૫-૧૧-૨૦

માણસને આત્મભુક્તિ વિના, પાર્થિવ શરીરવાળા, અનાદિ અને
 પોતે જ પોતાનું બધન સરજનાર બીજાં અસત્કાર્યોથી શું !

સર્વના સાક્ષી, આધારસ્વરૂપ, સમગ્ર અશ્વર્યોથી યુક્ત,
 સર્વથી પર, મનુષ્યશરીરમાં રહેલા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારાં
 કર્મો સિવાયનાં મિથ્યા કર્મોથી શું વળે ?

જોને પામીને પુરુષ જાણે પાતાલમાં ગયો હોય તેમ, કદી પાછો
 ફરતો નથી, તે અંતઃકર્યોત્તરૂપ પરબ્રહ્મને નહિં જાણનાર પુરુષનાં
 નાશવંત રચનાદિના સાધનભૂત કર્મોથી શું !

તથા ગુણો (સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્) વાળી, સ્વેચ્છાપૂર્વક
 કરનાર સૌ જોવી, અનેકરૂપ ધારણ કરનારી, આત્માની બુદ્ધિરૂપ
 સૌનો અંત લાવનાર રિવેકને ન પ્રાપ્ત કરનારને યજ્ઞ-યાગાદિ કર્મોથી
 શું ફળ !

એ બુદ્ધિશી સ્ત્રીના સંસારો જેનું અંતર્ય નાશ પામ્યું છે અને
વ્યભિચારિણી સ્ત્રીના પતિની પેઠે તે બુદ્ધિયો જેણે અનેક સુખદુઃખ
ગતિઓ પ્રાપ્ત કરી છે, તે બુદ્ધિને ન ઓળખનાર જીવને બુદ્ધિના
અવિવેકથી પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોથી શો ફાયદો ?

સૃષ્ટિ તથા નાશ કરનાર જન્મે કંઈ બરચક વેગપૂર્વક વહેતી
માયાશી નદીને ન જાણનાર મદોન્મત પુરુષને મર્મિક કરવાથી
શું ફળ મળવાનું છે ?

અન્તર્ધર્મી આત્મા-પત્નીસ તરવોનું અદ્ભુત દર્પણ—આધર-
રથાન છે. આ અધિષ્ઠાતા આત્માનો સાચાત્માર કરનારને મિત્રતા
સ્વાતંત્ર્યથી કરેલાં કર્મોથી શું ફળ થવાનું છે ?

ખંધન તથા મોક્ષ જતાવનાર ઉચ્ચરિષયક હાથનો અધ્યાસ
કર્તા વિના અજ્ઞાનો પુરુષને જલદિનું જ કર્મ કરવાથી શો ફાયદો ?

સર્વ જગતને ખેડનાર, લોકજન, પોતાની મેળે જમણ કરનાર
* કાળચક્ર ને ન જાણનાર પુરુષને સિયુજ કર્મોથી શું ફળ મળવાનું છે ?

માતા-પિતા સમાન દિગ્ગમી યજ્ઞોનાં નિઃશિષ્યનું નહય
કરવાનું અર્હેય જે મનુષ્ય સમજી શકેલ નથી તે કુલમય પ્રાણિ-
માર્ગ ઉપર વિશ્વાસાળો મનુષ્ય નિઃશિષ્ય પેઠે માર્ગમાં કેતી રીતે
ચાલે છે ?

આત્મલોકેષણાં દેવ કાલેન વિસૃજેદ્ બુધઃ
ગ્રામે ત્યક્તેષણાઃ સર્વે યાન્તિ ઘોરાસ્તપોવનમ્ ॥
ઋણેભિર્દિગ્ધો જાતો દેવર્ષિપિતૃણાં પ્રભો ।
યદ્વાધ્યયનપુત્રૈસ્તાન્યનિસ્તીર્ય ત્યજન્ પતેત્ ॥

સત્પુરુષોએ કર્મથી કર્મોનો નાશ એ રીતે જણાવ્યો છે કે
સર્વ યજ્ઞોના ઈશ્વર વિષ્ણુ ભગવાનનું મનુષ્યે શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞો-પરમા-
ર્થનાં કાર્યો-કરી યજન કરવું. આ જ ચિત્તની ચાતિનું કારણ, મોક્ષનો
ઉપાય અને મનને આનંદ આપે તેવો સુગમ ધર્મ વિદ્વાનોએ શાસ્ત્ર-
દૃષ્ટિથી દર્શાવ્યો છે. ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણને, ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને કસ્યાશ્ચ
પ્રાપ્ત કરાવનારો આ જ માર્ગ છે કે ન્યાય વડે મેળવેલ ધનથી
શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈશ્વરનું યજન કરવું. શુદ્ધિમાન મનુષ્યો ધનના ફળરૂપ
યજ્ઞો તથા દાનો કરીને ધનની ઈચ્છાનો, મહત્ત્વાશ્રમ-ધર્મ પાલનથી
ઓ તથા પુત્રોની ઈચ્છાનો અને હે પ્રભુ ! 'સર્વનો અંત નાશ જ
છે' એ અનુમંધાનથી ઋણ વગેરેની ઈચ્છાઓનો ત્યાગ કરીને તપોવનમાં
જાય છે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય કાઈ પણ મનુષ્ય દેવોનાં,
ઋષિઓનાં તેમજ પિતૃઓનાં એમ ત્રણ ઋણો કર્તવ્ય સાથે લઈને
જન્મેલો છે માટે, યજ્ઞોથી દેવોના ઋણને તથા પુત્રોત્પાદન વડે
પિતૃઓના ઋણને પૂરે કર્યા વગર જે મંસારનો ત્યાગ કરે છે, તે
દુર્ગતિને પામે છે

૪૩. સન્યાસીની વ્યાખ્યા :—

ત્યાગઃ સન્યાસ લ્ઘ્યતે ॥

મા. ૧૧-૧૧-૩૮

આસક્તિનો ત્યાગ એ સન્યાસ છે.

૪૪. ત્યાગનું લક્ષણ :—

સત્યાં ક્ષિતૌ કિં કશ્ચિપોઃ પ્રયાસૈઃ

વાદો સ્વસિદ્ધે હુપયર્દયૈઃ કિમ્ ।

સત્યશ્ચલો કિં પુરુષાન્નપાડ્યા

દિગ્વત્કલાદૌ સતિ કિં દુકૃલૈઃ ॥

ચોરાણિ કિં પથિ ન સન્તિ દિશન્તિ મિક્ષાં
 નૈવાદ્ધિપાઃ પરિમૃતઃ સરિતોઽપ્યશુષ્યન્ ।

રુદ્ધા ગુદ્ધાઃ કિમજિતોઽવતિ નોપસન્નાન્ ॥

કસ્માન્નજન્તિ કવયો ઘનદુર્મદાન્ધાન્ ॥ ભા. ૨-૪-૫

પૃથ્વી હોવા છતાં શ્યામા માટે પ્રયાસ શ્યામા માટે કરવો જોઈએ ?
 પોતાનો બાહુ જો તૈયાર છે તો એશિકાની શી જરૂર છે ? પોતાનો
 બોમો છે તો જાતજાતનાં અજપાત્રોની શી આવશ્યકતા છે ? અને
 દિશાઓ તથા વેદકલ વસ્ત્રો જો તૈયાર છે, તો બીજાં જાતજાતનાં
 વસ્ત્રોની શી જરૂર છે ? માર્ગમાં વસ્ત્રના ટુકડાઓ શું નથી હોતા ?
 ફળ વગેરેથી બીજાઓનું પોષણ કરનારા વૃક્ષો શું ભિક્ષા નથી
 આપતા ? નદીઓ શું સ્નાત્ત કરે છે ? પહાડોની યુક્ષાઓ શું કાઢનાથી
 સ્નાત્ત કરે છે ? અને ભગવાન શું સરચાગતનું રક્ષણ કરતા નથી ?
 પરમાત્માએ આટલાં સાધન આપ્યાં છતાં વિદ્વાનો ધનના મદથી
 મત અનેલા પુરુષોને શ્યામા માટે સેવે છે ?

૪૫. યજ્ઞના પ્રકાર :—

વૈવિકસ્તાન્નિવ્રકો મિશ્ર इति मे त्रिविधो मखः । ભા. ૧૧-૨૭-૫

વૈદિક, તાન્નિક અને ઉભયમિશ્રિત-વૈદિક તાન્નિક-એવી રીતે

ત્રણ પ્રકારનાં થશે છે.

૪૬. તપનું ફળ :—

તપસૈવ પરં જ્યોતિર્મગવન્તમધોક્ષજમ્ ।

સર્વભૂતગુદાવાસમજસા વિન્દતે પુમાન્ ॥ ભા. ૩-૧૨-૧૬

તપશ્ચર્યાથી જ પુરુષ પ્રાણીમાત્રની હૃદયગુદામાં વસતા પરમ
 જ્યોતિઃસ્વરૂપ ઈન્દ્રિયાતીત ભગવાનને અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે.

૪૭. દાનનીતિ :—

परार्त्तिकमर्णं वा अक्षरं यत्तदोमेति ।

यत् किञ्चिदोमेति ब्रूयात्तेन रिच्येत वै पुमान् ॥

ભિક્ષવે સર્વમોદ્ધર્વશ્રાલં કામેન ચાત્મને ॥ ભા. ૮-૧૬-૪૧

કોઈ વાચક જે કંઈ માંગવા આવે ત્યારે તેને 'હા' કહેવી તે વિશ્વ (ધનને દૂર લઈ જનાર) અને અપૂર્ણ છે. તેનાથી દાતા ખરેખર ખાલી થાય છે. (એટલું જ નહિ પરંતુ) હરકોઈ માગણને હરકોઈ વસ્તુ આપવાની હા પાડનારો મનુષ્ય પોતાને માટે ભોગ ભોગવવા સમર્થ થઈ શકતો નથી.

૪૮ દાનની સંજ્ઞતા.—

यद्यद्यास्यति लोकेऽस्मिन् संपरेतं घनादिकम् ।

तस्य त्यागे निमित्तं किं विप्रस्तुष्येन्न तेन चेत् ॥

મા ૮-૨૦-૬

આ જમતમાં જે કંઈ ધનાદિ છે, તે સર્વે મનુષ્ય મરણ પામતાં તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરશે જ. તો જેનું દાન કરવાથી બાહ્ય સતોષ ન પામે તેવું દાન કરવાનું પ્રયોજન પણ શું ?

૪૯. દાન અને તપની વ્યાખ્યા :—

दण्डन्यासः परं दानम् ।

કોઈ પણ ગ્રાણીને પીડા ન કરવી એ ઉત્તમ 'દાન' છે .

कामत्यागस्तपः स्मृतम् ।

મા ૧૧-૧૬-૩૭

કામનાઓ-વાસનાઓનો ત્યાગ એ 'તપ' છે,

૫૦. અક્ષય દાન —

पितृदेवनृभूतेभ्यो यद् दत्तं तद्धयनद्वयम् । મા ૭-૧૪-૨૫

પિતૃઓ, દેવો, મનુષ્યો અને ગ્રાણીઓને અપાયેલું દાન—

'અક્ષય' છે.

૫૧ આજીવિકાનો નાશ કરનાર દાન, દાન નથી —

न तद् दानं प्रशंसन्ति येन वृत्तिर्विपद्यते ।

दानं यद्यस्तपः कर्म लोके वृत्तिमतो यत् ॥ મા. ૮-૧૬-૩૬

જે દાનથી પોતાની આજીવિકાનો વિનાશ થઈ જાય, તે દાનને વિદાનો વખાણતા નથી, કેમકે આજીવિકાવાળો મનુષ્ય જ લોકમાં દાન, યજ્ઞ, તપ તથા કર્મ કરી શકે છે.

૫૨. આદર્શ જોદાન :—

પયસ્વિનીરતઠ્ઠીઃ શલરૂપ-

ગુણોપપન્નાઃ કપિલા હેમશૃંગીઃ ।

ન્યાયાજિતા રૂપ્યચુરાઃ સવાસા

દુક્કલમાલાભરણા વદાવહમ્ ॥ મા. ૧૦-૬૪-૧૨

હાથી, જુવાન, શીલ, રૂપ તથા ગુણથી સંપન્ન, કપિલ વર્ણવાળી, સોનાનાં શીંગડાવાળી, ન્યાયપૂર્વક મેળવેલી રૂપાની ખરીઓવાળી, વાહરડાં સહિત અને વસ્ત્ર તથા માળાઓથી શય્યા-રેલી ગાયો મેં આપી હતી. (આવી ગાયોનું દાન કરવું)

૫૩. પડ્ધતિને જીતવાનો ઉપાય :—

યઃ પટ્ સપત્તાન્ વિજગીપમાણો

ગૃહેષુ નિર્વિદય યતેત પૂર્વમ્ ।

અત્યેતિ દુર્ગાંભિત ઝજિતાતીન્

ક્ષીણેષુ કામં વિચરેદ્વિપશ્ચિત્

મા. ૫-૧-૧૮

જેમ આ લોકમાં કોઈ રાજા કિલ્લાનો આશ્રય કરી પ્રથમ તો પોતાના બળવાન શત્રુઓને જીતી લે છે, અને ત્યારબાદ પોતાની ઈચ્છાનુસાર કિલ્લામાં કે બહાર ગમે ત્યાં ફરે છે, તેમ જે મનુષ્ય જાણે શત્રુઓને જીતવા ઇચ્છતો હોય તેણે પ્રથમ તો ઘેર રહીને તે શત્રુઓને સંધી ન રાખતાં ધીમે ધીમે વશ કરી જીતાયા બાદ વનમાં કે ઘેર પોતાની ઈચ્છાનુસાર વિચરવું.

૫૪. મોહનાશનો ઉપાય :—

યદા તુ સર્વમૂતેષુ દારુશ્વન્નિરિવસ્થિતમ્ ।

પ્રતીચક્ષીત માં લોકો જહ્યાત્તર્હ્યેષ કેવલમ્ મા. ૩-૧-૩૨

જ્યારે મનુષ્ય લાકડામાં રહેલા અગ્નિની માફક સર્વ પ્રાણી-માં રહેલા અને જુએ છે, ત્યારે તેનો મોહ નાશ પામે છે.

૫૫ સત્સંગ-પ્રશંસા :—

અહો નૃજન્માશ્ચિલજન્મશોષનં

કિં જન્મમિસ્ત્વપરૈરપ્યમુષ્મિન્ ।

ન યદ્ધૃષીકેશયશઃ કૃતાત્મનાં

મહાત્મનાં યઃ પ્રચુરઃ સમાગમઃ ॥ ભા. ૫-૧૩-૨૧

અહો ! સર્વ જન્મોમાં મનુષ્યજન્મ જ એક છે, બીજા દેવાદિ જન્મો પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેથી શું લાભ ? કેમકે સ્વર્ગાદિમાં પ્રાપ્ત થયેલા જન્મોમાં કૃતકૃત્ય મહાપુરુષોનો સમાગમ થઈ શકતો નથી.

૫૬ સત્સંગનું ફળ :—

૧. સાધૂનાં દર્શનં લોકે સર્વસિદ્ધિકરં પરમ્ । મા. મા. ૧-૭૬

જગતમાં સત્પુરુષોનું દર્શન સર્વ સિદ્ધિ આપનારું છે.

૨. ભાગ્યોદયેન ઘટુજન્મસમર્જિતેન

સત્સક્તમં ચ લભતે પુરુષો યદા વૈ ।

અજ્ઞાનદેતુકૃતમોહમહાન્ધકાર-

નાશં વિધાય દ્વિ તવોદયતે વિવેકઃ ॥ મા. મા. ૨-૭૬

જ્યારે પુરુષ અનેક જન્મો વડે પ્રાપ્ત કરેલા ભાગ્યોદયથી સત્સંગ મેળવે છે, ત્યારે તેનામાં અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા મોહ અને મદ્દષ અધકારનો નાશ કરી વિવેક-સાર અને અસાર પારખવાની બુદ્ધિ ઉદય પામે છે.

૩. સંગો યઃ સંસૃતેર્હેતુરસત્સુ વિહિતોઽધિયા ।

સ યદ્વ સાધુષુ કૃતો નિઃસક્તવાય કલ્પતે ॥ મા. ૨-૨૨-૫૫

અજ્ઞાનથી થયેલો દુષ્ટ માણસનો સંગ જન્મ-મરણનું કારણ છે, જ્યારે સત્પુરુષ સાથેનો સંગ મોક્ષદાતા છે.

૪. સક્તમઃ ક્ષત્રુ સાધૂનાં ઉભયેષાં ચ સમ્મતઃ ।

યત્સમભાષણસમ્પન્નઃ સર્વેષાં વિતનોતિ શમ્ ॥ મા. ૪-૨૨-૧૬

સત્પુરુષોનો સમાગમ પરસ્પર જનને માન્ય હોય છે; (વક્તા,

ઓતા બન્નેને ઈંટ હોય છે.) કેમકે તેમનાં સંભાષણ અતે પ્રશ્ન સૌ-કાંઈનું કલ્યાણ કરે છે.

૫૭ સત્સંગની મહત્તા :—

૧. દૌર્લભ્યમાર્થિ વિધુનાતિ શોઘ

મહત્તમાનામભિધાનયોગઃ

મા. ૧-૧૮-૧૮

મહાપુરુષોની સાથે વાતચીતનો સંબંધ પણ પોતાનાં કુષ્ટ કર્મ-ફલથી પ્રાપ્ત થયેલી માનસિક પીડાને દૂર કરે છે.

૨. તુલયામ લબેનાપિ ન સ્વર્ગં નાપુનર્ભવમ્ ।

ભગવત્સંગિસક્કસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥ મા. ૧-૧૮-૧૨

અધિઓ ભગવાનના બક્ષતના સત્સંગના એક લવ-પણ જેટલા સમયની સાથે સ્વર્ગની કે મોક્ષની પણ તુલના કરતા નથી; તે માનવી સુખ સાથે તુલના કરવાની તો વાત જ શી !

૩. ક્ષપાર્થેનાપિ તુલયે ન સ્વર્ગં નાપુનર્ભવમ્ ।

ભગવત્સંગિસક્કસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥ મા. ૪-૨૪-૫૭

અરે ! હું પોતે પણ ભગવાનના સંગવાળા બક્ષત પુરુષોના સંગના માત્ર અર્ધાક્ષણને પણ સ્વર્ગ કે મોક્ષ સમાન ગણતો નથી. (પણ તેથી અધિક ગણું છું.) તો પછી અનુષ્ઠેતાં રાજ્ય વગેરેને તો તેની સમાન કેમ જ લેખું ?

૪. તુલયામ લબેનાપિ ન સ્વર્ગં નાપુનર્ભવમ્ ।

ભગવત્સંગિસક્કસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥

યત્રેયન્તે કથા મૃદાસ્તૃષ્ણાયાઃ પ્રથમો યતઃ ।

નિર્વેરં યત્ર ભૂતેષુ નોદ્દેગો યત્ર કશ્ચન ॥

યત્ર નારાયણઃ સાક્ષાદ્ ભગવાન્ન્યાસિનાં ગતિઃ ।

સંસ્તૂયતે સત્કથાસુ મુક્તસન્નૈઃ પુનઃપુનઃ ॥

તેષાં વિચરતાં પદ્મપાં તીર્થાનાં પાવનેન્દ્રયા ।

મીઠરુપ કિં ન યોચેત તાવકાનાં સમાગમઃ મા. ૧-૨-૨૭

ભગવાનના ભક્તોના સંગની એક ક્ષણ સાથે પણ અમે સ્વર્ગ કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરતા નથી. તો પછી મરણપર્યાં મનુષ્યોના ભોગોની સાથે પ્રાપ્તિ તો કેમ જ કરીએ? કેમકે ભગવદ્ભક્તોના સંગમાં તૃષ્ણા શાન્ત કરનારી ભગવાનની શુદ્ધ કથાઓ થયા કરે છે. પ્રાણીમાત્ર ઉપર મૈત્રી થાય છે, કોઈ પણ જાતનો ઉદ્વેગ રહેતો નથી. વળી તે ભગવદ્ભક્તોના પ્રર્મમાં ઉત્તમ કથાઓમાં સર્વ સંગનો ત્યાગ કરનારા ભક્તપુરુષો ત્યાગીઓની ગતિરૂપ સાક્ષાત્ નારાયણ ભગવાનની વારંવાર સ્તુતિ કરે છે. આવા આપના ભક્તપુરુષો કે જેઓ તીર્થોત્તરે પણ પ્રવિત્ર કરવાની ઈચ્છાથી પગે ચાલતા સર્વત્ર વિચરે, તેઓનો સમાગમ સસારથી બંધ પામેલા મનુષ્યોને કેમ ન ગમે ?

૫ અર્થ હિ પરમો લાભો નૃણાં સાધુસમાગમઃ ॥ મા. ૧૨-૧૦-૫
માણસોને આ જ પરમ લાભ છે, કે જે સાધુનો સમાગમ કરાવે.

૫૮ સત્સંગતું ૨૫૩૫:—

મવાપવર્ગો ભ્રમતો યદા મવેજ્ઞ-

જનસ્ય તર્હ્યચ્યુત સત્સમાગમઃ ।

સત્સન્નમો યદિ તદૈવ સદ્ગતૌ

પરાધરેશે ત્વયિ જાયતે મતિઃ ॥ મા. ૧૦-૫૧-૫૪

જે અચ્યુત ! સસારમાં ભટકતા મનુષ્યને તમારા અનુગ્રહથી જ સાધુપુરુષોનો સમાગમ થાય છે. જ્યારે સાધુપુરુષોનો સમાગમ થાય ત્યારે જ સત્પુરુષોની ગતિરૂપ તમારામાં તેની શુદ્ધિ પ્રવેશે છે.

૫૯ સત્સંગનો મહાલાભ :—

તસ્માન્નરોડસંગસુસંગજાત-

જ્ઞાનાસિનેદૈવ વિવૃક્ષમોહઃ ।

૧ દરિ તદીદાફયનધૃતાભ્યાં

લઘ્વસ્મૃતિર્યાત્યતિ પારમધ્યનઃ ॥ મા. ૫-૧૨-૧૬

જે મનુષ્ય સર્વ સંગથી મુક્ત મહાપુરુષોના સંગ કરીને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી જ્ઞાનરૂપી તરવારથી મોહને છેદે છે, તે જગવાનના ચરિત્રોના કીર્તન તથા શ્રવણને લીધે સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને, આ સંસારમાર્ગના શ્રેષ્ઠ પારરૂપ શ્રીહરિને પામે છે.

૬૦ સત્સંગ મોટા ખર્ચનો છે :—

સંસારેઽસ્મિન્ ક્ષણાર્ધોઽપિ સત્સંગ-શેવધર્મિણામ્ ॥

મા. ૧૧-૨-૩૦

આ સંસારમાં એક અર્ધા ક્ષણનો સત્સંગ પણ મોટા ખર્ચના રૂપ છે.

૬૧ મુક્તસંગ થવાનો ઉપદેશ :—

છિદ્યમાનં યમરેતૈઃ કૃતનીલં વનસ્પતિમ્ ।

સ્વગઃ સ્વકેતુમુત્સૃજ્ય ક્ષેમં યાતિ છાલમ્પટઃ ॥

અહો રાત્રૈર્મિછિદ્યમાનં લુપ્ત્વાઽઽયુર્મયયેપથુઃ ।

મુક્તસંગઃ પરં લુપ્ત્વા નિરીઢ ઉપશામ્યતિ ॥ મા. ૧૧-૨૦-૧૫-૧૬

પોતાના માળામાં લપટ હોય તેવું પક્ષી જેમ જે જાડ ઉપર માળો કર્યો હોય તે જાડને કપાતુ દેખતાં તેને છોડી જતું રહે છે, તેમ દિવસ, રાત્રિ, માસ વગેરેથી (આયુષ્ય) કપાઈ રહેલા આ શરીરમાંથી વિવેકી જીવે પોતાનો માળો-મમત્વ ઉઠાવી લઈ પરમાત્માને જાણી નિર્ભય બને છે. આયુષ્યને, રાત્રિ અને દિવસ વડે કપાઈ રહેલું જાણીને બચથી ધૂજતો મનુષ્ય, દેહ ઉપરથી આસક્તિનો ત્યાગ કરે અને નિઃસ્પૃહ થાય તો જ પરમાત્માને જાણી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૬૨. બંધન અને મુક્તિ :—

૧ ચેતઃ યત્સ્વસ્ય વન્ધાય મુક્તયે ચાત્મનો મતમ્ ।

ગુણેષુ સત્ત્વં વન્ધાય રતં વા પુંસિ મુક્તયે ॥ મા. ૩-૨૫-૧૫

આ જીવને ચિત્તજ બંધન તથા મુક્તિ આપે છે. જે ચિત્ત

વિષયોમાં આસક્ત થાય તો તે બંધનરૂપ છે અને જો પરમેશ્વરમાં આસક્ત થાય તો તે મોક્ષદાતા બને છે.

૧. ઘન્ય ઇન્દ્રિયવિક્ષેપો મોક્ષ પર્વાં ચ સંયમઃ । મા. ૧૧-૧૮-૨૨

ઇન્દ્રિયોનું બાહ્ય વિષયોમાં બંધનું તે બંધન અને તેઓની સંયમ તે મોક્ષ છે.

૨. અજ્ઞાનસંજી અવઘન્યમોક્ષૌ । મા. ૧૦-૧૪-૨૬

અજ્ઞાનને લીધે જ સંસારથી બંધન અને મોક્ષ બાંધે છે.

(૨) બંધન

૬૩. આત્મબંધનનું કારણ :—

૧. દૈવાધીને શરીરેઽસ્મિન્ ગુણભાવ્યેન કર્મણા ।

ધર્તમાનોઽવુઘસ્તત્ર કર્તાસ્મોતિ તિવશ્યતે ॥ મા. ૧૧-૧૧-૧૦

અજ્ઞાનો પુરુષ પૂર્વકર્મને આધીન એવા આ શરીરમાં ઇન્દ્રિયોથી થતા કર્મને 'હું કરું છું' એમ માની બંધન પામે છે.

૨. પરામયસ્તાવદશોઘજાતો,

યાવન્નજિજ્ઞાસત આત્મતત્ત્વમ્ ।

યાવત્ક્રિયારતાવદિદ્ધં મનો ધૈ

કર્માત્મક યેન શરીરવન્ધઃ ॥

મા. ૫-૫-૫

જ્યારે અજ્ઞાનને લીધે મનુષ્યનો પરાભવ થાય છે ત્યારે તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. જ્યાંસુધી ક્રિયાઓ હોય છે, સંસુધી મન કર્મ કરવાના સ્વભાવવાળું થાય છે, અને મન એવા સ્વભાવવાળું હોવાથી જ આત્માને શરીરનું બંધન છે.

૩. સ્પાદ્યગ્નિતાપાત્પયસોઽમિતાપ-

સ્વત્તાપતસ્તન્નુલગ્નમર્શ્નિઃ ।

વેદેન્દ્રિયાસ્થાશયસન્નિકર્ષા-

ચત્સંઘતિઃ પુરુષસ્યાનુરોધાત્ ॥ મા. ૫-૧૦-૧૨

જેમ તરેલીને અગ્નિનો તાપ લાગવાથી તેની અંદર રહેલા દૂધને પણ તાપ લાગે છે; દૂધને તાપ લાગવાથી તેમાં રહેલા ચોખ્ખાને અને તેનાથી ચોખ્ખાનો (ઉપરનો ભાગ) ગરમ થવાથી તેની અંદરનો ભાગ રંધાઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે દેહને સંસારનો સંબંધ થતાં તે દેહમાંની ઇન્દ્રિયોને સંસારસંબંધ થાય છે, તેથી કરીને પ્રાણને સંસાર-સંબંધ થાય છે. પ્રાણને સંસારસંબંધ થતાં મનને અને મનને સંસારસંબંધ થતાં પુરુષ-આત્માને પણ તે બંધન થાય છે.

૪. યાવદ્વતોઽસ્મિ દન્તાસ્મીત્યાત્માનં મન્યતેઽસ્વદક્ ।

તાવત્ તદભિમાન્યજ્ઞો યાપ્યવાવકતામિયાત્ ॥ ભા. ૧૦-૪-૨૨

દેહાભિમાનો માણસ જ્યાંસુધી પોતાને હણાયલો અને હણનારો માને છે, ત્યાં સુધી તે શરીર પરના અભિમાનવાળો અચાની, બાધ્ય-બાધક ભાવને પામે છે; બંધનભાવ માને છે.

૬૪. આત્મબંધનનું કારણ-ગુણાસક્તિ :—

સત્ત્વં રજસ્તમ इति गुणा जीवस्य नैव मे ।

चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जમાનો निबद्धते ॥ ભા. ૧૧-૨૫-૧૨

સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણો જીવના છે, આત્માના નથી. કારણ કે આ ગુણો ચિત્તમાં પ્રકટ થાય છે અને તે ગુણોથી આસક્ત થનારો જીવ બંધન પામે છે.

૬૫. આત્મદર્શન કરનારને માયાબંધન નથી :—

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्थापो बह्वनर्थभृत् ।

स यव प्रतिबुद्धस्य न चै माहाय कल्पते ॥ ભા. ૧-૨૭-૨

જેમ નિદ્રામાં પડેલા મનુષ્યને સ્વપ્ન અનેક અનર્થોને આપનાર થઈ પડે છે; પણ તેજ સ્વપ્ન જાગૃત્વરથામાં રહેલા :મનુષ્યને મોહ કરી ચક્રતું નથી, તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિ-પુરુષના મયામં તત્ત્વને જાણનાર અને મારામાં (ભગવાનમાં) મનને જોડનાર આત્મારામ પુરુષને પ્રકૃતિ કદી બંધન કરતી નથી.

(૩) મુક્તિ

૬૬. મુક્તિની વ્યાખ્યા :—

મુક્તિર્હિત્વાન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ । મા. ૨-૧૦-૬
અવિઘાતો આરોપિત યથેલા કર્તૃત્વાદિ વિપરીત સ્વરૂપનો
ત્યાગ કરીને શ્વાત્માનું સ્વસ્વરૂપે રહેવું તેને 'મુક્તિ' કહે છે.

૬૭. મુક્તિની મહત્તા :—

દેવાતાં શુદ્ધસત્ત્વાનામૃતીણાં ચામલાત્મનામ્ ।

ભક્તિર્મુકુન્દચરણે ન પ્રાયેણોપજાયતે ॥

• રજોભિઃ સમસંસ્થાતાઃ પાશિવૈરિદ્ધ જન્તવઃ ।

તેષાં યેકેચનેદ્દન્તે શ્રેયો વૈ મનુજાદયઃ ॥

પ્રાયો મુમુક્ષવસ્તેષાં કેચનૈવ દ્વિજોત્તમઃ ।

મુમુક્ષુણાં સદ્ગુણેષુ કશ્ચિન્મુચ્યેત સિદ્ધયતિ ॥,,

મુક્તાનામપિ સિદ્ધાનાં નારાયણપરાયણઃ

સુદુર્લભઃ પ્રશાન્તાત્મા કોટિસ્વપિ મહામુને ॥ મા. ૬-૧૪-૨-૫

શુદ્ધ સત્ત્વગુણી દેવો અને નિર્ભળ ચિત્તવાળો ઋષિઓને પણ.

ધણું કરીને મુકુન્દ ભગવાનના ચરણમાં ભક્તિ થતી નથી. હે ઉત્તમ
બ્રાહ્મણ ! આ જગતમાં જેટલા પૃથ્વીના રજકણો છે, તેટલા જ શ્રેયો
છે, તેઓમાં જેટલાક જ-મનુષ્ય વગેરે, ધર્મ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે.
તેઓમાં પણ મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારા તો 'ધણું' કરીને કોઈક જ
હોય છે. અને મોક્ષ ઇચ્છનારાઓમાં પણ હજારોમાં કોઈક જ મુક્ત
થાય છે. હે મહામુનિ ! મુક્ત થયેલાં સિદ્ધ પુરુષોમાં પણ શ્રીનારાય-
ણમાં તત્પર રહેનારો અત્યંત શાંત ચિત્તવાળો પુરુષ કરોડોમાં
વિરલ જ હોય છે.

૬૮. મુક્તિનું સ્વરૂપ :—

યદા રહિતમાત્માનં ભૂતેન્દ્રિયગુણાશયૈઃ ।

સ્વરૂપેણ મયોપેતં પશ્યન્સ્થારાજ્યમૃચ્છતિ ॥ મા. ૩-૬-૩૩

જે મનુષ્ય આપનાં (પ્રભુનાં) મંગળ નામોનું તથા સ્વરૂપોનું, શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ અને ચિંતન કરે છે અને કરાવે છે, તેમજ દેવપૂજા વગેરે ક્રિયાઓમાં આપનાં ચરણકમળમાં જ મનને સ્થાપે છે, તે મનુષ્ય ફરી સંસારપ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય રહેતો નથી (મુક્ત થાય છે.)

૪. વિરમેત યદા ચિત્તં હિત્વા વૃત્તિત્રયં સ્વયમ્ ।

યોગેન વા તદાઽઽત્માનં વેદેદ્વાયા નિવર્તતે ॥ ભા. ૧૨-૫-૨૧

જ્યારે જાગ્રત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ-એ ત્રણે વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી મન પોતાની મેળે જ વિરામ પામે છે અથવા યોગાતુલ્યતાથી વિરામ પામે છે, ત્યારે મનુષ્ય આત્માને જાણે ॥ અને સંસારરૂપ ચેષ્ઠાથી નિવૃત્ત થાય છે.

૫. યદિદં મનસા વાચા ચક્ષુર્ભ્યાં શ્રવણાદિભિઃ ।

નશ્વરં ગૃહ્યમાણં ચ વિદ્ધિ માયામનોમયમ્ ॥

પુંસોઽયુક્તસ્ય નાનાર્થો ધ્રુમઃ સ ગુણદોષભાક્ ।

કર્માકર્મવિકર્મેતિ ગુણદોષધિયો મિદા ॥

તસ્માદ્યુક્તેન્દ્રિયગ્રામો યુક્તચિત્તં દ્વં જગત્ ।

આત્મનોક્તસ્વ ચિત્તવમાત્માનં મચ્ચષોશ્વરે ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંયુક્ત આત્મભૂતઃ શરીરિણામ્ ।

આત્માનુભવતુષ્ટાત્મા નાન્તરાયૈર્વિદ્યન્યતે ॥

દોષવુદ્ધયોભયાતીતો નિવેદ્યાન્ન નિવર્તતે ।

ગુણવુદ્ધયા ચ વિહિતં ન કરોતિ યથાર્થકઃ ॥

સર્વભૂતસુહૃદ્છાન્તો જ્ઞાનવિજ્ઞાનનિશ્ચયઃ ।

પદ્યન્મદાત્મકં ચિત્ત્વં ન વિપદ્યેત વૈ પુનઃ ॥ ભા. ૧૧-૫-૫-૧૨

મન, વાણી, આંખ, કાન વગેરેથી જે કંઈ આ જગત જણાય છે તે કેવળ માયામય, મનોમય અને નાશવન્ત જાણવું. વિદ્યુક્ત મનપાળા પુરુષને ભેદરૂપ ભ્રમ જણાય છે અને તે ભ્રમમાં જ મુણ્દોષ રહેલા છે. માટે જે પુરુષની શુદ્ધિ એ ભ્રમ વડે ચનાર મુણ્દોષવાળી હોય છે તેને કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મ એવા ભેદ લાગુ પડે છે.

માટે ઇન્દ્રિયોના સમૂહને તેમજ મનને વશ કરી પોતાના આત્મામાં જ આ જગતને વિસ્તરેલું જોવું અને પોતાના આત્માને અધીશ્વર પરમાત્મામાં રહેલો જાણવો. વેદના તાત્પર્યનો નિશ્ચય થવો તે જ્ઞાન છે અને તેના અર્થનો અનુભવ થવો તે વિજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વડે પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ બની ગયેલા અને આત્માનુભવથી સંતુષ્ટ થયેલાને વિદ્યો નડી શકતાં નથી. જેમ બાળક સંકંપ રહિત હોવાથી કોઈ કામ કરે છે અને કોઈ કામ નથી પણ કરતું, તેમ જ્ઞાની પણ ગુણદોષથી રહિત હોવાથી નિષિદ્ધ કર્મો કરતો નથી, તેમજ વિહિત કર્મો કરે તો પણ તે કર્મોમાં તે દોષ અને ગુણબુદ્ધિ રહિત હોય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનના નિશ્ચયવાળો સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર, શાન્ત જ્ઞાની મનુષ્ય જગતને મારા સ્વરૂપે જોતો ફરી સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. (મુક્તિ મેળવે છે.)

૭૦ મુક્તિનાં ત્રણ મહાસાધનના અધિકારી :—

યોગાત્મયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિચિત્સયા ।

જ્ઞાનં કર્મં ચ ભક્તિશ્ચ ત્રોપાયોઽન્યોઽસ્તિ કુત્રચિત્ ॥ ૯

નિર્વિણ્ણાનાં જ્ઞાનયોગો ન્યાસિનામિદ્ધ કર્મસુ ।

તેષ્યનિર્વિણ્ણચિત્તાનાં કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્ ॥

યદ્વચ્છયા મત્કથાદૌ જાતશ્ચઙ્ગસ્તુ યઃ પુમાન્ ।

ન નિર્વિણ્ણા નાતિસક્તો ભક્તિયોગોઽસ્ત્ય સિદ્ધિઃ ॥

મા. ૧૧-૨૦-૬-૮

મનુષ્યોત્તુ' કટ્યાણ કરવાની ઇચ્છાથી મેં (જમવાને) જ્ઞાનયોગ, નિષ્કામ કર્મયોગ તથા ભક્તિયોગ—આ ત્રણ ઉપાયો કહ્યા છે. તે સિવાય બીજો કોઈ પણ ઉપાય કોઈ પણ સાધનામાં નથી. જેઓ કર્મોમાં તેમજ તેઓનાં ફળોમાં વિરક્ત થયા હોય અને તેથી કર્મોનો ત્યાગ કર્યો હોય, તેઓને જ્ઞાનયોગથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને કર્મો અને તેનાં ફળોમાં અનાસક્તિવાળાઓને કર્મયોગ સિદ્ધિ આપનાર થાય છે. રસાભાવિક રીતે જ જેને મારી કથાઓમાં ત્રણ ઉત્પન્ન થઈ

હોય, અને જે સંસારમાં અતિ આસક્તિવાળો અથવા અતિ વિરક્તિ-
વાળો ન હોય તેવાને ભક્તિયોગ સિદ્ધિ આપનાર થાય છે.

૭૨ મુક્તિનો મહાભાગ—ગુણત્યાગ :—

ગુણેષ્વાવિશતે ચેતો ગુણાશ્વેતસિ ચ પ્રજાઃ ।

જીવસ્ય વેદ્ય ઉભયં ગુણાશ્વેતો મદાન્મનઃ ॥

ગુણેષુ શાવિશચિત્તમમ્ભોક્ષણં ગુણસેવયા ।

ગુણાશ્ચ ચિત્તપ્રમથા મદ્વપ ઉભયં ત્યજેત્ ॥

જાગ્રત્સ્વપ્નઃ સુષુપ્તં ચ ગુણતો બુદ્ધિવૃત્તયઃ ।

તાસાં વિલક્ષણો જીવઃ સાક્ષિત્વેન વિનિશ્ચિતઃ ॥

યદ્દિ સંસ્કૃતિબન્ધાડયમાત્મનો ગુણવૃત્તિદઃ ।

મયિ તુર્યે સ્થિતો જહ્યાત્ ત્યાગસ્તદ્ગુચેતસામ્ ॥

અદ્વક્ષારકૃતં બન્ધમાત્મનોઽર્થવિપર્યયમ્ ।

વિદ્વાન્ નિર્વિઘ સંસારચિન્તાં તુર્યે સ્થિતસ્ત્યજેદ્ ॥

યાવન્નાનાર્થધીઃ પુંસો ન નિવર્તેત યુક્તિભિઃ ।

જાગર્ત્યપિ સ્વપન્નહઃ સ્વપ્ને જાગરણં યથા ॥ ભા. ૧૧-૧૨-૨૫-૩૦

મન વિષયોમાં પ્રવેશ કરે છે અને વિષયો મનમાં પ્રવેશ કરે
છે, એમ મન તેમજ વિષયો પરસ્પર ગુંથાવાથી મારા સ્વરૂપ એવા
જીવાત્માને ડેહરૂપે ઉપાધિ થાય છે. માટે વારંવાર વિષયોનું સેવન
કરવાથી વિષયોમાં પ્રવેશ કરતા મનને તથા વાસનારૂપે મનમાં આવતા
વિષયોને મારા સ્વરૂપ યદને તથા દેવા. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને
સુષુપ્તિ-ત્રણે અવસ્થાઓ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ ॥ (નહિં કે જીવની.)
અને તે પશુ સ્વાભાવિક નયો, પરંતુ સત્ત્વાદિ ગુણોથી જ થનારી છે.
જીવ તો એ ત્રણે અવસ્થાઓથી રહિત જ છે. કેમકે તે જીવ ત્રણે
અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે. બુદ્ધિને લીધે જે અંધન થાય છે તે જ આત્માને
બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-એ ત્રણ અવસ્થાઓથી
થાય છે માટે એ ત્રણ અવસ્થાઓથી મુક્ત તુર્ય-સાક્ષી સ્વરૂપે સ્થિતિ
કરીને બુદ્ધિના અંધનો—વાસનારૂપ અવિદ્યાનો ત્યાગ કરવો કે જોયો.

વિષયોતો તથા મનનો પણ સ્વાભાવિક ત્યાગ થઈ જશે આત્માને વાસનાનો બન્ધ અહીં કારને લીધે થાય છે અને તેથી જ આત્માનું વ્યાપક સત, ચિત્ અને આનંદ, સ્વરૂપ હાલ જઈ અદ્યતા અને કુંઘીપણનો ભાસ થાય છે આ પ્રમાણે સમજી વિષયવાસનાથી મુક્ત થઈ સસારની ચિન્તા છોડી સાક્ષિભાવમાં રહેવું જોઈએ, જ્યાં મુખી પુરુષની ભેદબુદ્ધિ શાસ્ત્રવાસનાની યુક્તિઓ વડે દૂર થતી નથી ત્યાંમુખી તે અગાની પુરુષ સસારનાં કર્મ કરવામાં જમત રહે છે તો પણ તે સ્વપ્નમાં જમરણ અનુભવતા માણસ જેવો છે અર્થાત્ જ્યાંમુખી પુરુષ ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ કરતો નથી ત્યાંમુખી તેનાં જ્ઞાન, પ્રેમ, જ્ઞાન વગેરે ચિન્થા છે

૭૨ જનમુક્તિનો મહામંત્ર —

ભાવાદૈતં ક્રિયાદૈત દ્રવ્યાદૈતં તથાઽઽત્મનઃ ।
વર્તયન્સ્વાનુભૂત્યેદ્ ગ્રીન્સ્વપ્નાન્ધુનુતે મુનિઃ ॥
કાર્યકારણવસ્તૃત્વૈક્યમર્શનં પટતન્નુવત્ ।
અવસ્તુત્વાદિકસ્પસ્ય ભાવાદૈતં તદુચ્યતે ॥
યદ્ બ્રહ્મણિ પરે સાક્ષાત્સર્વકર્મસમર્પણમ્ ।
મનોવાક્તનુમિઃ પાર્થ ક્રિયાદૈત તદુચ્યતે ॥
આત્મજાયાસુતાશીનામન્યેષા સર્વદેહિનામ્ ।
યત્સ્યાર્થકામયોરેક્યં દ્રવ્યાદૈતં તદુચ્યતે ॥
પતેરન્યૈશ્ચવેદોક્તૈર્વર્તમાન સ્વકર્મભિઃ ।
ગૃહેઽપ્યસ્ય ગતિં યાયાદ્રાજંસ્તદ્બ્રહ્મક્રિમાઙ્ગર ॥

આ ૭-૧૫-૬૨-૬૫ અને ૬૭

ચોતાનામાં ભાવ, ક્રિયા અને દ્રવ્યમાં એકત્વ જોનાર મુનિ, ચોતાના અનુભવથી ત્રણે પ્રકારના સ્વપ્નને (અગાનને) તરી જાય છે. જે પ્રમાણે વસ્તુ અને તણ એ જાને કાર્યકારણમાં તણ જ સત્ય છે, પટ ચિન્થા છે, તેમ કાર્યકારણરૂપ જમત અને જ્ઞાનમાં

પ્રહ્લ મત્ય અને જન્મત મિથ્યા છે; આવા કાર્ય કારણરૂપ વસ્તુમાં રહેલો જે ઔક્યવિચાર તેને બાવાદૈત કહે છે કારણ કે કાર્ય-કારણરૂપ વિકલ્પ-બેદ મિથ્યા જ છે. વળી હે મુષિષ્ઠિર! મન, વચન અને ક્રિયા વડે જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે, તે તે સર્વ કર્મેણિ પરબ્રહ્મમાં અર્પણ કરી દેવાં તેને 'ક્રિવાદૈત' કહે છે. હે રાજન્! પોતાને ધેર રહીને પણ આ અને આવા બીજાં વેદોક્ત કર્મો કરતો અને ભગવાનની ભક્તિ કરતો ગૃહસ્થ ભગવાનની ગતિને પામે છે.

૭૩. મુક્તિ તથા આત્મસ્વરૂપ-દર્શન.—

યથા દિરણ્યં बहुधा समीयते,

नृभिः क्रियाभिर्ग्यवहारवर्त्मसु ।

यद्यं बचोभिर्भगवानधोभजो

व्याख्यायते लોકिकवૈદિકૈર્जनैઃ ॥

यथा घनोऽर्कप्रमथाऽर्कदधितो

ह्यर्कांशभूतस्य च चक्षुषस्तमः ।

यद्यं त्वहં ब्रह्मगुणस्तવીक्षिता

બ્રહ્માંશકસ્યાત્મન આત્મવન્ધનઃ ॥

घनो यदार्कप्रमवो विदीर्यते

ચક્ષુઃસ્વરૂપે રવિમીક્ષતે તદા ।

यदा ह्यदङ्गार उपाधिरात्मनो

જિજ્ઞાસયા નશ્યતિ તદ્દ્યંતુસ્તરેત્ ॥

यदैवमेतेन विवेकहेतिना,

માયામયાદ્ઙુરણાત્મવન્ધનમ્ ।

छित्वाच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते,

તમાદુરાત્યન્તિકમક્કસમ્પ્લયમ્ ॥ ભા. ૧૨-૪-૩૧-૩૪

જેમ સુવર્ણ બ્યવહારમાંથી કાઢી, કુંડળ વગેરે રચનાઓના

સ્વરૂપે અનેક પ્રકારે જણાય છે. તેમ લગવાન અધોક્ષજને પણ અહંકારરૂપ ઉપાધિવાળા લોકો લૌકિક તેમજ વૈદિક વચ્ચે વડે અનેક પ્રકારે વર્ણવે છે. જેમ સૂર્યથી જ ઉત્પન્ન થયેલો અને સૂર્યે જ પ્રકાશિત કરેલો મેઘ, સૂર્યના અંશરૂપ ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયને પોતાના જ સ્વરૂપભૂત સૂર્યનું દર્શન કરવામાં હરકત કરનાર થઈ પડે છે, તેમ બ્રહ્મના કાર્યભૂત એવો અને બ્રહ્મ વડે જ પ્રકાશિત કરાયેલો અહંકાર, બ્રહ્મના અંશરૂપ જીવને બ્રહ્મનું સ્વરૂપદર્શન કરવામાં હરકત કરનાર થઈ પડે છે. જ્યારે સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો મેઘ વીખરાઈ જાય છે ત્યારે ચક્ષુ-ઇન્દ્રિય પોતાના સ્વરૂપભૂત સૂર્યનું જેમ દર્શન કરે છે, તેમ જીવને ઉપાધિરૂપ એવો અહંકાર વિચારથી જ્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે 'મહં બ્રહ્માસ્મિ-હું બ્રહ્મ છું' એવું જીવને સ્મરણ થાય છે-આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. હે રાજન્! એ રીતે આ વિવેકરૂપી શસ્ત્રથી માયામય અહંકારરૂપી આત્મબંધનને કાપી નાખીને જીવ, પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરતો જે સ્થિતિ કરે છે તેને જ "આત્મતિક લય" 'મુક્તિ' કહે છે.

૭૪. આત્મદર્શનથી મુક્તિ:—

वेदादपि दैववशतः यत्तु कर्मयापत्

स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव साधुः ।

तं सप्रपञ्चमघिरूढ समाधियोगः

स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ भा. ૧-૨૮-૧૯

પોતાના સ્વરૂપજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલ સિદ્ધ પુરુષનો દેહ પૂર્વના સંસ્કારરૂપ દેવને વશ થઈને જ્યાંમુખી પોતાને ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ બાકી હોય છે ત્યાંમુખી જીવે છે; પણ જેણે સમાધિ મુખીનો યોગ પ્રાપ્ત કરી લીધો હોય છે અને તે દ્વારા જેણે આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય તે જીવ-મુક્ત યોગી સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થતા દેહ સમાન દેહને પુનઃ પ્રાપ્ત થતો નથી-મુક્ત થઈ જાય છે.

૭૫. ગુણાતીત માણસ મુક્ત બને છે:—

જોવો જીવ વિનિર્મુક્તો ગુણૈશ્ચાશયસમ્મયૈઃ ।

મયૈવ બ્રહ્મણા પૂર્ણો ન બહિર્નાન્તરશ્ચરેત્ ॥ મા. ૧૧-૨૫-૨૬

જીવપણના કારણરૂપ વાસના-અવિદ્યાથી, અને અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વાદિ ગુણોથી મુક્ત થયેલો જીવ વ્યાપક તત્ત્વરૂપ એવા મારાથી (પરમાત્માથી) જ પૂર્ણ બનતાં તેને અંદર અથવા બહાર જવાપણું રહેતું નથી (જમ્મે ત્યાં અને જમ્મે તે દશામાં હોય છતાં તે જીવ-મુક્ત બને છે.)

ભક્તિ

૭૬. ભક્તિનું સ્વરૂપ—સર્વ વ્યાપક પરમાત્મદર્શન:—

૧. પતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન્ પુંસઃ સ્વાર્થે પરઃ સ્મૃતઃ ।

પ્રકાન્તમક્તિર્ગોષિદે યત્સર્વજ્ઞ તદોક્ષણમ્ ॥ મા. ૭-૭-૫૫

આ જગતમાં પુરુષનો ઉત્તમ સ્વાર્થ એટલો જ કહ્યો છે કે, તેણે શ્રીગોવિંદ ભગવાનમાં એકાંત ભક્તિ કરવી અને સર્વ સ્થળમાં પરમાત્મદર્શન કરવું.

૨. યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમોશ્વરમ્ ।

હિત્વાર્ચાં ભજતે મૌઢયાન્નસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ ॥ મા. ૨-૨૧-૨૨

જે મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મારૂપે રહેલા મને-પરમેશ્વરને છોડીને કેવળ પ્રતિમાને જ ભજે છે, તે મનુષ્ય કેવળ મૂર્ખાઈથી ભરમમાં જ હોમ કરે છે ।

૭૭. ભક્તિનું સ્વરૂપ—સર્વવ્યાપક પરમાત્માની ઉપાસના:—

૧. અહમુચ્ચાવચૈર્દ્રવ્યૈઃ ક્રિયયોત્પન્નયાનયે ।

૨. નૈવ તુષ્યેઽર્થિતોઽર્ચાર્યા ભૂતપ્રામાવમાનિનઃ ॥ મા. ૩-૨૧-૨૪

મનુષ્ય નાનામોટા પદાર્થો ક્રિયાથી ઉત્પન્ન કરેલી સામગ્રી વડે પ્રતિમામાં-મૂર્તિમાં જ મારું પૂજન કરે અને બીજી તરફથી સર્વ પ્રાણીઓનો તિરસ્કાર કરે, તો તેની એ પૂજાથી કંઈ પ્રસન્ન થતો નથી.

૭૮. ભક્તિનાં સાધનો:—

વાનઘસતતપોદોમજપસ્વાધ્યાયસંયમૈઃ ।

શ્રેયોભિર્વિવિધૈશ્ચાન્યૈઃ કૃષ્ણે ભક્તિર્દિ સાધ્યતે ॥ મા. ૧૦-૪૭-૨૪

દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ આ અને એવાં
બીજાં કલ્યાણકારી સાધનોથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય છે

૭૯. ભક્તિની મહત્તા:—

૧. સત્યાદિ ત્રિયુગે ચોધવૈરાગ્યૌ મુક્તિસાધકૌ ।

કલૌ તુ કેવલા ભક્તિર્ગ્રંથસાયુજ્યકારિણી ॥ મા. મા. ૨-૪

સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય મોક્ષ આપનાર
છે, પણ કલિયુગમાં તો કેવળ ભક્તિ જ મુક્તિદાયિની છે. .

૨. વૃષ્ણાં જન્મસદ્ભ્રમે ભક્તૌ પ્રીતિર્દિ જાયતે । મા. મા. ૨-૧૯

મનુષ્યોને હજારો જન્મે ભક્તિમાં પ્રીતિ થાય છે.

૩. સફલભુવનમધ્યે નિર્ઘનાસ્તેऽપિ ધમ્યાઃ

નિષસતિ હૃદિ યેષાં બીહરેર્ભક્તિરેકા ।

હરિરપિ નિજલોકં સર્વથાતો વિદ્યાય

પ્રવિશતિ હૃદિ યેષાં ભક્તિસ્ત્રોપનદ્ધ. ॥ મા. મા. ૩-૭૩

જેમના હૃદયમાં શ્રીહરિની કેવળ એક ભક્તિ જ હોય તેઓ
આ જગતમાં નિર્ઘન હોવા છતાં ધન્ય છે. (કારણ કે) ભક્તિશ્રી
દોરીથી બંધાયેલા શ્રીહરિ પોતાના સ્થાનનો સર્વથા ત્યાગ કરીને
તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે.

૪. સ્વધર્મનિષ્ઠઃ શતજન્મભિઃ પુમાન્

ચિરિજ્ઞતામેતિ તત. પરં હિ મામ્ ।

અન્યાકૃતં ભાગવતોઽથ વૈષ્ણવં

પદં યથાર્દં વિવુઘાઃ ફલાત્પયે ॥ મા. ૪-૨૪-૧૯

હું અને મારા જેવા દેવો લિંગરૂઢના નાચ પછી પરમાત્મપદ
પ્રાપ્ત કરીશું, સ્વધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય સેંકડો જન્મ ધારણ કર્યા પછી
બ્રહ્મલોકને પામે છે અને પછી (અધિક પુણ્ય થતાં) ભગવાનના

પદને પ્રાપ્ત કરે છે, પણ ભગવાનનો ભક્ત તો દેહાંત પછી તુરંત જ પ્રપંચાતીત વૈષ્ણવપદ પામે છે.

૫. પ્રાયેણ વેદ તદિદં ન મહાઞ્જનોઽયં

દેવ્યા વિમોહિતમતિર્વંત માયયાલમ્ ।

બ્રહ્માં જહોઠતમતિર્મધુર્ણપિતાયાં

વૈતાનિકે મહતિ કર્મણિયુજ્યમાનઃ ॥

દેવં વિમૃષ્ય સુધિયો ભગવત્યનન્તે

સર્વાત્મના વિદધતે સ્વભાવયોગમ્ ।

તે મે ન દણ્ડમર્હન્ત્યધ્યયમીપાં,

સ્વાત્પાતકં તદપિ દન્ત્યુરુગાયવાદઃ ॥ મા. ૬-૧-૩૫-૬૬

“ભગવાનના નામોચ્ચારણરૂપી ભક્તિયોગથી જ સર્વ પાપોનું પ્રાપ્તિ થાય છે.” આ વસ્તુને મોટા મોટા મહાપુરુષો પણ બહુ કરીને સમજી શકતા નથી. કારણ કે તેઓની બુદ્ધિ ભગવાનની માયાથી અત્યંત મોહિત થઈ ગઈ હોય છે. અને ખેલની વાત છે કે, તેઓની બુદ્ધિ ઉપર ઉપરથી સુદર જણાતા વેદના ફળસૂચક વચનોમાં દુરાગ્રહવાળી હોય છે, જેથી તેઓ યજ્ઞ-યાગાદિ મોટામોટા કર્મો કરે છે, પણ શ્રીહરિના નામસ્મરણ જેવા નાના કર્મમાં આસક્ત થતા નથી. આવો વિચાર કરીને ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષો અનંત ભગવાનમાં સર્વ પ્રકારે કેવળ ભક્તિ જ કરે છે. આવા પુરુષો મારા (મમકેવ) તરફથી શિક્ષાને પાત્ર થતા નથી. બે કદાચિત્ તેઓનું કંઈ પાપ હોય તો ભગવાનનું નામોચ્ચારણ તેના નાશ કરી નાખે છે.

૬. यस્ય ભક્તિર્ભગવતિ હરૌ નિ શ્વેયસેશ્વરે ।

વિક્તીહિતોઽમૃતામ્મોઘૌ કિં ક્ષુદ્રૈઃ સ્વાતકોદરૈઃ ॥ મા. ૬-૧૨-૨૨

જે પુરુષ ભાક્ષનાં અધીશ્વર ભગવાન શ્રીહરિમાં ભક્તિ કરે છે અને જે સન્નિધદાનરૂપી અમૃતના સમુદ્રમાં ક્રીડા કરી રહ્યો હોય છે, તેને ક્ષુદ્ર ખાકાનાં જળ જેવાં સ્વર્ગાદિનું શું પ્રયોજન ?

૫. ગુણૈરહમસંસ્થયૈર્માદ્યાત્મ્યં તસ્ય સૂચ્યતે । *etc.* ઇતિ

વાસુદેવે ભગવતિ યસ્ય નૈસર્ગિકી રતિઃ ॥ મા. ૭-૪-૨૬

તે (પ્રજ્ઞાદ)ના અસંખ્ય ગુણોનું વર્ણન કરવા કરતાં જો માત્ર તેની મહત્તા સૂચવીએ તો એટલું કે તેને ભગવાન વાસુદેવ ઉપર સ્વાભાવિક પ્રીતિ હતી.

૮૦. ભક્તિતત્ત્વં ક્ષણઃ—

દ્યયતિ સઠ્ઠમનસ્તયયિ ય આત્મનિ નિત્યસુખે

ન પુનરુપાસતે પુરુષસારહરાયસયાન્ ॥ મા. ૧૦-૮૭-૨૫

હે ભગવન્ ! જે પુરુષો પોતાના આત્માસ્વરૂપ અને નિત્ય સુખરૂપ એવા આપનામાં એકવાર પણ મનને સ્થાપે છે, તેઓ ધર વગેરેમાં આસક્ત થતા નથી.

૨. હરિદિ નિર્ગુણઃ સાક્ષાત્પુરુષઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ।

સ સર્વેહગુણદ્વષ્ટા તં મત્તન્ નિર્ગુણો ભવેત્ ॥ મા. ૧૦-૮૮-૧

શ્રીહરિ પ્રકૃતિથી પર અને સાક્ષાત્ નિર્ગુણ પુરુષ-પરમાત્મા છે, સર્વના દ્રશ્ય અને સાક્ષી છે; માટે તેમનું ભજન કરનારો પુરુષ નિર્ગુણ જ થાય છે.

૧. ન છાતઃ પરમો લામો વેદિનાં આમ્યતામિહ ।

યતો યિન્દેત પરમાં શાન્તિ નદયતિ સંસૃતિઃ ॥ મા. ૧૧-૫-૨૫

આ સંસારમાં ભગવા પ્રાપ્તીઓને શીદરિના કીર્તનથી બીજાને નથી મળતું. ૧૫૨ શ્રેષ્ઠ લાભ નથી કે જેનાથી શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય અને સંસાર નાશ પામે.

૪. પ્રોક્તેન મક્તિયોગેન મત્તતો માસઠ્ઠમુનેઃ ।

કામા દુઃસ્વપ્ના નદયન્તિ સર્વે મયિ હૃદિ સ્થિતે ॥

મિથ્યતે દુઃસ્વપ્નમિથિદિઉપન્તે સર્વસંસારાઃ ।

ક્ષીયન્તે ચાહ્ય કર્માણિ મયિ દૃષ્ટેઽષ્ટિલાભનિ ॥

મેં કહેલા બક્તિયોગથી નિરંતર મારું ભજન કરનાર મુનિના હૃદયમાં હું નિવાસ કરું છું, એટલે તેના હૃદયમાં રહેલા સર્વ વિષયાભિલાષો નાશ પામે છે. એટલું જ નહિં પણ સર્વાત્મા ૩૫ મારું દર્શન થતાં મનુષ્યના હૃદયરૂપી અહંકારની ગાંઠ છૂટી જાય છે; તેના સર્વ સંશયો હેઠાઈ જાય છે અને તેના સર્વ અનારબ્ધ (સંચિત, અને આશામી) કર્મો પણ નાશ પામે છે.

૫. યત્કર્મભિર્વૃત્તપસા જ્ઞાનવૈરાગ્યતત્ત્વ યત્ ।

યોગેન જ્ઞાનધર્મેણ એવોભિરિતરૈરપિ ॥

સર્વે મદ્ભક્તિયોગેન મદ્ભક્તો લભતેજ્ઞસા ।

સ્વર્ગાપવર્ગે મદ્ધામ કથાન્નિષ્ઠાદિવાઙ્મુક્તિ ॥ મા. ૧૧-૨૦-૧૨-૧૩

કર્મોથી, તપશ્ચર્યાથી, જ્ઞાનથી, વૈરાગ્યથી, યોગથી, જ્ઞાનધર્મથી, તેમજ ખીળાં યાત્રા વગેરે કલ્યાણીનાં સાધનોથી જે કંઈ ચિત્તશુદ્ધિ વગેરે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ ફળને મારો બક્ત મારા બક્તિ-યોગથી અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે. એટલું જ નહિં પણ તે કદાચ સ્વર્ગ, મોક્ષ કે મારા ધામ વૈકુંઠને પણ ઇચ્છે તો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧૬. ભક્તિયોગેન મન્નિષ્ઠો મદ્ધાવાય પ્રપચતે । મા. ૧૧-૨૫-૩૨

વિષયોભાંથી આસક્તિ દૂર થઈ જેની પરમાત્મામાં પ્રીતિ હોવાનું થઈ તેમાં સ્થિરતા થાય છે, તે મને (આત્મસ્વરૂપને) પામે છે.

૭. ભક્તિ લઘ્વવતઃ સાધોઃ ક્ષિમન્યવધશિષ્યતે ।

મદયતન્તગુણે બ્રહ્મણ્યાનન્દાનુભવાત્મનિ ॥ મા. ૧૧-૨૬-૩૦

હે સત્પુરુષ! અનંત ગુણોવાળા અને આનંદાનુભવસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ મારામાં જેણે બક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તેના પુરુષને કયું ફળ મેળવવું આવી રહે છે? (અર્થાત્ તેને સર્વકંઈ મળી ચૂક્યું છે.)

૮. મધિસ્મૃતિઃ કૃષ્ણવદારવિન્દ્યોઃ

ક્ષિણોત્યમદ્રાણિ શમં તનોતિ ચ ।

સત્ત્વસ્ય શુદ્ધિ પરમાત્મભક્તિ

જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનવિરાગયુક્તમ્ ॥ મા. ૧૨-૧૨-૫૪

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં ચરણકમળને કદી વિચારવાં નહિ. કારણ કે તે અમગનનો નાશ કરે છે, શાંતિ આપે છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરે છે, પરમાત્મા વિષે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સહિત વિજ્ઞાન આપે છે.

૧૦. યેષાં ચિત્તે ઘસેન્દ્રક્તિઃ સર્વવા પ્રેમરુપિણી ।

ન તે પશ્યન્તિ કોનાશં સ્પર્ગ્નેડપ્યમલમૂર્તય ॥ મા. મા. ૨-૧૬
જેમના ચિત્તમાં સદા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વસે છે તે નિર્માળ પુરુષો સ્વપ્ને પણ યમને જોતા નથી.

૧૦. ન તપોભિર્ન વેદૈશ્ચ ન જ્ઞાનેનાપિ કર્મણા ।

હરિર્હિ સાષ્યતે મત્તયા પ્રમાણં તત્ત્વ ગોપિકાઃ ॥ મા. મા. ૨-૧૮
તપશ્ચાર્યાં, વેદાભ્યાસ, કે કર્મથી શ્રીહરિ વશ થતા નથી, પણ ભક્તિથી જ વશ થાય છે, તેમા ગોપીઓ દર્શાવતી છે.

૧૧. દુઃખદારિદ્યદૌર્ભાગ્યપાપપ્રક્ષાલનાય ચ ।

કામક્રોધજયાર્થં હિ કલોઃ ધર્મોડપમોરિત ॥ મા. મા. ૨-૧૪

દુઃખ, દારિદ્ર્ય, દુર્ભાગ્ય, પાપનિવારણ, અને કામ તથા ક્રોધના

જપ માટે કલિયુગમા આ જ (ભક્તિ) શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

૧૨. વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગ પ્રયોજિત ।

જનપત્યાશુ વૈરાગ્ય જ્ઞાનં ચ યદ્દેતુકમ્ ॥ મા. ૧-૨-૭

ભગવાન વાસુદેવમા યોજ્યો ભક્તિયોગ તત્કાળ અદ્વૈતક

(ફલાનુસધાન વગરના) જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૨. શ્રુણ્વતઃ શ્રદ્ધયા નિત્ય શૃણતશ્ચ સ્વચેષ્ટિતમ્ ।

કાલેન નાતિદીર્ઘેણ ભગવાન્વિશત્તે હૃદિ ॥

પ્રવિપ્રકર્ણેરન્ધ્રેણ સ્વાનાં માવસરોહમ્ ।

ધુનોતિ શમલં કૃષ્ણ. સલિલસ્ય યથા શરદ્ ॥

ઘોતાત્મા પુરુષ. કૃષ્ણ પાદમૂલં ન મુચ્ચતિ ।

મુક્તસર્વપરિકલેપ. પાન્થઃ સ્વશરણં યથા ॥ મા. ૨-૮-૪-૬

જે મનુષ્ય ભગવાનના ચરિત્રોને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળે છે તથા ગાય છે, તેના હૃદયમાં ભગવાન અત્ય સમયમાં પ્રવેશ કરે છે, જેમ ચરદ્ નાણું જળના મેલને દૂર કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભક્તોના હૃદયકમળમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાં રહેલાં સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે. જેમ મુસાફરીથી આવેલો મનુષ્ય પોતાના ઘરને છોડતો નથી, તેમ નિષ્પાપ થયેલો પુરુષ રાગદ્વેષ વગેરે સર્વ કલેશોનો ત્યાગ કરીને શ્રીકૃષ્ણના ચરણમૂળનો ત્યાગ કરતો નથી.

૧૪. ઘાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।

જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનં ચદ્વલ્લદર્શનમ્ ॥ મા. ૩-૧૨-૨૩

વાસુદેવ ભગવાન વિષે યોજેલો ભક્તિયોગ તત્કાળ વૈરાગ્ય તથા અલ્પદર્શન કરાવનારા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૫. एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् ।

परिचर्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परि चर्यया ॥

ધુંભામમાયિનાં સમ્યગ્ ભજતાં માયવર્દનઃ ।

ત્રયો વિશત્યભિમતં ચદ્વલ્લદર્શનમ્ ॥

વિરક્તચ્છન્દિયરતો ભક્તિયોગેન ભૂયસા ।

તં નિરન્તરમાયેન ભજેતાદ્વા વિમુક્તયે ॥ મા. ૪-૮-૫૬-૬૧

જે પ્રમાણે પોતાના મનના બાવ પ્રમાણે શરીર, મન અને વચનથી ભક્તિયુક્ત સેવા વડે સેવાતા ભગવાન નિષ્કપટ ભજન કરતા પુરુષોના બાવને વધારી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-જે પુરુષાર્થોમાંથી મનુષ્યોને જે ઇષ્ટ હોય તે આપે છે. માટે વિષયભોગથી વિરક્ત થયેલા મનુષ્યે સર્વશ્રેષ્ઠ ભક્તિયોગથી નિરંતર બાવપૂર્વક મુક્તિને માટે ભગવાનનું ભજન કરવું.

૧૬. અથાત્મનોર્થભૂતસ્ય યત્તોડનર્થપરમ્પરા ।

સંસૃતિસ્તદ્ વ્યવચ્છેદો મક્ષ્યા પરમયા ગુરોઃ ॥

મા. ૪-૨૬-૨૬

સર્વ પુરુષાર્થસ્વરૂપ આત્માને અજ્ઞાનથી અનર્થોની પરંપરારૂપ પ્રાપ્ત થયેલા આ સંસારની નિવૃત્તિ તો સર્વના ગુરુ શ્રી વાસુદેવ ભગવાનમાં પરમ ભક્તિયોગ કરવાથી જ થાય છે.

૧૭. મહતાં સ્તુત્વ વિપ્રર્ષે ઉત્તમશ્લોકપાદયોઃ ।

છાયાનિવૃત્તચિત્તાનાં ન કુટુમ્બે સ્પૃહામતિઃ ॥ મા. ૫-૧-૩

ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનના ચરણની છાયાવડે જેઓનાં ચિત્ત શાંત થયા હોય છે, તેવા મહાપુરુષોને કુટુંબમાં સ્પૃહા થતી નથી.

૧૮. સકુમ્ભનઃ કૃષ્ણપદારવિન્દ્યો-

નિવેશિતં તદ્ગુણરાગિ ચૈરિદ્ધ ।

ન તે યમં પાશભૂલઃ તદ્ગટાન્

સ્વપ્નેડપિ પશ્યન્તિ દ્વિચીર્ણનિષ્કૃતાઃ ॥ મા. ૬-૧-૧૬

જેઓએ પોતાના મનને પ્રેમપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ચરણ-કમળમાં માત્ર એક જ વાર સ્થાપિત કર્યું, તેઓ તેટલાથી જ પોતાનાં સર્વ પાપોનું પ્રાથશ્રિત કરી રૂપમાં પણ યમદેવ કે તેમના પાશ-ધારી હોતોને ભેતા નથી.

૧૯. અમોઘા ભગવદ્ભક્તિર્નેતરેતિ મતિર્મમ । મા. ૮-૧૬-૨૧

ભગવાનની ભક્તિ જ સફળ થાય છે; બીજા કોઈની નહિ.

૮૧ ભક્તિ વિના જ્ઞાન તથા યશ નિષ્ફળ છે :—

નૈકર્મ્યમપ્યવ્યુત્થાવવર્જિતં

ન શોભતે જ્ઞાનમલં નિરજ્જનમ્ ।

ક્રુતઃ પુનઃ શશ્વદમદ્રમીશ્વરે

ન હ્યર્પિતં કર્મ યદપ્યનુત્તમમ્ ॥

યશ ધિયામેવ પરિશ્રમ. પરા

વર્ણાશ્રમાચારતપશ્ચુતાદિપુ ।

અવિસ્મૃતિઃ શ્રોત્રપાદપદ્મયો-

ગુણાનુષાદધ્વવણાદિર્મિર્દરેઃ ॥ મા. ૧૨-૧૩-૫૨, ૫૩

૮૪ યોગીઓને બલત્વની પ્રાપ્તિ માટે સમગ્રના આત્મારૂપ એવા પરમાત્મામાં 'બક્તિ' જેવો બીજો કાઈ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી
૮૫ બક્તિમાર્ગની ઉત્તમતા :—

૮૬ સંધીચીનો હૃદય લોકે પન્થાઃ ક્ષેમોઽકુતોમયઃ ।

૮૭ સુશીલા સાધવો યજ્ઞ નારાયણપરાયણાઃ ॥ મા. ૬-૧-૧૭

આ બક્તિમાર્ગ જગતમાં કલ્યાણકારી, સર્વ તરફથી નિર્ભય, અને ઉત્તમ માર્ગ છે, કે જેમાં શ્રી નારાયણપરાયણ રહેનારા દયાળુ નિષ્કામ પુરુષો સ્થિતિ કરે છે

૮૮ બક્તિના પ્રકારો અને દૃષ્ટાન્તો :—

કામાદ્ દ્વેષાદ્વ્યાત્સ્નેહાદ્ યથા ભક્ત્યેશ્વરે મન ।

આશ્વેષ્ય તદ્ધ દ્વિત્યા વદયસ્તદ્ગતિં મતા ॥

ગોપ્યઃ કામાદ્ મયાત્કસો દ્વેષાદ્દેવાદયો નૃપાઃ ।

સમ્બન્ધાદ્ વૃષ્ણયઃ સ્નેહાદ્ યૂયં ભક્ત્યા ઘંયં વિમો ॥

મા. ૭-૧-૨૬-૩૦

જેમ બક્તિથી ઈશ્વરમાં મન યોજીને ધણાં મનુષ્યો પરમાત્માની ગતિને પામ્યા છે, તેમ કામથી, દ્વેષથી, ભયથી તથા સ્નેહથી પણ ભગવાનમાં મન યોજીને અનેક મનુષ્યો તેમની ગતિને પામ્યા છે ગોપિકાઓ કામનાથી, કસ ભયથી, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ દ્વેષથી, યાદવો સંબંધથી, તમે (પુષ્કિન્ડર) સ્નેહથી અને અમે (નારદાદિ) બક્તિથી ભગવાનને પામ્યા છીએ

૮૯ બક્તિ-સાધન અજ્ઞાનનાશક છે :—

૯૦ યસ્ય નારાયણો દેવો ભગવાન્ હૃદગત સદા ।

ભક્ત્યા કેવલયાગ્દાનં ધુનોતિ ધ્વાન્તમર્કવત્ ॥ મા. ૭-૧૩-૨

જેના હૃદયમાં ભગવાન નારાયણ દેવ સદાકાળ બિગળે છે, તે જેમ સૂર્ય અધકારને દૂર કરે તેમ કેવળ બક્તિથી જ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે

૮૮ ભક્તિસાધનની સત્યતા (ઈશ્વરપ્રીતિ) —

ત एव नियमाः साक्षात् एव च यमोत्तमाः ।

તપો દાનં વ્રતં યજ્ઞો યેન તુષ્યત્યધોક્ષજઃ ॥ મા. ૮-૧૬-૬૧

જેને લીધે ઇન્દ્રિયોથી પર એવા અધોક્ષજ ભગવાન પ્રસન્ન થાય, તે જ યમ, નિયમ, તપ, દાન, વ્રત અથવા યજ્ઞ છે.

૮૯ ભક્તિની દુર્લભતા —

भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनोनामपि दुर्लभा ॥ भा. ૧૦-૪૭-૨૫

પરમાત્મામાં પ્રવર્તિત થયેલી ભક્તિ મુનિઓને પણ દુર્લભ છે.

૯૦ ભક્તિથી નિધા અને તપની સંજ્ઞતા :—

इदं हि पुंसः तपसः श्रुतस्य वा

स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ।

अविद्युतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो,

यदुत्तमश्लોકगुणानुवर्णनम् ॥ મા. ૧-૫-૨૨

પુરુષનાં તપનું, વ્રતવાગ્દાનું, શાસ્ત્રોનાં પઠનપાઠનનું, તેથી પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિનું અને દાનનું અવિનાશી ફળ પરમાત્માના શુભેનું વર્ણન છે, એમ વિવેકીઓ કહે છે.

૯૧ આદર્શ ભક્તિ :—

नपरिलपन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते

चरणसरोजहंसकुलसङ्गरिस्पृष्टदाः ॥ મા. ૧૦-૮૭-૨૧

આપના (ભગવાનના) ચરિત્રરૂપ ભક્તિથી ભક્ત પુરુષો મોક્ષને, પણ ઇચ્છતા નથી, તે પછી બીજા ઇન્દ્રપદ આદિને તો કેમ જ ઇચ્છે? એટલું જ નહિ, પણ આપના ચરણકમળમાં હંસોની પેઠે રમતા આપના ભક્ત પુરુષોનાં મંડળના સંગથી તે ભક્ત પુરુષોએ પોતાનાં ધરમાર પણ છોડી દીધાં હોય છે.

૯૨ નિષ્કામ ભક્તિની વ્યાખ્યા :—

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविकर्मणाम् ।

सत्य एवैकमनसो धृतिः सत्तमाविकी तु या ॥

અનિમિત્તા માગવતી ભક્તિ- સિદ્ધેર્ગરીયસી ।

જરવત્યાગુ યાં કોશં તિગોર્ણમનલોચયા ॥ મા. ૩-૨૫-૩૨-૩૬

વિકાર રહિત શુદ્ધ મનવાળા પુરુષની વિષયોને અદ્વિતીયરૂપની તથા
ત્રેવળ વેદોક્તા કર્મમાં જ તત્પર રહેનારી ઈન્દ્રિયોનું સત્વમૂર્તિ શ્રીહરિમાં
જ સ્વાભાવિકપણે વતન તેનું નામ 'નિષ્કામ ભક્તિ.' આ ભગવદ્-
ભક્તિ મુક્તિ કરતા પશુ એક છે જડસાગિ જેમ ભોજન કરેલા
અન્નને પચાવી દે છે, તેમ આ ભક્તિ વિગસરીરૂપો તત્કાળ નાશ કરે છે
૯૩. નિષ્કામ ભક્તિપદ્યું રૂપ —

૧. વિસ્તૃત્ય સર્વાનન્યાંચ મામેષં વિશ્વતોમુખમ્ ।

મજ્જત્યનન્યયા ભક્ત્યા તાન્મૃત્યોરતિપારયે ॥ મા. ૩-૨૫-૪૧

જેઓ બધાવ પરિગ્રહોને ત્યજીને સર્વબ્યાપક એવા 'મને
(પરમાત્માને) એકલાને જ અનન્યભક્તિથી બળે છે, તેમને હું
મૃત્યુરૂપ સસારથી તારુ છું.

૨. યસ્યાસ્તિ ભક્તિર્મગધત્યક્રિજ્ઞના

સર્વેર્ગુણેસ્તથ સમાસતે સુરા ।

હરાષમકસ્ય કૃતો મહદ્ગુણા

મનોરથેનાસતિ ધાવતો વહિ ॥ મા. ૫-૧૮-૧૨

જે મનુષ્યની ભગવાનમાં નિષ્કામ ભક્તિ હોય છે, તેનામાં
સર્વ ગુણોની સાથે સર્વ દેવતાઓ નિવાસ કરે છે, જેને શ્રીહરિ પ્રત્યે
ભક્તિ નથી, અતઃ મિથ્યા વિષયમુખમાં જે મનોરથોથી દોડ્યા કરે
છે, તેવા મનુષ્યમાં જ્ઞાન-વેદાગ્રાદિ મહાપુરુષોના ગુણો કયાથી હોય ?
૯૪ નિષ્કામ ભક્તિયોગ્યું લક્ષણ —

મદ્ગુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વેર્ગુહાશયે ।

મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા મદ્દામ્મસોઽમ્બુધી ॥

લક્ષણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હૃદાદ્યતમ્ ।

અદૈતુક્યવ્યવહિતા યા ભક્તિઃ પુરુષોત્તમે । મા. ૩-૨૬-૧૧-૧૨

જેમ ગંગાના જળની સમુદ્રમાં અવિચ્છિન્ન ગતિ થાય છે, તેમ મારા ગુણોનું શ્રવણ થતાં જ. સર્વાન્તર્યામી મારામાં (પરમાત્મામાં) મનની અવિચ્છિન્ન ગતિને નિર્ગુણ બકિતયોગ કહે છે. પુરુષોત્તમ બગવાન પ્રત્યેની બકિત કોઈ પણ રૂણના સંકલ્પથી શૂન્ય અને ભેદ-દર્શનથી રહિત હોય છે.

૯૫ નિષ્કામ ભકિતનું સ્વરૂપ અને રૂણ :-

૧ વાદ્વ્યમાનોઽપિ મદ્ભક્તો વિષયૈરજિતેન્દ્રિયઃ ।
 પ્રાયઃ પ્રમદ્ભયા ભક્ત્યા વિષયૈર્નાભિભૂયતે ॥
 યથાગ્નિઃ સુસમૃદ્ધાગ્નિઃ કરોત્યેઘાંસિ ભસ્મસાત્ ।
 તંથા મદ્વિપયા ભક્તિરુદ્ધવૈર્નાંસિ કૃત્સ્નશઃ ॥
 ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્ય ધર્મ ઉદ્ધવ ।
 ન સ્વાધ્યાયેસ્તપસ્યાગો યથાભક્તિર્મમોર્જિતા ॥
 ભક્ત્યાહમેકયા ગ્રાહ્યઃ શ્રદ્ધ્યાઽઽત્મા પ્રિયઃ સનાત્ ।
 ભક્તિઃ પુનાતિ મન્નિષ્ટા શ્વપાકાનપિ સમ્ભવાત્ ॥
 ધર્મઃ સત્યદ્યોપેતો વિદ્યા વા તપસાન્વિતા ।
 મદ્ભક્ત્યાપેતમાત્માનં ન સમ્યક્પુનાતિ હિ ॥

મા. ૧૧-૧૪-૧૮-૨૨

મારા કોઈ ભક્ત ઇન્દ્રિયોને જીતવાનો અભ્યાસ કરેલો ન હોવાથી કદાચ વિષયોથી આકર્ષાઈ તો પણ દહ બકિતને લીધે વિષયોથી ધણું કરીને તે પરાભવ પામતો નથી. જેમ સારી રીતે પ્રજ્વલિત બનેલો અગ્નિ લાકડાંઓને બસમ કરી દે છે, તેની રીતે મારી અનન્ય બકિત સમગ્ર પાપોને બસમ કરી દે છે. હે ઉદ્ધવ! જુદી પામેલી બકિત-થી નેટલું મારું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, તેટલું યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ કે ત્યાગથી ચતુર નથી. સત્પુરુષોનો પ્રિય અને સર્વનો આત્મા એવો હું (બગવાન) શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવેલી એક બકિતથી જ વશ થાઉં છું: મારી બકિત ચંડાલોને પણ બલિદોષથી પવિત્ર

કરે છે. સત્ય અને દયાયુક્ત ધર્માચરણ અને તપ સહિત વિદ્યા એ પણ મારી બક્ષિથી રહિત મનુષ્યને સારી રીતે પવિત્ર કરી શકતાં નથી.

૨. ઘાગ મદ્ગદ્ગા દ્રવતે યસ્ય ચિત્તં

રુદત્યમોક્ષણં હસતિ ક્વચિચ્ચ ।

વિલજ્જ ઉદ્ગાયતિ નૃત્યતે ચ

મદ્ગત્કિયુક્તો મુવનં પુનાતિ ॥ મા. ૧૧-૧૪-૨૪

જેની વાણી ગળગળી થઈ જાય, ચિત્ત પીગળી જાય, વારંવાર રડે, કોઈ વેળા હસે, કોઈ વેળા લજ્જા રહિત થઈને ઊભે સ્વદે ગાય અને કોઈ વેળા નૃત્ય કરે તેવો મારી બક્ષિથી પુક્ત પુરુષ, જગતને પવિત્ર કરે છે.

૯૬ વૈરાનુષંઘી બક્ષિતનું રૂપ :-

યથા વૈરાનુષન્ધેન માર્યસ્તન્મયતામિયાત્ ।

ન તથા મક્તિયોગેન હતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥

ક્રોઢઃ પેશસ્ફુટા રુદ્ધ કુડઘાયાં તમનુસ્મરન્ ।

સંરમ્ભમયયોગેન વિન્દતે તત્સરૂપતામ્ ॥ મા. ૫-૧-૨૬-૨૭

વૈરાનુષધથી મનુષ્ય જેવો બગવાનમય, ખની, જાય છે, તેવો બક્ષિયોગથી થતો નથી, એમ મારો નિશ્ચય છે. જેમ બમરાએ બીંતમાં કરેલા પોતાના દરમાં પૂરેલો કીડો ક્રોધ તથા બચના યોગથી બમરાનું જ રમરણ કરતાં તેની સમાનરૂપતાને પામે છે, બમરારૂપ ખની જાય છે તેમ માયાથી મનુષ્ય અનેલા બગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં વૈરાનુષધથી તેમના જ ચિંતન વડે પાપરહિત થયેલા પુરુષો બગવાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

૯૭ વૈરાનુષંઘી બક્ષિતનું મહત્ત્વ :

કેચનોદવદ્ધવૈરેણ મક્ત્યા કેચન કામતઃ ।

ન તથા સત્યસંરદ્ધવાઃ સન્નિકૃષ્ટાઃ સુરાદયઃ ॥ મા. ૧૦-૮૫-૪૩

વૈરાનુષધી બક્ષિથી અને (જલિ વગેરે દૈત્યો), અને કામ-વાસનારૂપ બક્ષિથી કેટલાક ઝોપીઓ જેવા બક્ષો આપના

તાદાત્મ્ય બાવને પામ્યા છીએ, તેવા સત્વગુણી દેવો પણ તે બાવને પામી શક્યા નથી.

૯૯ ભક્તિ સર્વની પોષક છે:-

યથા હિ સ્કન્ધશાસ્ત્રાનાં તરોર્મૂલાવસેવનમ્ ।

અથમારાધનં વિષ્ણોઃ સર્વેપામત્મનશ્ચ હિ ॥ મા. ૮-૫-૪૯

જેમ વૃક્ષનાં મૂળમાં કરેલું જળસિંચન તેના થડને તથા ડાળી-ઓને પોષણકર્તા થાય છે, તેમ પરમાત્માનું આરાધન સર્વ પ્રાણી-ઓને તથા પોતાને પણ પોષણકર્તા થાય છે.

૯૯ પ્રેમભક્તિની શ્રેષ્ઠતા:-

પદ્મં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ મા ૧૦-૮૧-૪

જે મનુષ્ય પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ જે કંઈ પ્રેમભક્તિથી મને અર્પણ કરે છે, તેની એ ભક્તિથી અર્પણ કરેલી વસ્તુને હું સ્વીકારું છું. કારણ કે તેનું મન (ભક્તિને લીધે) શુદ્ધ હોય છે.

નવધા ભક્તિ

૧૦૦ નવધા ભક્તિ:-

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણો સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સહયમાત્મનિવેદનમ્ ॥

ઈતિ પુંસાવિતા વિષ્ણો ભક્તિશ્ચેન્નવલક્ષણા ।

ક્રિયતે ભગવત્યક્ષા તન્મન્યેઽધીતમુત્તમમ્ ॥ મા. ૭-૧૫-૨૧-૨૪

વિષ્ણુ ભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવન, પૂજન, વદન, દાસત્વ, મિત્રત્વ અને આત્મસમર્પણ-આ નવ પ્રકારની ભક્તિને પુરુષે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ-ભગવાનમાં અર્પણ કરી લીધી હોય, તેને જ હું ઉત્તમ અધ્યયન માનું છું.

શ્રવણભક્તિ

૧૦૧ શ્રવણ ભક્તિનાં કરણો :-

શુશ્રૂષો. શ્રદ્ધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ।

સ્થાન્મદત્સેવયા વિપ્રાઃ પુણ્યતીર્થનિવેર્ણાત્ ॥ મા. ૧-૨-૧૬

પવિત્ર તીર્થો અને મહાપુરુષોના સેવનથી, ધર્મમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક
ભગવાનની કથાના શ્રવણની ઇચ્છા થાય છે.

૧૦૨ શ્રવણભક્તિના નિયમો :-

બ્રહ્મચર્યમથ સુતિઃ પન્નાશ્વર્યાં ચ મોજનમ્ ।

કથા સમાસૌ ભુક્તિ ચ કુર્યાન્નિત્યં કથાવતી ॥

દ્વિદલં મધુતૈલં ચ મરિષ્ઠાન્નં તથૈવ ચ ।

ભાવદુષ્ટં પર્યુપિતં જહ્યાન્નિત્યં કથાવતી ॥

કામ ક્રોધં મદં માનં મત્સરં લોભમેવ ચ ।

દમ્ભં મોહં તથા દ્વેષં દુરયેચ્ચ કથાવતી ॥

વેદવૈષ્ણવવિપ્રાણાં ગુરુગોવતિનાં તથા ।

કીરાજમહતાં નિન્દાં ઘર્જયેદઃ કથાવતી ॥

રજસ્વલાઃપ્રત્યજ્ઞસ્તેષ્ટપતિતવાત્પકૈરતથા ।

દ્વિજદ્વિઙ્ગેદયદ્વિષ્ણુ ન ચદેદઃ કથાવતી ॥

સત્યં શોચં દયાં મૌનં આર્જવં વિનયં તથા ।

ઉદારમાનસં તદ્વદેવં કુર્યાત્કથાવતી ॥ મા. મા. ૧-૪૫-૫૦

કથાશ્રવણના પ્રતવાળાએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું, નીચે ચૂવું, નિત્ય
કથા શ્રવણ કર્યા પછી પત્રાવત્રિમાં ભોજન કરવું, યોગ્યા, મધ, તેલ,
ભારે અન્ન, બાવડુષ્ટ (દુષ્ટતિથી ભોવાયેલું) અને વાસી અન્ન,
કામ, ક્રોધ, મદ, માન, મત્સર, લોભ, દંભ, મોહ તંચા દ્વેષનો ત્યાગ
કરવો. પેટાની, વૈષ્ણવોની, શુરુઓની, ગાયોની, પ્રતધારીઓની, ઓ-
ઓની, રાગઓની તથા મહાત્માઓની નિન્દા ન કરવી. તેમ જ
રજસ્વલા, આડાલ, મ્લેચ્છ, પતિત, અશ્વરેખરી, બાહ્યબુદ્ધી, તથા
વેદબાહ્ય મનુષ્યો સાથે બોલવું નહીં; સત્ય, પવિત્રતા, દયા, મૌન,
સરળતા, વિનય તેમજ મનની ઉદારતા રાખવી.

૧૦૩ અવણુભક્તિનું ફળ-ચિત્તશુદ્ધિ :—

શુદ્ધિર્નૃણાં ન તુ તથેદય દુરાશયાનાં
વિદ્યાશ્રુતાધ્યયનદાનતપઃક્રિયાભિઃ ।

સત્યાત્મનામૃષમ તે યશસિ પ્રવૃદ્ધ-

સચ્ચૃદ્ધયા અવળસમ્મૃતયા યથા સ્યાત્ ॥ ભા. ૧૧-૬-૯

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય પ્રણી । સત્ત્વગુણવાળા આપના ભક્તોને
આપના ધર્મના અદ્વાપૂર્વકનાં અવણુથી જેવી શુદ્ધિ થાય છે, તેવી
શુદ્ધિ દેવતાઓની ઉપાસના, અભ્યાસ, અધ્યયન, દાન, તપ વગેરે
ક્રિયાઓથી થતી નથી.

૧૦૪ અવણુભક્તિનું ફળ:—

વિશ્વાસો ગુરુષાખ્યેષુ સ્વસ્મિન્દીનત્વમાવના ।

મનોદોષજયશ્ચૈવ કથાયાં નિશ્ચલા મતિઃ ।

પદમાદિ કૃતં ચેત્સ્યાત્ તદા વૈથવણે ફલમ્ ॥ ભા. મા. ૫-૪૫

કથા અવણુ કરતી વખતે, ગુરુનાં વાક્યો ઉપર વિશ્વાસ, પોતાનામાં
દીનપણીની ભાવના, મનના દોષોનો જય અને કથામાં નિશ્ચલ
શુદ્ધિ-ધર્મતાદિ ક્યું હોય તો જ તેનું (અવણુભક્તિનું) ફળ મળે છે.

૧૦૫ અવણુભક્તિની યોગ્યતા :—

લોકવિત્તધનાગારપુત્રચિન્તાં વ્યુદસ્ય ચ ।

કથાચિન્તઃ શુદ્ધમતિઃ સ લમેત્ફલમુત્તમમ્ ॥ ભા. મા. ૬-૩૭

લોક, દ્રવ્ય, ધન, ધર અને પુત્રચિન્તા હોડી દહને જે મનુષ્ય
કેવળ શુદ્ધ શુદ્ધિ રાખી કથાઅવણુમાં એકાગ્ર બને છે તે જ અવણુનું
ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૦૬ અવણુભક્તિનું ફળ :—

૧. સ્વપુરુષમપિ વીક્ષ્ય પાશહસ્તં,
ઘટ્ટિતિ યમઃ કિલ તસ્ય કર્ણમૂલે ।

પરિહર ભગવત્કથાસુ મત્તાન્

પ્રમુરદમન્યનૂનાં ન વૈષ્ણવાનામ્ ॥ ભા. મા. ૬-૧૬

૪મદેવ પણ પોતાના પાંચધારી સેવકોને તેમના કાનમાં કહે છે કે:—‘ભગવાનની કથાઓમાં મસ્ત રહેનારા પુરુષોનો ત્યાગ કરજો, તેઓને અહીં લાવશો નહિ. કેમકે હું ખીળ મનુષ્યોનો સ્વામી છું, વૈષ્ણવોનો નહીં.’”

૧. પિવન્તિ ચે ભગવત્ સાત્મનઃ સતાં

કથામૃતં થવણપુટેષુ સમ્મૃતમ્ ।

પુનન્તિ તે વિપયવિદૂપિતાશયં

વ્રજન્તિ તચ્ચરણસરોરુદ્ધાન્તિકમ્ ॥ મા. ૨-૨-૨૭

જે મનુષ્યો સજ્જનોના આત્મસ્પર્શપે પ્રકાશતા શ્રી ભગવાનના કથામૃતનું કાનરૂપી પડીવાઓમાં ભરીને પાન કરે છે, તેઓ વિષ-યોથી મહિન કરાયેલા પોતાનાં મનને પવિત્ર કરે છે અને ભગવદ્ધરણારવિંદને પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. દરે. પવાનુસ્મૃતિર્નિર્વૃત્તસ્ય

સમસ્તદુઃસ્વાત્મયમાશ્નુ ઘટે

મા. ૨-૫-૧૩

પરમાત્માનાં ચરણારવિંદનાં સ્પર્શથી શાંત થયેલા મનુષ્યનાં સમગ્ર દુઃખોનો તત્કાળ નાશ પામે છે.

૧૦૭ કથાશ્રવણ પવિત્ર કરનાર છે :—

વાસુદેવકથાપ્રશ્નઃ પુરુષાંસ્તોન્પુનાતિ દ્વિ ।

વક્ષારં પૃચ્છર્કં શ્રાતૃંસ્તસ્તપાદસલિલં યથા ॥ મા. ૧૦-૧-૧૬

જેમ ભગવાનના ચરણકમળનું જળ-મંથન તથા જળાતને પવિત્ર કરે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણકથાનો પ્રશ્ન પણ વક્તા, પૃચ્છક તથા શ્રોતાને પવિત્ર કરે છે.

૧૦૮ કથાશ્રવણ આનન્દદાયક છે :—

સતામયં સારમૃતાં નિસર્ગો

૧. યદર્થવાણીશ્રુતિચેતસામપિ । ૨.

પ્રતિક્ષણં નવ્યવદ્ચ્યુતસ્ય યત્ -

સ્ત્રિયાવિદાનામિવ સાધુવાર્તા ॥

મા. ૧૦-૧૨-૨

જેમ લંપટ પુરુષોને ઓઝોની વાતો પ્રતિશ્વે નવી નવી અને સારી લાગે છે, તેમ જોઝોની વાણી, કાન તથા ચિત્ત કેવળ ભગવાનની કથા માટે જ હોય એવા સારથાહી સત્પુરુષોને ભગવાનની કથા ક્ષણે ક્ષણે નવી અને સારી લાગે છે.

કીર્તનભક્તિ

૧૦૯ કીર્તનભક્તિશુ ઇળ :-

૧. સદ્ગોત્યમાનો ભગવાનનન્ત.

શ્રુતાનુભાવો વ્યસનં હિ પુંસામ્ ।

પ્રવિશ્ય ચિત્તં વિધુનોત્પશેષં

યથા તમોડકોડ્ઝમિવાતિવાતઃ । મા. ૧૨-૧૨-૪૭

જેમના પ્રભાવનું શ્રવણ કર્યું હોય એવા અનંત ભગવાનનું જે કીર્તન કરવામાં આવે છે, તો તે ભગવાન મનુષ્યોના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરીને સુખ જેમ અધકારનો નાશ કરે છે અને મોટો પવન જેમ વાદળોને વિખેરી નાંખે છે, તેમ મનુષ્યોનાં સમગ્ર હૃદયોને નાશ કરે છે.

૨. યત્કલં નાસ્તિ તપસા ન યોગેન સમાધિના ।

તત્કલં લભતે સમ્યક્ કલો કૈશવકીર્તનાદ્ ॥ મા. મા. ૧-૬૯

માણસ તપ, યોગ કે સમાધિથી જે ઇળ મેળવતો નથી, તે ઇળ કલિયુગમાં શ્રીકૃષ્ણકીર્તનથી મેળવે છે.

૩. તદેવ રમ્ય રુચિરં નવં નવં

તદેવ શાશ્વત્ત્વમસો મહોત્સવમ્ ।

તદેવ શોકાર્ણવશોષણં નૃણાં

યદુત્તમત્કોરુપશોડનુગીયતે મા. ૧૨-૧૨-૪૯

ઉત્તમજોડ પરમાત્માના વેશનું કીર્તન રમ્ય, સુન્દર, નિત્ય નવીન રૂપથી મનને આનંદિત કરનાર અને સારસ્વ શીકસમુદ્ધનો નાશ કરનાર છે.

૪. નામસકૃત્તં યસ્ય સર્વગપ્રણાશનમ્ ।

પ્રણામો દુઃસમનસ્તં નમામિ દરિ પરમ્ ॥ મા. ૧૨-૧૨-૨૩

જેમનાં નામનું કીર્તન સર્વ પાપોને નાશ કરનારું છે, અને જેમને કરેલા પ્રણામ સર્વ દુઃખોને શાન્ત કરે છે, તે પરમેશ્વર શ્રીહરિને હું નમસ્કાર કરું છું.

૧૧૦ કીર્તનમહિતની મહત્તા :—

૧. एतन्निविद्यमानानामिच्छतामकुतोमयम् ।

યોગિતાં નૃપ નિર્ણતિં હરેર્નામાનુકીર્તનમ્ ॥ મા. ૧-૧-૧૧

હે રાજા ! નિર્વેદ પામતા યોગીઓ માટે પણ પરમાત્માના નામસ્વરૂપનું કીર્તન સર્વ લય અને દુઃખમાંથી મુક્ત કરનારું છે, એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૨. अहो वत श्वपचोऽतो गरीयान्

यज्जिह्वायै वर्तते नामतुभ्यम् ।

તેપુસ્તપસ્તે જુહુષુઃ સસ્તુરાયાં

ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥ મા. ૧-૧૧-૫

જેની જીભના ટેરવે આપનું (ભગવાનનું) નામ રહેલું હોય છે તેવો ચાંડાળ પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જેઓ આપનાં નામનું જ રહસ્ય (કીર્તન) કરે છે તેઓએ જ વાસ્તવિક તપ, હોમ, તીર્થ-સ્નાન, સદાચાર, અને વેદાધ્યયન કર્યો છે.

૩. मन्त्रतस्तन्मन्त्रद्विचित्रं देशकालार्दवस्तुतः ।

सर्वं करोति निश्चिच्छत्रं नामसद्कीर्तनं तच्च ॥ મા. ૮-૨૩-૧૬

માત્ર આપનું ભગવાનનું નામકીર્તન જ મંત્ર, તંત્ર, દેશ, કાળ, પાત્ર અને દક્ષિણા વગેરે વસ્તુથી જે કંઈ અપૂર્ણ રહ્યું હોય, તે સર્વને પરિપૂર્ણ કરે છે.

સ્મરણભક્તિ

૧૧૧ નામસ્મરણની મહત્તા :—

૧. न निर्गुणैरुदितैर्ब्रह्मवादिभि-

स्तथा विंशुद्धयत्तद्वचान्मતાदिभिः ।

યથાદરેનામપદૈરુદાહૃતૈ-

સ્તદુત્તમશ્લોકગુણોપલમ્ભકમ્ ॥ મા. ૬-૨-૧૧

વેદવાદી મહાપુરુષોએ પ્રતાદિ જે જે પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યા છે, તેનાથી પાપી જેવો શુદ્ધ થતો નથી, તેવો શ્રીહરિનાં નામોચ્ચારણથી શુદ્ધ થાય છે. સાથેસાથે તે નામોચ્ચારણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવનાર પણ થાય છે.

૧. નૈકાન્તિકં તદ્દિ કૃતેડપિ નિષ્કૃતે,

મન. પુનર્ધાવતિ ચેદસત્યથે ।

તત્કર્મે નિર્હારમભીષ્તતાં હરે-

શુણ્ણાસ્તુવાદ. શ્લુ સત્ત્વમાયનઃ ॥ મા ૬-૨-૧૨

સાત્ત્વોર્મા જે જે પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલા છે, તે પાપની વાસનાને સદતર દૂર કરનારાં થતાં નથી; કારણકે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય છે, તો પણ ફરી મન પાપને માર્ગે દોડી જાય છે. માટે પાપ-કર્મનો સમૂળગો વિનાશ કરવા ઈચ્છના પુરુષોએ તો શ્રીહરિનાં શુણ્ણાસ્તુવાદેય પ્રાયશ્ચિત્ત જ કરવું જોઈએ; કારણકે એ પ્રાયશ્ચિત્ત ચિત્તને પણ શુદ્ધ કરનાર છે.

૨. સાદૈત્યં પારિઠાસ્યં વા સ્તોમં દ્વેલગમેષ વા ।

ધૈરુણ્ણનામઘ્રદ્વાગમશેવાઘદરં વિમુઃ ॥

પતિતઃ સ્વલિતો મમ્મઃ સમ્વદસ્તત્ત આદતઃ ।

હરિરિત્યયશેનાહ પુમાર્ધાદિતિ યાતનામ્ ॥ મા. ૬-૨-૧૪-૧૫

શેષ પણ સંકેતથી, મરકરીમાં, શેષ માવનનો આચાર પૂર-

વામાં અથવા તિરસ્કારથી પણ વૈકુંઠે ભગવાનનું નામ લીધું હોય, તો પણ તે સમગ્ર પાપોને દૂર છે. પડતાં પડતાં, ઠેકર વાગતાં, ચરીર ભાંગતી વેળા, સર્પાદિના દય વખતે, તાવ વગેરેના દાક સમયે, અથવા લાકડી વગેરેના માર વખતે પણ પરાધીન અવસ્થામાં 'હરિ' એ પ્રમાણે નામોચ્ચારણ કરતો મનુષ્ય વેદના પામતો નથી.

૪. અઘાનાદયથા ધાનાદુત્તમશ્લોકનામ યત્ ।

સકોતિતમયં પુણ્યં વહેવેધો યથાનલઃ ॥ મા. ૬-૨-૧૮

અદાનથી કે યાનથી ભગવાનનું કરેલું નામોચ્ચારણ અગ્નિ જેમ કાંઈને બાળી નાખે તેમ મનુષ્યનાં પાપને બરમ કરે છે.

૫. યથાગદં વીર્યતમમુપયુક્તં યદ્દચ્છયા ।

અજ્ઞાનતોડપ્યાત્મગુણં કુર્યાન્મંત્રોડપ્યુદાહતઃ ॥ મા. ૬-૨-૧૧

જેમ કાંઈ બળવાન ઔષધનો અભણતા અશક્તિએ પણ ઉપયોગ કર્યો હોય તો પણ તે ઔષધ તેનાથી અભણવાને પણ પોતાનો મુશ્કેલી બતાવે છે, તેમ નામમંત્ર પણ પોતાનો પ્રભાવ અદાનીને પણ દર્શાવે છે.

૬. ત્રિયમાણો હરેન્નામિ ગુણન્ પુત્રોપચારિતમ્ ।

અજ્ઞામિલોડપ્યગાદ્યામ કિં પુનઃ શ્રદ્ધયા ગુણન્ ॥ મા. ૬-૨-૪૧

અભિલભે મરતાં મરતાં પોતાના પુત્રના નામે પણ ભગવાનનું નામ લઈ વૈકુંઠમાં ગયો, તો જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાથી ભગવાનનું નામકીર્તન કરે, તે વૈકુંઠમાં જાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

પાદસેવનભક્તિ

૧૧૨ પાદસેવનભક્તિનું રૂપ :—

બોધેપસંકલેશચમં વિધતે

ગુણાનુવાદશ્રવણં મુરારેઃ ।

કુત- પુનસ્તચ્ચરણારવિન્દ-

પરાગસેવાતિરાત્મલભ્યા ॥

મા. ૩-૫-૧૪

જો મુરારિ ભગવાનના ગુણાનુવાદનું શ્રવણમાત્ર પણ સમગ્ર કલેશોની શાંતિ કરે છે, તો ભગવાનના ચરણારવિન્દની સેવાની પ્રીતિ સમગ્ર કલેશોને શાન્ત કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

અર્ચનભક્તિ

૧૧૩ અર્ચનભક્તિનાં સાધનો :—

અર્ચાર્ચા સ્થણ્ડિલેડગ્નાં યા સૂર્યે વાપ્સુ હૃદિ દિજે ।

દ્રવ્યેણ પ્રક્રિયુકોડર્ચેત્ સ્વગુરુમ મમાયયા ॥ મા. ૧૧-૨૦-૧

ભક્તિયુક્ત મનુષ્યે પ્રતિમામાં, ભૂમિમાં, સૂર્યમાં, જળમાં, હૃદયમાં કે સાહજીમાં દ્રવ્યથી પોતાના ગુરુરૂપ એવા મારી (શ્રીહરિની) નિષ્કપટપણે પૂજા કરવી.

૧૧૪ અર્થનભક્તિતુ ડુંગ :—

અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારધીઃ ।

તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન યજેત પુરુષં પરમ્ ॥

પતાવાનેવ યજ્ઞતામિહ નિઃશ્રેયસોદયઃ ।

ભગવત્યચ્છલો ભાવો યદ્ભાગવતસદ્ગતઃ ॥ મા. ૨-૨-૧૦, ૧૧

ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા સકામ, નિષ્કામ કે મુમુક્ષુ ભક્તે તીવ્ર ભક્તિયોગથી પરમપુરુષ-પૂર્ણ પરમાત્માનું જ પૂજન કરવું. દેવના કોઈ પણ સ્વરૂપને પૂજવાથી થતો પરમ લાભ તો એ જ છે કે ભક્તોના સંગથી ભગવાનમાં અચળ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય.

૧૧૫ અર્થનભક્તિ શ્રદ્ધા પ્રમાણે ડુંગ આપે છે :—

મમાર્ચનં નાર્હતિ ગન્તુમન્યથા

શ્રદ્ધાનુરૂપં ફલદેતુકત્વાત્ ॥ મા. ૮-૧૭-૧૭

મારું (ભગવાનનું) પૂજન શ્રદ્ધાને યોગ્ય ડુંગ આપવામાં કારણ-જૂત હોવાથી નિષ્ફળ થતું નથી.

૧૧૬ અર્થન નિષ્ફળ જતું નથી :—

ન વૈ જ્ઞાતુ મૃપેય સ્યાત્ પ્રજાધ્યક્ષ મદર્હણમ્ ॥ મા. ૩-૨૧-૨૪

હે પ્રમપતિ ! મારું પૂજન કદી નિષ્ફળ થતું જ નથી.

દાસ્યભક્તિ

૧૧૭ ભગવાનની સેવા સર્વાર્થસાધન છે :—

તત્તજ્ઞમ્ તાનિ કર્માણિ તદાયુસ્તન્મનો વચઃ ।

નૃણાં યેનેહ વિશ્વાત્મા સેવ્યતે હરિતીશ્વરઃ ॥ મા. ૪-૨૧-૯

મનુષ્યોનાં જન્મ, કર્મ, આયુષ્ય, મન અને વાણી તે જ છે, કે જેના વડે જગતના આત્મા અને ઈશ્વર શ્રીહરિની સેવા થઈ શકે.

આત્મનિવેદનભક્તિ

૧૧૮ આત્મનિવેદન-ભક્તિનું સ્વરૂપ :—

કાयेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा

बुद्ध्याऽऽत्मना वानुसृतस्वभावात् ।

કરોતિ યદત્ સકલં પરસ્મૈ

નારાયણાયેતિ સમર્પયેત્તત્ ॥

મા. ૧૧-૨-૧૬

શરીર, વાણી, મન, ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ કે અહંકારથી અનુસરાયેલા સ્વભાવથી મનુષ્ય જે જે કર્મ કરે, તે તેણે નારાયણ ભગવાનને સમર્પણ કરવું.

૧૧૯ આત્મનિવેદનભક્તિનું સ્વરૂપ :—

अस्मानृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् ।

परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥

आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् ।

मङ्गलकपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥

मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणम् ।

मद्वर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥

मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च ।

इष्टं वृत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद् वत तपः ॥

एवं धर्मेर्मुप्याणामुद्धवाત્મનિવેदनम् ।

મનિ સજ્જાયતે ભક્તિઃ કોઽન્યોઽર્થોઽસ્યાઽવશિષ્યતે ॥

અમૃતગુહ્ય એવી મારી (પરમાત્માની) કથામાં નિરન્તર શ્રદ્ધા, નિત્ય ભગવાનનું કીર્તન, તેમની પૂજા કરવામાં આસક્તિ, સ્તુતિઓથી ઈશ્વરનું સ્તવન, સેવા કરવામાં નિત્ય આદર, સર્વ અંગોથી પ્રભુને વંદન, ભગવાનના ભક્તોનું બહુમાન, સર્વ ગ્રાણીઓમાં ઈશ્વરબુદ્ધિ, પ્રભુપ્રીત્યર્થે શરીરનો પચાપત્ત, વાણી વડે પરમાત્માના ગુણોનું વર્ણન, મનનું પ્રભુમાં સમર્પણ, સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ, પ્રભુનાં ભગ્નને

મોટે ધન, ભોગ તથા સુખનો ત્યાગ કરવો, યજ્ઞ, દાન, હોમ, જપ, વ્રત તથા તપ વગેરે જે કંઈ ભગવત્પ્રીત્યર્થે થાય તેનાથી ઈશ્વર-ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. હે ઉદ્ધવ ! એ પ્રમાણે ધર્મોથી આત્મ-સમર્પણ કરનારા મનુષ્યોને પરમાત્મામાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, એટલે પછી તેમને અન્ય કોઈ વસ્તુ મેળવવાની બાકી રહેતી નથી.

૧૨૦ આત્મનિવેદન-ભક્તિનાં સાધનો :—

ધર્માર્થકામ રૂતિ યોઽભિદ્વિતસ્ત્રિવર્ગ

ઈક્ષ્ણા ધર્મી નયદમૌ વિવિધા ચ વાર્તા ।

મન્યે તદેતદ્વચ્ચિલં નિગમસ્ય સત્યં

સ્વાત્માર્પણં સ્વસુહૃદઃ પરમસ્ય પુંસઃ ॥ મા. ૭-૬-૨૬

ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગ, તેને સંપાદન કરવા માટેની આત્મવિદ્યા, તર્કશાસ્ત્ર, દંડનીતિ તથા આજીવિકાની વૃત્તિઓ આ સર્વ વેદનાં પ્રતિપાદિત તત્ત્વો છે. એની કૃતાર્થતા મિત્રરૂપ પરમાત્માને આત્મસમર્પણ કરવાનાં સાધન તરીકે ગણવામાં છે, એમ હું (પ્રહલાદ) માનું છું.

૧૨૧ આત્મનિવેદનભક્તિનું ફળ :—

૧. ન મય્યાવેશિતધિર્વાં કામઃ કામાય કલ્પતે ।

મર્જિતાઃ ક્વચિતા ધાના પ્રાયો ધીજાય નેષ્યતે ॥

મા. ૧૦-૧૧-૧૬

જેઓએ મારામાં જ-આત્મસ્વરૂપમાં જ-શુદ્ધિને સ્થિર કરી હોય છે, તેઓની ઈચ્છાઓ સાંસારિક પદાર્થોને, જેવી રીતે શેકી નાખેલું અથવા રાંધી નાખેલું ધાન્ય જગતું નથી તેમ ઈચ્છતી નથી.

૨. યદ્યદિષ્ટતમં લોકે યચ્ચાત્તિપ્રિયમાત્મનઃ ।

તત્તન્નિવેદયેન્મહ્યં તદાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥ મા. ૧૧-૧૧-૪૧

આ દુનીઆમાં જે જે પોતાને પ્રાપ્ત થવાની અને યથેલી અતિપ્રિય વસ્તુઓ હોય તે પ્રભુને (તેની જરૂરવાળા મનુષ્યોને) સમર્પણ કરવી. આમ કરવાથી ભક્ત અનન્ત સ્વરૂપને પામે છે.

૩. મર્ત્યો યદા ત્યક્તસમસ્તકર્મા

નિવેદિતાત્મા વિચિકીર્ષિતો મે ।

તદામૃતત્ત્વં પ્રતિગચ્છમાનો

મયાઽઽત્મમૂયાય ચ કલ્પતે વૈ ॥ મા. ૧૧-૨૬-૩૪

મનુષ્ય જ્યારે સમસ્ત કર્મોત્તે ત્યાગ કરી મને પોતાનો આત્મા અર્પણ કરી દે છે, ત્યારે તેને સર્વોત્કૃષ્ટ બનાવવાની મને ઇચ્છા થાય છે. ત્યારપછી મુક્તિ પામતો તે મનુષ્ય મારી સાથે એકતા પામી મારા સમાન અર્થસ્વવાળો થાય છે.

૪. માતેકમેવ શરણમાત્માનં સર્વદેહિનામ્ ।

યાદ્વિ સર્વાત્મભાવેન મયા સ્વા હ્યકૃતોભયઃ ॥ મા. ૧૧-૧૨-૧૫

સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા એવા મને (બળવાનને) એકલાને જ સર્વાત્મભાવથી શરણે આવવાથી મારે લીધે જ તમે સર્વ તરફથી નિર્ભય થશો.

૫. મય્યર્પિતાત્મનઃ સખ્ય નિરપેક્ષસ્ય સર્વતઃ ।

મયાત્મના સુખં યત્તત્ કુતઃ સ્વાદ્વિપયાત્મનામ્ ॥

ધર્મિક્ષ્ણસ્ય દાન્તસ્ય શાન્તસ્ય સમચેતસઃ ।

મયા સન્તુષ્ટમનસઃ સર્વાઃ સુખમયા વિશઃ ॥

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિભ્યં

ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપતયમ્ ।

ન યોગસિદ્ધોરપુનર્ભવં વા

મય્યર્પિતાત્મેઽહતિ મદ્વિનાન્યત્ ॥ મા. ૧૧-૧૪-૧૨-૧૬

હે મનુષ્ય ઉદ્ધવ ! જે મનુષ્યે મારામાં ચિત્ત રચાવી દીધું હોય છે અને સર્વ વિષયોની તૃષ્ણા તથા દીધી હોય છે, તેવા મનુષ્યને તેના આત્મસ્વરૂપે પ્રકટેલા મારા વડે જેવું સુખ થાય છે, તેવું સુખ વિષયોની વાસનાવાળા માણસોને ક્યાંથી ? અપરિગ્રહી, બાહ્ય અને આભ્યન્તર વૃત્તિઓનું ચમન કરનાર, સમાન ચિત્તવાળા અને કેવળ મારાથી જ સંતોષી રહેનાર મારા ભક્તની બધી દિશાઓ સુખમય

છે મને આત્મસમર્પણ કરનારને ધ્યાનનું સ્થાન, ઇન્દ્રપદ, સાર્વ-
ભૌમત્વ (ભૂમિનું એકચક્રનર્તીપણું), રસાતલનું આધિપત્ય, યોગીની
અણિમાદિ સિદ્ધિઓ અથવા મોક્ષ પણ લેઈતો નથી આત્મનિવેદન
કરનાર મારા લક્ષ્યને માગ મિત્રાદી બીજી કઈપણ લેઈતું નથી.

(૫) ગુરુ

૧૨૨ ગુરુની મહત્તા

૧ ચિન્તામણિલોકસુર્ય સુરદ્વ સ્વર્ગસંપદમ । ✓

પ્રયચ્છતિ ગુરુ પ્રીતો વૈકુણ્ઠ યોગિદુર્લભમ્ ॥ મા મા ૧-૮

ચિતામણિ (ઈન્દ્રેલી વસ્તુ આપનાર મણિ) લૌકિક સુખ આપે
છે, ઇન્દ્ર પ્રસન્ન થાય તો સ્વર્ગસંપત્તિ આપે છે, પણ ગુરુ પ્રસન્ન
થાય તો યોગીઓને પણ દુર્લભ વૈકુણ્ઠયોગ આપે છે. અથવા વૈકુઠ
એટલે લગવાનને આપે છે

૨ દ્વયુ સ્તિગ્ધસ્ય શિષ્યસ્ય ગુરવો ગુહ્યમપ્યુત ।

મા ૧-૧-૮, ૧૦-૧૩-૩

સ્તેષ્ઠપાન શિષ્યને ગુરુઓ ગુપ્ત રહસ્ય પણ કહે છે

૧૨૩ અજ્ઞાતી ગુરુ તથા શિષ્યની નિંદા

અચશ્ચુરન્ધસ્ય યથાઽગ્રણીરૂત-

સ્તથા જનસ્યાવિદુષોઽવુષો ગુરુ. મા. ૮-૨૪-૫૦

અજ્ઞાતી મનુષ્ય બીજા અવિદ્યાનને પોતાનો ગુરુ કરે, તો તેની
દશા આધ્યા આધ્યાને દોરે તેના જેવી થાય છે.

૧૨૪ કર્તવ્યવિમુખ ગુરુ વગેરેની નિષ્ફળતા

ગુરુર્ન સ સ્યાત્સ્વજનો ન સ સ્યાત્

પિતા ન સ સ્યાત્જનનો ન સા સ્યાત્ ।

દૈવં ન તત્સ્યાન્ન પતિશ્ચ સ સ્યા-

ન્નપ્રોચયેદ. સમુપેતઃપ્રત્યુમ્ ॥ મા. ૫-૫-૧૮

જે મનુષ્ય મૃત્યુરૂપ સ સારમાં સ્વપ્નાઈ પડેનાને ઊઠારી ઇતે

નથી, તે મનુષ્ય ગુરુ, સ્વજન, પિતા, માતા, દૈવ અથવા પતિ હોય
તો પણ નિરર્થક છે.

દત્તાત્રેયના ચોવીસ ગુરુઓ

૧૨૫ ૧ લો ગુરુ પૃથ્વી : : ગુણ ક્ષમા

મૃતૈરાકમ્યમાણોઽપિ ઘીરો દૈવવશાનુગૈઃ ।

તદ્વિદ્વાન્ન ચલેન્માર્ગાદન્યશિક્ષં ક્ષિતેર્વતમ્ ॥ મા. ૧૧-૭-૧૭

પૃથ્વીને પ્રાણીઓ પણ વડે દબાવે છે, છતાં તે પોતાના સ્થાનથી
અલિત થતી નથી, તેમ દૈવને વશ થનારા પ્રાણીઓ દબાવે-દુઃખ દે
તો પણ ધીર પુરુષે પોતાના માર્ગથી અલિત થવું નહિ. આ મત હું
પૃથ્વી પાસેથી શીખ્યો છું.

૧૨૬ ૨ જો ગુરુ પર્વત, : : ગુણ પરોપકાર :—

શશ્વત્પરાર્થસર્વેદઃ પરાર્થેકાન્તસમ્ભવઃ ।

સાધુઃ શિક્ષેત મૃમૃત્તો નગશિવ્યઃ પરાત્મતામ્ ॥ મા. ૧૧-૭-૨૮

પર્વતની સર્વ એકાઓ-મંત્રાઓ (પોતાની ઉપર જાડ ઉગાડવા,
ઝરણાં વહેવડાવવાં વગેરે) તથા જન્મ પણ સર્વથા પરોપકાર માટે
જ હોય છે, તેવો પરોપકારિતાનો ગુણ સત્પુરુષે પર્વત પાસેથી
શીખવો જોઈએ.

૧૨૭ ૩જો ગુરુ વાયુ : : ગુણ અસંગ :—

વિપચ્છેષ્વાવિશન્યોગો નાનાઘર્મેષુ સર્વતઃ ।

ગુણદોષવ્યપેતાત્મા ન વિપજ્જેત વાયુવત્ ॥

પાર્થિવેષ્વિદ્ધ વેદેષુ પ્રવિષ્ટસ્તદ્ગુણાશ્રયઃ ।

ગુણૈર્ન યુજ્યતે યોગી ગન્ધૈર્વાયુરિવાત્મદૃક્ ॥ મા. ૧૧-૭-૪૦, ૪૧

વિવેકી પુરુષ ભુદભુદા પ્રકારના અનેક વિષયોમાં પ્રવેશ કરે,
પ્રવૃત્ત થાય તો પણ વાયુની માફક તેમના ગુણદોષોથી અલિપ્ત રહે;
જેમ વાયુ પૃથ્વી વગેરેના મન્દ વગેરે ધર્મોથી યુક્ત થયેલો જણાય
છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ તે તે ધર્મોથી યુક્ત થઈ જતો નથી; સુમધ

અથવા દુર્ગંધનો સ્વીકાર કરી તેને તરત છોડી દે છે, તેવી રીતે આત્મદર્શી પુરુષે પૃથ્વી વગેરે પાંચભૂતોના વિકારમય દેહમાં રહેવા છતાં, દેહના ધર્મેનિ પોતાનાથી જુદા જ સમજવા, એ હું વાયુ પાસેથી શીખ્યો છું.

૧૨૮ ૪થો ગુરુ આકાશ :: ગુણ નિવેપતા :—

તેજોઽઘન્નમયૈર્મયિર્મેઘાદૈર્વાયુનેદ્રિતૈઃ ।

ન સ્પૃશ્યતે નમસ્તદ્વત્કાલસૃષ્ટૈર્ગુણૈઃ પુમાન્ ॥ મા. ૧૧-૭-૪૩

તેજ, જલ, મેઘ વગેરે પદાર્થો વાયુથી પ્રેરાયલા હોવા છતાં તેઓથી આકાશ અલિપ્ત રહે છે, તે પ્રમાણે કાલથી ઉત્પન્ન થયેલ ગુણો-વિકારોથી વિવેકી પુરુષ લિપ્ત થતો નથી. આ હું વાયુ પાસેથી શીખ્યો છું.

૧૨૯ ૫મો ગુરુ જલ :: ગુણ પવિત્રતા :—

સ્વચ્છઃ પ્રકૃતિતઃ સ્નિગ્ધો માધુર્યસ્તીર્યમૂર્નૃણામ્ ।

મુનિઃ પુતાત્યપાંમિત્રમીક્ષોપસ્પર્શકીર્તનૈઃ ॥ મા. ૧૧-૭-૪૭

જલ સ્વભાવથી જ સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, મધુર, મનુષ્યોના તીર્થ-સ્થાનરૂપ અને દર્શન, સ્પર્શ તથા કીર્તનથી સર્વને પવિત્ર કરે છે તેમ મુનિએ પણ જળના મિત્ર એટલે જળની પેઠે સ્વભાવથી જ રાગદ્વેષાદિ મળથી રહિત, સર્વ પર સ્નેહાળ, મધુરભાષી, તીર્થસ્થાન-રૂપ થવું. દર્શન, સ્પર્શ તથા કીર્તનથી સર્વને પવિત્ર કરનાર બનવું.

૧૩૦ ૬ઠો ગુરુ-અગ્નિ :: ગુણ-તેજસ્વિતા :—

તેજસ્યી તપસા દોષો દુર્ધર્ષોદરમાજનઃ ।

સર્વેમક્ષોઽપિ યુક્તાત્મા નાદૃષ્ટે મલમગ્નિવત્ ॥ મા. ૧૧-૭-૪૫

અગ્નિ તેજસ્વી, પ્રદીપ્ત, કોઈનાથી પણ પરાશય કરવાને અસમ્મ, ઉદરરૂપી એક જ પાત્રવાળો અને સર્વભક્ષી છે. તે યુક્તાત્મા (વિવેકી) હોવાથી કાષ્ટ પણ પદાર્થનો મગ પોતે ધારણ કરતો નથી. તેવી રીતે વિવેકી પુરુષે પણ સંસારના પદાર્થોથી મલિન થવું નહિ.

૧૩૧ ૭મો ગુરુ સૂર્ય :: ગુણ એકત્વ :—

બુદ્ધયતે સ્વેન મેદેન વ્યક્તિસ્ય ઇવ તદ્ગતઃ ।

લક્ષ્યતે સ્થૂલમતિમિરાત્માચાવસ્થિતોઽર્કવત્ ॥

મા. ૧૧-૭-૫૧

જેમ સૂર્ય આકાશમાં સ્વસ્વરૂપે એક જ છે તે પણ જલપાત્ર વગેરે ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબિત થતાં ઉપાધિરૂપ થવાથી અનેક સ્વરૂપવાળો થયો હોય, તેમ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓને લાગે છે; તેમ આત્મા એક હોવા છતાં પ્રતિદેહ બિન્ન બિન્ન હોય તેમ અવિવેકી પુરુષને લાગે છે.

૧૩૨ ૮મો ગુરુ કપોત :: ગુણ આસક્તિ :—

નાતિસ્નેહઃ પ્રસક્તો વા કર્તવ્યઃ ક્વાપિ કેનચિત્ ।

કુર્વન્ વિન્દેત સન્તાપં કપોત ઇવ દીનધીઃ ॥ મા. ૧૧-૭-૫૨

મનુષ્યે કોઈ પણ ઠેકાણે અતિશય સ્નેહ કે આસક્તિ ન કરવી, કારણ કે તેમ કરનાર મનુષ્ય હોલાની પેઠે દીનબુદ્ધિવાળો થઈ મેતાપ પામે છે.

૧૩૩ ૯મો ગુરુ પક્ષી :: ગુણ-આસક્તિ :—

યવં કુટુંબ્યશાન્તાત્મા દ્વન્દ્વારામઃ પતત્રિયત્ ।

પુણ્યનકુટુંબ્યં કૃપણઃ સાનુવન્ધોઽવસીવતિ ॥

યઃ પ્રાપ્ય માનુષ્યં લોક મુક્તિદ્વારમપાવૃત્તમ્ ।

શૃદ્ધેષુ સ્થગયત્સકસ્તમારુદ્ધચ્યુતં ઘિદુઃ ॥ મા. ૧૧-૭-૫૩-૫૪

જે કુટુંબી મનુષ્ય અર્થાત મનવાળો બની સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોમાં રચીપચી રહી કૃવળ કુટુંબનું પોષણ કર્યાં કરે છે, તે પંખીની પેઠે પોતાના પરિવાર સાથે દુઃખી થાય છે. જે મનુષ્ય મુક્તિનાં પ્રયત્ન દ્વારા આ મનુષ્યજન્મ પામીને ઓ, પુત્ર, ધર વગેરેમાં આસક્ત રહે છે, તે ખરેખર ઉપર જવા છતાં-મનુષ્યદેહ મેળવ્યા છતાં-પડ્યો છે.

૧૩૪ ૧૮મો ગુરુ અજગર : : ગુણ ઉદાસીનતા :—

ગ્રાસં સુમૃષ્ટં વિરસં મદાન્તં સ્તોકમેવ વા ।

યદ્દૃષ્ટ્યૈવાપતિતં ગ્રસેદાજગરોઽક્રિયઃ ॥

શયીતાદ્વાનિ ભૂરીણિ નિરાહારોઽનુપક્રમઃ ।

યદિ નોપનમેદ્ ગ્રાસો મદ્વાહિરિવ દિષ્ટભુક્ ॥

બોજઃ સદ્બોલયુતં ઘિષ્ણદ્દેહમર્મકર્મકમ્ ।

શયાનો વીતનિદ્રશ્ચ નેદેતેન્દ્રિયઘ્વાનયિ ॥ भा. ૧૧-૮-૨-૪

અજગર કોઈ પણ જાતની ક્રિયા કરતો નથી અને પ્રારબ્ધયોગે જે કંઈ આપતું સ્વાદિષ્ટ અથવા નીરસ, થોડો અથવા વધારે આહાર મળી આવે તે ખાઈ લે છે તેમ ચોખીએ પણ ઉદાસીન રહીને પ્રારબ્ધયોગે જે કંઈ આહાર મળી આવે તે હર્ષશોક વિના ખાઈ લેવો જોઈએ કોઈ વાર પ્રારબ્ધયોગે કંઈ જ ન મળે તો પણ અજગરની જેમ તે મેળવવાના ઉઘમ વિના નિરાહાર પડી રહેતું. ઇન્દ્રિયબળ, મનોબળ અને શરીરબળથી યુક્ત એવા દેહને નિષ્કર્મ જ ધારણ કરવો. કંઈ પણ કામ કરતું નહીં અને આત્મસ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ રાખી પડ્યા જ રહેતું એટલુંજ નહિ પણ સર્વ ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં પણ આત્મલક્ષ્યથી બિજ દિશામાં તેમના પડે કોઈપણ વ્યાપાર કરવો નહિ.

૧૩૫ ૧૧મો ગુરુ સમુદ્ર : : ગુણ મંદીરતા :—

મુનિઃ પ્રસન્નગમ્ભારો દુર્વિગાહ્યા દુરત્વયઃ ।

અનન્તપારો હૃદયોભ્યઃ સ્તિમિતોદ્ ઇવાર્ણયઃ ॥

સમૃદ્ધકાળો દોના વા નારાયણપરો મુનિઃ ।

નોત્સર્પેત ન ગુપ્તેત સરિદ્ધિરિય સામદઃ ॥ भा. ૧૧-૭-૫-૬

મુનિ એટલે સંવચસીલ માણસે પ્રસન્ન નબીર, આજોગી ન સકાપ તેવા અનંતપારવાળા, દુર્બિત ન કરી સકાપ તેવા રિયર પાણીવાળા સમુદ્ર જેવા જનવું. જેમ સમુદ્ર બધી નદીઓના મળવાથી ડગડાઈ જતો નથી અને ઉનાળામાં સુકાઈ જતો નથી તેમ મુનિ એટલે

સંયમશીલ વિવેકી માણસે, ભોગો પ્રાપ્ત થાય અથવા ભોગો ન
હોય ત્યારે હર્ષશોકથી રહિત થઈને નારાયણપર જ રહેવું.

૧૩૬ ૧૨મો ગુરુ પતંગ :: ગુણ વાસના :—

દદ્ધા સ્થિયં વેદમાયાં તદ્ભાવૈરજિતેન્દ્રિયઃ ।

પ્રલોભિતઃ પતત્યન્યે તમસ્યગ્નો પતદ્ભવત્ ॥ મા. ૧૧-૮-૭

મૂઠ પુરુષ ઈશ્વરની આપણે રચેલાં જી, સુવર્ણ, અક્ષકાર,
વસ્ત્ર વગેરે દ્રવ્યોમાં લુબ્ધ મનવાળો થઈને મોહમાં આંધળો બની
અગ્નિમાં પતગિયાની પેઠે નાશ પામે છે.

૧૩૭ ૧૩મો ગુરુ-શ્રમર :: ગુણ સારગ્રહણ :—

સ્તોકં સ્તોકં પ્રસેદ્ પ્રાસં દેહો વર્તેત યાવત્તત્ ।

ગૃહાનર્હિસન્નાતિષ્ઠેદ્ વૃત્તિ માધુકરીં મુનિઃ ॥

અણુભ્યશ્ચ મહદ્ભ્યશ્ચ શાસ્ત્રેભ્યઃ કુશલો નરઃ ।

સર્વતઃ સારમાદયાત્ પુણ્યેભ્ય ઇવ પટપદઃ ॥ મા. ૧૧-૮-૧

ભમરો જેમ દરેક પુષ્પમાંથી થોડું થોડું મધ લે છે, તેમ
મુનિએ પણ દરેક ધેરથી ગૃહસ્થનું મન ન દુખાય તેટલું અન્ન
લેવું અને જોટલાથી યરીર ટકી રહે તેટલો મિત આહાર લેવો.
ભમરો જેમ નાનાંમોટાં પુષ્પોમાંથી સારવસ્તુ-મધ ગ્રહણ કરે છે,
તેમ બુદ્ધિશાળી માણસે નાનાંમોટાં દરેક શાસ્ત્રોમાંથી સાર ગ્રહણ
કરવો.

૧૩૮ ૧૪મો ગુરુ માખી :: ગુણ સંયમ :—

સાયંતનં શ્વસ્તનં વા ન સહ્ગૃહ્ણીત મિશ્રિતમ્ ।

વાણિપાત્રોદરામત્રો મશ્કિકેવ ન સહ્ગૃહ્ણી ॥

સાયંતનં શ્વસ્તનં વા ન સહ્ગૃહ્ણીત મિશ્રુકઃ ।

મશ્કિકા ઇવ સહ્ગૃહ્ણન્ સહ તેન વિનશ્યતિ ॥ મા. ૧૧-૮-૧૧-૧૨

મુનિએ સાંજે ખાવા માટેના અથવા બીજા દિવસ માટેના

અન્નનો પણ પહેલેથી સંગ્રહ કરવો ન જોઈએ. તેણે તે માખીની

પેઠે ગ્રહણ કરવાના વાસણ તરીકે પેટનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

વળી જેમ મહિકા મધપુડમાં મધનો સંગ્રહ કરે છે તેમ સંગ્રહ કરવો ન જોઈએ. કારણ કે સંગ્રહ કરવાથી મહિકા જેમ સધરેલા મધ સાથે નાશ પામે છે, તેમ તેનો પણ દ્રવ્ય સાથે નાશ થાય છે.

૧૩૯ ૧૫મો ગુરુ હાથેલી : - ગુણ કામ —

પદાપિ યુવતિ મિથુર્ન સ્પૃશેદ્ દારવોમપિ ।

સ્પૃશન્કરોચ ચદ્ધ્યેત્ કરિણ્યા અક્લસક્લતઃ ॥ મા. ૧૧-૮-૧૩

મિથુ-ત્યાગીએ લાકડાની બનાવેલી પુતળીનો ય પગથી પણ સ્પર્શ કરવો નહિ; કારણ કે તેમ કરવા જતાં હાથીની જેમ તે બધનમાં પડે છે. આમ માણસ પણ આસક્તિથી બધાઈ દુખી થાય છે.

૧૪૦ ૧૬મો ગુરુ મધમાખી : ગુણ અતિસંગ્રહ —

ન દેવં નોપભોગ્યં ચ લુન્ધૈર્યદ્ દુઃસચિતમ્ ।

મુહુક્તે તદપિ તચ્ચાન્યાં મધુદેવાર્યવિન્મધુ ॥ મા. ૧૧-૮-૧૪

લોભીઆઓએ દુખથી જે કષ્ટ એકદુ કષ્ટ હોય, તેનો દાન દેવામાં કે ઉપભોગ કરવામાં ઉપયોગ થતો નથી જેમ પારધી મધ-માખીઓનું એકદુ કરેલું મધ ભોગવે છે તેમ બીજા જ તેને ભોગવે છે.

૧૪૧ ૧૭મો ગુરુ હરણ : ગુણ અવજ્ઞાસક્તિ : —

પ્રામ્યગીત ન શૃણુયાદતિવ્યનચર વચચિત્ ।

શિક્ષેત્ હરિણાદ્ વદ્ધાન્મૃગધોર્ગતિમોદિતાત્ ॥ મા. ૧૧-૮-૧૭

વનવાસી ત્યાગી સાધકે કોઈ દિવસ વિપયોનાં ગીત સાંભળવાં નહિ જેમ ગીતથી મોહિત થઈ હરણ વધાય છે તેમ ચોગી પણ વિષયો ગીતોથી બધાય છે.

૧૪૨ ૧૮મો ગુરુ મત્સ્ય : ગુણ રસાસક્તિ —

જિહ્વાતિપ્રમાથિન્યા જનો રસપિમોદિતઃ ।

મૃામૃષ્ણસદૃશુર્નિર્મોનસ્તુ યદિશેયંથા ॥

તાવજ્જિતેન્દ્રિયો ન સ્યાદ્ વિજિતાન્વેન્દ્રિયઃ પુમાન્ ।

ન જયેદ્વસન યાયજિત સર્પં જિતં રમે ॥ મા. ૧૧-૮-૧૯, ૨૧

મનને નિહા કરનારી રસોન્દિય પ્રમથો રસાત્માત્મ્ય મોહિત

થયેલો માણસ જેમ મૂઠ માછણુ લોહાના કાંટા ઉપર ચોટેલા માંસનો
સ્વાદ મેળવવા જતાં મોહથી મૃત્યુ પામે છે તેમ મૃત્યુ પામે છે.
બીજી ઈન્દ્રિયોને જીતી હોય તો પણ જ્યાંસુધી જીભને ન જીતી
હોય ત્યાંસુધી પુરુષ જિતેન્દ્રિય થઈ શકતો નથી. સ્વાદેન્દ્રિય જીતાર્થ
બધું જીતાર્થ ગયું બાણવું.

૧૪૩ ૧૯મો ગુરુ કુમારીકંકણ : : ગુણ એકલતા :—

વાસે વહ્નનાં કલહો ભવેદ્ધાર્તા દ્વયોરપિ

एक एव चरेत्तस्मात् कुमारी इव कङ्कणः भा. ૧૧-૯-૧૦

ધણાઓ સાથે રહેવામાં કનિયો થાય છે, એ જણુ સાથે
રહેવામાં વાતચીત થયાં કરે છે. માટે કુમારીને હાથે રહેલા એક જ
કંકણની માફક યોગીએ એકલા જ વિચરવું જોઈએ, કે જેથી કોઈ
પણુ સાથે કલેશ વા વાતચીતનો પ્રસંગ ન આવે.

૧૪૪ ૨૦મો-ગુરુ સર્પ : : ગુણ એકાન્તજીવન :—

एकचार्यनिकेतः स्यात् अप्रमत्तो गृहाश्रयः ।

अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः ॥

गृहारम्भोऽतिदुःखाय विफलश्चाश्रुशत્मन ।

सर्पः परद्रुतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ भा. ૧૧-૯-૧૪, ૧૫

જેમ સર્પ એકલો ફરે છે, નિયત એક સ્થાને રહેતો નથી,
અપ્રમાદી રહે છે, બબોલમાં એકાન્તમાં પડી રહે છે, તેના આચાર
ઉપરથી જણાતો નથી કે આ ઝેરી છે કે નહિ, કોઈની સહાય લેતો
નથી અને થોડુંક જ બોલે છે, તેમ મુનિએ પણ એકલા જ ફરવું,
નિયત એક સ્થાનમાં રહેવું નહિ, અપ્રમાદી રહેવું. ગુદાઓ જેવા
એકાન્ત સ્થાનોમાં પડી રહેવું. આચાર ઉપરથી કોઈને જણાવા દેવું
નહિ કે પોતે મુનિ છે કે નહિ, કોઈની સહાય લેવી નહિ અને
મિતબાપી થવું. વળી જેમ સર્પ પોતાનું ઘર કરતો નથી; પારકા
ઘરમાં પેસી જઈ સુખેથી રહે છે તેમ મુનિએ પણ પોતાને માટે ઘર

ન કરતાં પાસકા ધરમા રહેનાર્યાં સુખ માનવું કારણ કે, ઘર બહુ
હું ખાસક છે, એ હું સર્વ પાસેથી શીખ્યો છું

૧૪૫ ૨૧મો ગુરુ ચંદ્ર ગુણ ક્ષયલુહિ —

વિસર્ગાયા શ્મશાનાન્તા માયા દેહસ્ય નાત્મન ।

કલાનામિય ચન્દ્રસ્ય કાલેનાડઘ્યક્તવર્તના ॥ મા ૧૧૭-૪૭

જેમ શુદ્ધ અને સ્વચ્છ ચન્દ્રની કળાઓમાં થાય છે, ચંદ્રનાં
પોતાનાં ચર્તા નથી તેમ જન્મથી લઈ રમજ્ઞાન મુધીના દરેક બાવે
-આલ્સ્ય, યૌવન વગેરે ગહન ગતિવાળા કાલને લીધે દેહને જ થાય છે,
આત્માને થતા નથી

૧૪૬ ૨૨મો ગુરુ કરોળિયો ગુણ સર્જન અને સંહાર —

યથોર્ણનાભિર્હૃદયાલૂર્ણો સન્ત્યત્ય વક્ત્રતઃ ।

તયા વિહૃત્ય મૂયસ્તા પ્રસત્યેવ મહેશ્વર ॥ મા ૧૧-૧-૨૧

જેમ કરોળાઓ હૃદયમાંથી હિપ્ત થયેલી પોતાની લાળને મુખ
દ્વારા ફેંકીને તે લાળવડે રમતગમત કરી પાછો તેને ગળી નાખ
છે, તેમ પરમાત્મા પણ જગતને હિત્ત-ન કરી તેને પોતાનામાં જ
લીન કરી દે છે

૧૪૭ ૨૩મો ગુરુ ભામરી ગુણ તદ્દૃપતા —

યત્ર યત્ર મનો વેહી ધાસ્યેત્ સકલં પિયા ।

સ્નેહાદ્ દ્વેષાદ્ મવાદ્વાપિ યાતિ તત્ત સરૂપતામ્ ॥

ફીટ. પેશસ્ટત ધ્યાયન્ કુટ્યા તેન પ્રવેશિત ।

યાતિ તત્સામ્યતા રાજન્ પૂર્થરૂપમસત્યજન્ ॥ મા ૧૧-૧-૨૨-૨૩

ગ્રાણી સ્નેહથી, દ્વેષથી કે બાપથી જેમાં જેમાં પોતાનું મન
એકાગ્ર કરે છે, તે તે રૂપે તે પોતે જની નામ છે હે-નાજન ! બમરીએ
પકડીને દરમાં દાખલ કરે તો કોણ તે બમરીનું જ જ્ઞાન ધરતાં પોતાના
ચરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના જ બમરીરૂપ જની નામ છે, તેમ સ્નેહ,
દ્વેષ કે બાપથી પણ બાળ્યાને બાળતો માણસ બમરરૂપ જને છે.

૧૪૮ ૨૪મો ગુરુ દેહ :: ગુણ વૈરાગ્ય :-

વેદો ગુરુર્મમ વિરક્તિવિવેકદેતુ-

વિદ્યત્સ્મ સત્ત્વનિધનં સતતાત્સ્યુર્દર્કમ્ ।

તત્વાન્યનેન વિમ્મશામિ યથા તથાપિ,

- ધારવ્યમિત્યવસિતો વિચરામ્યસદ્ગઃ ॥

જાયાત્મજાર્થપશુભૃત્યગૃહાસત્રગાન્

પુષ્પાતિ યત્પ્રિયચિકોર્પતયા ચિતન્વન્ ।

સ્વાન્તે સ્વકૃત્સ્રમચક્રદ્ધનઃ સ દેહઃ

સદ્ગાસ્ય ધોજમવસીદતિ વૃક્ષધર્મા ॥ ભા. ૧૧-૧-૨૫-૨૬

દેહ મારો ગુરુ છે. કારણ કે તેના વડે અને વિવેક તથા વૈરાગ્યનો
ઓષ મળે છે. હંમેશાં દુઃખ જ જોનું ફળ છે એવા જન્મ તથા વિનાશનો
ધારણ કરનારા આ દેહ વડે હું તરવોનો ખરાબર રીતે વિચારી કરી
શકું છું, જો કે ખરી રીતે તો તે મારો નથી, પારકો જ છે. કૃતારા
શિયાળ વગેરેનું ભક્ષ્ય જ છે, આ નિશ્ચય બૂઠ્યા વગર તેના ઉપર
આસક્તિ ન રાખતાં હું અસંગ થઈને ફર્મા કરું છું. દેહનું પ્રિય
કરવાની ઇચ્છાથી પુરુષ ઓ, પુત્ર, ધન, પશુ, આકર, ઘર અને સગાં-
સંબંધીઓના વર્ગનો વિસ્તાર કરે છે, તેઓનું પોષણ કરે છે અને
મહાકષ્ટે ધન એકઠું કરે છે. આવો દેહ પોતાના આયુષ્યના અંતે
વિનાશ પામે છે અને તે પણ પુરુષને ખીળ દેહનાં ખીજરૂપી કર્મો
ઉત્પન્ન કરીને જ નાશ પામે છે. આ રીતે દેહ વૃક્ષોના જેવા ધર્મ-
વાળો છે. (અર્થાત્ જન્મ વૃક્ષ નાશ પામે છે પણ ખીળાં વૃક્ષનું ખીજ
ઉત્પન્ન કરતું જાય છે; તેમ દેહ પણ ખીળ દેહના ખીજરૂપ કર્મ
ઉત્પન્ન કરીને જ નાશ પામે છે.) આ હું શરીર પાસેથી શીખ્યો
છું. કે જીવનભર અનાસક્ત કર્મ કરવા કે જેથી પુનર્જન્મ ન થાય.

(૬) દેવો

૧૪૯ દેવોનું મૂળ ત્રિષુલગવાન :-

મૂલં હિ ત્રિષુલદેવાનામ્ ॥ ભા. ૧૦-૪-૩૧

દેવોનું મૂળ ભગવાન વિષ્ણુ છે.

૧૫૦ દેવો ક્યારે પ્રસન્ન થાય છે ?

અહો પાપચ્ચમાનાનાં નિરયે સ્વૈરમહ્નલે : ।

કાલેન મૂયસા નૂનં પ્રસોદન્તીહ દેવતાઃ ॥ મા. ૨-૨૪-૨૭

અહો ! પોતાનાં પાપોને લીધે નરકમાં પડી રહેલાં પ્રાણીઓના ઉપર દેવતાઓ ધણા જ લાંબા કાળે પ્રસન્ન થાય છે.

૧૫૧ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેરાનું એકત્વ :-

યથા પુમાન્ન સ્વાક્ષેપુ શિરઃપાણ્યાદિપુ યવચિત્ ।

પાર્ષ્વયુદ્ધિ કુરુતે યવં ભૂતેષુ મત્પરઃ ॥

ત્રયાણામેકભાવાનાં યો ન પદ્યતિ ચૈ મિદમ્ ।

સર્વભૂતાત્મનાં બ્રહ્મન્ ! સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

મા. ૪-૭-૫૧-૫૪

જેમ પુરુષ પોતાના મરતક, હાથ વગેરે કોઈ પણ અવયવમાં પારકાપણીની શુદ્ધિ કરતો નથી તેમ મારામાં પણ પણ રહેનારો મારો ભક્ત કોઈમાં પણ 'આ મારાથી જિન્ય છે' એવી શુદ્ધિ કરતો નથી. હે બ્રાહ્મણ ! અમે ત્રણેય (બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને સંકર) સર્વપ્રાણીઓના આત્મા છીએ, માટે અમારામાં જે ભેદદષ્ટિએ જોતો નથી તે શાંતિને પામે છે.

૧૫૨ વિષ્ણુ ભગવાનના અવતારનું કાળ :-

ચરાચરગુરોર્વિળ્ભોરોમ્બરસ્યાસિલાત્મનઃ ।

ધર્મપ્રાણાય સાધૂનાં જન્મ કર્માપનુચ્ચયે ॥ મા. ૧૨-૨-૧૭

સ્થાવર-જંગમના ગુરુ, સર્વના આત્મા અને ઈશ્વરથી વિષ્ણુ-ભગવાનનો જન્મ, ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે તથા સંપુરણને મોક્ષ આપવા માટે હોય છે.

૧૫૩ વિષ્ણુપદની એકતા :-

પરં પદં ધૈવ્યવમામનન્તિ ॥

મા. ૨-૨-૧૮

તત્ત્વવેદાઓ સર્વોત્કૃષ્ટ વિષ્ણુપદને પરમપદ કહે છે.

૧૫૪ વિષ્ણુનું સ્વરૂપ અને હાર્ય:-

વિષ્ણુર્દ્વિજક્રિયામૂલો યદ્ધો ધર્મમયઃ પુમાન્ ।

દેવવિપિતૃભૂતાનાં ધર્મસ્ય ચ પરાયણમ્ ॥ મા. ૫-૨-૧૧

યદાદિ ક્રિયા એ વિષ્ણુનું મૂળ છે, તેમ જ ભગવાન વિષ્ણુ યદ તથા ધર્મના અધિષ્ઠાતા દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, સર્વ પ્રાણીઓ તથા ધર્મ એ સર્વના પરમ આશ્રયરૂપ છે.

૧૫૫ મૂર્તિ સર્વનું જીવન છે :-

દેવતિર્યક્મનુષ્યાણાં સરીસૃપસર્વાઠ્યામ્ ।

સર્વજીવનિકાયાનાં સૂર્ય આત્મા હૃગીશ્વરઃ ॥ મા. ૫-૨૦-૪૬

આ સૂર્યદેવ, પશુપક્ષીઓ, મનુષ્યો, સર્પો તથા લતાઓ સહિત સર્વ જીવસમૂહોનો આત્મા અને સર્વની દષ્ટિનો અધિષ્ઠાતા છે.

૧૫૬ ચતુર્મૂર્તિસ્વરૂપનિરૂપણ:-

વાસુદેવઃ સદ્ધર્ષણઃ પ્રણુન્ન. પુરુષઃ સ્વયમ્ ।

અનિરુદ્ધ इति ब्रह्मन् मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते ॥

સ વિશ્વસ્તૈજસઃ પ્રાણસ્તુરીય इति वृत्तिभिः ।

अयैन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान्परिभाव्यते ॥

અક્ષોપાક્ષાયુષાકલ્પૈર્ભગવાંસ્તત્તત્તુણ્યમ્ ।

बिभर्ति स्म चतुर्मुर्तिर्भगवान् हरिरीश्वरः ॥ મા. ૧૨-૧૦-૨૧૨૩

હે બ્રહ્મા શૌનક! વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રણુન્ન તથા અનિરુદ્ધ એ ચાર સ્વરૂપો ભગવાન પોતે જ છે, જે મૂર્તિવ્યૂહ કહેવાય છે. વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ તથા તુરીય-આમ ચાર સ્વરૂપે અનુક્રમે ઇન્દ્રિયોરૂપ ઉપાધિવાળી જાગ્રત અવસ્થાથી, મનરૂપ ઉપાધિ વાળી સ્વપ્નાવસ્થાથી, અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળી સુષુપ્તિથી તથા જ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળી તુરીયાવસ્થાથી તે ભગવાન જણાય છે. એ પ્રમાણે અંત્ર, ઉપાંત્ર, આયુધો તથા આમૂષણ્યોથી જણાવેલા ભગવાન શ્રીહરિ, વાસુદેવ આદિ ચાર મૂર્તિઓ રૂપ થઈને વિશ્વ, તૈજસ આદિ ચાર સ્વરૂપોને ધારણ કરે

છે. આમ વિશ્વ આદિ ચાર સ્વરૂપોને ધારણ કરવા છતાં પણ તે ભગવાન ઈશ્વરરૂપે જ રહે છે.

૧૫૭ વાસુદેવ સ્વરૂપની વ્યાખ્યા અને લક્ષણ :—

યત્તત્સત્ત્વગુણં સ્વચ્છં શાન્તં ભગવતઃ પદમ્ ।

યદાદુર્વાસુદેવાસ્થં ચિત્ત તન્મહદાત્મકમ્ ॥ મા. ૧-૨૬-૨૧

સત્ત્વગુણમય, સ્વચ્છ, શાંત અને રાગાદિથી રહિત અને ભગવાનની પ્રાપ્તિનું કારણ આટલાં ચિત્તનાં લક્ષણ છે. એ મહત્ત્વ સ્વરૂપ છે અને ભગવાન વાસુદેવનું અધિષ્ઠાન છે

૧૫૮ વાસુદેવ-સ્વરૂપ-લક્ષણ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો :—

જ્ઞાનં વિશુદ્ધં પરમાર્થમેક-

મનન્તરં ત્વચ્છિર્નહ્ય સત્યમ્ ।

મત્યક્ષ્મશાન્તં ભગવચ્છન્દસંજ્ઞં

યદ્વાસુદેવં કવયો વદન્તિ ॥

રહુગણેત્તપસા ન યાતિ

ન જેજ્યયા નિર્વપણાદ્ ગૃહાદ્યા ।

ન હઠન્દસા નૈવ જલાગ્નિર્ચર્ય-

વિના મહત્પાદરજોઽભિપેકમ્ ॥ મા ૫-૧૨-૧૧-૧૨

ભગવાનનું જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાર્થ જ્ઞાનરૂપ, સત્યસ્વરૂપ, વિશુદ્ધ, એક, બાહ્ય-આબ્ય તરે બેઠી રહિત, પરિપૂર્ણ, આત્મસ્વરૂપ, અત્યંત શાંત અને નિર્વિકાર છે. વિદ્વાનો આ સ્વરૂપને ભગવાન અથવા વાસુદેવ શબ્દથી સંબોધે છે;

હે રહુગણ રાજા! એ સત્યસ્વરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મહાપુરુષોના ચરણરજની સેવા કર્યા વિના કેવળ તપશ્વર્ધાથી, યજ્ઞયાગ કરવાથી, અતિથિઓ વગેરેને અભજન કરવાથી, ઘેર રહીને પરોપકાર જ કર્યા કરવાથી, વેદાધ્યયનથી, જાગ, અગ્નિ કે સૂર્યની ઉપાસના કરવાથી થતી નથી, પણ સત્યપુરુષોની સેવા કરવાથી થાય છે.

૧૫૯ સંકર્ષણની વ્યાખ્યા અને લક્ષણ :—

સદસ્રશોર્પે સાક્ષાત્તમનન્તં પ્રચક્ષતે ।

સદ્ગુણાભ્યં પુરુષં ભૂતેન્દ્રિયમનોમયમ્ ॥

કર્તૃત્વં કરણત્વં ચ કાર્યત્વં ચેતિ લક્ષણમ્ ।

શાન્તઘોરવિમુદ્ધત્વમિતિ વા સ્યાદ્દંકુતેઃ ॥ મા. ૩-૨૬-૨

પાંચમહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો તથા મન આ સર્વ તત્ત્વમય અઠકાર હતાં મરતકોવાળા, આદ્યંત રહિત, એવા સાક્ષાત્ 'સંકર્ષણ' ભગવાન અધિષ્ઠાન છે. અને ઇન્દ્રિયોના દેવતા રૂપે કર્તાપણું, ઇન્દ્રિયો રૂપે કારણપણું, પાંચમહાભૂતોરૂપે કાર્યપણું, શાંતપણું, ભયકરપણું અને મુદ્ધપણું એ અઠકારનું લક્ષણ છે.

૧૬૦. અનિરુદ્ધની વ્યાખ્યા અને લક્ષણ :— ૧

યદ્વિદુર્હાનિકસ્ટ્રાભ્યં દુષોકાણામધોશ્વરમ્ ।

શારદેન્દ્રીઘરદ્યામં સંરાધ્યં યોગિભિઃ શનૈઃ ॥ મા. ૩-૨૬-

મન તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોના અધીશ્વર, શરદેન્દ્રગુના સ્વારૂપ સમાન કૃષ્ણ વર્ણવાળા, અને યોગીઓએ ધીમે ધીમે આરાધના કરવા યોગ્ય ભગવાન “અનિરુદ્ધ” કહેવાય છે.

(૭) ભાગવત

૧૬૧. ચતુઃશ્લોકી ભાગવત :—

જ્ઞાનં પરમગુહ્યં મે યદ્વિજ્ઞાનસમન્વિતમ્ ।

સરહસ્યં તદદ્ધં ચ ગૃહાણ ગદિતં મયા ॥

યાવાનહો યથાભાવો યદ્ગુણકર્મકઃ ।

તથૈય તત્ત્વવિજ્ઞાનમસ્તુ તે મદનુગ્રહાત્ ॥

અહમેવાસમેવાગ્રે નાન્યચત્સદસત્પરમ્ ।

પશ્યાદ્દં યદેતચ્ચ યોઽર્થશિષ્યેત સોઽસ્મ્યહમ્ ॥

ક્રતેઽર્થ યત્પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત ચાત્મનિ ।

તદ્વિદ્યાવાત્મનો માયાં યથાભાસો યથાત્મઃ ॥

યથા મહાન્તિ ભૂતાનિ ભૂતેષૂન્વાવચેષ્વનુ ।
 પ્રવિષ્ટાન્યપ્રવિષ્ટાનિ તથા તેષુ ન તેષ્વહમ્ ॥
 પતાવદેવ જિજ્ઞાસ્યં તત્ત્વજિજ્ઞાસુનાત્મનઃ ।
 મન્વયમ્યતિરેકામ્યાં યત્સ્યાત્સર્વત્ર સર્વદા ॥
 પતન્મતં સમાતિષ્ઠ પરમેણ સમાધિના ।
 મધાન્કલ્પવિકલ્પેષુ ન વિમુહ્યતિ કદિંચિત્ ॥

મા. ૨-૧-૨૦-૨૬

ભગવાન ધ્યાનમાં રહે છે કે:—હું તમને અનુભવ સહિત
 અને ભક્તિથી મુક્ત એવું પરમ ગુણ જ્ઞાન, તેના સાધનો સાથે કહું
 છું, તે તમે મહણ કરો. તેમજ હું જેવાં સ્વરૂપવાળા છું, જેવાં
 સત્તાવાળા છું અને જેવાં રૂપ, ગુણ અને કર્મોવાળા છું, તે સર્વનું
 તાત્ત્વિક જ્ઞાન તમને મારી કૃપાથી પ્રાપ્ત થાઓ.

સૃષ્ટિની પૂર્વે હું જ હતો, ખીજું જે કંઈ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને
 બંનેનું કારણ માયા વગેરે છે તે કંઈ ન હતું. સૃષ્ટિની પછી પણ
 હું જ રહું છું, જે આ જગત્ જેવામાં આવે છે તે પણ હું જ
 છું, અને પ્રલય થયા પછી જે કંઈ બાકી રહે છે તે પણ હું જ
 છું. જે વાસ્તવિક વસ્તુ નથી તે પણ જેને લીધે આત્મારૂપ અધિ-
 શ્ઠાનમાં જણાય છે, અને જે વાસ્તવિક વસ્તુ છે તે નથી જણાતી,
 તેને મારી માયા જણવી. દૃષ્ટાન્ત તરીકે ચંદ્ર એક જ છે તો પણ
 નેત્રના કંઈ વિકારને લીધે ચંદ્ર એ છે એવો આભાસ થાય છે અને
 રાહ મહામંડળમાં રહેલો છે તો પણ દેખાતો નથી તેમ જોમ પાંચ
 મહાભૂતો નાનામોટા પ્રત્યેક ભૌતિક પદાર્થોમાં રહેલા છે, અને
 નથી પણ રહ્યા, તેમ હું પણ તે તે સર્વ ભૌતિક પદાર્થોમાં રહેલો
 છું છતાં નથી પણ રહ્યો. આત્માનાં તત્ત્વને જણવાની ઇચ્છાવાળા
 પ્રભે બસ એટલું જ જણવાનું-વિચાર કરવાનું-છે. જે વસ્તુ
 અન્વય અને બ્યતિરેકથી સર્વ સ્થલે સર્વદા હોય તે જ આત્મા છે.
 તમે આ મારા મતને સારી રીતે એકાગ્ર ચિત્તથી અનુસરો કે નહીં

તમે પ્રત્યેક કક્ષની બિન્ન-બિન્ન-સૃષ્ટિઓમાં મોહ ભ્રામણો નહિ
(તમને કર્તા તરીકેનું અભિમાન યશો નહિ.)

૧૬૨. ભાગવતની મહત્તા:—

૧. દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તંપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ તેનું કર્મચિસૂચકાઃ ॥

સત્કર્મસૂચકો નૂનં જ્ઞાનયજ્ઞઃ સ્મૃતો બુધૈઃ ।

શ્રીમદ્ભાગવતાલાપઃ સ તુ ગીતઃ શુકાદિભિઃ ॥

મા. મા. ૨-૫૧, ૬૦

‘દ્રવ્યયજ્ઞ’, ‘તપયજ્ઞ’, ‘યોગયજ્ઞ’, ‘સ્વાધ્યાયયજ્ઞ’ અને ‘જ્ઞાનયજ્ઞ’ આ
સર્વ યજ્ઞો કર્મભાર્ગવું સૂચન કરે છે. સત્કર્મનું સૂચન કરનાર તો
કેવળ જ્ઞાનયજ્ઞ જ છે, અને તે શ્રીમદ્ભાગવતની કથારૂપે શુકે વગેરે
મુનિઓએ ગાયો છે.

૨. एकं भागवतं शास्त्रं मुक्तिदानेन गर्जति । मा. मा. ૧-૨૮

‘ભાગવત જ એક એવું શાસ્ત્ર છે, જે મુક્તિદાનથી મજાના કરે
છે (મહત્તા પામી રહ્યું છે.)

૩. वेदादिवेदमाता च पौरुषं सूक्तमेव च ।

‘ત્રયો ભાગવતં ચૈવ દ્વાદશાક્ષરં યથા ચ ॥

દ્વાદશાત્મા પ્રયાગશ્ચ કાલઃ સંવત્સરાત્મકઃ ।

બ્રાહ્મણાશ્વાગ્નિહોત્રં ચ સુરમિર્દ્વાદશી તથા ॥

‘જુલસી ચ વસન્તશ્ચ પુરુષોત્તમ યથા ચ ।

‘પતેયં તત્ત્વતઃ પ્રાક્ષૈર્ન પૃથગ્માવ દ્રશ્યતે ॥ મા. મા. ૩-૨૪-૨૬

‘હંકાર, ગોવત્રી, પુરુષમુક્તા, તથા વેદો, શ્રીમદ્ભાગવત, દ્વાદશા-
ક્ષર મંત્ર (હંતમો મમવતે વાસુદેવાય), તીર્થરાજ પ્રયાગ, વર્ષરૂપી
કાલઃ બ્રાહ્મણો, અમિહોત્ર, ગાય, દ્વાદશી તિથિ, જુળસી, વસન્ત અને
પુરુષોત્તમ ભગવાન આ સર્વમાં વિદ્વાનો વાસ્તવિક ભેદ માનતા
નથી. બધાં એક જ વિષયના સ્વરૂપો છે.

૪. શ્રીમદ્ભાગવતકથોડયં પ્રત્યક્ષઃ રૂપ્ણ પથ દિ ।

સ્વીકૃતોડસિ મયા નાથ મુક્ત્યર્થે ભવસાગરે ॥ મા. મા. ૬-૧૦

શ્રીમદ્ભાગવત એ પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. (હે નાથ ॥ ભવ-
સાગરમાંથી મુક્ત થવા માટે મેં આપને સ્વીકાર્યા છે.)

૫. શ્રીમદ્ભાગવતં પુરાણતિલકં યદ્ વૈષ્ણવાનાં ધનમ્

યસ્મિન્પારમહંસ્યમેવમસ્તિલં જ્ઞાને પરં ગોયતે ।

યથ જ્ઞાનવિરાગભક્તિસદ્ધિતં નૈષ્કર્મ્યમાશિષ્કૃતમ્

તત્કૃષ્ણન્ પ્રપઠન્ વિચારણપરો ભક્ત્યા વિમુક્તયેષ્વરઃ ॥

મા. મા. ૬-૮૨

શ્રીમદ્ભાગવત કે જે પુરાણોમાં તિલક સમાન છે, શ્રેષ્ઠ છે,
વૈષ્ણવોનું ધન છે, જેમાં પરમહંસોનું શ્રેષ્ઠ નિર્મળ જ્ઞાન વર્ણવ્યું
છે, જેમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ સદ્ધિત નિષ્કામ કર્મયોગ અને
ભક્તિ પ્રકટ કર્યા છે, તેને ભક્તિ વડે સંભળનાર, પાઠ કરનાર
અને વિચારનાર પુરુષ મુક્ત થાય છે.

૬. વારિશ્ચકુલ્લજ્વરવાહિતાનાં

માયાપિશાચીપરિમદિતાનામ્ ।

સંસારસિન્ધૌ પરિપાતિતાનાં

ક્ષેમાય છે ભાગવતં પ્રગર્જતિ ॥ મા. મા. ૬-૧૨

હરિદ્રતા અને કુખના તાપે બાળી નાખેલા અને માયારૂપી
પિશાચિનીએ ખૂન મસળી નાખીને સંસારસમુદ્રમાં ફેંકી દીધેલા
મનુષ્યોનાં કલ્યાણ માટે શ્રીમદ્ભાગવત ગર્જના કરે છે, (ઉદ્ધાર
માટે આવાહન કરે છે.)

૭. રસપ્રવાહસંસ્થેન શ્રીશુકેનેરિતા કથા ।

કળ્પે સમ્બધ્યતે યેન સ ચૈકુળ્લપ્રેમુર્ભવેત્ ॥ મા. મા. ૬-૧૦૧

જે મનુષ્ય અહમતાનરૂપ, એકાતિક રસપ્રવાહમાં રહેલી અને
શ્રી શુકદેવજીએ કહેલી કથાને (શ્રીમદ્ભાગવતને) કંઈ રાખે છે

(પઠનપાઠન કરે છે) તે વૈકુણ્ઠપતિ થાય છે, (ભગવત્સ્વરૂપ બની જાય છે.)

૮. નિયમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં

શુકમુદ્ધાવમૃતદ્રવસંયુતમ્ ।

પિબત ભાગવતં રસનાલયં .

મુદુરહો રસિકા ભુવિ ભાલુકાઃ ॥ મા. ૧-૧-૨

આ શ્રીમદ્ભાગવત અતુર્વિધ પુરુષાર્થના સાધનરૂપ વેદરૂપી કલ્પદ્રવ્યનું ફળ છે. લોકોમાં જેમ શુક-પોષ્ટના મુખથી પડેલું ફળ અમૃતના જેવું સ્વાદિષ્ટ હોય છે; તેમ આ પણ શ્રીશુકદેવજીના મુખથી આવેલું હોવાથી પરમાનંદરૂપી અમૃતરસથી ભરપૂર છે. માટે હે રસિક અને ભાલુક પુરુષો ! રસરૂપ એવા આ શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી રસપૂર્ણ ફળનું મેલ્લ થાય ત્યાંસુધી વારંવાર પાન કરો.

૯. આદિમધ્યાવસાનેષુ ચૈરાગ્યાદવાનસંયુતમ્ ॥

૧) હરિલીલાકથાઘાતામૃતાનન્દિતસત્સુરમ્ ॥

સર્વવેદાન્તસારં યદ્ ગ્રહ્યાત્મૈકત્વલક્ષણમ્ ।

યસ્ત્વદ્વિતીયં તન્નિષ્ઠં કૈવલ્યૈકપ્રયોજનમ્ ॥

મા. ૧૨-૧૩-૧૧-૧૨

આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ, આદિ મધ્ય તથા અંતમાં વૈરાગ્ય-વાર્ણા આખ્યાનોથી સુકત છે અને આ પુરાણમાંની શ્રીહરિની લીલાકથાઓના સમૂહરૂપી અમૃતવડે સત્પુરુષો તથા દેવો આનન્દિત રહે છે સર્વ વેદાંતના સારરૂપ. મેલ્લ જ જેનું પ્રયોજન છે અને બ્રહ્મ તથા જીવાત્માની એકતા જેનું લક્ષણ છે, એવી અદ્વિતીય વસ્તુવાળું શ્રીમદ્ભાગવત છે.

૧૦. સર્વવેદાન્તસારં દ્વિ ઓમાગવતમિષ્યતે ।

તદસામૃતદ્મસ્ય નાન્યત્ર સ્યાદ્રતિઃ કવચિત્ ॥

નિમ્નગાનાં યથા ગજા દેવાનામચ્યુતો યથા ।

વૈષ્ણવાનાં યથા શમ્ભુઃ પુરાણાનામિદં તથા ॥

મા. ૧૨-૧૩-૧૫-૧૬

શ્રીમદ્ભાગવતને, સર્વ વેદાંતના સારરૂપ માનવામાં આવે છે, અને શ્રીમદ્ભાગવતના રસરૂપી અમૃતથી જે મનુષ્ય તૃપ્ત થયો, હોય છે, તેને ખીજા કોઈ પણ ગ્રંથ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી. નદીઓમાં જેમ ગંગા ઉત્તમ છે, દેવોમાં જેમ વિષ્ણુ ભગવાન ઉત્તમ છે અને વૈષ્ણવોમાં જેમ શંકર ઉત્તમ છે, તેમ પુરાણોમાં શ્રીમદ્-ભાગવત ઉત્તમ છે.

૧૧. ક્ષેત્રાણાં ચૈવ સર્વેષાં યથા કાળી છાનુત્તમા ।

તથા પુરાણત્રાતાનાં શ્રીમદ્ભાગવતં દ્વિજા. ॥

મા. ૧૨-૧૩-૧૭

જેમ સર્વ ક્ષેત્રમાં કાશી સર્વોત્તમ છે, તેમ હે બ્રાહ્મણો ! પુરાણોના સમૂહોમાં આ શ્રીમદ્ભાગવત સર્વોત્તમ છે.

૧૨. શ્રીમદ્ભાગવતં પુરાણમમલં યદ્વૈષ્ણવાનાં પ્રિયમ્

યસ્મિન્પારમહંસ્યમેકમમલં જ્ઞાનં પદં ગીયતે ।

તથ જ્ઞાનચિરાગભક્તિસહિતં નૈષ્કર્મ્યમાવિષ્કૃતમ્ ;

તત્કૃત્વન્ વિપઠન્ વિચારણપરો ભક્ત્યા વિમુચ્યેન્નરઃ ॥

મા. ૧૨-૧૧-૧૮

નિર્મળ વૈષ્ણવોને પ્રિય અને પરમહંસોએ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એવું પરમ નિર્મળ જ્ઞાન જેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે, એવા આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ભક્તિની સાથે સર્વ કર્મોત્તરો ઉપરામ દર્શાવ્યો છે. મારે આ શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણનું ભક્તિથી શ્રવણ કરનાર, પાઠ કરનાર તથા વિચારણા કરનાર મોક્ષને પામે છે.

૧૬૩ ભાગવતનાં લક્ષણો :—

૧. અત્ર સર્ગો વિસર્ગસ્થાનં પોષણમૂતયઃ ।

મન્વન્તરેશ્ચાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાધયઃ ॥ મા. ૨-૧૦-૧

આ શ્રીમદ્ભાગવતમાં સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, ભક્તિ

મન્વંતર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય-આ દશાવિષયો
જતાવવામાં આવ્યા છે.

સર્ગ

૨. ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિયાં જન્મ સર્ગ ઉદાહૃતઃ । મા. ૨-૧૦-૩
પરમેશ્વરથી સત્વાદિ ગુણોની વિષમતા થતાં પાંચ ભૂતો, પાંચ
તત્ત્વમાત્રાઓ, ઈન્દ્રિયો, મહત્ત્વ અને અહંકાર એ સર્વની ઉત્પત્તિને
'સર્ગ' કહે છે.

વિસર્ગ

૩. વિસર્ગઃ પૌરુષઃ સ્મૃતઃ ॥ મા. ૨-૧૦-૩
વિરાટ પુરુષે કરેલી સ્થાવર અગમ સૃષ્ટિને 'વિસર્ગ' કહે છે.

સ્થાન

૪. સ્થિતિર્વૈકુण્ઠવિજયઃ । મા. ૨-૧૦-૪
સરળાયેલી પ્રાણીઓનું તેની તેની મર્યાદામાં પાલન કરવાની
અગવાનની શક્તિને 'સ્થાન' કહે છે.

પોષણ

૫. પોષણં તદનુગ્રહઃ । મા. ૨-૧૦-૪
પોતાના અકતો ઉપર અગવાનના અનુગ્રહને 'પોષણ' કહે છે.

ઊતિ

૬. ઊત્તયઃ કર્મવાસનાઃ ॥ મા. ૨-૧૦-૪
કર્મની વાસનાઓને 'ઊતિ' કહે છે.

મન્વંતર

૭. મન્વન્તરાણિ સદ્ધર્મઃ । મા. ૨-૧૦-૪
અગવાનના અનુગ્રહપાત્ર થયેલા મન્વંતરાધિપતિઓના ધર્મને
'મન્વંતર' કહે છે.

ઈશાનુકથા

૮. અવતારાનુચરિતં દ્વરેઆસ્પાનુષર્તિનામ્ ।
પુંસામીશકથાઃ પ્રોક્તાઃ મા. ૨-૧૦-૫

શ્રીહરિની અવતારકથાઓ અને ભક્તોનાં ચરિત્રોને ‘મૃશાનુકથા’ કહે છે.

નિરોધ .

૧. નિરોધોઽસ્થાનુશયનમાત્મનઃ સદ્ શક્તિભિઃ । મા. ૨-૧૦-૬

શ્રીહરિની યોગનિદ્રા પાછળ પોતાની ઉપાધિઓ સાથે થતા જીવાત્માના લયને ‘નિરોધ’ કહે છે.

મુક્તિ

૧૦. મુક્તિર્હિત્વાઽવ્યયારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ । મા. ૨-૧૦-૬

અવિદ્યાથી આરોપિત થયેલા કર્તૃત્વાદિ વિપરીત સ્વરૂપોના ત્યાગ કરીને જીવાત્માનું સ્વસ્વરૂપે રહેવું તેને ‘મુક્તિ’ કહેવામાં આવે છે.

આશ્રય

૧૧. આમાસશ્ચ નિરોધશ્ચ યતશ્ચાધ્યવસીયતે ।

સ આશ્રયઃ પરં બ્રહ્મ પરમાત્મેતિ શબ્દયતે ॥ મા. ૧-૦-૭

જેમનાથી જગતનું સર્જન અને વિલય જણાય છે તેને ‘આશ્રય’ કહે છે. અને તે જ ‘પરબ્રહ્મ’ કે ‘પરમાત્મા’ જેવા બીજા પર્યાય શબ્દોથી ઓળખાય છે.



॥ ॐ नमः श्रीगुरुभ्यो ॥

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રકીર્ણ વિષયો

(૧) ધન

૧. ધનતું લક્ષણ :—

ધર્મ દૃષ્ટં ધનં જુગામ ।

મા. ૧૧-૧૯-૧૯

ધર્મ એ જ મનુષ્યોનું યોગ્ય ધન છે.

૨. ધનની નિંદા :—

૧. પશ્યામિ ધનિનાં કલેશં લુબ્ધાનામજિતાત્મનામ્ ।

મયાવલગ્નિદ્વાપાં સર્વતોઽભિવિશ્કિન્નામ્ ॥

રાજતચ્છોરતઃ કાચોઃ સ્વજનાત્પશુપક્ષિતઃ ।

અર્ધિભ્યઃ કાલતઃ સ્વસ્માન્નિત્યં પ્રાણાર્થચઙ્ગયમ્ ॥

શોકમોહમયક્રોધરાગક્લેશ્યધ્રમસદયઃ ।

યમ્મૂલાઃ સ્યુર્નૃનાં જહ્યાત્સ્પૃહાં પ્રાણાર્થયોર્વુધઃ ॥

મા. ૭-૧૩-૩૧-૩૩

જેઓએ મનને શત્રુ નથી, તેવા લોભી ધનવાનોને જે દુઃખ હોય છે, તે હું જોઈ રહ્યો છું. તેઓને બપોલે લીધે નિદ્રા આવતી નથી અને સર્વ તરફથી શંકા રહે છે. ગ્રાણુમાં તથા ધનમાં આસક્તિવાળાઓને રાગથી, યોરથી, મનુષ્યો, સ્વજનોથી, પશુઓથી, વાચકોથી, કાળથી અને પોતાનાથી પણ નિત્ય બચાવ હોય છે. માટે જે ગ્રાણુ તથા ધનને લીધે મનુષ્યોને શોક, મોહ, બય, ક્રોધ, રાગ, કાચરતા અને શ્રમ વગેરે થાય છે તે ગ્રાણુ તથા ધનની સ્પૃહાનો કાલા મનુષ્યો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૨. કૌ ગૃયેત્ પણ્ડિતો લક્ષ્મીં ત્રિવિષ્ણુપતેરપિ ।

યયાહમાસુરં માવં નીતોઽય વિબુધેશ્વરઃ ॥ મા. ૬-૫-૧૨

કયો વિદ્વાન પુરુષ સ્વર્ગના અધિપતિના વૈભવની પણ ઇચ્છા કરે! કારણ કે લક્ષ્મીએ જ દેવોના ઇશ્વર મને (દેવરાજ ઇન્દ્રને) આજે આસુરી બાવમાં આપ્યો છે.

૩. અર્થનાલ્પીયસા હ્યેતે સંરઙ્ઘા દીક્ષમન્યવઃ ।

ત્યજન્ત્યાશુ સ્પૃધો મ્મન્તિ સહસોત્સૃજ્ય સૌદૃશમ્ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૨૧

સંબંધીઓ અતિ અલ્પ ધનને માટે પણ ખળભળી ઊઠે છે, એકબીજાની સ્પર્ધા કરે છે, ક્રોધાયમાન થઈ જાય છે, પરસ્પર રનેહને તૃપ્ત દે છે અને એકબીજાનો નાશ કરે છે.

૪. સ્વર્ગાપવર્ગયોદ્ધારં પ્રાપ્ય લોકમિમં પુમાન્ ।

દ્રવિણે કોઽનુવજ્જેત મર્ત્યોઽનર્થસ્ય ધામનિ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૨૨

સ્વર્ગ તથા મોક્ષના દારૂપ આ મનુષ્યલોકને પ્રાપ્ત કરી કયો મનુષ્ય અનર્થના એક ધામરૂપ ધનમાં આસક્ત થાય!

૩. ધનની મર્યાદા :—

યાવદ્ ભ્રિચેત જઠરં તાવત્સ્વત્વં દ્વિ દેહિનામ્ ।

અધિકં ચોન્નિમન્યેત સ સ્તેનો વણ્ઢમર્હતિ ॥ મા. ૪-૧૪-૮

જેટલાથી પોતાનું પેટ ભરાય તેટલી જ પ્રાણીની પોતાની મિહકત છે; એ સિવાય વધારાના ધન-ધાન્યાદિને જે મનુષ્ય પોતાનું માને છે, તે ચોર અને શિક્ષાને પાત્ર છે.

૪. ધનના ઉપયોગ :—

ધર્માય યશસેઽર્થાય કામાય સ્વજનાય ચ ।

પણ્ઢઘા વિમજ્જન્વિત્તમિદામુત્ર ચ મોદતે ॥ મા. ૮-૧૧-૧૫

જે મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ, યશ, કામ અને સ્વજન—એ પાંચે

માટે પોતાના ધનનો વિભાગ કરે છે, તે મનુષ્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખી થાય છે.

૫. ધનના અનર્થો :—

અર્થસ્ય સાધને સિદ્ધ ઉત્કર્ષે રક્ષણે વ્યયે ।
નાશોપભોગ આયાસહ્યાસશ્ચિન્તા ભ્રમો નૃણામ્ ॥
સ્તેયં હિસાનૃતં દમ્ભઃ કામઃ ક્રોધઃ સ્મયો મદઃ ।
મેદોઃ વૈરમધિશ્વાસઃ સંસ્પર્ધા વ્યસનાનિ ચ ॥
પતે પશ્ચદ્દશાનર્થા હ્યર્થમૂલા મતા નૃણામ્ ।
તદ્માદનર્થમર્થાશ્ચ યે યોઽર્થો દુરતસ્તયજેત્ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૧૪-૧૬

મનુષ્યોને ધન મેળવવામાં, મેળવેલા ધનને વધારવામાં, તેનું રક્ષણ કરવામાં, વાપરવામાં તેમજ તે ધનનાથ પામતાં અને તેનો ઉપભોગ કરતાં પણ પરિશ્રમ, ત્રાસ, ચિંતા તથા ભ્રમ થાય છે. ચોરી, હિંસા, અસત્ય, દંભ, કામ, ક્રોધ, ગર્વ, મદ, મેદ, વૈર, અવિશ્વાસ, સ્પર્ધા, ભ્રાંત્યોનું વ્યસન, જુગારનું વ્યસન તથા મદિરાપાનનું વ્યસન—આ પંદર અનર્થો પણ મનુષ્યને ધનને લીધે થાય છે. માટે કલ્યાણીની પ્રજાવાળાએ ધનરૂપી અનર્થનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો.

૬. ધન માયારૂપ છે :—

કરમાત્સંવિલક્ષ્યતે વિદ્વાન્ વ્યર્થયાર્થેહ્યાસકૃત્ ।
કસ્યચિન્માયયા નૂનં લોકોઽયં સુવિમોદિતઃ ॥
કિં ઘનૈર્ઘનદેવાં કિં કામેર્ધા કામદૈરુત ।
મૃત્યુના પ્રસ્યમાનસ્ય કર્મમિવોત્ત જન્મદૈઃ ॥

મા. ૧૧-૨૩-૨૬-૨૭

વિદ્વાન મનુષ્ય વ્યર્થ ધનની લાલચમાં શા માટે વારંવાર દુઃખી થતા હશે ? પણ નક્કી મને લાગે છે, કે પ્રાઈની (ભગવાનની) માયાથી આ લોક અત્યંત મોહિત થયો છે. મૃત્યુથી ત્રાસ કરાતા મનુષ્યને ધન, ધન આપનારા યજ્ઞો, વિષયો, વિષયોને આપનારાઓ અથવા

ફરીથી જન્મ આપનારા કર્મોથી શું વળવાતું છે? કંઈ પણ નહિ.
મૃત્યુ આવતાં ધન નિષ્ફળ છે.

૭. લક્ષ્મી કેને વરે છે?—

૧. ગુણાયનં શીલધનં કૃતદં

વૃદ્ધાશ્રયં સંવૃણતેડુસમ્પદઃ ॥ મા. ૪-૨૧-૪૪

ગુણોતું પાત્ર બનેલા, શીતરૂપી ધનવાળા, કૃતદ અને વૃદ્ધ
પુરુષોત્તો આશ્રય કરનાર પ્રવરને સંપત્તિઓ (ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ)
અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. નૂનં તપો यस્ય ન મન્યુનિર્જયો,

દાનં વ્યચિત્તદ્ય ન સદ્ગર્જિતમ્

કશ્ચિન્મદ્દાનસ્ય ન કામનિર્જયઃ

સ ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः ॥

ધર્મઃ વ્યચિત્તત્ર ન મૃતસૌહૃદં

ત્યાગઃ વ્યચિત્તત્ર ન મુક્તિકારણમ્ ।

વૌર્યં ન પુંસોડસ્યજયેગનિષ્કૃતં

નહિ દ્વિતીયો ગુણસદ્ગર્જિતઃ ॥

વ્યચિચિરાયુર્ન હિ શીલમદ્ગલં

વ્યચિત્તદપ્યસ્તિ ન વેદમાયુષઃ ।

યત્રોભયં કુત્ર ચ સોડપ્યમદ્ગલ

સુમદ્ગલઃ કશ્ચન કાતુતે હિ મામ્ ॥ મા ૮-૮-૨૦-૨૨

ત્યાં તપ છે ત્યાં (દુર્લાભ વગેરેમાં) ક્રોધનો જન્મ નથી; જ્ઞેમ-
નામાં (બૃદ્ધરૂપિ, શુદ્ધચાર્ય વગેરેમાં) જ્ઞાન છે, તો તે જ્ઞાન સંગરહિત
નથી; જગત્ સાથે સબંધ ધરાવનારું છે. કોઈ (બહા વગેરે) મદ્દાન
પુરુષ છે તો તેમણે કામદેવને શ્રીયો નથી. કોઈ ઈશ્વર—સત્તાધીશ છે,
તેને (ધન વગેરેને) જીતીને આશ્રય લેવો પડે છે; કોઈમાં (પરશુરામ
વગેરેમાં) ધર્મ છે, ત્યારે પ્રાણીઓ પ્રત્યેનો મિત્રભાવ નથી; કોઈમાં
(ચિનિરાગ વગેરેમાં) દાન છે. તો તે દાન મોક્ષનું કારણ નથી;

કાઈમાં (કાર્તવીર્ય વગેરેમાં) પરાક્રમ છે, તો તે કાળના વેગથી મુક્ત નથી અને કાઈ બીજો એવો નથી કે જે ગુણ્યમંગયી રહિત હોય. તે ઉપરાંત જેનું (માર્કડેવ વગેરેનું) લાંબુ આયુષ્ય છે, તો તેનું શીઘ્ર મંગળપ્રદ નથી; કાઈનામાં (હિરણ્યકશિપુ વગેરેમાં) તેવો મંગળ સ્વભાવ છે, ત્યારે તેના આયુષ્યની સ્થિરતા નથી; કાઈનામાં (રાંકર વગેરેમાં) મંગળ સ્વભાવ અને આયુષ્યની સ્થિરતા-બંને ૩ ત્યારે તે પોતે જ અમંગળ છે અને જે (શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન) સર્વ પ્રકારે મંગળરૂપ છે-નિર્દોષ છે, તેમને (લક્ષ્મીને) ઇચ્છતા નથી.

૮. રાજલક્ષ્મીની નિંદા :—

મા રાજ્યધીરભૂત્યુંસઃ શ્રેયસ્કામસ્ય માનવ ।

મા. ૧૦-૮૪-૬૪

કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા પુરુષ પામે રાજ્યલક્ષ્મી (વિધ્નરૂપ હોવાથી) ન હોવી જોઈએ; કારણ કે તેનાથી અંધદષ્ટિવાળો અધિવેશી થએલો તે પુરુષ સ્વજનો તથા મિત્રોને (તેમની પ્રત્યેના કર્તવ્યને) જોઈ શકતો નથી.

૯. પરંપરાની ઇચ્છા થવાનું કારણ :

વાર્તાયાં લુપ્યમાનાયામારઘ્યાર્થાં પુનઃ પુનઃ ।

લોભાભિભૂતો નિઃસસ્વઃ પરાર્થે કુરુતે સ્પૃહામ્ ॥ ના. ૩-૧૦-૧

જ્યારે કાંઈ પ્રસંગે (ભાણસની) આજીવિકા વૃદ્ધી જતાં તે પુનઃ આજીવિકાનો આરંભ કરે છે, આમ કરતાં જ્યારે તે તદ્દન અશક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે લોભથી ધેરાઈ જઈને તે પરાયા ધનની અભિલાષા કરે છે.

૧૦. દક્ષિણની વ્યાખ્યા :—

દક્ષિણા જ્ઞાનસન્દેશઃ ॥

મા. ૧૧-૧૧-૧૬

માનનો ઉપદેશ એ જ દક્ષિણા છે.

(૨) ધર્મ-અધર્મ

૧૧. ધર્મનું મૂળ :—

ધર્મમૂલં हि भगवान् सर्ववेदमयो इति ।

સ્મૃત સ્વ તદ્વિદાં રાજન્ યેન ચાત્મા પ્રસીદતિ ॥ મા. ૫-૧૧-૭

હે રાજન્ ! સર્વવેદમય ભગવાન શ્રીહરિ એ જ ધર્મનું મૂળ છે; તેમજ તેને જાણનારાઓનાં સ્મરણને સ્મૃતિ કહે છે, જેનાથી મન પ્રસન્ન થાય છે (આ રીતે યુતિ અને સ્મૃતિ ધર્મનું મૂળ છે.)

૧૨. ધર્મનું મૂળ કારણ :—

सत्त्वाद्धर्मो भवेद् धृष्टात् पुंसो मद्भक्तिलक्षणः ।

સાત્ત્વિકોપાસયા સત્ત્વ તતો ધર્મઃ પ્રવર્તતે ॥ મા. ૧૧-૧૩-૨

૬દ્ધિ પામેલા સત્ત્વગુણથી પુરુષને મારી (ભગવાનની) ભક્તિરૂપ ‘ધર્મ’ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક પદાર્થોનું સેવન કરવાથી સત્ત્વગુણ ૬દ્ધિ પામે છે અને પછી તે દ્વારા ભક્તિરૂપ ધર્મ પ્રવર્તે છે.

૧૩. ધર્મ-અધર્મની વ્યાખ્યા :—

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ મા. ૧-૧-૪૦

વેદે જેની આજ્ઞા કરી છે, તે ધર્મ છે, અને જેનો નિષેધ કર્યો છે, તે અધર્મ છે.

૧૪. ભાગવત ધર્મની વ્યાખ્યા —

ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये ।

મજ્જ. પુંસામવિદુપાં વિદ્ધિ ભાગવતાન્દિ તાન્ ॥ મા. ૧૧-૨-૩૪

આજ્ઞાની પુરુષોને પશુ અનાયાસે આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ભગવાને જે ઉપાયો કહ્યા છે તેને ભાગવત ધર્મ જાણવો.

૧૫. ધર્મનાં ત્રીણ લક્ષણો :—

सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।

અહિંસા પ્રહ્લ્લચર્ય ચ ત્યાગઃ સ્વાધ્યાય આર્જવમ્ ॥

સન્તોષઃ સમદષ્ણસેવા પ્રામ્યેહોપરમઃ શનૈઃ ।

નૃણાં વિવર્થયેદ્દેશા મૌનમાત્મવિમર્શનમ્ ॥

- અન્નાદેઃ સંવિભાગો મૂતેમ્યશ્ચ યથાર્હતઃ ।
 તેષ્વાત્મદેવતાલુપ્તિઃ સુતરાં નૃપુ પાણ્ડવ ॥
 શ્રવણં કીર્તનં ચાસ્ય હ્રમરણં મહતાં ગતેઃ ।
 સેવેન્ધ્યાવનતિર્દાસ્યં સહ્યમાત્મસમર્પણમ્ ॥
 નૃણામયં પરો ધર્મઃ સર્વેષાં સમુદાહૃતઃ ।
 ત્રિશ્ચક્ષુક્ષણવાન્રાજન્ સર્વાત્મા યેન તુલ્યતિ ॥ ભા. ૭-૧૧-૮-૧૨

સત્ય, દયા, તપ, બ્રહ્માભ્યંતર પવિત્રતા, સકલરીક્ષતા, યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર, મનનો સંયમ, ઇન્દ્રિયસંયમ, બુદ્ધિસા, બ્રહ્મચર્ય, દાન, સ્વાધ્યાય, સરણતા, સતોષ, મહાપુરુષોની સેવા, કર્મનિવૃત્તિ, મનુષ્યોની નિષ્કૂળ ક્રિયાઓનો વિમર્શ, મૌન, આત્માનું ચિંતન, બ્રહ્માદિનો સંવિભાગ, સર્વગ્રાણીઓમાં-ખાસ કરીને માણસોમાં-આત્મદેવની શુદ્ધિ, મહાપુરુષોની ગતિરૂપ શ્રીભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, સેવા, પૂજા, નમન, દાસત્વ, મિત્રત્વ અને આત્મસમર્પણ— આ ત્રીણ લક્ષણવાળો સર્વ મનુષ્યોનો સાધારણ ધર્મ છે, કે જે વડે સર્વાત્મા બગવાન પ્રસન્ન થાય છે.

૧૧. ધર્મનાં ચરણો :—

તપઃ શોચં દયા સત્યમિતિ પાદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ । ભા. ૧-૧૭-૨
 તપ, શૌચ, દયા અને સત્ય, એ ચાર ધર્મના ચરણ છે.

૧૭. ધર્મની સફળતા :—

અતઃ પુનિર્દિજજેષ્ટા ઘર્ણાથમવિભાગશઃ ।
 સ્વનુષ્ટિતસ્ય ધર્મસ્ય સંસિદ્ધિર્દરિતોષણમ્ ॥
 તસ્માદેકેન મનસા યગવાન્સાત્વતાં ષતિઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ ધ્યેયઃ પૂજ્યશ્ચ નિત્યદા ભા. ૧-૨-૧૩-૧૪

હે બ્રાહ્મણો ! વર્ણાથમના વિભાગપૂર્વક પુરુષોએ સારી રીતે આચરેલા ધર્મનું કૃત્ર શ્રીહરિની પ્રસન્નતા છે; તે માટે બગવાનનું એકાગ્ર મનથી નિત્ય શ્રવણ, મનન, કીર્તન, બ્રહ્મન અને પૂજન કરવું.

૧૮ ધર્મનું ફળ :—

ધર્મ આચરિતઃ પુંસાં વાહ્મન.કાયવુદ્ધિમિઃ ।

લોકાન્નિશોકાન્ વિતરત્યથાનન્યમસક્તિનામ્ ॥

મા. ૪-૧૮-૧૫

જો પુરુષો વાણી, મન, કાયા અને બુદ્ધિથી ધર્મનું આચરણ કરે તો તે ધર્મ સકામ પુરુષોને શોક રહિત સ્વર્ગાદિ શોક આપે છે અને નિષ્કામ પુરુષોને મોક્ષ આપે છે

૧૯ ધર્મ અને જ્ઞાનનું કારણ :—

સાત્ત્વિકાન્યેવ સેવેત પુમાન્સત્ત્વવિવૃદ્ધયે ।

તતો ધર્મસ્તતો જ્ઞાનં યાવત્સ્મૃતિરપોહનમ્, ॥ મા. ૧૧-૧૩-૬

પુરુષે પોતાના તેજની વૃદ્ધિને માટે સાત્ત્વિક ભાવોનું સેવન કરવું જોઈએ કે જોનાથી સંપૂર્ણ અવિદ્યા નાશ કરનાર ધર્મ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

૨૦ સદ્ધર્મ પાપીને પવિત્ર કરે છે :—

શ્રુતોઽનુપઠિતો ધ્યાત આદતો ધાનુમોદિતઃ ।

સઘ પુનાતિ સદ્ધર્મો દેવ વિશ્વદુહોઽપિ હિ ॥ મા. ૧૧-૨૦-૧૨

હે વસુદેવ ! ભગવાનનો ધર્મ પાળ કરવામાં આવ્યો હોય, શ્રવણ કરવામાં આવ્યો હોય, વિચારવામાં આવ્યો હોય, સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય કે અનુમોદન કરવામાં આવ્યો હોય તો સમગ્ર જગતનાં શોક કરનારાઓને પણ તત્કાળ પવિત્ર કરે છે

૨૧ અંતિમ ધર્મ —

અન્તકાલે તુ પુરુષ આગતે ગતસાન્યસઃ ।

હિન્દ્યાદમક્રશસ્ત્રેણ સ્પૃહા વેદેઽન જે —

૨૨. નિવૃત્ત-ધર્મ :—

કો નિર્વૃત્તો હરિકથાસુ રતિ ન કુર્યાત્ ॥ મા. ૨-૩-૧૨

ભોગવૃત્તિથી નિવૃત્ત થયેલો કયો પુરુષ ભગવાનની કથાઓમાં પ્રીતિ ન કરે !

૨૩. આચાર-ધર્મ :—

નોદ્વિજેત જનાદ્ધીરો જનં ચોદ્વેજયેન્ન તુ ।

અતિવાદાંસ્તિતિક્ષેત નાષમન્યેત કચ્ચન ।

દેહમુદ્વિદ્ય પશુવદ્ વૈરં કુર્યાન્ન કેનચિત્ ॥ મા. ૧૧-૧૮-૧૧

પુરુષે કોઈ પણ માણસના વર્તનથી ઉદ્વેગ ધારણ કરવો નહિ, અને કોઈ પણ માણસને ઉદ્વેગ પમાડવો નહિ. પોતાની નિંદા સહન કરવી, કોઈનું અપમાન કરવું નહિ, દેહના કારણે પશુની માફક કોઈની સાથે વૈર કરવું નહિ.

૨૪. આચાર-ધર્મની અગત્યતા :—

ધર્માર્થં વ્યવહારાર્થં યાત્રાર્થમિતિ ચાનય ।

વર્ણિતોઽયં મયાચારો ધર્મમુદ્ગહતાં ધુરમ્ ॥ મા. ૧૧-૨૧-૪

વસ્તુની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા ધર્મ માટે, શુભ અને દોષના વિવેક યુક્ત વ્યવહાર માટે અને શુભ અને અશુભ શરીરનિર્વાહ માટે દર્શાવેલ છે. આમ આ સર્વ આચાર મેં મનુસ્વરૂપે ધર્મની ધુરાને ઉપાડી રહેલા કર્મજડ મનુષ્યો માટે દર્શાવ્યો છે.

૨૫. સંયમ-ધર્મ :—

દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વલ્લપૂતં પિવેજ્જલમ્ ।

સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥

મૌનાનીહાનિલાયામા વૃણ્વા યાગ્દેદ્વચેત્સામ્ ।

ન હોતે યસ્ય સન્ત્યજ્ઞ વેણુભિર્નં મવેદ્યતિઃ ॥ મા. ૧૧-૧૮-૧૭-૧૮

આંખથી જોતાં પગ મૂકવા માટે યોગ્ય જજાતી જગ્યાએ પગ મૂકી ચાલવું, વચ્ચેથી માળો પાણી પીવું, સત્યથી યુક્ત વાણી બોલવી, અને મનથી વિચાર કરતાં નિર્દોષ જજાતી કાંઈનું આચરણ કરવું.

હે ઉદ્ધવ ! મૌન એ વાણીનો દંડ છે, ધમ્માઓનો ત્યાગ એ દેહનો દંડ છે. પ્રાણાયામ એ ચિત્તનો દંડ છે. આ ત્રણ દંડ જે સંન્યાસી પાળતો નથી તે કેવળ વાસનો દંડ ધારણ કરવાથી જ ખરેખરે સંન્યાસી યથ શકતો નથી.

૨૬. અવિનાશી ધર્મનું સ્વરૂપ :—

પતાવાનવ્યયો ધર્મઃ પુણ્યક્ષોકૈરુપાસિતઃ ।

યો મૃતશોકહર્ષાભ્યામાત્મા શોચતિ દુઃખતિ ॥ મા ૬-૧૦-૬

જે કોઈ આત્મા બીજાં પ્રાણીઓના શોકથી પોતે શોક કરે છે, અને બીજાં પ્રાણીઓના આનંદથી પોતે આનંદ પામે છે, તેનો તેટલો જ ધર્મ અવિનાશી છે, અને તેવા જ ધર્મને પવિત્ર યજ્ઞવાળા પુરુષોએ સેવ્યો છે.

૨૭. ધર્મ અમરૂપ ક્યારે થાય છે ? :—

ધર્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ પુન્તાં વિશ્વકસેનકથાસુ યઃ ।

નોત્પાદયેદ્યદિ રતિં શ્રમ યદિ કૈવલ્યમ્ ॥ મા. ૧-૨-૮

સારી રીતે આવરેલો ધર્મ જગવાનની કથાઓમાં જો પ્રીતિ ઉત્પન્ન ન કરે, તો તે કેવળ અમરૂપ જ છે.

૨૮. દ્રોહયુક્ત ધર્મ અધર્મ છે :—

કઃ ક્ષેમો નિજપરયોઃ કિયાનર્થ સ્વપરદુહાધર્મેણ ।

સ્વદ્રોહાત્તત્ત્વ કોપઃ પરસમ્પીડયાં ચ તથાધર્મઃ ॥ મા ૬-૧૬-૪૨

જે ધર્મ આપનો (જગવાનનો) તથા પારકાનો દ્રોહ કરનાર હોય છે, તે ધર્મથી શું કલ્યાણ થાય ? અથવા કેયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય ? કારણ કે આપનો દ્રોહ કરવાથી આપને ખીજા થાય છે અને બીજાને દુઃખ દેવાથી અધર્મ થાય છે,

૨૯. સ્વધર્મનું વિહિત પાલન નિર્ગુણ બનાવે છે :—

પ્રાયઃ સ્વમાવવિહિતો નૃણાં ધર્મો યુગેયુગે ।

વેવદન્મિઃ સ્મૃતો રાજન્ પ્રેત્ય ચેદ્ધ ચ શર્મદત્ ॥

‘સૂત્યા સ્વભાવકૃતયા ધર્તમાનઃ સ્વકર્મકૃત્ ।
 હિત્યા સ્વભાવજં કર્મ શનૈર્નિર્ગુણતામિયાત્ ॥
 ઉવ્યમાનં મુદુઃ ક્ષેત્રં સ્વયં નિર્વિર્યતામિયાત્ ।
 ન કલ્પતે પુનઃ સૂત્યા ઉત્તં ષીજં ચ નદ્યતિ ॥
 एवं કામાશયં ચિત્તં કામાનામતિસેવયા ।

વિરખ્યેત યથારાજન્નાશ્વત્કામચિન્દુમિઃ ॥ મા. ૭-૧૧-૩૧-૩૪

હે રાજન ! યુગે યુગે મનુષ્યોના સ્વભાવથી રચાયેલો ધર્મ
 આ લોક તથા પરલોકમાં સુખનું કારણ થાય છે એમ વેદવાદીઓ
 કહે છે. જે મનુષ્ય, સ્વભાવથી નક્કી કરવામાં આવેલી પોતપોતાની
 (વર્ણાનુસાર) આજીવિકા પ્રમાણે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, અને
 પોતાના વર્ણધર્મોનાં કર્મો કરે છે, તે મનુષ્ય ધીમે ધીમે તે કર્મોથી
 વિરક્ત બની નિર્ગુણપણાને પામે છે. જેમ વારંવાર વવાતું એતર
 પોતાની મેળે નિર્વીર્ય—રક્ષ-કચ હીન-ચઢ જઈને ફરી ધાન્યની
 ઉત્પત્તિને માટે લાવક રહેતું નથી અને તેમાં વાવેલું ખીજ પશુ
 નાશ પામે છે તેમ હે રાજન ! વાસનાના સંગ્રહરૂપ ચિત્ત વાસના-
 ઓનાં સેવનથી ટીપેટીપે પડતાં (ધીનાં) બિન્દુથી શાન્ત ન થનાર
 અગ્નિની માફક શાન્ત થતું નથી.

૩૦. અધર્મની શાખાઓ :—

વિધર્મઃ પરધર્મેષ્ઠ આભાસ ઉપમા છલઃ ।
 અધર્મઃશાસ્ત્રા પદ્મેમા ધર્મહોડધર્મવસ્યજેત્ ॥
 ધર્મવાધો વિધર્મઃ સ્યાત્ પરધર્મોડય ચોદિતઃ ।
 ઉપધર્મસ્તુ પાશ્વણ્હો વદ્મ્મો ષા શન્દમિચ્છલઃ ॥
 યસ્તિવચ્છયા કૃતઃ પુસ્મિરામાલો હ્યાશ્રમાત્પૃથક્ ।
 સ્વભાવવિહિતો ધર્મઃ કંસ્ય નેષ્ટઃ પ્રશાન્તયે ॥

મા. ૭-૧૫-૧૨-૧૪

વિધર્મ, પરધર્મ, આભાસ, ઉપમા અને છલ—આ પાંચ
 અધર્મની શાખાઓ છે; તેઓનો ધર્મવેત્તા પુરુષે અધર્મની પેઠે ત્યાગ

કરવો. બુદ્ધિપૂર્વક જેનું આચરણ કરતાં પોતાના ધર્મને બાધ આવે તે 'વિધર્મ'; બીજાને માટે કહેવામાં આવેલો ધર્મ તે 'પરધર્મ' જે ધર્મને પુરુષોએ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ધડી કાઢ્યો હોય અને આશ્રમધર્મથી ભુલે પડતો હોય તે 'આભાસ'; વેદવિરુદ્ધ પાપ-શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવેલો ધર્મ, અથવા દંભથી કે પારકાને ડગવા માટે આચરવામાં આવતો ધર્મ તે 'ઉપધર્મ', અને જેમાં શબ્દના વાર્તાવિક અર્થને ઉઘાટાવી નાખી (પોતાને અનુકૂલ) ભુલે જ અર્થ કરવો તે 'જલ' કહેવાય છે. પ્રજાશ્રમના સ્વભાવાનુસાર શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલો 'ધર્મ' કાને યાતિ આપતો નથી !

૩૧. દુષ્ટને શિક્ષા કરવી એ ધર્મ છે :—

સાધૂનાં મદ્રમેઘ સ્યાદસાધુદમને કૃતે । મા. ૧-૧૭-૧૪

નિરપરાધી પ્રાણીને દુઃખ આપનાર દુષ્ટોને શિક્ષા કરવાથી સંજ્ઞાનોત્તું કલ્યાણ જ થાય છે.

૩૨ બાહ્યાવસ્થાથી ધર્મ પાળવો :—

કૌમાર આચરેત્પ્રાણો ધર્માન્ભાગવતાનિદ્ધ ।

તુર્લભ માનુષ્યં જન્મ તદપ્યધુવમર્થદમ્ ॥ મા. ૭-૬-૧

મનુષ્યજન્મ તુર્લભ છે અને ઇષ્ટ અર્થ આપનાર છે. માટે શુદ્ધિમાન મનુષ્યે બાહ્યાવસ્થામાંથી જ ભાગવત ધર્મનું આચરણ કરવું; કારણ કે આ મનુષ્યજન્મ પણ નાશવંત છે.

૩૩ અધર્મનાં ચરણો :—

દ્યુતં પાતં જિયઃ સૂના યત્રાઽધર્મઃપ્રત્યુત્થિયઃ ॥ મા. ૧-૧૭-૨૬

ભુગાર, મદિરાપાન, ઓંઓ તથા દિસા—આ ચાર અધર્મનાં ચરણો છે.

૩૪. અધર્મનું કૃત્રિમ શિક્ષા :—

સર્વે કામાનુરોધેન વણ્ડમદ્દન્તિ કારિણઃ ॥ મા. ૬-૧-૪૨

અધર્મ કરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ તેમના કર્મ પ્રભાણે ચિદ્વાને પાત્ર બને છે.

(૩) કીર્તિ-અપકીર્તિ-અવજ્ઞા

૩૫ અપકીર્તિનો અસર:—

વિમેમિ નાહં નિરયાત્પદચ્યુતો

ન પાશયન્ધાદ વ્યસનાત્ દુરત્યયાત્ ।

નૈવાયં કૃત્ત્વાદ્ ભવતો વિનિમદ્ધા-

વસાધુવાદાદ્ મૃશમુદ્વિજે યથા ॥ મા. ૮-૨૨-૩

હું મારી અપકીર્તિથી જેટલો ડરું છું તેટલો મારાં સ્થાનથી

બાદ થવાથી, નરકમાં પડવાથી, બંધનથી, દુઃખના કુંગરોથી, ધનસંકટથી કે કેદ પકડાવાથી ડરતો નથી.

૩૬ સંભાવિત ભાણુસને અપમાન મૃત્યુ સમાન છે. —

સંભાવિતસ્ય સ્વજનાત્પરામલો

યદા સ સઘો મરણાય કલ્પતે ।

મા. ૪-૩-૨૫

પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યનું પોતાનાં જ સ્વજનો તરફથી થયેલું અપમાન તત્કાળ મરણરૂપ થાય છે.

૩૭ સંબંધીના અપમાનનાં કારણ:—

રાજ્યસ્ય ભૂમેર્વિત્તસ્ય સ્ત્રિયો માનસ્ય સેજસઃ ।

માનિનોઽન્ધસ્ય વા હેતો ધીમદાન્ધાઃ ક્ષિપન્તિ હિ ॥

મા. ૧૦-૫૪-૪૧

લક્ષ્મીના મદ્યો અન્ધ બનેલા અભિમાની મનુષ્યો, રાજ્ય, ભૂમિ, ધન, સ્ત્રી, માન, તેજ કે બીજા કોઈ પણ કારણને લીધે સંબંધીઓનું અપમાન કરે છે.

૩૮. અતિપરિચયથી અવજ્ઞા થાય છે:—

સન્નિકર્ષો હિ મર્ત્યાનામનાદરણકારણમ્ ।

ગાઠ્ઠં હિત્વા યથાન્યામ્મસ્તત્રત્યો યાતિ શુદ્ધયે ॥

મા. ૧૦-૮૪-૧૧

વધુ સહવાસ મનુષ્યોને એકબીજા તરફ અનાદર ઉત્પન્ન કરે છે: જેવી રીતે ગંગાકિનારે રહેનારો માણસ ગંગાનું જલ છોડીને પોતાની શુદ્ધિ માટે બીજાં સ્થાનોમાં જાય છે.

(૪) ક્રિયા

૩૯. પ્રિયદર્શન દુર્લભ હોય છે :—

દુર્લભં પ્રિયદર્શનમ્ ॥

મા. ૧૦-૫-૨૪

પ્રિય મનુષ્યનું દર્શન દુર્લભ હોય છે.

૪૦. ભેદદર્શનનું ફળ :—

આત્મનઃ પરસ્યાપિ યઃ કરોત્યન્તરોદ્ગમ્ ।

તસ્ય મિહદશો મૃત્યુર્વિદધે મયમુલ્લયમ્ ॥ મા. ૧-૨૧-૨૬

જે મનુષ્ય પોતામાં અને ખીજમાં માત્ર સરીરની જ બિન્નતાને લીધે લેશમાત્ર પણ ભેદ જુએ છે તેવા ભેદદર્શી મનુષ્યને હું મૃત્યુરૂપે ઉશ બધ કરું છું.

૪૧. ચતુર્વિધ પુરુષાર્થસેવનનું ફળ :—

ન કુર્યાત્કલ્પિત્સક્તં તમસ્તીયં તિતીરિપુઃ ।

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં યદત્યન્તવિઘાતકમ્ ॥ મા. ૪-૨૨-૩૫

તમા અંધકારરૂપ આ સંસારને તરવાની જેને ધ્રુવજા હોય તે પુરુષે જે વસ્તુ ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોની બાધક હોય, તેના કદી સંગ કરવો નહિ.

૪૨. ભોજન કરાવવાનો વિધિ અને ફળ :—

દેશે કાલે ચ સમ્પ્રાપ્તે મુન્યન્તં દરિદૈવતમ્ ।

થદ્વયા વિધિવત્પાત્રે ન્યસ્તં કામધુગક્ષયમ્ ॥

દેવર્ષિપિતૃભૂતેભ્ય આત્મને સ્વજનાય ચ ।

અન્નં સંચિમજ્જન્પશ્યેત્ સર્વં તત્પુરુષાત્મકમ્ ॥ મા. ૫-૧૫-૫૦

યોગ્ય, દેશ અને કાલ પ્રાપ્ત થતાં શ્રીહરિને નૈવેદ્ય તરીકે અર્પણ કરેલું, સામો—નીવાર વગેરે મુનિઓનું અન્ન, જે થકા અને વિધિપૂર્વક સુપાત્રને જમાડયું હોય, તો તે અક્ષય થઈને (જનીને) સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ તથા પ્રાણીઓ માટે, પોતાને માટે તથા સ્વજનો માટે અન્નનો યોગ્ય વિભાજ કરવો અને તે તે સર્વને ઈશ્વર સ્વરૂપ ભોવા.

૪૩. જનસમુદાયની અસહાયતામાં સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ થાય છે :—

લોકો વિકર્મનિરત્તઃ કુશલે પ્રમત્તઃ । મા. ૧૦-૭૦-૨૬

માણસો સ્વાભાવિક રીતે જ ખરાબ કૃત્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને સહાયોમાં પ્રમાદ કરે છે.

૪૪. દૂર રહેલી વસ્તુનું આકર્ષણ વિશેષ હોય છે :—

યથા દુરતરે પ્રેષ્ટે મન આધિશ્ય વર્તતે ।

શ્રીણાં ચ ન તથા ચેતઃ સન્નિઠ્ઠેઽક્ષિમોચરે

મા. ૧૦-૪૭-૩૫

પોતાના દૂર રહેલા પતિમાં ઓઝોનું મન જેવું પરોવાયેલું રહે છે તેવું પોતાની દષ્ટિ આગળ રહેલા પતિમાં પરોવાયેલું રહેતું નથી.

૪૫. મહાપુરુષનું શરણ સંજ્ઞ છે :—

આર્તોપસર્વણં ભૂમજમોઘં હિ મહીયસિ । મા. ૧-૧૪-૧૪

હુઃખી મનુષ્યનું મહાન પુરુષને શરણે જવું સંજ્ઞ થાય છે.

૪૬. શ્રમની નિષ્ફળતા :—

યેપાં ન તુષ્ટો મગવાન્ યશલિક્ષો જનાર્ધનઃ ।

તેપાં ધમો હ્યપાર્થયિ ॥ મા ૩-૧૧-૧૩

જેઓના ઉપર ભગવાન યશમૂર્તિ જનાર્દન પ્રસન્ન થયા નથી તેઓનો સર્વ પરિશ્રમ કેવળ બ્યર્થ જ છે.

૪૭. લોકબ્યવહારનું રૂઢ :—

લોકઃ સ્વયં શ્રેયસિ નષ્ટદષ્ટિ-

યોઽર્થાન્સમીહેત નિકામકામઃ ।

અન્યોઽન્યચેરઃ સુશલેશહેતો-

રતન્તદુષ્ટં ચ ન વેદ મૂઢઃ ॥

મા. ૫-૫-૧૬

લોકબ્યવહારમાં પડેલા મનુષ્ય સ્વતઃ જ પોતાના કલ્યાણ સાધનમાં જાનશૂન્ય હોય છે. કારણ કે એ મનુષ્ય વિષયોની જ ઇચ્છા કરે છે, એ વાસનાથી મૂઢ બની જઈને તે અતિ અદ્યસુખને માટે

પરંપર વૈર કરે છે, અને તેથી પ્રાપ્ત થતા અનંત દુઃખને બચુનો નથી.

૪૮ પુરુષાર્થની સંકેતતા :—

ધર્મસ્ય હ્યાપવર્ગસ્ય નાર્યોઽર્યયોષકલ્પતે ।

નાર્યસ્ય ધર્મેકાન્તસ્ય કામો લાભાય હિ સ્મૃતઃ ॥

કામસ્ય નેન્દ્રિયપ્રીતિર્લાભો જીવેત યાવતા ।

જોવસ્ય તત્ત્વજિજ્ઞાસા નાર્યો યશ્ચેહ કર્મભિઃ મા. ૧-૨-૧-૧૦

ધર્મનું ફળ ધન, સ્ત્રી, પુત્ર ઇત્યાદિના મમત્વમાં નથી પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. અર્થ(ધનાદિ સંપત્તિ)નું ફળ વિષયભોગ નથી પણ ધર્મપ્રાપ્તિ છે. કામનું ફળ પણ ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા નથી; પરંતુ જોટલાથી જીવી શકાય તેટલો તેનો ઉપયોગ છે અને જીવનનું ફળ તત્ત્વજિજ્ઞાસા છે, કર્મો અને તેનાં ફળરૂપ સુખો નથી.

૪૯ દુઃખની હુત્યા આનંદપ્રદ છે :—

મોદેત સાધુરપિ ધૃષ્ટિકસર્પહત્યા ॥

મા. ૭-૧-૧૪

વૌહીની કે સર્પની હત્યાથી સન્નજન મનુષ્ય પણ ખુશી પામ.

(૫) દૈવ (ભાગ્ય)

૫૦. ભાગ્યની વિચિત્રતા—

૧. યત્ર ધર્મસુતો રાજા ગદાપાણિર્વૃકોદરઃ ।

કૃષ્ણોઽસ્ત્રી ગાન્ધર્વ ચાપં સુહૃત્કૃષ્ણસ્તતો વિપત્ ॥

મા ૧-૧-૧૫

ધર્મપુત્ર મહારાજ યુધિષ્ઠિર, ગદાધારી ભીમસેન, ધનુર્ધારી અર્જુન, ગાંડીવ જેવું ધનુષ અને ત્રીકૂણ્ણ મિત્ર તરીકે હોવા છતાં (પાંડવોને) વિપત્તિ (એ કેવળ ભાગ્યનો બલિદારી છે.)

... .. ગતિર્ધાતુર્દુરત્યયા ।

અપરિચિતો નિયતેત નિવૃત્તઃ પુનરાપતેત્ ॥

માનેર્યથા શાસ્ત્રિયોગયોગયો-

રદ્વૃતોઽન્યન્નનિમિત્તમસ્તિ ।

एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः

शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥

મા. ૧૦-૧-૫૦-૫૧

વિધાતાની ગતિ ન જાણી શકાય એવી છે. કાંઈ વખતે આવેલું મૃત્યુ અટકી જાય છે અને અટકી ગયેલું મૃત્યુ આવે છે. જેમ અગ્નિને કોઈ લાકડા સાથે સંબંધ થતો નથી અને કાંઈની સાથે સંબંધ થાય છે, તેમાં દૈવ વિના બીજું કંઈ પણ કારણ નથી. તેમ પ્રાણીને પણ શરીરનો સંયોગ અને વિયોગ થાય છે, તેનું કારણ અચિંત્ય છે.

૫૧. ભાખ્યની સત્તા :—

बहो विधातस्तव न कचिद्व्या

संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन वेदिनः ।

तैश्चाकृतार्थान् वियुनङ्क्ष्यपार्थक

विकોडितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा ॥ મા. ૧૦-૧૬-૧૬

અહો ! ઓ વિધાતા ! તને કાંઈના ઉપર દયા નથી ! તું પ્રાણીઓને મિત્રતા અને સ્નેહથી પરસ્પર જોડીને તેઓએ મિત્રતા અને સ્નેહનો કંઈ પણ ઉપભોગ ન કર્યો હોય તે પહેલાં જ તેઓનો પરસ્પર વિયોગ કરાવે છે, આ ઉપરથી જાણાય છે કે તારી આ ક્રીડા બાળકની રમત જેવી છે.

૫૨. ભાખ્યની પ્રતિકૂળતામાં સર્વ પ્રતિકૂળ બને છે :—

सुहृदो शतयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि ।

मानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम् ॥ મા. ૧૦-૮૨-૨૦

જે મનુષ્યનું દૈવ અનુકૂળ હોતું નથી, તેને તેના મિત્રો, માતિ-જનો, પુત્રો, ભાઈઓ અને માબાપ વગેરે કોઈ મંભારતા નથી.

૫૩. ભાખ્યની પ્રબળતા (કર્મરૂપે) :—

... .. जनैर्दिष्टं मुज्यते ॥

મા. ૧૨-૬-૨૭

પ્રાણીમાત્ર પોતાનું પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવે છે.

૫૪. અશુભનો નાશ કરનાર સાધનો :—

વિધિરેષ હારિણો મહાલાયનમુત્તમમ્ ।

દેવદિલગવાં પૂજાં મૂતેષુ પરમો મઘઃ ॥ મા. ૧૧-૩૮-૧

દેવો, શાહાણો તથા ગાયોની પૂજા પ્રાણીઓનાં પરમ કલ્યાણનું કારણ. અશુભનો નાશ કરનાર, અને મંગલપ્રદ છે.

પુણ્ય, પાપ, પ્રાયશ્ચિત્ત

૫૫. પુણ્ય-પાપનો હેતુ :—

સમ્ભવન્તિ હિ મદ્રાણિ વિપરીતાનિ ચાનઘાઃ ।

કારિણાં ગુણસદ્ગોઽસ્તિ દેહ્યાન્નઠાકર્મફલ્લ ॥

યેન યાવાન્યયાધર્મો ધર્મો વેદઃ સમીહિતઃ ।

સ યથ તત્કલં મુક્તે તદા સાવદમુશ્ચ વૈ ॥ મા. ૬-૧-૪૪, ૪૫

કેઈ પણ કર્મના કારણે પુણ્ય અથવા પાપ લાગે છે, કારણ કે કર્મનો કરનાર સત્યાદિ ગુણોવાળો હોય છે. એક પણ દેહધારી કર્મ કરી વિના, રહી શકતો નથી. તેથી જ પ્રાણી જેટલો ધર્મ અથવા અધર્મ કરે છે, તેટલું તે ધર્મ કે અધર્મનું ફળ અહીં તેમજ પરલોકમાં ભોગવે છે. ધર્મનું ફળ પુણ્ય છે અને અધર્મનું ફળ પાપ છે.

૫૬. પુણ્ય-પાપના ક્ષયનાં સાધનો :—

મોઘૈઃ પુણ્યક્ષયં કુર્યાદમોગૈરશુભક્ષયમ્ ॥ મા. ૪-૧૨-૧૩

ભોગો વડે પુણ્યનો ક્ષય તથા યથાદિ ક્રિયાઓએ અમોગ વડે પાપક્ષય કરવો.

૫૭. પાપનું ઔપધ પ્રાયશ્ચિત્ત :—

તસ્માત્પુરૈવાશ્વિદપાપનિવૃત્તો

યતેત મૃત્યોરવિપચિતાઽઽત્મના ।

વોપસ્ય દૃષ્ટા ગુરુલાઘવં યથા

અપક્વચિકિત્સેત કજાં નિવાલયિત્ ॥ મા. ૬-૧-૮

જેમ કોઈ વૈદ્ય પોતે રોગોનાં નિદાનને અણુતો હોષને વાત,
પિત્ત અને કફરૂપી દોષોનું ઓછાવવાપણુ જોષને તેની યોગ્ય ચિકિત્સા
કરે છે, તેમ મનુષ્યે પણ પોતાના મૃત્યુની પહેલાં જ સત્વર પાપનું
પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા યત્ન કરવો જોઈએ.

૫૮. પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી અને સાધનો :—

કર્મણા કર્મનિર્હારો ન હ્યાત્યન્તિકા રૂપ્યતે ।

અત્રિદ્વવધિકારિત્વાત્પ્રાયશ્ચિત્ત વિમર્શનમ્ ॥

નાશતતઃ પથ્યમેવાન્નં વ્યાધયોઽપિ ધવન્તિ દ્વિ ।

દયં નિયમકુદ્રાજઙ્છનૈ ક્ષમાય કલ્પતે ॥

તપસા વ્રહ્મચર્યેણ શમેન ચ વ્રમેન ચ ।

ત્યાગેન સત્યશૌધામ્યાં યમેન નિયમેન ચ ॥

દેહવારબુદ્ધિજં ધીરા ધર્મજ્ઞાઃ શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

શ્લિપન્ત્યઘં મહદપિ ઘેણુગુલ્મમિવાનનઃ ॥

કૈચિત્કેવલયા ભવસ્યા યાસુદેવપરાયણાઃ ।

અઘં ધુન્વન્તિ કાતસ્ત્યેન નીહારમિવ ભાસ્કરઃ ॥

મા. ૬-૧-૧૧-૧૫

પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપનો સમૂળનો નાશ થાય છે, જેમ માનવું નહિ,
કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી અત્યંત મનુષ્ય જ હોય છે, અને
અત્યંત મનુષ્યોને માટે જ પ્રાયશ્ચિત્તો છે. જેમ પથ્ય આહારનું ભોજન
કરનારા મનુષ્યોને રોગો ખીડા કરતા નથી, તેમ હે રાજા ! નિયમો
વગેરેને પાળનારા મનુષ્ય પણ ધીમે ધીમે કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે.
જેમ અગ્નિ, વાંસની ઝોટી ઝડીને પણ જાળીને વાસ્તુ કરે છે, તેમ
ધર્મવેદા, શ્રદ્ધાળુ અને ધીર પુરુષો સરીર, વાહ્યી તથા મનથી
લેપમ ચોર્લા નાનાં મોટાં પાપનો તપ, વ્રતચર્મ, મનના નિયમરૂપ
શમ, પ્રાણેન્દ્રિયોના નિયમરૂપ દમ, દાન, સત્ય, પવિત્રતા, વ્રમ અને
નિયમ વડે નાશ કરે છે... ત્યારે કેટલાક ભક્ત પુરુષો કેવળ બદલત-

પરાયણ જ રહીને, ભગવાનની, ભક્તિથી જ, જેમ સૂર્ય સંપૂર્ણ
આકળનો નાશ કરે છે, તેમ સમગ્ર પાપોનો નાશ કરે છે.

૫૯. પ્રાયશ્ચિત્તની નિષ્ફળતા :—

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् ।

न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगाः ॥ भा. ૬-૧-૧૮

જે પાપી મનુષ્ય નારાયણથી વિમુખ રહે છે, તે બંધે અનેક
પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તો કરે; તો પણ જેમ મદિરાના કલશને નદીઓ
પવિત્ર કરી શકતી નથી, તેમ એ પાપી મનુષ્યને પ્રાયશ્ચિત્તો પવિત્ર
કરી શકતાં નથી.

૬૦. સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત ભક્તિ :—

न तथा ह्यघवान् राजन् पूयेत तप आदिभिः ।

यथा कृष्णापित्तप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया ॥ भा. ૬-૧-૧૯

હે રાજા! ઘાઈ પણ પાપી મનુષ્ય શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને
તેમના ભક્તોની સેવામાં સર્વસ્વ અર્પણ કરી દઈને જેવો પવિત્ર
થાય છે, તેવો તપશ્ચર્યા વગેરેથી પવિત્ર થતો નથી.

૬૧. સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત-કીર્તન :—

तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मङ्गलमंहसाम् ।

महतामपि कोरव्यं विद्वद्यैकान्तિકनिष्कृतम् ॥ भा. ૬-૨-૨૧

હે કુવશી પરીક્ષિત રાજા! વિષ્ણુ ભગવાનનું કીર્તન જગતના
મંગળરૂપ છે. અને મોટાં પાપોનું પણ તે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

૬૨. સર્વોત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત-નામસ્મરણ :—

स्तेनः सुरापो मित्रघ्नः ब्रह्महा शुश्रूषणः ।

छोराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे ॥

सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम् ।

नामस्मरहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः ॥ भा. ૬-૨-૧-૧૦

જે મનુષ્ય ચોર, મદિરાપાન કરનાર, મિત્રદ્રોહી, બ્રહ્મહત્યા
કરનાર, ગુરુપત્ની સાથે બહિષ્કાર કરનાર ઓ રાજા, પિતા તથા

ગાયેતો વધ કરનાર, આ તથા એ સિવાયના પણ બીજા જે પાપી હોય, તે સર્વ માટે-શ્રીહરિનું નામોચ્ચારણ સર્વોત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. કારણ કે નામસ્મરણથી એની શુદ્ધિ ઈશ્વરવિપવક બને છે.

૬૩. સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત :—

गुरुणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च ।

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ પાપાનાં ક્ષાત્વોક્તાનિ મહર્ષિભિઃ ॥ મા. ૬-૨-૧૬

(મનુ આદિ) મહર્ષિઓએ મોટા પાપોનાં મોટા પ્રાયશ્ચિત્તો અને નાના પાપોનાં નાના પ્રાયશ્ચિત્તો તત્ત્વપૂર્ણ રીતે સ્મૃતિઓમાં કહ્યાં છે.

૬૪. હિંસાનો પ્રતિકાર હિંસા નથી-અહિંસા છે :—

यया पद्मेन पङ्कजम् सुरया वा सुरावृतम् ।

भूतद्वत्यां तथैवेकां न यज्ञैर्मांર્ष्टुमर्हति ॥ મા. ૧-૮-૫૨

જેમ કાદવથી કાદવવાળું જળ સ્વચ્છ કરી શકાય નહિ, અથવા થોડી મદિરાથી થયેલી અપવિત્રતા પુષ્કળ મદિરાથી દૂર થઈ શકે નહિ તેમ કેવળ પ્રમાદથી થયેલી એક જ પ્રાણીની હિંસા પણ શુદ્ધિપૂર્વક કરેલા હિંસાપ્રાય યજ્ઞોથી દૂર થઈ શકે નહિ.

૬૫. રાજવધ પાપ છે :—

राक्षो मूर्ध्नाभिपिक्तस्य वधो ब्रह्मवधायकः । मा. ૧-૧૫-૪૧

જેનો અભિષેક થયો છે એવા રાક્ષસો વધ બ્રહ્મણના વધ કરતાં પણ વધારે પાપયુક્ત છે.

સિદ્ધિ, શુભ, દુઃખ

૬૬. સિદ્ધિઓની સંખ્યા અને સ્વરૂપ :—

सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारमैः ।

तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैवगुणहेतवः ॥

અણિમા મહિમા મૂર્તેર્નિઘિમા પ્રાપ્તિરિન્દ્રિયૈઃ ।

પ્રાકામ્યં શ્રુતદષ્ટેષુ શક્તિપ્રેરણમીશિતાં ॥

ગુણેષ્વસદ્ધો વશિતા યત્કામસ્તદવસ્યતિ ।

પતા મે સિદ્ધયઃ સૌમ્ય ! અષ્ટાવૈત્પત્તિકી મતાઃ ॥

અનૂર્મિમત્ત્વં વેદેઽસ્મિન્ દુરથ્રવણદર્શનમ્ ।

મનોજયઃ કામરૂપં પરકાયપ્રવેશનમ્ ॥

સ્વચ્છન્દમૃત્યુર્દેવાનાં સદ્વ્રજોઽનુદર્શનમ્ ।

યથાસદ્કલ્પસંસિદ્ધિરાજ્ઞાપ્રતિદત્તા ગતિઃ ॥

ત્રિકાલજ્ઞત્વમહન્નં પરચિન્તાયમિજ્ઞતા ।

અગ્ન્યકાંમ્બુવિપાદીનાં પ્રતિષ્ઠમ્મોઽપરાજયઃ ॥

પતાધ્વોદ્દેશતઃ પ્રોક્તા યોગધારણસિદ્ધયઃ ॥ મા. ૧૧-૧૫-૩-૧

યોગવિદ્યા જાણનારાઓએ અઢાર સિદ્ધિઓ કહેલી છે, તેમાં આઠ સિદ્ધિઓ મારે (જગવાનને) લીધે (જગવાનના અનુગ્રહથી) અને બાકીની દશ બીજા સાંસારિક વિષયોના કારણથી છે. અણિમા, મહિમા અને લલિમા નામની ત્રણ સિદ્ધિઓ દેહ સંબંધી હોય છે. સર્વ પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયો સાથે તેના અધિષ્ઠાતા દેવરૂપે પોતાનો સંબંધ કરવો તે ‘પ્રાપ્તિ’ નામની સિદ્ધિ છે. આ લોકના તથા પરલોકના સર્વ વિષયો જોવાનું સામર્થ્ય તે ‘પ્રાકાશ્ય’ નામની સિદ્ધિ છે. ઈશ્વરની માયાથી બીજાઓમાં પ્રેરણા કરવાનું સામર્થ્ય તે ‘ઈશિતા’ નામની સિદ્ધિ છે. વિષયભોગમાં પોતાની આસક્તિ થવા ન દેવી તે ‘વશિતા’ નામની સિદ્ધિ છે પોતે ઈચ્છેલા દરેક પદાર્થો અને સુખો મેળવવાની શક્તિને ‘પ્રાકાશ્ય’ નામની સિદ્ધિ કહે છે. હે ઉદ્ધવ ! આ મારી (જગવાનથી પ્રાપ્ત થનારી) સ્વાભાવિક સિદ્ધિઓ છે. આ દેહમાં ક્રુધા-તુષ્ટિદિ ઉત્પન્ન ન થવા દેવા તે ‘અનૂર્મિમત્ત્વ’ નામની સિદ્ધિ છે. ગમે તેટલા અંતરથી પણ સાંભળવું તે ‘દૂરશ્રવણ’ નામની સિદ્ધિ છે. મનના વેગ પ્રમાણે દેહની ગતિ કરવી, તે ‘મનોજય’ નામની સિદ્ધિ છે. ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરવું તે ‘કામરૂપ’ નામની સિદ્ધિ છે. ગમે તેના ચરીરમાં પેસવું તે ‘પરકાયપ્રવેશ’ નામની સિદ્ધિ છે. ઇચ્છામાં આવે ત્યારે મરવું તે ‘સ્વચ્છન્દ-મૃત્યુ’ નામની સિદ્ધિ છે. દેવોની સાથે અસરાઓની કીકા જોઈ ચક્રી તે

‘ક્રીડાદર્શન’ નામની સિદ્ધિ છે. પોતે જે વસ્તુનો સંકલ્પ કરે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી તે ‘સંકલ્પસિદ્ધિ’ નામની સિદ્ધિ છે અને પોતાની આચારને હરકોઈ રચણે પળાવતી તે ‘આચાર-પ્રતિહતા-મતિ’ નામની સિદ્ધિ છે. આ અઢાર સિદ્ધિઓ સિવાયની બીજી પાંચ ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ પણ છે. ત્રણે કાળનું જ્ઞાન તે ‘ત્રિકાલચત્વ’ નામની સિદ્ધિ છે. દાદ કે તાપ વગેરેની અસર ન થાય તે ‘અદ્વદ્વ’ નામની સિદ્ધિ છે. બીજાના મનને જાણી જવું તે ‘પરચિન્તાબિચિન્તા’ નામની સિદ્ધિ છે. અગ્નિ, સૂર્ય તથા જળ વગેરેને રોકી દેવાં તે ‘પ્રાત્પટંબ’ નામની સિદ્ધિ છે. અને કોઈથી પણ હારવું નહિ તે ‘અપરાજય’ નામની સિદ્ધિ છે. યોગધારણાથી પ્રાપ્ત થતી આ સિદ્ધિઓ મેં તમને (ઉદ્ધવજીને) સંકારણ કરી છે.

૬૭. સિદ્ધિઓનું મૂળ-ભગવાનનું શરણુ :—

સ્વર્ગાપવર્ગયો. પુંસાં રસાયાં ભુવિ સંપદામ્ ।

૧. સર્વાભામપિ સિદ્ધીનાં મૂલં તથ્યરણાર્ચનમ્ ॥ ભા. ૧૦-૮૧-૧૧

શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણનું પૂજનજ પ્રરુપોતે સ્વર્ગનું, મોક્ષનું, રસાતલની સંપત્તિઓનું, પૃથ્વી પરની સંપત્તિઓનું તથા સર્વ સિદ્ધિઓનું મૂળ કારણ છે.

૬૮. સુખ-દુઃખની વ્યાખ્યા :—

૧. સુખં દુઃખસુખાત્યયઃ । દુઃખં કામસુખાપેક્ષા ॥ ભા. ૧૧-૧૧-૪૧

સુખ અને દુઃખની યાનથી નિવૃત્તિ (અસર ન થવી) તે જ સુખ છે, અને વિષયભોગની ઈચ્છા રાખવી તે દુઃખ છે.

૨. બ્રાજા દ્વિ પરમં દુઃખં નૈરાશ્યં પરમં સુખમ્ ।

ભા. ૧૧-૮-૪૪

અરેખર! વિષયોમાં સુખોપભોગની આચાર-તૃષ્ણા એ જ પરમ દુઃખ અને મિટ્યા વિષયોમાં વૈરાગ્યભાવ-એ જ પરમ સુખ છે.

૬૯. સાચું સુખ :—

સંન્યાસે સર્વથા સુખમ્ ।

ભા. માહાત્મ્ય. ૪-૧૬

સંન્યાસમાં જ બધી રીતે સુખ છે.

૭૦. નિરાશા-તૃષ્ણારહિતપણું-એ મોટું સુખ છે:—

परं सौख्यं हि नैराशयम् ।

મા. ૧૦-૪૭-૪

નિરાશા એટલે તૃષ્ણારહિતપણું એ મોટું સુખ છે.

સામાન્ય નીતિ

૭૧. સામાન્ય નીતિ:—

किं कुर्महि तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ।

किं न देयं यदान्यानां का परः समदर्शिनाम् ॥

મા. ૧૦-૭૨-૧૯

સહનશીલ પુરુષોને કુઃસહ શું છે ? કુષ્ટ પુરુષો ક્યું ખરાબ કામ નથી કરતા ? દાતા પુરુષોને ન આપવાં લાયક શું છે ? અને સમદષ્ટિવાળા પુરુષોને પારકા કોણ છે ?

૭૨. સારમહણુ આચર્યક છે—

सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥

મા. ૪-૧૮-૨

વિદ્વાન પુરુષ ભ્રમરની પેઠે સર્વમાંથી સારમહણુ કરે છે.

૭૩. અરાજકતામાં લોકસ્થિતિ:—

अलक्ष्यमाणे नरदेवनास्ति

रथाङ्गपाणावयमङ्ग लोकः ।

तदा हि चौरप्रचुरो विनक्ष्य-

त्यरक्ष्यमाणोऽविवर्धयन्क्षणात् ॥

तद्य नः पापमुपैत्यनन्यथं

यत्प्रपन्नायस्य वसोयितुमर्हात् ।

परस्परं घ्नन्ति शपन्ति वृञ्जते

पशुरस्त्रियोऽर्ધાન્ પુરુષસ્વયો જનાઃ ॥

તદાઽર્ધવર્મજ વિલીયતે મૃષાન્

વર્ણામમાચારપુત્રઘ્નોમયઃ ॥

તતોઽર્થકામામિનિવેશિતારમનાં

શુનાં ક્ષણેનામિવ વર્ણસદ્ગુરુઃ ॥ મા. ૧-૧૮-૪૩-૪૪-૪૫

રાગ્નનું નામ ધારણ કરનાર આ વિષ્ણુ અદૃશ્ય થતાં જન્મત રક્ષણ રહિત થશે, ચોર લોભાથી પૃથ્વી ભરપૂર જની જશે, ધણી વિનાનાં ઘેરાનાં ટોળાંની પેઠે ક્ષણમાં વિનાશ પામશે.

રાગ ન હોય ત્યારે મનુષ્યો એકબીજાનાં પરુઓ, સ્ત્રીઓ તથા ધનને લૂંટી લે છે અને ચોર જની જાય છે. વળી તે સમયમાં મનુષ્યોનો વેદોક્ત સહચાર વિનાશ પામે છે. અને તેથી કૂતરા અને વાદરાની પેઠે એકબીજાના અર્થ-કામને લેઈ લેવાના મનવાળાં મનુષ્યોમાં વળુ'સ' કરતા જીલ્લી યાવ છે.

૭૪. ભક્તિમાન રાગેની અંસરઃ—

સ્વર્ગો ન પ્રાર્થિતો यस્ય મનુજૈરમરણિયઃ ।

શ્રુણ્વન્નિરુપમાયન્નિરુત્તમસ્કોકચેદિતમ્ ॥ મા. ૧-૪-૨૪

તે રાગેના પ્રમજનો પણ ભગવાનનાં ચરિત્રોનું અવલુ અને જ્ઞાન કરતાં હતાં અને તેથી તેઓ દેવોને પ્રિય સ્વર્ગની પ્રવ્થા કરતાં ન હતાં. (સુરાજ્ય સ્વર્ગસમાન છે).

૭૫. સ્વરાજ્યનું^૩ સુખઃ—

સમર્થ્યન્તિ તાન્ કામાન્સ્વરાજ્યપરિમાયિતાઃ ।

દુર્લભા નાપિ સિદ્ધાનાં મુકુત્વં હૃદિ પદ્યન્તિ ॥ મા. ૧-૪-૨૫

મુકુંદ ભગવાનનો હૃદયમાં-સાક્ષાત્કાર કરતા તે રાગેના સેવક-જનોને, સિદ્ધોને પણ દુર્લભ એવા વિષયોએ આનંદ વિપ્રભવી શક્તિ ન હતા; કારણ કે સ્વરાજ્યના સુખે સર્વ વિષયોને મુગ્ધકારી કાઢ્યા હતા.

૭૬. સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરવો નહિઃ—

૧. સ્ત્રીર્નાં નૈય તુ વિશ્વાસં દુષ્ટાનાં કારયેદ્ દુષ્ઠઃ ।

વિશ્વાસે યઃ સ્થિતો મૃદઃ સ દુષ્ટઃ પરિભ્રૂયતે ॥ મા. મા. ૫-૧

સમણ પુરુષે દુષ્ટ ઓઝોનો વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. જે મૂખ પુરુષ ઓઝો પર વિશ્વાસ રાખે છે તે ઘણા દુ જોયા દુ.ખી થાય છે.

૧. વિશ્વાસં પણ્ડિતો જાતુ કામિનીષુ જ યાતિ હિ ॥

મા. ૮-૧-૧૦

પણ્ડિત પુરુષ ઓઝોનો કદી વિશ્વાસ કરતો નથી.

૭૭. વૃદ્ધાવસ્થા કાલકન્યા છે.

કાલકન્યા જરા સાક્ષાલ્લોકસ્તાં નામિનન્વતિ ॥ મા. ૪-૨૬-૨૨

વૃદ્ધાવસ્થા કાળની પુત્રી છે, જે માણસોને જરાય મમતી નથી.

૭૮. સ્ત્રી ઉપર પ્રહાર કરવો નહિ :—

પ્રહરન્તિ ન ચૈ સ્ત્રીષુ કૃતાગસ્ત્યપિ જન્તવઃ ॥ મા. ૪-૧૭-૨૦

સામાન્ય મનુષ્યો પણ અપરાધ કરનારી હોવા છતાં ઓઝો

ઉપર પ્રહાર કરતા નથી.

૭૯. દૈવાધીન વિષય ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નહિ. —

દૈવાધીનેષુ કામેષુ દૈવાધીનઃ સ્વયં પુમાન્ ।

ફ વિશ્વસ્મેત યોગેન યોગેભ્યરમનુવતઃ ॥ મા. ૩-૨-૨૨

યોગદ્વારા યોગેશ્વર-ધીમૃત્યુને અનુસરનારો કોયો દૈવાધીન પુરુષ

દૈવાધીન વિષયો ઉપર વિશ્વાસ કરે ?

૮૦. મુમાર્ગ, કુમાર્ગ અને રવર્ગની વ્યાખ્યા :—

વન્ધા મયિગમ સ્મૃતઃ ।

મને પ્રાપ્ત કરાવનાર એ જ મહા માર્ગ છે.

ઉત્પચ્છિન્નવિશેષઃ ।

જે માર્ગમાં ચિત્ત મુક્તિ થાય છે તે પ્રત્યક્ષમાર્ગ અવગો

માર્ગ છે.

સ્વર્ગઃ સત્યગુણોદયઃ ॥

મા. ૩૧-૧૬-૪૨

સત્યગુણની દ્રિષ્ટિ તેજ સ્વર્ગ છે.

૮૧. સ્વર્ગ અને નરક અહિં જ છે :—

અત્રૈવ નરકઃ સ્વર્ગ इति मातः प्रवक्षते ।

યા યાતનાં વૈ નારકયસ્તાં દદ્ધાપ્યુલ્લક્ષિતાઃ ॥ મા. ૩-૩૦-૨૯

હે માતા ! વિદ્વાનો કહે છે કે સ્વર્ગ કે નરક જો બધું અહિં જ છે, કારણ કે નરકની યાતનાઓ અહીં (આ લોકમાં) પણ જોવામાં આવે છે.

૮૨. નરકની વ્યાખ્યા :—

નરકસ્તમ ઉચ્ચાહઃ ।

મા. ૧૧-૧૯-૪૩

તમોશુભની વૃદ્ધિ તે નરક છે.

૮૩ સર્વોત્તમ દેશની વ્યાખ્યા :—

સ વૈ પુણ્યતમો દેશઃ સત્પાત્રં યજ્ઞહમ્યતે । મા. ૭-૧૪-૨૭

જેમાં સત્પાત્ર (સજ્જનો) મળે તે જ દેશ પુણ્યકારક છે.

૮૪. ઘરની વ્યાખ્યા :—

ગૃહં શરીરં માનુષ્યમ્ ॥

મા. ૧૧-૧૯-૪૩

પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવામાં સાધનભૂત થતું મનુષ્યશરીર એ જ સાચું ઘર છે.

૮૫. 'ઋષભ' શબ્દની વ્યાખ્યા :—

इदं शरीरं मम दुर्विभाष्यं

सत्त्वं हि मे हृदये यज्ઞ ધર્મઃ ।

गृष्टे कृतो मे यदधर्म आरा-

दतो हि मामुपमं प्रादुरायाः ॥ મા. ૫-૫-૧૧

મારું આ મનુષ્યશરીર મેં ભારી ધમ્મજાણી જ મહણ કર્યું છે. શુદ્ધ સત્યગુણો ધર્મવાળું મારું હૃદય છે, મેં અધર્મને દૂર કર્યો છે, તેથી આર્મ પુરુષો મને 'ઋષભ' કહે છે. જેના હૃદયમાં સારિયક ધર્મ અને જીવનમાં અધર્મનો ત્યાગ તે જ ઋષભ-મેષ.

૮૬. ગંગાશની મહતાં:—

યા વૈ લસચ્છ્રીતુલસીવિમિશ્ર-

રુષ્ણાઙ્ગિરેણ્વભ્યધિકામ્બુનેત્રી ।

પુનાતિ લોકાનુમયત્ર સેશન્

કસ્તાં ન સેવેત મરિપ્યમાણઃ ॥ મા. ૧-૧૧-૬

સુશોભિત તુલસી દલથી મિશ્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં ચરણથી જ સર્વોત્કૃષ્ટ જળનું વહન કરતી ગંગા ઉભય કોકને તેના અધિપતિ સાથે પવિત્ર કરે છે. તે ગંગા નદીને, સમીપ મરણવાળો કયો માણસ ન સેવે ?

૮૭. દુઃખી કોણ ?—

ગાં તુમ્હવોદ્દામસર્તીં ચ માર્યાં દેહં પરાધીનમસત્પ્રજાં ચ ।

વિત્તં ત્વતીર્થોક્તમજ્જ વાચં દીનાં મયા રક્ષતિ દુઃખદુઃખી ॥

મા. ૧૧-૧૧-૧૧

હે ઉદ્ધવ ! જે દોહી લીધેલા દૂધવાળી-વસુધા ગયેલી ગાયને, અભિચારિણી સ્ત્રીને, પરાધીન દેહને, દુષ્ટ સંતતિને, સુપાત્રે નહિ અપાયેલા ધનને, તથા મને નહિ બજનારી વાણીને પારણ કરે છે, તે અત્યંત દુઃખી છે.

૮૮. મુખી કોણ ?—

શરીરા માનસા વિદ્યા યૈયાસે યે ચ માનુષાઃ ।

મૌલિકાશ્ચ કથં ક્લેશા વાઘન્તે હરિસંશ્રયમ્ ॥

મા. ૩-૨૨-૩૭

ભગવાનનો આશ્રય કરનારને શારીરિક, માનસિક, દૈવી કે ઈંદ્રી-ગરમી જેવાં ભૌતિક દુઃખો કેવી રીતે દુઃખી કરી શકે ? અર્થાત્ પરમાત્માને શરણે જનાર માણસ ત્રિવિધ તાપથી મુક્ત પાવે છે.

૮૯. કોણ દુઃખી થતો નથી :—

યસ્ય યદ્ દૈગ્ધિહિતં સ તેન સુસદુઃખવોઃ ।

આમાનં તોગ્યન્દેહી તમસઃ પારમૃચતિ ॥

ગુણાધિકાન્મુદં લિપ્સેદનુક્રોશં ગુણાધમાત્ ।

મૈત્રીં સમાનાદન્વિચ્છેન્ન સાપૈરમિભૂયતે । મા. ૪-૮-૩૩, ૩૪

મનુષ્યને દેવયોગે જ્યારે જો કંઈ પણ સુખ અથવા દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે એમ સમજવું કે સુખ પ્રાપ્ત થતાં પુણ્યનો ફલ થાય છે અને દુઃખ આવતાં પાપનો ફલ થાય છે. આમ માનીને સુખમાં કે દુઃખમાં પણ પોતાના આત્માને સંતુષ્ટ રાખનારો મનુષ્ય અચાનક અધકારને તરે છે.

પોતાના કરતાં અધિક ગુણવાનને જોઈ મનુષ્યે આનંદ પામવો જોઈએ, પોતાના કરતાં ગુણથી અધિક મનુષ્યને જોઈ તેના પર દયા લાવવી જોઈએ અને પોતાના સમાન મનુષ્યને જોઈ, તેની સાથે મિત્રતા કરવી જોઈએ; આવો મનુષ્ય સંતાપ પામતો નથી.

૯૦. કેણુ કેનો ત્યાગ કરે છે? :-

નિ સ્વં યજન્તિ ગણિકા અકલ્પં નૃપતિ પ્રજા ।

અધીતવિદ્યા આચાર્યમૃત્વિજો વૃત્તદક્ષિણમ્ ॥

સ્વર્ગા ધીતફલં વૃક્ષં ભુક્ત્વા સ્વાતિથયો ગૃહમ્ ।

વૃક્ષં મૃગાસ્તથારણ્યં જારો ભુક્ત્વા રતાં સ્ત્રિયમ્ ॥

મા. ૧૦-૪૭-૭-૮

વેશ્યાઓ નિર્ધન પુરુષનો, પ્રજા અસમર્થ રાજાનો, વિદ્યા-જ્ઞાસ કરી રહેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિદ્યાગુરુનો, અતિવિજ્ઞે જોની પાસેથી દક્ષિણા લઈ લીધી છે એવા મજમાનનો, પક્ષીઓ ફળ રહિત વૃક્ષોનો, અતિયિઓ ભોજન કરીને જમાડનારના ઘરનો અને મૃગો એટલે વનનાં પશુઓ બળા ગયેલાં વનનો અને જાર પુરુષ આસક્ત સ્ત્રીને ભોગવી તેનો ત્યાગ કરે છે.

૯૧. દુષ્ટને વરદાન આપવું ઘાતક છે :-

વરઃ કૂરનિસર્ગાણામહોનામમૃતં યથા । મા. ૭૩-૧૦-૨૦

કૂર રવભાવવાળાઓને વરદાન આપવું તે સર્પોને દૂધ પાવા સરખું છે.

૯૨. સાપને દૂધ પાઈ ઉછરનાર પોતાનો વિનાશ કરે છે:—

અહેરિવ પય:પોપ: પોપકસ્યાપ્યનર્થમૃત્ । મા. ૪-૧૪-૧૦

સાપને દૂધ પાઈને જીછેરવો તે જીછેરનારને જ અનર્થકર્તા થઈ પડે છે.

૯૩. કોંધને વશ થવું નહિ:—

યેનોપસ્ટુણાત્પુરુષાહ્લોક ઉદ્વિજતે શૃશમ્ ।

ન વુધસ્તદ્વશં મચ્છેદિચ્છન્નમયમાત્મન: ॥ મા. ૪-૧૧-૨૨

પોતે નિર્ભય બનવા ઇચ્છતા હોય તો કોંધયુક્ત પુરુષથી લોકો અત્યંત ઉદ્વેગ પામે છે, તે કોંધને વશ થવું નહિ.

૯૪. હાલનાં ક્ષર મંત્રનો મહિમા:—

જાપ્યશ્ચ પરમો ગુહ્ય: શ્રૂયતાં મૈ નૃપાત્મજ ।

યં સતરાત્રં પ્રપઠન્ પુમાન્પશ્યતિ શ્વેચરાન્ ॥ મા. ૪-૮-૫૩

હે રાજપુત ! જપ કરવા યોગ્ય પરમ ગુહ્ય “ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય” આ મંત્રનો સાત દિવસ જપ કરતાં પુરુષ આકાશ-ગામી દેવતાઓનાં દર્શન કરે છે.

૯૫ શાસ્ત્રોનો સાર—ભગવદ્ભાષિ અને આત્મદર્શન:—

અસ્ત્યેવ રાજન્મવતો મધુદ્રિપ:

પાદારવિન્વસ્ય ગુણાનુવાદને ।

રતિર્દુરાપા વિધુનોતિ નૈષ્ઠિકી

કામં કપાયં મલમન્તરાત્મન: ॥

શાસ્ત્રધિયાનેવ સુનિશ્ચિતો નૃણામ્

ક્ષેમસ્ય સઙ્ગવિમુક્તેષુ હેતુ: ।

અસઙ્ગ આત્મવ્યતિરિક્ત આત્મનિ

હટ્ટા રતિર્ગ્રંથણિ નિર્ગુણે ચ યા ॥ મા. ૪-૨૨-૨૦, ૨૧

હે રાજન ! ભગવાનના ચરણકમળના ગુણોનું અવધી કરવામાં તમને (પ્રયુક્તને) પ્રીતિ છે. એ પ્રીતિ કુર્ષ્ણ છે. તે મનની અંદર

રહેલા કામરૂપી મેલનો તથા માન-માયા આદિ કપાયનો નાશ કરનારી છે ઉત્તમ વિચારનાળા શાસ્ત્રોર્મા મનુષ્યોના કલ્યાણનું એ જ કારણ નક્કી કરવામા આવ્યું છે કે આત્માથી જિન્ન એવા દેહાદિ ઉપર વૈરાગ્ય કરવો અને નિર્ગુણ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા ઉપર પ્રીતિ કરવી.

૯૬ યુદ્ધ એ જુગાર સમાન છે —

પ્રાણમ્લહોઽયં સમર ઇષ્ણો વાહનાસન ।

અત્ર ન જાયતેઽમુષ્ય જયોઽમુષ્ય પરાજય ॥ મા. ૬-૧૨-૧૭

યુદ્ધ એક જાતનો ચોપાટ બાજીનો જુગાર છે. જેમાં પ્રાણીઓ શરત છે, બાજી એ પાસા છે ને વાહનો તે ખાના છે, અને સૈનિકો સોમઠા છે. આમા કોનો જય થશે કે કોનો પરાજય થશે એ કંઈ જણાવુ નથી.

૯૭ શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર કરવો નહિ —

... ... સુસમૃદ્ધોઽપિ, ધાદે કુર્યાન્ન વિસ્તરમ્ ।

મા. ૭-૧૫-૩

ગૃહસ્થ પેટે ધનવાન હોય તો પણ તેણે શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર કરવો નહિ

૯૮. સમયપૂરતી શત્રુ સાથે પણ સધિ કરવી :—

અરયોઽપિ હિ સઘેઘા સતિ કાર્યાર્થગૌરવે ।

અહિમૂપકવદ્ દેઘા હાર્થસ્ય પદર્શી ગતૈ ॥ મા. ૮-૬-૧૦

હે દેવો ! જ્યારે કોઈ મોટું કાર્ય કરી લેવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે શત્રુઓ સાથે પણ સધિ કરવી જોઈએ. પછી કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય એટલે સર્પ અને ઉદર જેવું વર્તન રાખવું

૯૯ યુદ્ધનું ફળ :—

સંગ્રામે વર્તમાનાનાં કાલચોદિતકર્મણામ્ ।

કીર્તિર્જયોઽજયો મૃત્યુઃ સર્વેષાં સ્યુરજીક્રમાત્ ॥ મા. ૮-૧૧-૭

કાળથી ચેરિત થયેલ કર્મોવાળા પુરુષા ઊતરેલા ચોદાને કીર્તિ,
જય, પરાજય તથા મૃત્યુ-અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય જ છે.

૧૦૦. જલાહારને લોશન તથા ઉપવાસ ગણી શકાય :—

પ્રાહુરભક્ષણ ચિપ્પા હ્યશિતં નાશિતં ચ તત્ । મં. ૧-૪-૪૦
જળનો આહાર લોજનમાં તેમજ ઉપવાસમાં માન્ય છે.

૧૦૧. વિવાહ અને મૈત્રીની યોગ્યતા :—

યયોરાત્મસમં વિષ્ણં જન્મૈશ્વર્યાકૃતિર્મયઃ ।

તયોર્વિવાહો મૈત્રી ચ નોત્તમાઘમયોઃ ક્વચિત્ ॥

મં. ૧૦-૬૦-૧૫

જે બંને સ્ત્રી-પુરુષોનાં ધન, જન્મ, અશુભ, આકૃતિ અને
સ્વભાવ સમાન હોય, તેઓના વિવાહ અથવા મિત્રતા યોગ્ય ગણાય;
ઉત્તમ અને અધમનાં નહિ.

૧૦૨. તેજસ્વી પુરુષ સાથે અપરાધ ન કરવો :—

... .. તેજીયસિ કૃતાત્મસિ ।

ક્ષેમાય તત્ર સા મૂયામ પ્રાયેણ વૃમ્પતામ્ મં. ૪-૬-૪

મહાતેજસ્વી પુરુષે કદાચ અપરાધ કર્યો હોય, તો પણ તેની
સામે અપરાધ કરવા પ્રયત્નનારાઓનું કમ્પાણ્ન થતું નથી.

૧૦૩. મહાપુરુષ પ્રત્યે કરેલો અપરાધ પોતાને ફળે છે :—

પયમેય ક્ષત્રુ મદ્વમિચારાતિફમઃ કારસ્મ્યેનત્તમને ફલતિ ॥

મં. ૫-૧-૧૧

મોટા પુરુષો તરફ કરાયેલો અપરાધ સંપૂર્ણ રીતે પોતાને જ
ફળે છે.

૧૦૪. કોને ઘર જવું નહિ :—

નૈતાદ્યશાનાં સ્થાનન્યપેક્ષયા

ગૃહાગ્રપ્રતીયાદનસ્થિતત્તમનામ્ ।

યોડમ્યપ્રાતાન્યકધિયામિચસુતે

આરોપિતધૂનિરમરપંપાસિમિઃ ॥

મં. ૬-૧-૧૯

(અભિમાની પુરુષો) વક્ષુશુદ્ધિને લીધે ઘેર આવેલાં સંબંધી-ઓની સામે ભ્રમર ચઢાવીને ક્રોધપૂર્ણ દષ્ટિએ જુએ છે, માટે તેવા અવ્યવસ્થિત મનવાળા પુરુષોને ઘેર પોતાના સંબંધી માનીને જવું નહિ.

૧૦૫. બધાથીતને મારવો નહિ :—

न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥

મા. ૬-૧૧-૪

‘બધાથીત, ઘયેલાનો વધ કરવો’ એ શરવીરાને, વખાણવા યોગ્ય નથી; તેમ સ્વર્ગ આપનાર પણ નથી.

૧૦૬. આતતાયીનો વિનાશ કરવો ઇષ્ટ છે :—

ब्रह्मवन्धुर्न हस्तव्यो आतयायी घघार्हणः ॥ મા. ૧-૭-૫૩

આહણુ નીચ હોય તો પણ તેને મારવો નહિ, પરંતુ આત-તાયી (આગ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, ખેતર ઉઘાડનાર, ચોર, પરશી અને પરધન, લેનાર) હોય તો તે વધ કરવા યોગ્ય છે.

૧૦૭. મહાપુરુષનો અપરાધો કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી :

द्वतः को नु महास्वीष्ट जन्तुर्वै कृतकिल्बिषः ।

ક્ષેમો સ્યાત્ કિમુ વિશ્વેશે કૃતાગસ્કો જગદ્ગુરૌ ॥

મા. ૧૦-૮૮-૩૧

હે ઇશ્વર ! જેણે મોટા પુરુષોનો અપરાધ કર્યો હોય તે ક્ષેમકુશલ રહી શકતો નથી; તો જેણે આ સંસારમાં ઇશ્વરનો અપરાધ કર્યો હોય તેની તો વાત જ શી ?

૧૦૮. પરસ્વભાવનો નિન્દા-સ્તુતિનો ત્યાગ કરવો :—

परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् ॥ ૧ ॥

વિશ્વમેકાત્મકં પશ્યન્ પ્રકૃત્યા પુરુષેણ ચ ॥

પરસ્વભાવકર્મણિ યઃ પ્રશંસતિ નિન્દતિ :

સ આશુ ભ્રમ્યતે સ્વાર્થાદસહ્યામિનિવેશતઃ ॥

મા. ૧૧-૨૮-૧-૨

સમગ્ર જગતને પ્રકૃતિ તેમજ પુરુષથી એકસ્વરૂપ માની મનુષ્યે બીજાઓના સારા-ખોટા સ્વભાવો અથવા કર્મોની પ્રશંસા અથવા નિન્દા કરવી નહિ.

જે મનુષ્ય બીજાઓના સારા ખોટા સ્વભાવો અને કર્મોની પ્રશંસા અને નિન્દા કરે છે; તે અસત્યમાં દુરાગ્રહ રાખતો હોવાથી ચાનનિષ્ઠારૂપ સત્ય વસ્તુથી સત્વર ભ્રષ્ટ થાય છે.

૧૦૯. જ્ઞાનીના માર્ગને અનુસરવું :—

અસ્મિંલ્લોકેડયવામુષ્મિન્ મુનિભિસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ।

દૃષ્ટા યોગાઃ પ્રયુક્તાશ્ચ પુંસાં શ્રેય પ્રસિદ્ધયે ॥

તાતાતિષ્ઠતિ ચઃ સમ્યગુપાયાન્પૂર્વદર્શિતાન્ ।

અઘરઃ ધદ્ધવોપેત ડપેંયાન્ વિન્દતેડ્જ્જસા ॥

તાતનાદત્ય યોડ્વિદ્વાનર્થનારમતે સ્વયમ્ ।

તસ્ય વ્યમિચ્છન્ત્યર્થા આરબ્ધાશ્ચ પુનઃ પુનઃ ॥ મા. ૪-૧૮-૩-૫

તત્ત્વદ્રષ્ટા મુનિઓએ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે આ લોકના (ખેતી વગેરે) તથા પરલોકના ઉપાયો (અગ્નિહોત્રાદિ) જોયા છે અને યોજ્યા છે. માટે જે મનુષ્ય અઘાયુક્ત થઈને પૂર્વપુરુષોએ દર્શાવેલા તે ઉપાયોને ઉત્તમ રીતે ઉપયોગમાં લે છે, તે મનુષ્ય સાધ્ય વસ્તુને અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે.

પશુ જે મૂર્ખ મનુષ્ય તે ઉપાયોને અનાદર કરીને પોતે કાર્યને પ્રારંભ કરે છે તેના વારંવાર આરબેદો તે કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી. ૧૧૦. પરમાત્માને ક્રોધ કેને રૂપશ્ચ ન કરે :—

ન હૈ સતાં ત્વચરણાપિતાત્મનાં

ભૂતેષુ સર્વેશ્વભિપશ્યતાં તવ ।

ભૂતાનિ ચાત્મન્યવૃથન્દિદક્ષતાં

પ્રાયેળ શેષોડમિમલેષયા પશુમ્ ॥ મા. ૪-૬-૪૬

જે સત્પુરુષો આપના ચરણમાં પોતાના આત્માને અર્પણ કરે છે, પ્રાણીમાત્રમાં આપને જ રહેલા જુએ છે અને સર્વ પ્રાણીઓને

પોતાના આત્મામાં એક સ્વરૂપે જુએ છે, તે પુરુષો આપના (જીવવાનના) ક્રોધથી જેમ અગ્નીઓ પરાબલ પામે છે તેમ પરાબલ પામતા નથી.

૧૧૧. ગુણદોષનું સ્વરૂપ :—

સ્નાનવાનતપોઽવસ્થાવીર્યસંસ્કારકર્મભિઃ ।

મત્સ્મૃત્યા ચાત્મનઃ શૌચં શુદ્ધઃ કર્માચરેદ્ બુધઃ ॥

મન્થસ્ય ચ પરિજ્ઞાનં કર્મશુદ્ધિર્મદર્પણમ્ ।

ધર્મઃ સમ્પદયતે પદ્મિમરધર્મસ્તુ વિપર્યયઃ ॥

ક્વચિદ્ ગુણોઽપિ દોષઃ સ્વાદોષોઽપિ વિધિના ગુણઃ ।

ગુણદોષાર્થનિયમસ્તદ્ભિદામેચ ઘાઘતે ॥

સમાનકર્માચરણં પતિતાર્નાં ન પાતકમ્ ।

ઔસ્પત્તિકો ગુણઃ સજ્જો ન શય્યાનઃ પતત્યધઃ ॥

પતો યતો નિવર્તેત વિમુચ્યેત તતસ્વતઃ ।

પપ્ ધર્મો નૃણાં ક્ષેનઃ શોકમોહમયાવહઃ ॥ ૧૧૨૧-૧૪-૧૮

સ્નાન, દાન, તપ, અવસ્થા, શક્તિ, યોગપથીતાદિ સંસ્કાર, સંખ્યોપાસનાદિ કર્મ તેમજ, મારું-ઈશ્વરનું-સ્મરણ વગેરે કર્મથી કર્તાની શુદ્ધિ થાય છે. ત્રેવર્ણિકાએ શુદ્ધ થઈને જ સાચોય કર્મોનું આચરણ કરવું. ગુરુદ્વારા મન્ત્રને યથાવત્ જાણ્યો તે મન્ત્રની શુદ્ધિ છે, મને અર્પણ કરવાની જાણનાથી કર્મો કરવાં તે કર્મની શુદ્ધિ છે. આ રીતે દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મન્ત્ર, તેમજ કર્મ-એ છ શુદ્ધ હોય તો જ તે દ્વારા ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ અશુદ્ધ હોય તો તે દ્વારા અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. કાઈ વખત જાતની આગથી ગુણ પણ દોષરૂપ થાય છે, અને દોષ પણ ગુણરૂપ બને છે. (જેમકે આપત્તિકાળમાં દાન લેવું તે ગુણરૂપ છે. પણ આપત્તિ રહિત કાળમાં દાન લેવું તે દોષરૂપ છે.) આ રીતે ગુણ તથા દોષનો એક જ બાબતમાં જેવામાં આવતો નિયમ સાધક તથા બાધક છે. જે લોકો પોતાની જાતિ વગેરેથી બ્રહ્મ થયા હોય, તેમને સત્ત્વના જેવું આચરણ

પતનકર્તા થતુ નથી, કારણ કે તેઓ પ્રથમથી જ પતિત થયા હોય છે. તેવી જ રીતે ગુણ પશુ પ્રથમથી જ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. એટલે તે પતનને ઉત્પન્ન કરતો નથી કારણ કે સુધ્ધ મયેલાને પતન પ્રાપ્ત થતુ નથી. મનુષ્ય જેમ જેમ નિવૃત્તિ તરફ દબતો જાય છે તેમ તેમ બધનોધો મુક્ત થતો જાય છે. માટે આ નિવૃત્તિધર્મ જ મનુષ્યોના રોક, મોહ તથા બધનો નાશ કરનાર અને કલ્યાણરૂપ છે.

૧૧૨. ગુણ-દોષની વ્યાખ્યા —

૧. ગુણદોષદ્વિર્દોષો ગુણસ્ત્વમયગર્જિતઃ ॥ મા ૧૧-૧૧-૪૫

ગુણ અને દોષની પ્રતીતિ થવા એ જ દોષ છે, અને ગુણદોષ રહિત અભેદ અદ્વૈતદર્શન એ જ ગુણ છે

૨. સ્વેસ્વેઽધિકારે ચા નિષ્ઠા સ ગુણઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

મા ૧૧-૨૦-૨૬

પોતપોતાના કર્તવ્યમાં જે નિષ્ઠા-અપ્રમાદ તે જ ઉત્તમ ગુણ છે.

॥ હરિ ઐ તત્સત્ ॥



વૈશ્વાનરાવતાર આચાર્ય

શ્રીમહાપ્રભુજના પેાડશગ્રન્થોમાંથી

—: સુભાષિત રત્નો :—

(સમસ્થાપી બાપાન્વર)

૧. શ્રીપ્રભુનાજની મહત્તા.

નમાઽસ્તુ યમુને ! સદા તથ ચરિત્રમત્યદ્ભુતં
ન જાતુ યમયાતના મવતિ તે પયઃપાનતઃ ।
યમોઽપિ મગિનોસ્તુતાન્કયમુ દન્તિ દુષ્ટાનપિ
પ્રિયો મવતિ સેવનાત્તથ હરેર્યથા ગોપિકાઃ ॥
પ્રભુમ, યમુને ! તને, ચરિત ચિત્ર તારું સદા,
ખને ન યમયાતના, તુજ જલો પિવાતાં કદા,
હણે કથમ કરી કદી, યમ વળી કુ-ભાલેજને ?
ખને પ્રિય, યજી તને, જયમ પ્રભંગના કૃષ્ણને.

૨. જીવન સફળ ક્યારે થાય ?

બ્રહ્મન્તામમતાનાશે સર્વથા નિરહકૃતો ।
સ્વરૂપસ્થો યદા જીવઃ કૃતાર્થઃ સ નિગચતે ॥
નિરહ-ભાવથી રે'તાં, અહ-તા મમતા જતાં,
જપારે સ્વરૂપમાં જીવ, કદી તેની કૃતાર્થતા.

૩. જીવનની સફળતા.

સિદ્ધે યોગે કૃતાર્થતા ॥
કૃતાયો', સિદ્ધ યોગથી.

૪. જગતના હિત કારક દેવો-શિવ અને વિષ્ણુ.

અતઃ શિવશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ જગતો દિતકારકૌ ॥
શમ્ભુ વિષ્ણુ, બહુ આપી, જગતું કરનાર છે.

૫. શિવ અને વિષ્ણુનું કાર્ય.

નિર્દોષપૂર્ણગુણતા તત્તચ્છાલે તયોઃ કૃતા ।
 ભોગમોક્ષફલે દાતું શક્તૌ દ્વાવપિ યદ્યપિ ॥
 ભોગઃ શિવેન મોક્ષસ્તુ વિષ્ણુનેતિ વિનિશ્ચયઃ ।
 લોકેઽપિ યત્પ્રમુખૃદ્કે તદ્ગ્ર યચ્છતિ કદ્દિચિત્ ॥
 નિર્દોષપૂર્ણગુણતા, કહી તેની સ્વશાસ્ત્રમાં;
 ભોગ-મોક્ષફળે દેવા, સત્તાળા મેહ છે સમા,
 તથાપિ શમ્યુચી ભોગ, મોક્ષ વિષ્ણુ યદી મળે;
 ભોગને પ્રભુ લોકે ને, શિવથી ન કદી મળે.

૬. જીવનું કાર્ય.

જીવાઃ સ્વભાવતો દુષ્ટા દોષાભાવાય સર્વદા ॥
 શ્રવણાદિ તત્ત. પ્રેમ્ણા સર્વે કાર્યે દ્વિ સિદ્ધયતિ ।
 સ્વભાવે દુષ્ટ છે જીવ, દોષાભાવાય કાયમ,
 શ્રવણાદિ કરે જો તે, પ્રેમથી સર્વ સિદ્ધ છે;

૭. આત્મસમર્પણની સિદ્ધિ.

સમર્પણેનાત્મનો દ્વિ તદીયત્વં મયેદ્ભુવમ્ ॥
 આત્મસર્પણ વડે નક્કી, તદીયપણ ચાલ છે.

૮. સેવાની વ્યાખ્યા, પ્રકાર અને ફળ

કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા માનસી સા પરા મતા ॥
 ચેતસ્તત્પ્રવર્ણ સેવા તત્તિસદ્યે તનુવિસ્રજા ।
 તતઃ સંસારદુઃખસ્ય નિવૃત્તિર્વિશ્વવોધનમ્ ॥
 કૃષ્ણસેવા કરે નિત્ય, માનસી તે પરા કહે
 ચિત્ત તન્મય તે સેવા, તે કાળે તન ને ધન,
 તેથી કાવાન્ધનો અન્ત, તથા અજનું બોધન.

૯. આત્મબોધથી બ્રહ્મદર્શન.

ઉપાધિનાશે વિજ્ઞાને બ્રહ્માત્મત્વાવબોધને ।
 ગદ્ગાતીરસ્થિતો ચદ્વદેવતાં તદ્ગ્ર પદ્યતિ ॥

તથા કૃષ્ણં પરં બ્રહ્મ સ્વસ્મિન્ જ્ઞાતો પ્રવક્ષ્યતિ ।
 ઉપાધિ યજુસ્થે, “ પોતે, છે બ્રહ્માત્મક ” જ્ઞાનમાં;
 જેમ ગંગાતટે જિભો, નિરંધે મૂર્તિ વારિમાં,
 તેમ જ્ઞાની, પરબ્રહ્મ, જુએ કૃષ્ણ સ્વદેહમાં;

૧૦. જ્ઞાનના અભાગમાં પુષ્ટિમાર્ગ તારનાર છે.
 તસ્માદ્ગ્રીહણમાર્ગસ્થો વિમુક્તઃ સર્વલોકતઃ ॥
 આત્માનન્દસમુદ્રસ્થં કૃષ્ણમેવ યિચિન્તયેત્ ।
 લોકાર્થો ચેદ્ગ્રજેત્કૃષ્ણં કિલ્લષ્ટો મવતિ સર્વથા ।
 કિલ્લષ્ટોઽપિ ચેદ્ગ્રજેત્કૃષ્ણં લોકો નશ્યતિ સર્વથા ॥
 જ્ઞાનાભાવે પુષ્ટિમાર્ગે નિવામક इति स्थितिः ॥
 તેથી શ્રીકૃષ્ણમાર્ગસ્થ, ભખૂટા સર્વ લોકથી.
 આત્માનન્દસમુદ્રસ્થ, સ્મરે શ્રીકૃષ્ણ સર્વથા;
 દુઃખી યજુ બને કૃષ્ણ, લોકનો નાશ સર્વથા.
 જ્ઞાનાભાવે પુષ્ટિમાર્ગે, રહે પૂજોત્સવાદિમાં;
 “ અનુમદ પુષ્ટિમાર્ગે, નહીં છે. ” સ્થિતિ એમ છે.

૧૧. પુષ્ટિનું લક્ષણ
 વક્ષ્યામિ સર્વસન્દેહા ન ભવિષ્યન્તિ યચ્છ્રુતેઃ ।
 ભક્તિમાર્ગસ્ય કથનાત્પુષ્ટિસ્તીતિ નિશ્ચયઃ ॥
 કહું તે, સાંભળ્યે જેને, સર્વ સન્દેહ ના રહે;
 ભક્તિમાર્ગ મહીં એતે; “ પુષ્ટિ છે, ” એ જ નિશ્ચય.

૧૨. પુષ્ટિનું કાર્ય.
 સર્વત્રોત્કર્ષકથનાત્પુષ્ટિસ્તીતિ નિશ્ચયઃ ॥
 બધે ઉત્કર્ષ કેવાતાં, ‘પુષ્ટિ’ નહીં રહેલ છે.

૧૩. પુષ્ટિમાર્ગ, પ્રમાણ, અને બેદથી પર છે.
 પ્રમાણમેદાન્નિષ્ઠો हि पुष्टिमागो निरूपितः ।
 પ્રમાણબેદથી તેથી, પુષ્ટિમાર્ગ વિભિન્ન છે.

૧૪. પુષ્ટિમાર્ગનું ફળ-ભગવાન્

ભગવાનેવ હિ ફલં
ફળ તો પ્રભુ છે નકો.

૧૫ પુષ્ટિમાર્ગમાં શુભે ભિન્ન (૨૫૧૩) છે.

તસ્માજ્ઞીવાઃ પુષ્ટિમાર્ગે મિત્રા યથ ન સંશયઃ ।
તેથો શુભે પુષ્ટિમાર્ગે, ભિન્ન છે; સક ત્યાં નથી;

૧૬. દુઃખ-ભગવાનનો અનુશ્રુ.

આસક્તૌ ભગવાનેવ શાપં દાપયતિ પથચિત્ ।
બહુદ્ગારેઽથવા લોકે તન્માર્ગસ્થાપનાય હિ ॥
ન તે પાષણ્ડતાં યાંતિ ન ચ રોગાદ્યપદ્મવાઃ ।
મહાનુભાવો પ્રાયેણ શાસ્ત્રં શુદ્ધયત્વદેતવે ॥
કયાંય આસક્તિમાં આપ, અપાવે શાપ લોકમાં,
સ્વમાર્ગે સ્થાપવા કાળે, કદાપિ કયાંક ચર્વમાં.
તેઓ ન યાય પાણડી, ને રોગાદિ પીડે નહિ;
તેવા મહાનુભાવોની, શુદ્ધચર્ચે શાસ્ત્ર છે અહિં.

૧૭. બ્રહ્મસંબંધનું ફળ.

બ્રહ્મસમ્યન્ધકરણાત્સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ।
સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પશ્ચધિવાઃ સ્મૃતાઃ ॥
બ્રહ્મસમ્યન્ધ કીધાયો, બધાના દેહ-જીવના;
વશુસે સધળા દોષો, જે છે પાંચ પ્રકારના.

૧૮. સમર્પણ યોગ.

અસમર્પિતવસ્તૂતાં તસ્માદ્વર્જનમાચરેત્ ।
નિવેદિમિઃ સમર્પ્યેવ સર્વં કુર્યોદિતિ સ્થિતિઃ ॥
ન મતં દેવદેવસ્ય સ્વામિભુક્તસમર્પણમ્ ॥
તસ્માદ્વાદૌ સર્વકાર્યે સર્વવસ્તુસમર્પણમ્ ॥

ન સમર્પેલ ચીજોનો, તેથી તો ત્યાગ આચરો.
 વેવારે સર્વ અર્પાને, નિવેદી વસ્તુના બનો.
 ધરવું, ભોગબધું અધુરું, કૃષ્ણને માન્ય ના કદા;
 તેથી પેલા બધી વસ્તુ, પ્રભુજીને ધરો સદા.

૧૯. સેવાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ.

સેવકાનાં યથા લોકે વ્યવહારઃ પ્રસિદ્ધયતિ ।
 તથા કાર્યં સમર્પ્યેવ સર્વેષાં બ્રહ્મતા તતઃ ॥
 જેમ સેવકનો લોકે, બ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે;
 અર્પાને જ કરે તેમ, તો બ્રહ્મત્વ બધાનું છે.

૨૦. આત્મનિવેદનનું સ્વરૂપ.

ચિન્તા કાપિ ન કાર્યા નિવેદિતાત્મભિઃ કદાપીતિ ।
 ભગવાનપિ પુષ્ટિસ્યો ન કરિષ્યતિ લૌકિકીં ચ ગતિમ્ ॥
 નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ ।
 સર્વેશ્વરસ્ય સર્વાત્મા નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ॥
 ચિન્તા કથી ન કરવી, આત્મનિવેદી જનેજ કદી,
 પ્રભુ, પુષ્ટિમાં રહ્યાની, કરશે ગતિ લૌકિકી ન કદી.
 સર્વથા તાદૃશી લોક, તો નિવેદનને સ્મરે;
 “સર્વનો ઈશ ને આત્મા, સ્વેચ્છાથી સધળું કરે.”

૨૧. આત્મનિવેદનનું ફળ.

બ્રહ્માનાદયવા જ્ઞાનાત્કૃતમાત્મનિવેદનમ્ ।
 ચૈઃ કૃષ્ણસાત્કૃતપ્રાણૈસ્તેષાં કા પરિવેદના ॥
 અગ્નિને અથવા ગ્નને, કયું આત્મનિવેદન;
 કૃષ્ણમાં જ કર્યા પ્રાણ, તેને શું પરિવેદન ?

૨૨. ચિન્તાનાશનો ઉપાય.

સેવાકૃતિર્ગુરોરાજ્ઞાઽવાચનં વા હૃદીચ્છયા ।
 બતઃ સેવાપરં ચિત્તં વિધાય સ્થાયતામ્ સુખમ્ ॥

ચિત્તોદ્દેગં વિધાયાપિ હરિર્યદત્કરિષ્યતિ ।
 તથૈવ તસ્ય લીલેતિ મત્વા ચિન્તાં દ્રુતં ત્યજેત્ ॥
 તસ્માસર્વાત્મના નિત્યં ધીરુષ્ણઃ શરણં મમ ।
 વદન્નિરેવ સતતં સ્થેયમિત્યેવ મૈ મતિઃ ॥
 સેવા તો મુક્તી આગા, હરીન્ન કા નડે તદા;
 આથી સેવા મહિં ચિત્ત, રહો રાખી સુખે સદા,
 ચિત્તોદ્દેગ કરીનેય, હરિ જે જે કરે અહિં;
 “હીલા તો તે તણી,” માની, ચિન્તા તો કરવી નહિ.
 સર્વ રીતે સદા તેથી, “ધીરુષ્ણઃ શરણં મમ”
 એ સદા બોલતા રે’વું, એ મારો મત કાયમ.

૨૩. શ્રીકૃષ્ણ-નિર્દોષ દેવત છે.

અન્તાકરણ । મદ્રાફયે સાવવાનતયા મૃણુ ।
 કૃષ્ણાત્પરં નાસ્તિ દૈવં ઘસ્તુતો દોષઘનિતમ્ ॥
 અન્તાકરણ ! મારું તું, વાક્ય સાંભળ બ્યાનથી;
 મૂળથી દોષથી હીન, દૈવ ના અન્ય કૃષ્ણથી.

૨૪. સેવક ધર્મ.

સેવકસ્ય તુ ધર્મોઽયં સ્વામી સ્વસ્ય કરિષ્યતિ ॥
 દાસનો આ જ છે ધર્મ, કરે સ્વામી ન અન્યથા.

૨૫. સમર્પણનું ફળ.

લૌકિકપ્રભુવત્કૃણો ન દ્રષ્ટવ્યઃ કદાચન ।
 સર્વં સમર્પિતં ભક્ત્યા કૃતાર્યોઽસિ સુખો ભવ ॥
 લૌકિક પ્રભુની જેમ, કૃષ્ણ જોવા કદાપિ ના;
 ભક્તિથી સમર્પણ અર્પી, તું કૃતાર્યો; સુખી બન.

૨૬. પ્રભુ સર્વસમર્થ ■

અશક્યે હરિરેવાસ્તિ મોહં મા ગાઃ કથચ્છન ॥
 હરિ નકી અશક્યે છે, મુઠારો લાગ્ય ના તન.

૨૭. વિવેકનું ૨૧૩૫.

વિવેકસ્તુ હરિઃ સર્વં નિજેન્દ્રિયાતઃ કરિષ્યતિ ॥
 પ્રાર્થિતે વા તતઃ કિં સ્યાત્સ્વામ્યભિપ્રાયસંશયાત્ ।
 સર્વં તસ્ય સર્વં હિ સર્વસામર્થ્યમેવ ચ ॥
 અભિમાનશ્ચ સન્ત્યાજ્યઃ સ્વામ્યધીનત્વમાવનાત્ ।
 “હરિ/પોતે કરે સર્વ, સ્વેન્દ્રિયાએ,” છે વિવેક તે.
 સ્વામીનાં મતમાં શંકા, તેથી શુ માગતાં વળે ?
 કહે બધે બધું તેનું, સામર્થ્ય સધળું મળે.
 હોતાં અધીન સ્વામીને, હોડવું અભિમાનને;

૨૮. વિવેકની વ્યાખ્યા.

આપદ્રવ્યાદિકાર્યેષુ હૃદસ્ત્યાજ્યશ્ચ સર્વથા ॥
 અનાગ્રહશ્ચ સર્વં ધર્માધર્માપ્રદર્શનમ્ ।
 વિવેકોઽયં સમાસ્થાતો ।
 આપત્તિ-આદિ કાર્યોમાં, સર્વંદા છૂદ હોડવી.
 અનાગ્રહ બધે, તેમ, જોવો ધર્મ-અધર્મને;
 આ વિવેક કહેવાયો.

૨૯. વૈર્ષની વ્યાખ્યા.

ત્રિદુઃખસહનં ધૈર્યમામૃતેઃ સર્વતઃ સદા ।
 “બધે સહે ત્રણે દુઃખ, મૃત્યુ પર્થન્ત, “વૈર્ષ” એ;

૩૦. વૈર્ષનું ૨૧૩૫.

પ્રતોકારો યદ્દન્દ્રિયાતઃ સિદ્ધ્યેન્દ્રિયાગ્રહો મહેત્ ।
 માર્યાદીનાં તથાઽન્યેષામસતશ્ચાક્ષમં સદેત્ ॥
 જો ઉપાય યદ્દન્દ્રિયાએ, મળે, તો છૂદો ના થવું.
 ભાર્યાને અન્ય દુષ્ટોનું, અતિક્રમણ સંખવું.

૩૧. ભગવાન્ આશ્રય રૂપ છે

અશક્યે હરિરેવાસ્તિ સર્વમાશ્રયતો મહેત્ ।
 અશક્યે હરિ નક્કી છે કરે છે સર્વ આશ્રયો.

૩૨. અનન્યાશય.

દેહિકે પરલોકે ચ સર્વથા શરણં હરિઃ ।
 દુઃખહાનો તથા પાપે ભયે કામાદ્યપૂરણે ॥
 ભક્તદ્રોહે ભક્ત્યભાવે ભક્તૈશ્ચાતિક્રમે કૃતે ।
 અશક્ત્યે વા સુશક્ત્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ॥
 અહઙ્કારકૃતે ચૈવ પોષ્યપોષણરક્ષણે ।
 પોષ્યાતિક્રમણે ચૈવ ન્યાન્તેવાસ્યતિક્રમે ॥
 બલૌકિકમનઃસિદ્ધૌ સર્વથા શરણં હરિઃ ।
 પર્વં ચિત્તે સદા માન્યં વાચા ચ પરિકાર્તયેત્ ॥
 અન્યસ્ય ભજનં તત્ર સ્વતો ગમનમેવ ચ ।
 પ્રાર્થનાકાર્યમાત્રેऽપિ તતોઽન્યથ વિવર્જયેત્ ॥
 અવિશ્વાસો ન કર્તવ્યઃ સર્વથા વાધકસ્તુ સઃ ।
 પ્રહસાન્નવાતકો માન્યો પ્રાપ્તં સેવેત નિર્ભયઃ ॥
 યથાકથશ્ચિત્કાર્યાણિ કુર્યાદુચ્ચાવચાન્યપિ ।
 કિં યા પ્રોક્તેન વહુના શરણં ભાવયેદ્દરિમ્ ॥
 અદિઆ પરલોકેય, આશરે હરિ સર્વથા;
 દુઃખ હાનિ ભયે પાપે છન્દા પૂર્ણ નર્દિ થતાં,
 ભક્તદ્રોહે, ભક્ત્યભાવે, ભક્તોએ તરછોડતાં;
 અશક્ત્યે કે સુશક્ત્યે છે, આશરે હરિ સર્વથા.
 અહઙ્કાર થતાં તેમ, પોષ્ય-પોષણ રાખતાં;
 પોષ્યથી તરછોડતાં, ને શિષ્યે તરછોડતાં.
 અલૌકિક મનોભાવે, સર્વાર્થે હરિ આશરે;
 આમ ચિત્તે સદા ધારે; વાણીથી કીર્તનો કરે.
 "અન્યને ભજવું તેમ, ત્વાં પોતે તે કને જવું;
 "કાર્યમાત્રેય બીજાનું, પ્રાર્થનાદિક" છોડવું.
 કરવે ના અવિશ્વાસ, ખરે તે અતિ બાધક,
 નિર્ભયે સેવવું પ્રાપ્ત, સ્મરી ધણાઅવાતક.

ઉચ્ચાવય બધાં કાર્યો, યથાશક્તિ સદા કરો.
અથવા બહુ બોલ્યે શું ? આશરો હરિનો ધરો.

૩૩. શ્રીકૃષ્ણ-આશ્રય રૂપે.

સર્વમાર્ગેષુ નષ્ટેષુ કલૌ ચ સ્વલઘર્મિણિ ।
પાપણ્ડપ્રચુરે લોકે કૃષ્ણ યથ ગતિર્મમ ॥
શ્લેષ્છાકાન્તેષુ દેશેષુ પાપૈકનિલયેષુ ચ ।
સત્પીડાઅગ્રલોકેષુ કૃષ્ણ યથ ગતિર્મમ ॥
ગદ્ગાદિતીર્યવર્ચેષુ કુષ્ટૈરેવાવૃત્તેષ્વિદ્ ।
તિરોહિતાધિદૈવેષુ કૃષ્ણ યથ ગતિર્મમ ॥
અદ્વદ્વારધિમૂલેષુ સત્સુ પાપાનુવર્તિષુ ।
લાભપૂજાર્થયત્નેષુ કૃષ્ણ યથ ગતિર્મમ ॥
અપરિશ્રાનનષ્ટેષુ મન્ત્રેષ્વગ્રતયોગિષુ ।
તિરોહિતાર્થદૈવેષુ કૃષ્ણ યથ ગતિર્મમ ॥
નાનાષાદ્વિનષ્ટેષુ સર્વકર્મઘટાદિષુ ।
પાપણ્ડૈકપ્રયત્નેષુ કૃષ્ણ યથ ગતિર્મમ ॥
અજામિલાદિદોષાણાં નાશકોઽનુમત્તે સ્થિતઃ ।
જ્ઞાપિતાશ્ચિલમાહાત્મ્યઃ કૃષ્ણ યથ ગતિર્મમ ॥
પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનન્દકં વૃદ્ધા ।
પૂર્ણાનન્દો હરિસ્તસ્માત્કૃષ્ણ યથ ગતિર્મમ ॥
વિવેકધૈર્યમક્ત્યાદિરહિતસ્ય વિશેષતઃ ।
પાપાસક્તસ્થ દીનસ્ય કૃષ્ણ યથ ગતિર્મમ ॥

સર્વ માર્ગે યથા નષ્ટ, કલિ જ્યાં ખડકધર્મ છે;
પાપાંકુચકા લોકો જ્યાં, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
શ્લેષ્છાકાએ ઝાંખ્યાં દેશ, જ્યાં પાપોનોજ વાસ છે,
સત્પીડાઅગ્ર લોકો જ્યાં, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
ગદ્ગાદિ શ્રેષ્ઠ તીર્થો જ્યાં, ઘેરેલાં દુષ્ટથીજ છે;

અધિદેવ વિનાનાં જ્યાં, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 ગર્વથી મૂઢ સન્તો જ્યાં, પાપમાં વર્તનાર છે;
 ને યતે લાભ પૂજાર્થે, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 વિના જ્ઞાને થયા નહ, જ્યાં મન્ત્રો દુષ્ટ પાસ છે;
 અર્થ ને દેવ વિનાનાં ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 જ્યાં બિભવાદથી નહ, સર્વકર્મ-મતાદિ છે;
 પાપ કે એક યત્નાળાં, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 અભિલાષિના દોષો, જેણે નક્કી હશેલ છે;
 જેણે માહાત્મ્ય દેખાડ્યું, તે મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 સર્વે પ્રાકૃત છે દેવો, અણિતાનન્દ શેષ છે;
 હરિ પૂર્ણાનન્દ તેથી, તે મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.
 વિવેક-ધૈર્ય-ભક્ત્યાદિ, જેમાં કાંઈ મળે નહિં
 પાપે ચોટ્યો હું તે દીન, ત્યાં મારી ગતિ કૃષ્ણ છે.

૩૪. પુષ્ટિ ભક્તનો ધર્મ.

સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપઃ ।
 સ્વસ્થાયમેવ ધર્મો હિ નાન્યઃ ક્ષણિક્વદાચ્ચન ॥
 ધર્મ સદા સ્વકર્તવ્ય સ્વયમેવ કરિષ્યતિ ।
 પ્રભુઃ સર્વસમર્થો હિ તતો નિશ્ચિન્તતાં વ્રજેત્ ॥
 યદિ શ્રીગોકુલાધીશો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ ।
 તતઃ કિમપરં ગૃહિ લૌકિકૈર્વેદિકૈરપિ ॥
 અતઃ સર્વાત્મના શશ્વદ્ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ ।
 સ્મરણં ભજનં ચાપિ ન ત્યાજ્યમિતિ મે મતિઃ ॥
 સર્વદા સર્વભાવે શ્રી પ્રજેશ બળવા સહી;
 આપણો આજ છે ધર્મ, બીજો ક્યાંય કદી નહિ.
 યતાં આમ સ્વકર્તવ્ય, પ્રભુ પોતે બધું કરે;
 સમર્થ આપ છે, તેથી, ભક્ત નિશ્ચિન્ત છો રહે.
 ચિત્તમાં સર્વભાવોથી ગોકુલાધીશને લહે;

લૌકિકે વૈદિકે તો તો, ખીલું શું છે ! તું એ કહે.
 સર્વભાવે સદા આથી, ગોપુલેશ્વરપાદની;
 સ્મૃતિ ને ભક્તિ ના હોડો, મારી તો મતિ આ બની.

૩૫. ગૃહસ્થાન આવક નથી.

સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ સ્યાદાસક્ત્યા સ્યાદ્ ગૃહારુચિઃ ॥
 ગૃહસ્થાનાં વાધકત્વમનાત્મત્વં ચ માસતે ।
 યદા સ્યાદ્વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્વાત્તદેવ હિ ॥
 તાદૃશસ્યાપિ સતતં ગૃહસ્થાનં વિનાશકમ્ ।
 દયામં કૃત્વા યત્તેષ્વસ્તુ તદર્થાર્થેકમાનસઃ ॥
 સ્નેહથી રાગનો નાશ, આસક્તિથી ગૃહારુચિ.
 બાધકત્વ દીસે તે તો છે નિશાની અનાત્મની.
 બને વ્યસન બે કૃષ્ણે, યાય તો જ કૃતાર્થતા.
 નાશકારક તેવાનો, વાસ થેર મનાય છે,
 તે માટે એક ચિત્તે જે, ત્યજીને ચતનાર છે,

૩૬. ભક્તનો નાશ નથી.

અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તરીયૈઃ સદૃ તત્પરૈઃ ।
 અદૂરૈર્વિપ્રકર્ષે વા યથા ચિન્તે ન દુષ્યતિ ॥
 સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિદંદા ભવેત્ ।
 વાવજ્જોર્ષ તસ્ય નાશો ન ક્ષયાપીતિ મતિર્મમ ॥
 વાધસમ્ભાવનાયાં જુ નૈકાન્તે વાસ હૃષ્યતે ।
 હરિસ્તુ સર્વતો રક્ષાં કરિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥
 પાસે કે દૂર જે રીતે, દોષોમાં ચિત્ત ના ચળે;
 તદીય-તત્પરો સાથે, તેમ રેવું હરિસ્થળે.
 સેવામાં કે કથામાં છે, આસક્તિ દદ જે તપ્તી;
 હું કહું, “કર્માય ના હાનિ, શત્રુ પર્મ-તે તે તથ્વી.”
 બાધસમ્ભાવનામાં તો, એકાન્તે વાસ ઈષ્ટ ના,
 હરિ તો કરશે રક્ષા, બધેથી; શક ત્યાંજ ના.

૩૭. ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ ભક્તોનાં લક્ષણ.

નિ.સન્દિગ્ધં કૃષ્ણતત્ત્વં સર્વભાવેન ચે વિદુઃ ।
તે ત્વાવેશાત્તુ વિકલા નિરોધાદ્વા ન ચાન્યથા ॥
વિવિલ્લમનસો ચે તુ ભગવત્સ્મૃતિવિહલાઃ ।
અર્થકનિષ્ઠાસ્તે ચાપિ મધ્યમાઃ શ્રવણોત્સુકાઃ ॥
પૂર્ણભાવેન પૂર્ણાર્થાઃ કદાચિન્ન તુ સર્વદા ।
અન્યાસક્તાસ્તુ ચે કેચિદધમાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥
અનન્યમનસો મર્ત્યા ઉત્તમાઃ શ્રવણાદિપુ ।

દેશકાલદ્રવ્યકર્તૃમન્થકર્મપ્રકારતઃ ॥
સંદેહવિશુ ભણે ને કૃષ્ણનું તત્ત્વ ભાવથી
ચિત્તે વિવિલ્લ નેઓ ને, વિહલ પ્રભુને સ્મર્યે;
ને અર્થે એક નિષ્કાળા, તેવા મધ્યમ તે હરે.
ને કૃષ્ણતત્ત્વ નિઃશંક, ભણે છે સર્વભાવથી;
તે વિહલ નિરોધે કે, આવેશે; અન્યથા નથી.
કાવાર પૂર્ણ-અર્થાળા; પૂર્ણભાવે; સદા નહિ;
ખીને આસક્ત ને કાઈ, અધમો તે કહા અહિં.
દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મન્ત્ર, કર્મ-પ્રકારથી;

૩૮. ભક્તિ સાધનમાં ત્યાગનો ત્યાગ.

વિપયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા (યા) હરેઃ ।
અતોડન્ન સાધને ભક્તૌ નૈવ ત્યાગઃ સુસાવહ ॥
વિષયાસક્ત દેહીને, પ્રભુ આવેશ ના કહી;
ભક્તિ સાધનમાં તેથી ત્યાગ મુખ દિધે નહિં.

૩૯. પુષ્ટિ ભક્તિના ગુરુઓ.

કૌણ્ડિન્યો ગોપિકાઃ પ્રોક્તા ગુરવઃ સાધનં ચ તત્ ।
ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યદિષ્યતે ॥
ગુરુ કૌન્ડિન્ય ને ગોપી, કહેલાં તે જ સાધન;
વિચારેં ભાવ છે સિદ્ધ, ના અહિં અન્ય સાધન.

૪૦. ત્યાગ અને તેની સિદ્ધિ

દુર્લભોઽયં પરિત્યાગઃ પ્રેમ્ણા સિદ્ધયતિ નાન્યથા ।

છે દુર્લભ પરિત્યાગ; સ્નેહવીણ સધાય ના.

૪૧. સંન્યાસ હિતાવહ નથી.

અતઃ કલૌ સ સન્યાસઃ પશ્ચાત્તાપાય નાન્યથા ।

પાપખંડત્વં ભવેચ્ચાપિ તસ્માજ્ઞાને ન સંન્યસેત્ ॥

સુતરાં કલિહોપાણાં પ્રવલત્વાદિતિ સ્થિતિઃ ।

ભક્તિમાર્ગેઽપિ ચેદ્દોષસ્તવા કિં કાર્યમુચ્યતે ॥

સ્વાસ્થ્યહેતોઃ પરિત્યાગાદ્ વાધઃ કેનાસ્ય સમ્ભવેત્ ॥

હરિરત્ર ન શન્નોતિ કર્તું વાધાં કુતોઽપરે ।

અન્યથા માતરો ચાલાન્ન સ્તન્યેઃ પુપુયુઃ ક્વચિત્ ॥

આથી સંન્યાસ છે આજે, કલિમાં દુઃખ આપતો.

ને પાખંડી બને, તેથી, જ્ઞાને તે ઇન્દ્ર ના થતો.

કલિહોપો બધી હોતાં, આવો નિર્ધુર્ય કું કહું;

‘ભક્તિ માર્ગેય જો દોષ, કરવું ત્યાં શું?’ એ કહું.

કોઈ ઇન્દ્રાન્ત ના હોતાં, આરંભે નાશ ના અહિં;

છોડતાં સ્વાસ્થ્યનો હેતુ, બાધ ક્યા સમ્ભાવે અહિં?

હરિ ના બાધ નાખે ત્યાં, ખીન્ન ક્યાંથી નડે કદી?

નહિ તો ક્યાંય માતાઓ, પોષે, ના બાળને કદી.

૪૨. નિરોધ લક્ષણ.

યદ્દુઃખં યશોદાયા નન્દાદીનાં ચ ગોકુલે ।

ગોપિકાનાં તુ યદ્દુઃખં તદ્દુઃખં સ્યાન્મમ ક્વચિત્ ॥

ગોકુલે ગોપિકાનાં ચ સર્વેષાં પ્રજવાસિતામ્ ।

યત્સુખં સમભૂસન્મે મગવાન્ કિં વિધાસ્યતિ ॥

ઉદ્ધવાગમને જાત ઉત્સવઃ સુમહાન્યથા ।

વૃન્દાવને ગોકુલે ધા તથા મે, મનસિ ક્વચિત્ ॥

મદતાં કૃપયા યાવદ્ભગવાન્ દયયિષ્યતિ ।
 તાવદાનન્દસન્ધોદ્ધઃ કીર્ત્યમાનઃ સુખાય હિ ॥
 મદતાં કૃપયા યદ્વત્ કીર્તનં સુખદં સદા ।
 ન તથા લૌકિકાનાં તુ સ્વિગ્ધમોઝનરુક્ષવત્ ॥
 ગુણગાને સુખાવાપ્તિર્ગોવિન્દસ્ય પ્રજાયતે ।
 જે જે કુઃખ યશોદાને, તેમ નન્દાદિ ગોપને;
 ગોકુલે ગોપિકાઓને, કદિ કષયિ યશે મને ?
 ગોકુલે ગોપિકાઓને, પ્રજવાસો બધાયને;
 યશું જે સુખ તે ત્યાંનું, પ્રભુ શું આપતે મને ?
 હતો ઉદ્ધવજી આખે, શ્રીકૃષ્ણવત્ ગોકુલે;
 જે મહોત્સવ તેવો તે, મારે ચિત્ત કદી મહે ?
 જ્યાં સુધી પ્રભુ મોટાની, કૃપાએ કરુણા કરે;
 ત્યાં સુધી મોહનો પુંજ, કીર્ત્યમાન સુખી કરે.
 જેમ કીર્તાન મોટાની, કૃપાએજ સુખી કરે,
 સ્વિગ્ધ ખાનારને લજ્જા, તેડું લોકિક ના કરે.
 ગુણો ગોવિન્દના માર્તા, સુખ તેડું સદા મળે.

૪૩. ભગવત્કૃપાનેઃ આનન્દ દુર્લભઃ હૃ.

સર્વાનન્દમયરૂપાપિ કૃપાનન્દઃ સુદુર્લભઃ ।

સુદુર્લભ કૃપાનન્દ, સર્વાનન્દ તથો ખરો

૪૪. નિરોધત્ત્વં રૂપ

તસ્માત્સર્વે પરિવ્રજ્ય નિવૃદ્ધઃ સર્વદા ગુણાઃ ।

સદાનન્દપરૈર્મૈયાઃ સચ્ચિદાનન્દતા તતઃ ॥

રાહી ચિત્ત સદાનન્દે, તેથી સર્વ ત્યજી સદા,

ગાવા પ્રભુ-ગુણો મળે, સચ્ચિદાનન્દતા સદા

૪૫. નિરોધત્ત્વં રૂપરૂપ અને રૂપ

હરિણા યે ત્રિનિર્મુક્તાસ્તે મયા ભવસાયરે ।

યે નિરુદ્ધાસ્ત ચ્ચાચ મોક્ષમાયાનયદ્દનિશ્ચમ્ ॥

પ્રભુને કરવી ના જો, તો કદી ગતિ ના જો.
આથો જીજ્ઞે ન કે મન, આથો જીજ્ઞ નથી સ્તુતિ
આથો જીજ્ઞ નથી વિદ્યા, આથો તીર્થ જીજ્ઞ નથી.

૪૮. કાળકોને બહે છે.

યદા વહિર્મુલા યૂયં મિષિષ્યય કથંચન ।
તદા કાલપ્રવાહસ્યા દેહચિત્તાદયોઽપ્યુત ।
સર્વથા મક્ષયિષ્યન્તિ યુષ્માન્નિતિ મત્તિર્મમ ॥
જો તમારી બહિર્મુલિ કદિ સંજોગથી જો;
પ્રભુથી દૂર; તો કાલ પ્રવાહ દેહ ચિત્ત, ને
તમને બરખી ખાશે સર્વથા; મમ મે મતિ.

૪૯. શ્રીકૃષ્ણ લોકિકે સ્વરૂપ નથી.

ન લોકિકઃ પ્રભુઃ કૃષ્ણઃ ।
કૃષ્ણ પ્રભુ અલોકિક.

૫૦. કૃતાર્થતા કયાં?

મયિ ચેદસ્તિ વિશ્વાસઃ શ્રીગોપીવ્રજવલ્લભે ।
તદા કૃતાર્થા યૂયં હિ જોગનીયં ન કદિચિત્
યદિ વિશ્વાસ મારામાં તથા શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રમાં,
તો કૃતાર્થ તમે જો, તે સોચવાનું નહિં કદા.

૫૧. મુક્તિની વ્યાખ્યા.

મુક્તિર્દિવ્યાન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ ॥
મુક્તિ તે જીવ બાવોની વ્યવસ્થા વ્યવસ્થિત.



આ જ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો શ્રીમદ્ભાગવત તત્ત્વચિન્તામણિ

પ્રથમ સ્રણ્ડ... રૂ. ૪-૮-૦

આ પુસ્તકે શ્રીમદ્ભાગવતના તાર્કિક અભ્યાસ માટે પૂરવાર થયું છે. એના અભિપ્રાયોનું સારદર્શન.

શ્રીમદ્ભાગવત સંવર્ધી સાહિત્યમેં હવે નૂતન આલોચનાત્મક રચનાના આદરણીય દેશન હોગા ! યહ પ્રન્ય વર્ફે વર્ષોકે પરિધમસ કલ હૈ !

પ્ર. પण्डित मालवीयजी ।

...હવે સંગ્રહ વધુત ઉત્તમ હૈ । વિદ્વાન જનતા જો માગવતઠી અદ્વાલ હૈ ઉસકે જિને વધુત સામવાયી હૈ ।.....હવે પુસ્તકના શીઘ્ર હિન્દી ભાષામેં અનુવાદ હોના ચાહિયે ।

પ્ર. गोस्वामी गणेशदत्तजी ।

પ્રમથકતનિ યહ પ્રન્ય હવે કુટિલકાલમેં કઠિન પરિધમ કર ગુજરાતી જનતાકે ઉપકારાર્થ ઉપસ્થિત કિયા હૈ ।

...શ્રી. ભા. ત. ચિન્તામણિવિદ્વાન્ વૈજ્ઞાનિક, સાહિત્ય નર્મક, આલોચક ઓર ભાગવતપ્રેમી સર્વહીકે ઉપયોગમેં આને યોગ્ય હૈ ।

શ્રીગોસ્વામી અનન્તલાલજી, માગવત મૂલન.

આ ગ્રન્થ આવી જે દૃષ્ટિથી લખેલો હોવાથી તે પ્રાચીન પ્રણાલિમાં ઉછરેલા તથા નૃવવિદ્યાના સંસ્કારવાળા લોકોને સ્પર્શીત રીતે સ્વાગતાઈ થશે, એ વિષે મને શંકા નથી.

પ્રો. રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે.

I think the work will be a scholarly contribution to the literature on Shrimad Bhagwat and will receive due appreciation from the public.

Shri Mangaldevji Shastri
Principal. Govt. Sanskrit College, Benares.

* * *

પંચગતિ-રાસતત્ત્વ

ક્રિ. ૧-૪-૦

કેટલાક અભિપ્રાયોમાંથી

...પુસ્તક બહુ સારું છે. સમસ્યોકી ભાષાન્તર ગાવાની મજા પડે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ ગીતોના સમસ્યોકી અનુવાદની બહુ જરૂર હતી; અને પ્રભુકૃપાએ તમે તે પૂરી પાડી છે.

પ્રો. ગોવિન્દલાલ હ. બટ્ટ એમ. એ.

...અખંડ અખ્યાસ રતિ, કર્ષક કવિત્વશક્તિ, અને ભગવતપ્રેમ, એ ત્રણેયનો સુમેળ આપણે અહિં નોંધે છે છીએ ...કવિત્વ કરતાંય પાંડિત્ય માટે આ પુસ્તક આપણા આદરનું અધિકારી હશે છે.

પ્રજાબંધુ તા. ૯-૮-૪૭

મૂળનાં વૃત્તો અનુવાદમાં એમણે સાચવી રાખ્યા છે... એક બીજાનો સંબંધ જળવાઈ રહે, એ હેતુથી એ ગીતોનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતું અમકથન કરી આ ગીતોની મહત્તા સમજાવી છે. શ્રીયુત સામ્રાજીના આ સફળ અનુવાદ અને પ્રવલ્નનું કારણ એમનો ભાગવતનો સતત અખ્યાસ અને એ ઉપર એમનું મનન છે.

શ્રી. રતિલાલ મો. ત્રિવેદી એમ. એ.

भागवती गीता

३।. ५-८-०

विद्वानेना अभिप्रायेभांथी

संस्कृत और गुजराती साहित्यमें यह समन्वय सामञ्जस्यपूर्ण नवीन कृति विद्वद्वृन्द और साहित्यरसज्ञ उज्जनोको सतोपदायक होगी ।... अपनी अनुभूतिके आधार पर शास्त्रीजी जो रचना रचते हैं वह आनन्द-दायक अवश्य होती है । श्री. गो. आचार्य अनन्तलालजी

*

इसके पठनपाठनसे बनायासेन लोगोंको ज्ञानभक्तिका मार्ग सरलतया प्राप्त होता है । इस लिये मैं शास्त्रीजीको धन्यवाद देता हूँ और आशीर्वाद देता हूँ कि शास्त्रीजी विराग्य होकर भागवतके उपर नवीन ग्रन्थका निर्माण करते रहें और सर्वे ग्रन्थ लोकप्रिय तथा उपकारक होते रहे ॥ श्री विद्यानन्दजी महाराज, महामहेश्वर

*

शास्त्रीजीका प्रयत्न और परिश्रम आम्नीय है ।

श्री. सर्वानन्दजी महाराज, महामहेश्वर

आ ग्रन्थ तो परेपर महत्परिश्रम अने अने पीछा रहेली छलनी अनुकम्पायु सुंदर है....अमारा नेवाने अति विषयोगी अने विपकारक आवा ग्रन्थो श्रीहरि भविष्यमा आपनी पासे ल्प्यावे ओ प्रार्थना.

श्री नरहरिदास शास्त्री, पी. ए. (वडादास)

श्रीपद भागवते भवदाविष्कृतान् नृमान् भावानमिवीक्ष्य प्रमोदमाप्नोति चेत्तः ।

श्री अभिनवसच्चिदानन्दतीर्थ,

श्री द्वारका शारदापीठाधिकार शंकराचार्य महाराज

યહ પુસ્તક અત્યંત સુન્દર ઓર જનોપકારક હૈં ઇષ્ લિયે
શાસ્ત્રોજી ધન્યવાદાર્હ હૈં ।

ઓ હુન્નુમાનખસાદ પોદાર.

સંપાદક 'કલ્યાણ'

આ સિવાય ઓ. બદરીનાયજી શાસ્ત્રી, ઓ રેવાશકર મેઘજી
શાસ્ત્રી અન્ય મંડજેશ્વરો અને વિદ્વાનોના અનેક અભિપ્રાયો મળ્યા છે.
માત્ર જૂજ નકલ બાકી છે. બીજી આવૃત્તિ થોડા સમયમાં છપાશે.

* *

નામચન્દ્રિકા

અમૂલ્ય

આગવતમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં જગવાનનાં ૧૦૦૮ વર્ગીકૃત
નામોની શ્લોકબદ્ધ સહસ્રનામાવલિ.

કેટલાક અભિપ્રાયોમાંથી

પુસ્તકની રચના ઘણી સારી છે. જગવાનનાં નામોનો જૂપ
અને સ્મરણ કરવા માટે શાસ્ત્રીજીનો આ ગ્રન્થ બહુ ઉપયોગી થઈ
પડશે. આ સતપ્રયત્ન માટે એમને જોડેલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો
ઓછો છે.

પ્રો. ગોવિન્દલાલ હ. ભટ્ટ. એમ. એ.

આપના ઉપર ઉતરેલો ઈશાનુમહ આપી ગૂઢ વસ્તુઓને
પ્રસિદ્ધ કરાવતાં સુચવે છે કે આપના દ્વારા અન્ય જગવદ્નુરાગીઓને
આવા બીજાં પુસ્તકો આપી બહાનંદમાં અભિવૃદ્ધિ કરશે.

વે. યા. સં. ઓ. ઇન્દ્રાણંકર શાસ્ત્રી-વલસાડ,

અયાગ પરિશ્રમ લઈ અમારી અંતરેશ્વર પૂજા કરતી 'નામા-
વલિ' જેવાં એક પછી એક ઐકૃતિક તમે મહાજી જનતાને ભેટ કરતા

રહો, અને એ રીતે ભાવિક ભક્તોની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે સેવા કરવા પ્રભુ તમને દીર્ઘાયુ કરે.

શ્રી. નન્દસુખગૌરી ક. મજ્જમુદાર-નવસારી.

આવા સદ્ગ્રન્થ ખદલ આપને જોટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે.

શ્રી. પદ્મભાવતી દસાઈ, જી. એ.

આજ લેખકના ભાગવત ઉપર હવે પછી પ્રકટ થનાર

ગ્રન્થો

૧. શ્રીમદ્ ભાગવત તત્ત્વ ચિન્તામણિ દ્વિતીય ખંડ.
૨. " " તૃતીય ખંડ.
૩. ભાગવતસાર કૌમુદી (ટૂંક સમયમાં છપાશે.)
૪. મંથ્ર ભાગવતમ્ ।
૫. ભાગવતોપનિષદ્ ।
૬. ભાગવતસ્મૃતિ ।
૭. ભાગવત શતપદો ।
૮. ભાગવત અને વૃલસીકૃત રામાયણ.
૯. ભાગવતની ભૂગોળ.
૧૦. ભાગવતનો ઇતિહાસ વગેરે.

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું

કર્તા પાસેથી:—શ્રીલાલાઈ કોલોની, એલિસબ્રીજ—અમદાવાદ.

અથવા

' C/o. શેઠ હર્ષવદન મંગળદાસ.

મંગળખાગ, એલિસબ્રીજ—અમદાવાદ ૬

। દ્વરિ: ઐ તત્સત્ ।